ЧЕТВРТА САНЏАЧКА БРИГАДА

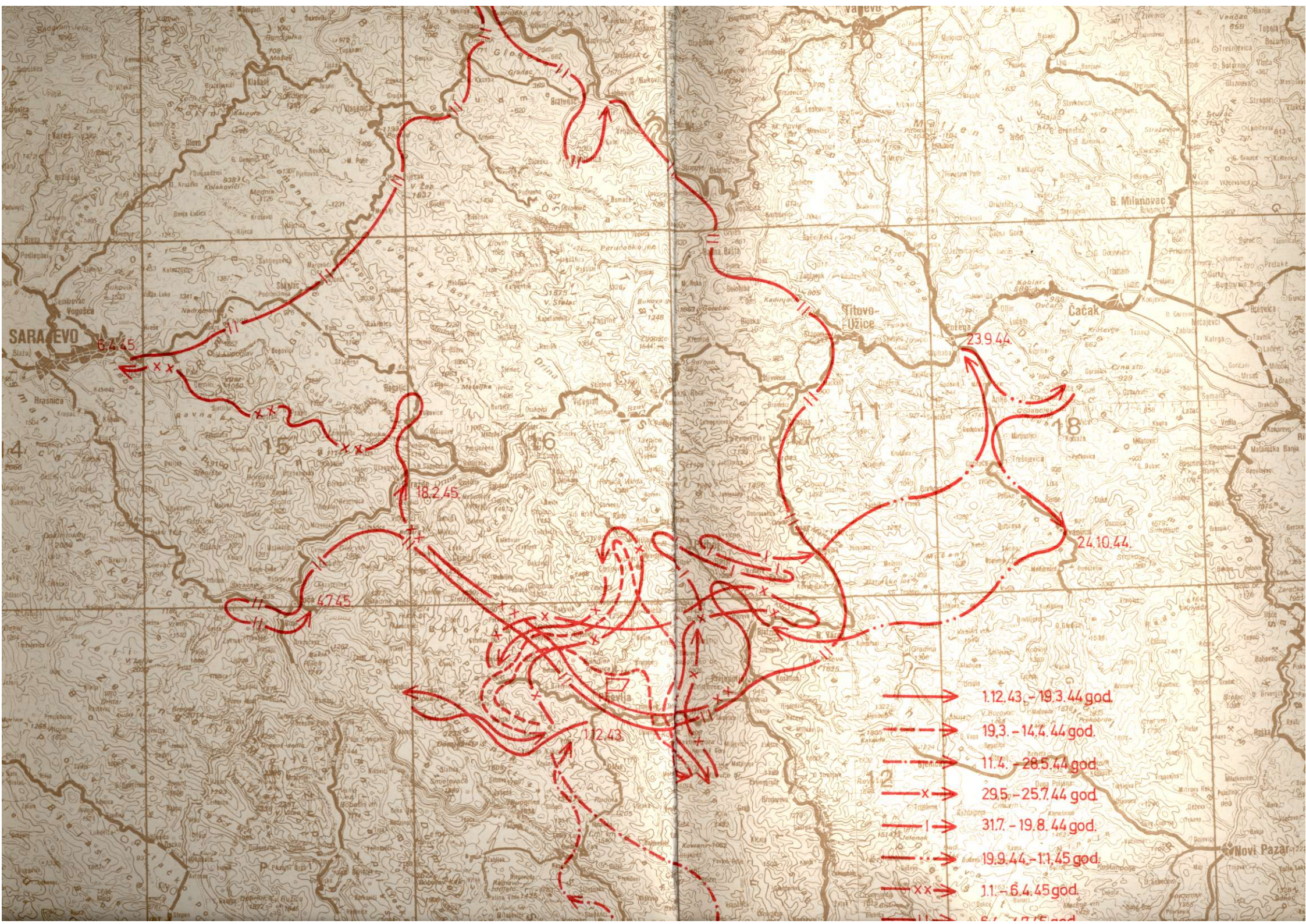
SARAJEVO
6.4.45
18.2.45
4.7.45
1.12.43
23.9.44
24.10.44
Titovo-Užice
Čačak
G. Milanovac
Novi Pazar
1.12.43. - 19.3.44 god.
19.3. - 14.4.44 god.
11.4. - 28.5.44 god.
29.5. - 25.7.44 god.
31.7. - 19.8.44 god.
19.9.44. - 1.1.45 god.
1.1. - 6.4.45 god.

ИЗДАВАЧИ:

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ И НОВИНСКИ ЦЕНТАР
И
СЕКЦИЈА ЧЕТВРТЕ (САНЏАЧКЕ) НОУ БРИГАДЕ

РЕДАКЦИЈА

МИРКО ВРАНЕШ, председник редакције; МИЛОВАН КРВАВАЦ председник секције, ВАСИЛИЈЕ ВАНОВИЋ, ВЕСЕЛИН ВУЛАТОВИЋ, ЧЕДОМИР ЧЕДО ДРУЛОВИЋ, ШУЋРО ДРНДА, СВЕТОЗАР ДРАШКОВИЋ, БОГДАН ГЛЕДОВИЋ, СЛОБОДАН ЛУЧИЋ, ГОЈКО МАРЧЕТА, ХИВЗО ПОРОВИЋ, МИЛОСАВ РАБРЕНОВИЋ, ДРАГОЉУБ ВЛАТКОВИЋ, БОГДАН ЗЕЧЕВИЋ

УРЕДНИК
МИРКО ВРАНЕШ

ЧЕТВРТА САНЏАЧКА НОУ БРИГАДА

БЕОГРАД 1986. ГОДИНЕ

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ И НОВИНСКИ ЦЕНТАР

За издавача
пуковник ИВАН МАТОВИЋ

Библиотека
РАТНА ПРОШЛОСТ НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

КЊИГА ДВЕСТА ОСАМДЕСЕТ ДЕВЕТА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Генерал-пуковник РАХМИЈА КАДЕНИЋ, председник; чланови: АЈ1И ШУКРИЈА, РИСТО ЦУНОВ; генерал-пуковници: МИЛАН ДАЉЕВИЋ и ДАКО ПУАЧ; генерал-потпуковници: МЕТОДИЈЕ КОТЕВСКИ, ВЕЉКО МИЛАДИНОВИЋ, СВЕТОЗАР ОРО, ЖИКА СТОЛШИЋ, ЈОЦО ТАРАВИЋ, ФАВИЈАН ТРГО и АВГУСТ ВРТАР; пуковници: АХМЕТ ЂОНЛАГИЋ, ВИКТОР КУЧАН, МИШО ЛЕКОВИЋ, РАДОМИР ПЕТКОВИЋ и ДУШАН ПЕЈАНОВИЋ, главни и одговорни уредник

УРЕДНИК
ИВАН ПАНТЕЛИЋ, мајор

РЕЦЕНЗЕНТ
ЧЕДОМИР ДРУЛОВИЋ

СТРУЧНИ РЕДАКТОР
МИРКО ВРАНЕШ

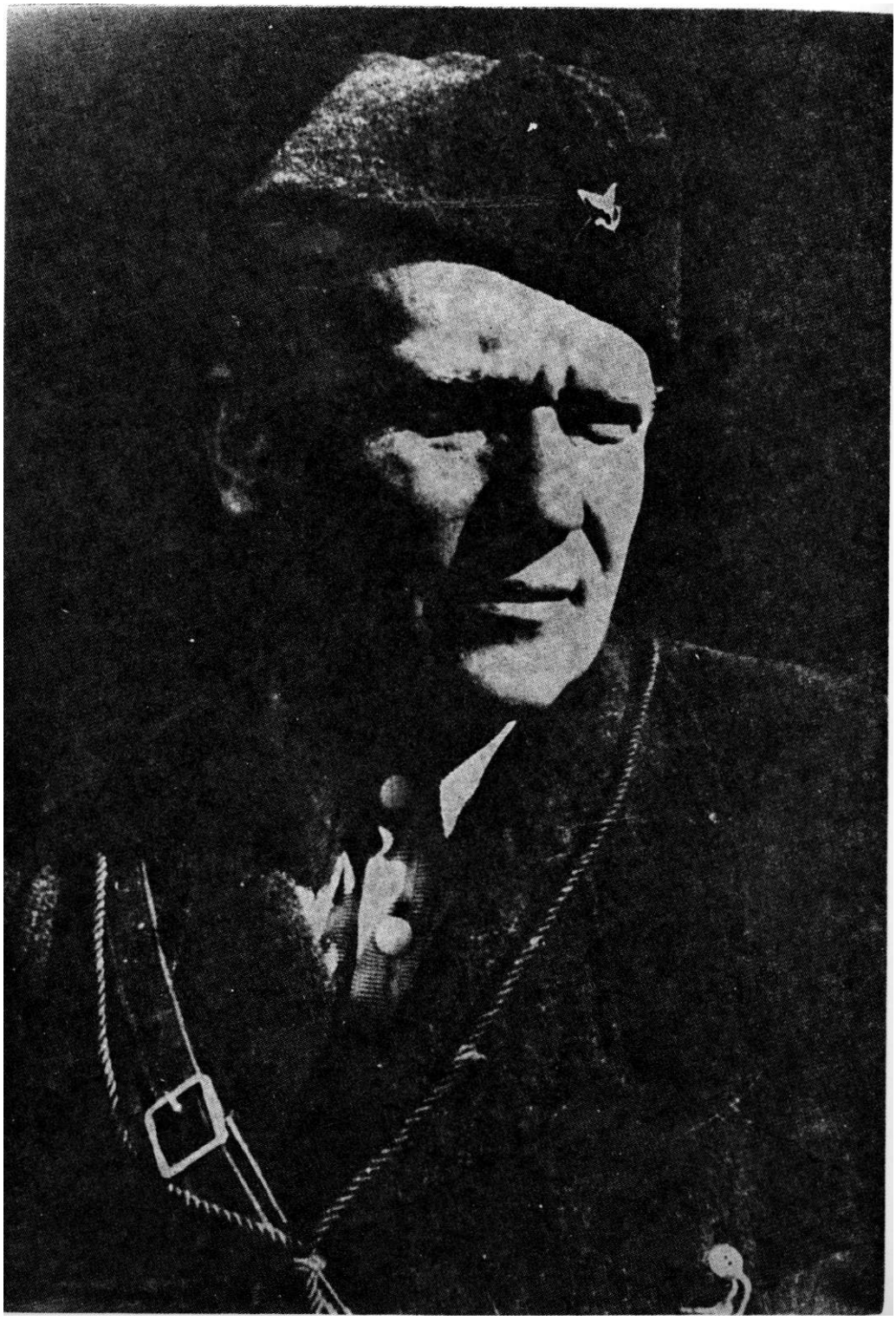

Умесшо иредговора

Четврта (санџачка) НОУ бригада формирана је 1. децембра 1943. године. Она је, затим, две и по године водила скоро непрекидне борбе са окупаторским и квислиншким снагама на простору бившег Санџака, Западне Србије и Источне Босне, учествујући и у ослобођењу Сарајева, у саставу 37. НОУ дивизије.

Формирана усред непријатељске снажне офанзивне активности, без темељних припрема, само три дана пре уласка немачких јединица у Пљевља, бригада је релативно брзо оспособљена и израсла у запажену јединицу за извођење борбених дејстава у свим условима.

Све што је до сада написано о бригади није довољно да се искажу битни садржаји који завређују пажњу историографске мисли и њено оживљавање, од значаја за гајење револуционарних и ослободилачких традиција НОБ и НОВ Југославије. Ова књига употпуњује ту празнину и пружа допринос упознавању младе генерације са борбеним и људским врлинама које су красиле борце и руководиоце ове бригаде као и других јединица НОВ.

Кроз садржаје ове књиге, о којима се говори у преко 120. сећања бораца и руководилаца бригаде; у тексту о развоју НОП у Санџаку из кога су израстале јединице НОВ, као најзначајнији фактор народноослободилачке борбе; прилог о борбеном путу бригаде; кроз документа и фотографије, читалац ће верујемо, сликовито доживети сложеност, напоре и пожртвовање јединица, храброст и сналажљивост бораца и руководилаца бригаде, околности у којима су извођена борбена дејства, најчешће, са далеко надмоћнијим снагама непријатеља, пре свега окупатора и његових слугу: четника, усташа, муслиманске милиције па и балиста.

Сви ови прилози: сећања, писана и визуелна аутентична документа, међусобно се допуњавају и употпуњавају сазнање о многим гштањима о народноослободилачкој борби која привлаче интересовање младе генерације. И не само о борбеним дејствима и њиховом извођењу у условима окупације него и свим другим: начину и облицима организације јединица; командовању и руковођењу; војном и политичком оспособљавању бораца и старешина; организацији и снабдевању; културно-просветном раду; односу према народу и народа према НОВ; политичком и културном раду у народу где год су боравиле јединице бригаде; о садржају деловања партије и СКОЈ-а итд.

У садржајима прилога ове књиге читаоци ће се срести и са примерима који говоре о храбрости, сналажљивости и напорима до самоодрицања, другарству и међусобном поверењу међу старешинама и

борцима и надасве о братству и јединству Срба, Муслимана, Црногораца и других националности које су сачињавале јединствен борбени колектив ове бригаде, као и многих других јединица НОВ Југославије.

За разлику од сличних књига ове врсте ова је употпуњена садржајима не само о бригади него и о њеном садејству и заједничким борбеним акцијама са другим јединицама. То објективизира њену реалну улогу у одређеним задацима, у склопу ширих борбених дејстава на простору на коме је, у саставу 37. дивизије, бригада учествовала.

Читаоци ће се у овој књизи срести и са садржајима који указују на услове у којима су настајале јединице НОВ у Санџаку па и шире. Оне представљају дио народа, његове ослободилачке борбе и облика организовања отпора непријатељу, непризнавања окупације и ропства туђину. У том отпору НОВ је његов најзначајнији и најорганизованији облик борбе за слободу. Народ и његова НОВ представља јединствен фронт борбе против окупатора и свих врста народних издајника. У том смислу ова књига је и својеврстан дуг према народу подручја из кога је израсла ова као више других бригада, народу који је прихватао и помагао и друге многобројне јединице НОВ које су у току НОБ на тим просторима водиле борбе са непријатељем, са којима су непрекидно дејствовале санџачке бригаде, ту и на другим подручјима.

Верујемо да ће читаоци ову књигу доживети и као својеврстан прилог братству и јединству народа Југославије, тековине од трајног значаја. На овом подручју, у току НОБ, у борбама против непријатеља свих врста учествовале су јединице НОВ из Далмације, Лике, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије. Говорећи о борбеном путу бригаде, изван честог учешћа свих тих јединица, значило би једнострано приказивање збивања и догађаја и необјективно занемаривање њиховог доприноса ослобађању ових крајева, као што би било необјективно и занемаривање доприноса више санџачких бригада у ослобађању других крајева, заједно са другим јединицама НОВ. У свим јединицама НОВ налазили су се борци више националности. Ова бригада је, такође, представљала борбену јединицу братства и јединства.

Ова књига испуњена је и сећањима бораца и руководилаца који су попуњавали бригаду са подручја Пирота, Бабушнице, Беле Паланке, Титовог Ужица, Бајине Баште, Источне Босне и других крајева, што представља значајан прилог народа тих крајева у борби за ослобођење ширих подручја Југославије. Многи борци са тих подручја учествовали су и гинули при ослобађању низа места и градова на простору бившег Санџака, Црне Горе, Западне Србије и Источне Босне све до ослобађања Сарајева. И касније у разбијању четничке групације на подручју Источне Босне, посебно групације Драже Михаиловића на Зеленгори и Дрини. У тим акцијама бригада је уложила велике напоре и одиграла значајну улогу, заједно са Трећом пролетерском (санџачком) и Другом (пљеваљском) бригадом КНОЈ-а.

Настојало се да ова књига буде и објективизација чињеница и услова у којима је бригада, као и више других, настала, под којим је условима и са каквим снагама непријатеља водила борбу. Главне непријатељске снаге су снаге окупатора. Затим разноврсни његови квислинзи. Ма колико се разликовали и у одређеном времену међусобно сукобљавали вршећи злочине и одмазду према незаштићеном становништву, увек су се уједињавали у борби против народноослободилач-

ке војске. Реакционарне и издајничке клике злоупотребљавале су верска и национална осећања народа, међусобно их заваћали, у интересу својих мрачних циљева. Објективни критички суд историје не може мењати злочиначку улогу квислинга окупатора и њихову издају народа, било како да су се називали и било каквим мотивима оправдавали.

У садржајима ове књиге срећемо се и са критичким опаскама. То се запажа како у сећањима бораца и старешина, на онај искрен и поштен начин, тако и пажљивим читањем аутентичних докумената и историографских текстова. Та чињеница указује на онај битан морални фактор који је красио односе у јединицама, односе старешина и бораца и одговорност према задацима што је представљало високу моралну и политичку одговорност бораца и руководилаца НОВ. Све се то позитивно одражавало на живот и рад јединица и њихову борбеност, тај битан фактор борбе за слободу. Чини се да и тај моменат ову књигу чини уверљивијом, јер не представља једноставну глорификацију народноослободилачке борбе.

Наравно, нема књиге која не може бити квалитетнија и потпунија. Но, треба имати у виду да се ради о великој временској дистанци сећања бораца и руководилаца на збивања и догађаје и различитим могућностима појединаца да их на одговарајући начин обликују. Требало је уложити велике напоре да се обезбеди њихова историјска тачност и заснованост и да се одржи смисао и начин писања појединачних сећања, што их разликује и у њиховом квалитету. Што се тиче фотографија веома је скучен избор. Њихов садржај је врло ограничен, посебно кад се ради о акционим мотивима. У највећем броју то су појединачне, групне и понеки фотос са масовних скупова. Акционих и нема. Нажалост тиме се нико у НОБ, није бавио у овим јединицама. И по свом техничком квалитету су једва задовољавајуће.

У целини гледано заступљени прилози у овој књизи, по свом садржају и начину обраде, вредни су пажње и обезбеђују одговарајући укупан квалитет. Имајући у виду све што је до сада написано и што се овом књигом употпуњује о развоју и ратном путу ове бригаде, не може се рећи да је све казано и да се на други начин не би могло још пуно вредног написати. Али, такође, ова публикација завређује пуну пажњу и представља драгоцен допринос потпунијем сагледавању НОБ и НОВ на једном значајном простору.

По свом жанру ова књига није ни клише монографије ни зборника сећања. Има својства једног и другог који се комплементарно прате и садржински употпуњавају, чинећи тако једну повезану целину. Њени садржаји представљају аутентичну историографију и жива сећања која ту грађу оживљују по времену и простору, од формирања бригаде до краја рата. То се међусобно прожима. У том смислу књига представља и значајан прилог историографији. Јер, текст о НОП и НОВ у Санџаку, Богдана Гледовића, врсног историчара и познаваоца НОБ и једног од заменика комесара ове бригаде у рату и текст Слободана Лучића, вишегодишњег главног уредника Војноисториског гласника и једног од ратних комесара ове бригаде, писани су зналачки и објективно, засновани на многим аутентичним историским документима. Ти текстови и низ докумената ову књигу чине незаобилазном у историографском истраживању развоја НОБ и НОВ на подручју бившег Санџака и шире.

Садржаји ове књиге, верујемо, могу да служе и као одговарајуће штиво за школе и младу генерацију, њихово упознавање са многим врлинама које су красиле борце и старешине Народноослободилачке војске, посебно борбеност, самопожртвовање, другарство, високи морални квалитети и надасве братство и јединство. Ти садржаји говоре и о народу из кога су израстале јединице НОВ, његовим тешкоћама, напорима, величини и страдању која је трпео на путу до слободе.

За заслуге у доприносу народноослободилачкој борби и ослобођену земљу бригада је одликована Орденом заслуга за народ са златном звездом и Орденом братства и јединства са златним венцем ослобођења. У њеним редовима су се, као старешине, налазиле и бориле око 50 првобораца.

Мирко Вранеш

Проглас ЦК КПЈ поводом напада фашистичке Немачке на Совјетски Савез

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ И ГРАЂАНИ!

Раног јутра 22 јуна напали су разуларени немачки фашистички бандити на велику и мирољубиву државу радника и сељака, на Совјетски Савез. Ови професионални злочинци дошуњали су се исто тако изненада и мучки над цватуће градове Совјетског Савеза, као што су се десет недеља томе назад дошуњали над Београд, да их заспу својим убојним гранатама. Овај нов нечувени злочин фашистичких убојица напунио је страшним огорчењем не само срца двестомилионитог народа земље социјализма, већ и срца радног човечанства читавог света.

Проливши потоке крви, завивши у црно читаву Европу и подјармивши њене народе, немачка фашистичко-капиталистичка банда, на челу са лудаком Хитлером, натерала је своје, невином крвљу окупане чопоре, на цватући совјетски врт, да руше оно што су 23 године џиновским напорима градили народи Совјетског Савеза. Али крвожедни фашистички злочинци и њихови сатрапи у осталим капиталистичким земљама, љуто су се овог пута преварили. Немају они сад против себе слабе европске државе, вођене од издајничке капиталистичке клике; земље изнутра разорене, разједињене и ослабљене петоколонашким издајничким радом, већ имају против себе сложне двестомилионске народе великог Совјетског Савеза, окупљене око херојске партије бољшевика, окупљене око свог великог и мудрог вође друга Стаљина. Они имају против себе непобедиву Црвену армију, грозну силу која стоји као гранитна стена на одбрани социјалистичке отаџбине. Они имају против себе радни народ и национално угњетене читавог света. То је данас та сила која ће поломити не само зубе крвожедним фашистичким зверовима, него ће потпуно уништити ту заразу која хоће да својим смрадом окужи читав свет.

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ И ГРАЂАНИ!

Немачки фашистички освајачи пропратили су, по своме обичају, овај свој злочиначки напад на Совјетски Савез са најординарнијим измишљотинама. Они су на брзу руку скрпили неку оптужбу против Совјетског Савеза покушавајући оправдати код свога народа и код осталог поштеног света свој напад, који се ничим не може правдати. Може ли ико поштен на свету више веровати глупим изговорима фашистичких пробисвета? Не може! Немачка фашистичка пропаганда и пропаганда њихових реакционарних сестара у осталим капиталистичким земљама, па и код нас, почела је бесно ригати свој отров лажи

и клевете против СССР-а. Она ће вас дневно засипати свим могућим лажним вестима о својим тобожњим „победама", да завара свој народ и унесе забуну код свих оних који желе пораз фашистичким освајачима. Не верујте ништа фашистичким убојицама и крвницима радног народа. Сачувајте вашу хладнокрвност и чините све да се убрза пропаст тих највећих злочинаца што их памти историја човечанства. Верујте чврсто у то да је Совјетски Савез са својом херојском Црвеном армијом таква сила коју нико на свету није кадар савладати. Знајте да ће Совјетски Савез у својој оправданој борби имати на својој страни не само симпатије, него и подршку милионских радних маса читавог света. Херојски народи Совјетског Савеза — бију свој последњи бој, да једанпут заувек не само одбране велику социјалистичку отаџбину од фашистичко-капиталистичких аждаја, него и да спасу напаћено човечанство да га снова не задеси средњевековни мрак и ропство.

РАДНИЦИ И РАДНИЦЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ!

Куцнуо је судбоносни тренутак. Започета је отсудна битка против највећих непријатеља радничке класе, битка коју су фашистички злочинци сами заметнули мучким нападом на Совјетски Савез, наду свих трудбеника света. Драгоцена крв херојског совјетског народа пролива се не само ради одбране земље социјализма, него и ради коначног социјалног и националног ослобођења читавог радног човечанства. Према томе, то је и наша борба, коју смо ми дужни подупирати свим снагама па и својим животима.

Пролетери свију земаља Југославије, на своја места, у прве борбене редове, Збијте чврсто своје редове око ваше авангарде, Комунистичке партије Југославије. Сваки на своје место! Непоколебљиво и дисциплиновано вршите своју пролетерску дужност. Спремајте се хитно за последњи и отсудни бој. Не дозволите да се пролива драгоцена крв херојских совјетских народа без вашег учешћа. Ваше пароле морају бити: ниједан радник или радница не сме отићи у фашистичку Немачку, да својим радом јача снаге фашистичких бандита. Ни један топ, ни једна пушка, ни једно тане, ни једно зрно жита итд. не сме вашом помоћи доспети у руке фашистичких злочинаца. Мобилизујте све ваше снаге против тога, да наша земља буде база за снабдевање фашистичких руља, које као бесни пси нападају на Совјетски Савез, на нашу драгу социјалистичку домовину, на нашу наду и кулу светиљу према којој с надом упире очи напаћено радно човечанство читавог свијета.

Радници на железници и осталим транспортним средствима, ви не смијете бити онај канал кроз који ће пролазити убојито оружје и друга ратна средства намењена против Совјетског Савеза и вас самих. Сетите се ваших борбених традиција из прошле интервенције капиталистичког света против младе совјетске републике. Учините све што је у вашој моћи, да онемогућите фашистичким злочинцима да вас искористе против Совјетског Савеза, него и пред радним народом наше земље и читавог света.[1] Ми вас позивамо да у овим судбоносним часовима извршите своју дужност која вам је намењена у овој отсудној борби.

[1] Нејасно у оригиналу (Прим. ред.).

ОМЛАДИНО ЈУГОСЛАВИЈЕ!

Бије се последњи бој с твојим највећим непријатељем — с крвником младе генерације, с фашистичким злочинцима против којих си се ти увек спремно борила кад те је Комунистичка партија позвала. Против тих истих твојих крвних непријатеља млада генерација Совјетског Савеза већ бије тежак и крвави бој. Пролива своју драгоцену крв за твоју срећнију будућност та иста омладина Совјетског Савеза која је с песмом на устима радила социјализам, која је већ имала извојевано све то за чиме ти, омладино Југославије, чезнеш. Имала је срећан културан живот и осигурану будућност. Можеш ли ти, омладино, остати по страни? Не можеш, ти мораш такође сада бити у првим редовима борбе против фашистичких злочинаца. Окупљај своје снаге у Савезу комунистичке омладине, да под вођством Комунистичке партије Југославије заузмеш своје место у борбеним редовима радничке класе.

ХРВАТСКИ НАРОДЕ: РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, ВОЈНИЦИ И СВА ПОШТЕНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈО!

Слуга фашистичких освајача — издајник Павелић — хоће да се хрватски народ искористи у борби против Совјетског Савеза и против ослободилачке борбе наших народа. Није ли већ тај, невином крвљу попрскани злочинац, нанео довољно срамоте хрватском народу? Зар ћете дозволити да још и та страшна издаја буде покривена твојим хрватским именом? Зар ти хрватска господа већ нису у прошлости нанела довољно срамоте? Не! Сада кад је твоја истинска слобода већ тако близу, ти, хрватски народе, нећеш допустити такве издаје. Војници у касарнама, радници у фабрикама, сељаци у селу, уједините се у један јединствени фронт и борите се свим средствима против те фашистичке издајничке банде и њихових фашистичких господара. Будите спремни да заједно с осталим радним народом града и села земаља Југославије заузмете своје место у првим редовима у борби за вашу срећнију будућност.

СРБИ, СЛОВЕНЦИ, ЦРНОГОРЦИ, МАКЕДОНЦИ И СВИ ОСТАЛИ ПОРОБЉЕНИ НАРОДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ!

Ви који стењете под окупаторском чизмом, сви ви који љубите слободу и независност, који нећете фашистичкога ропства, знајте да је куцнуо час вашег скорог ослобођења од фашистичких освајача. Зато допринесите и ви ваш део у борби за вашу слободу, под вођством Комунистичке партије Југославије. Борба Совјетског Савеза јесте и ваша борба, јер се он бори против вашег непријатеља под чијим ви јармом стењете. Не дајте се завести разним домаћим реакционарима који су у служби фашистичких бандита. Наше место јесте у борбеним редовима радничке класе, која се бори за вашу истинску слободу и независност. Од те борбе зависи ваша будућност и будућност ваше деце. Ако љубите своју слободу и независност, ако нећете бити туђи робови, ако желите да се ослободите фашистичког ропства, онда помогните свим средствима праведну борбу велике и мирољубиве земље социјализма — Совјетског Савеза, уједините своје снаге против ваших угњетача, фашистичких освајача, које поробише и опљачкаше вашу земљу.

Пуковник Велимир Јакић, командант Главног штаба НОВ и ПО Санџака (лево) и Селмо Хашимбеговић, политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Санџака

КОМУНИСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Дошао је онај најтежи час који смо ми у нашој борби предвидели. Ми смо знали шта спремају фашистички злочинци против СССР-а и читавог радничког човечанства. Крвожедни фашистички властодршци, који држе у ропству своје народе и народе подјармљених земаља, навестише нам рат до истребљења, навестише преко радија крвави

[2] Зборник.

покољ комуниста. Ми ту борбу прихваћамо, јер ми смо је очекивали и ми смо се за њу спремили. У тој борби неће бити пардона ни једном комунисти, деру се фашистички крвници, а ми кажемо: у тој борби неће бити пардона злочиначким фашистичким вођама и њиховим верним слугама, у тој борби неће бити пардона фашистичкој финансиској олигархији и њезиним сатрапима.

Комунисти Југославије! Не оклевајте ни тренутка, већ се хитно спремајте за ту тешку борбу. Сместа прилагодите своје организације и њихов рад за тај последњи бој. Предузмите све да чим боље осигурате наше драгоцене кадрове који су нам данас више него икад потребни у тој борби. Организујте радне масе и предајте им ваше тешко стечено искуство. Станите на чело радних и национално угњетених маса и водите их у борбу против фашистичких тлачитеља наших народа. Одважност, дисциплина и хладнокрвност нека влада међу вама, јер ви морате тиме дати пример другима. Извршите своју дужност авангарде радничке класе Југославије. Напред у последњи и одлучни бој за слободу и срећу човечанства!

ДА ЖИВИ ВЕЛИКА И НЕПОБЕДИВА ЗЕМЉА СОЦИЈАЛИЗМА —• СОВЈЕТСКИ САВЕЗ!

ДА ЖИВИ ХЕРОЈСКА ПАРТИЈА БОЉШЕВИКА СКП!

ДА ЖИВИ ВОЂ И ОРГАНИЗАТОР ПРОШЛИХ И БУДУЋИХ ПОБЕДА ВЕЛИКОГ И МОЋНОГ СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА- ДРУГ СТАЉИН!

ДА ЖИВИ КОМУНИСТИЧКА ИНТЕРНАЦИОНАЛА!

ДА ЖИВИ КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ!

ДА ЖИВИ МЕЂУНАРОДНА СОЛИДАРНОСТ СВИХ УГЊЕТЕНИХ И ИЗРАБЉИВАНИХ!

ДА ЖИВИ ЈЕДИНСТВО И БОРБА РАДНИХ МАСА ЈУГОСЛАВИЈЕ!

ДОЛЕ ИМПЕРИЈАЛИСТИЧКО-ФАШИСТИЧКИ ЗЛОЧИНЦИ НА ЧЕЛУ СА КРВАВИМ ХИТЛЕРОМ, МУСОЛИНИЈЕМ И ОСТАЛИМ САТРАПИМА!

ЦЕНТРАЛНИ КОМНТЕТ
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Проглас ЦК КПЈ народима Југославије од 12. јула 1941.

НАРОДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ: СРБИ, ХРВАТИ, СЛОВЕНЦИ ЦРНОГОРЦИ, МАКЕДОНЦИ И ДРУГИ

Већ преко три недеље бије се највећа и најкрвавија битка у историји света. С једне стране насрћу дивљи фашистички чопори Хитлера, који као изгладнели пси крвавих губица и исплажених језика чине очајне напоре да се дочепају оних огромних богатстава која су себи створили у зноју лица свога мирољубиви народи Совјетског Савеза. С друге стране бори се са досад невиђеним јунаштвом и самопожртвовањем херојска Црвена армија, дигао се читав совјетски народ на позив свога великог и генијалног вође, друга Стаљина да одбрани своју земљу, да уништи крваве фашистичке хијене које се усудише да нападну на мирољубиву цватућу земљу, на његов мирни рад, на његову културу, на његово благостање.

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ И ГРАЂАНИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Поставимо себи питање: да ли се народи Совјетског Савеза боре само за себе? Да ли се та њихова џиновска борба против фашистичких освајача тиче само њих? Не, она се тиче и нас; она се тиче свих поробљених народа, она се тиче свих оних којима прети опасност поробљавања, она се тиче читавог културног света. Може ли данас и један културан човек здравога разума веровати у глупе лажи фашистичких крвопија и освајача како се они тобоже боре против бољшевизма, за добро европских народа. Не, у те нове лажи фашистичких главореза данас више нико не верује. Увек су ти бандити нашли неки лажни изговор кад год су напали или поробили неку земљу, али најглупља и најпрозирнија лаж јесте њихов изговор за напад на Совјетски Савез. Читав културни свет: сви народи поробљених земаља, народи Енглеске, Америке итд. с презрењем одбацују те најновије лажи Хитлерове фашистичке банде и шачице њених верних паса у поробљеним земљама. Сви ти народи симпатишу, диве се херојској борби Црвене армије и спремни су да помажу праведну борбу Совјетског Савеза, јер су данас свјесни, тога да је та борба совјетског народа, уједно и њихова борба; они су свјесни тога да је то борба на живот и смрт против највећег непријатеља човечанске слободе, културе и напретка. У читавом свету данас је већ створен јединствен фронт свих демократских прогресивних снага у борби против мрака, насиља и ропства — против фашизма.

НАРОДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ: СРБИ, ХРВАТИ, СЛОВЕНЦИ, ЦРНОГОРЦИ, МАКЕДОНЦИ И ДРУГИ!

Ваша је земља поробљена и опљачкана од тих истих злочинаца који се дрзнуше да дигну своје окрвављене канџе на Совјетски Савез. . . Ви сте били побеђени у рату, али нисте покорени. Славне традиције борби за правду и слободу ваших дедова не смеју бити заборављене. Сада је време да покажете да сте достојни потомци својих славних предака. Сада је време, сада је куцнуо час да се дигнемо сви као један у бој против окупатора и њихових домаћих слугу, крвника наших народа. Не презајте ни пред каквим терором непријатеља. На терор одговарајте масовним ударом по најосетљивијим тачкама фашистичких окупаторских бандита. Уништавајте све — све што користи фашистичким освајачима. Не дозволимо да наше железнице превозе ратни материјал и друга средства која служе фашистичким хордама у њиховој борби против Совјетског Савеза. Створимо од наше земље опседнуту тврђаву за фашистичке освајаче.

СРБИ!

Ваши најбољи синови већ се боре по брдима против фашистичких угњетача. Но то није довољно, читав српски народ мора да помаже те борце и њихову борбу. Сви они који могу и који су способни нека ступају у партизанске одреде.

Фашистички окупатори осећају тај снажан отпор српског народа и зато настоје да по сваку цену створе од домаћих изрода своје оружје, своју потпору. Они су ту потпору нашли у презреном издајици Јботићу, у тако званим комесарима на челу с крвником Аћимовићем, они су ту потпору нашли у шачици полициских паса као што су: Драги Јовановић, Вујковић, Бећаревић, Космајац и други. Ти изроди српства хватају по улицама и кућама комунисте и друге народне борце који се боре за твоју слободу и предају их у руке фашистичких освајача који поробише и опљачкаше твоју земљу. Они стрељају у масама те твоје синове.

Српски народе, шта су заслужили ти изроди? Заслужили су не само твој презир, него и срамну смрт издајица која их мора пре или касније стићи. Срби, онемогућите те изроде да спроводе у дело наредбе својих окупаторских фашистичких господара. Сав српски народ мора дати најжешћи отпор тим слугама освајача.

ХРВАТИ!

Грозну срамоту наноси вам огавни издајник Павелић и његова усташка банда стварајући некакве добровољачке одреде против совјетског народа. Хрвати, не дозволите да иједан добровољац крене против Совјетског Савеза. Ако вас буду терали на силу, ви бежите у шуме и стварајте партизанске одреде, водите борбу против окупатора и Павелићеве усташке банде. Хрвати, организујте се и срушите узурпаторску владавину Павелића, уједините своје снаге са српским, црногорским, словеначким и другим народима који већ воде оружану борбу против окупатора и њихових слугу. Устајте без оклевања на борбу против окупатора и усташа који иду у поход против ослободилачке борбе Срба, Црногораца и других народа.

КОМУНИСТИ ХРВАТСКЕ, СЛОВЕНИЈЕ, ДАЛМАЦИЈЕ, МАКЕДОНИЈЕ, ИТД.!

Не оклевајте ни часа, већ хитно организујте партизанске одреде. Станите на чело ослободилачке народне борбе против окупатора, као што то већ чине ваши српски и црногорски другови.

(Искористите сада у овој тешкој ситуацији ваше годинама стечено искуство. Не презајте ни пред каквим жртвама сада кад је у питању ослобођење народа, кад фашистички крволоци прете да истребе све што је напредно и слободољубиво. У бој другови! У бој противу фашистичких злотвора, непријатеља слободе и напретка, у бој за слободу и националну независност, у бој за збацивање фашистичког окупаторског јарма!)

Комунисти, на вама лежи тежак, али частан задатак организације извођења тешке борбе са крволочним фашистичким злочинцима. Имајмо стално у виду да совјетски народи лију потоцима своју драгоцену крв за спас читавог човечанства и то нам налаже да не оклевамо ни часа, да се свим снагама и средствима боримо у првим редовима народа против фашистичких злочинаца, који угњетавају нашу земљу и који су напали на велики и снажни Совјетски Савез надајући се брзој победи како би онда лакше подјармили читав свет. Ти бандити добијају све јаче и јаче ударце од славне Црвене армије. Наш је задатак да на овоме нашем фронту, у нашој земљи створимо за фашистичке освајаче пропаст, а не базу за снабдевање фашистичких хорди на северу. Будимо храбри, будимо упорни, будимо брзи у својим акцијама, јер ту је у питању част наше Комунистичке партије као најборбенијег одреда радничке класе, ту је у питању част нашег народа.

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, ГРАЂАНИ, ОМЛАДИНО ЈУГОСЛАВИЈЕ!

У бој! У бој против фашистичке окупаторске банде која тежи да истреби не само највеће борце народа, већ и Словене на Балкану, која тежи да подјарми читав свет, која тежи да заведе најстрашнију владавину над народима коју памти историја. У бој, јер је сад куцнуо час да збацимо окупаторски фашистички јарам. У бој, јер то је наш дуг пред совјетским народом који се бори и за нашу слободу. У бој, у последњи бој за уништење фашистичке заразе!

12 јула 1941 г.

ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТ
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

I. ЗАДАТАК НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА

1. Народноослободилачки партизански одреди у свим областима Југославије —• Србија, Хрватска, Словенија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Македонија, Војводина, Санџак и Далмација — имају главни свој циљ: ослобођење народа Југославије од окупатора и борба против домаћих окупаторских агената, који помажу угњетавање и терорисање наших народа.

2. Највећи непријатељ слободе и независности наших народа јесте немачки фашизам, па онда сви његови фашистички трабанти који хараче по нашој земљи. Према томе, света је дужност сваког родољуба да се бори немилосрдно до потпуног уништења те фашистичке банде.

3. Партизански одреди зову се народноослободилачки и због тога што то нису борбене формације било које политичке партије или групе — у конкретном случају ни Комунистичке партије, без обзира на то што се комунисти боре у првим редовима, — већ су то борбени одреди народа Југославије у којима треба да се боре сви родољуби способни за оружану борбу против окупатора, без обзира на политичко уверење.

4. У тој општој борби са непријатељем наших народа партизански одреди имају многобројне задатке. Они морају рушити све објекте који служе фашистичким освајачима: железнице, мостове, фабрике, радионице, складишта муниције и оружја; они морају свим силама онемогућити окупаторе да одузимају сељацима жито, стоку и остале намирнице; реквирирано жито, стоку и друге намирнице треба силом одузети окупаторима и разделити народу, а потребну количину задржати за исхрану одреда. Партизански одреди морају онемогућити убирање пореских и других дажбина, јер у данашњем моменту све то служи само окупаторима за вођење освајачких ратова и даље угњетавање наших народа.

5. Партизански одреди морају са оружјем у руци бранити насеља, градове и села од фашистичких зулума, они морају штитити имовину народа од окупаторске пљачке.

6. Партизански одреди морају на сваком кораку уништавати фашистичке одреде, нарочито официре и гестаповце, црне кошуље итд. Исто тако треба немилосрдно уништавати њихове домаће агенте,

разне народне издајице и провокаторе, који у масама предају у руке фашистичких крвника најбоље синове народа и који служе као верни пси окупаторима и тероришу наш народ.

7. Партизански одреди морају неуморно развијати отпор народа дижући народне устанке и стављајући се на чело тих устанака као борбено језгро. Досадашње искуство партизанске борбе показало је да се занемаривало питање општег народног устанка. Зато је потребно хитно ликвидирати тај недостатак, јер у противном могу бити партизани изоловани од маса које су спремне да се боре за своју праведну ствар.

8. Политичка линија партизанских одреда мора бити — Народноослободилачки антифашистички фронт свих народа Југославије, без разлике на политичка и верска убеђења.

9. При стварању партизанских одреда не сме се бити тесногруд, већ дати могућност широке иницијативе за стварање партизанских одреда. Већ створени партизански одреди треба одмах да се повежу с месним и окружним штабовима и ставе под њихово руководство.

10. Штабови и комесари морају будно пазити да непријатељ не убаци у партизанске одреде своје провокаторе и шпијуне. Ако се такви појаве, треба их одмах стрељати и њихова имена објавити.

11. Штабови и командири партизанских одреда морају строго пазити на дисциплину у одредима. Сваки чин пљачке, издаје или грубе повреде дисциплине треба строго кажњавати.

12. Штабови морају водити бригу о исхрани бораца, о наоружању и другом. Исхрану треба организовати заједно са комитетима Народноослободилачког фронта, који треба да прикупљају Фонд народног ослобођења. У случају да негде таквих комитета још нема, треба добровољним пристанком сељака и грађана осигурати исхрану, или плаћати намирнице у готову.

13. Сви партизански одреди са својим штабовима, из Хрватске, Србије, Словеније, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Војводине, Далмације, Македоније и Санџака, спадају под врховно руководство Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије.

Ради координације борбе и успешног вођења операција, штабови морају бити међусобно добро повезани.

14. Штабови и командири морају се побринути за потребан санитетски материјал и особље ради рањених и болесних.

15. Са стварањем ширих устанака народних маса створиће се и потребне команде. Зато је потребно да се штабови и командири партизанских одреда побрину за проверене и добре командире и комесаре, који треба да стану на чело тих побуђених маса.

16. У случају повољних стратегијских и других околности при извођењу крупних операција створиће се, према потреби, из више партизанских одреда крупне војне јединице.

ЗА ГЛАВНИ ШТАБ
НАРОД.-ОСЛОБ. ПАРТИЗ. ОДРЕДА
Т. Г.

J

Заклешва

ЗАКЉУЊЕМ СЕ ЧАШЋУ СВОГА НАРОДА ДА ЋУ У РЕДОВИМА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ВЈЕРНО СЛУЖИТИ СВОМЕ НАРОДУ БОРЕЋИ СЕ ПРОТИВ ОКУПАТОРА И СВИХ ДОМАЋИХ ИЗДАЈНИКА — НЕПРИЈАТЕЉА НАРОДНЕ СЛОБОДЕ И НАРОДНИХ ПРАВА. ЗАКЛИЊЕМ СЕ ДА ЋУ ДИСЦИПЛИНОВАНО И САВЕСНО ВРШИТИ СВОЈЕ ДУЖНОСТИ И ИЗВРШАВАТИ НАРЕДБЕ СВОЈИХ ПРЕТПОСТАВЉЕНИХ. КУНЕМ СЕ ДА НЕЋУ ИСПУСТИТИ ОРУЖЈЕ ИЗ СВОЈИХ РУКУ ДОК НАША ЗЕМЉА НЕ БУДЕ ОЧИШЋЕНА ОД ОКУПАТОРА, ДОК НАРОДУ НЕ БУДУ ОСИГУРАНА ЊЕГОВА ПРАВА И СЛОБОДА.

СПРЕМАН САМ ПРИМИТИ СВАКУ КАЗНУ ЗА ***ПРЕКРШАЈ ОВЕ МОЈЕ ЗАКЛЕТВЕ.***

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

ОВОМ СЕ ЗАКЛЕТВОМ МОРАЈУ ЗАКЛЕТИ СВИ БОРЦИ, КОМАНДИРИ, КОМАНДАНТИ И ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАРИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ КОЈИ ЈОШ НИСУ ПОЛОЖИЛИ ЗАКЛЕТВУ, КАО И ОНИ БОРЦИ ИЛИ ОФИЦИРИ КОЈИ СТУПАЈУ У РЕДОВЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛАВИЈЕ. ЗАКЛЕТВА СЕ ПОЛАЖЕ ПРЕД ШТАБОМ БРИГАДЕ, ДИВИЗИЈЕ И КОРПУСА, ОДНОСНО ШТАБОВИМА ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА.

ВРХОВНИ КОМАНДАНТ НОВ и ПОЈ
ТИТО

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Бр. 1
Позив Обласног комитета КПЈ за Санџак од јануара 1942. год. народу Санџака за ступање у партизанске одреде[1]

НАРОДУ САНЏАКА

СРБИМА, МУСЛИМАНИМА И ЦРНОГОРЦИМА

Очи цијелог свијета данас су уперене према земљи Лењина и Стаљина, према Совјетском Савезу и његовој ослободилачкој Црвеној армији, која сваким даном све више ломи кичму фашизма, задаје ране њемачкој фашистичкој војсци од којих се она никада више неће опоравити. Њемачки фашизам већ крвари и он ће бити уништен захваљујући чврстом савезу Совјетске Русије, Енглеске и Америке, захваљујући јуначкој Црвеној армији и борби поробљених народа. Невино проливену крв фашистички разбојници морају платити својом властитом крвљу. Фашистички злочини над невиним народом морају бити плаћени: крв за крв, смрт за смрт, десет фашистичких живота за један намученог народа.

Ударци које партизани Југославије задају фашистичким разбојницима допринијели су отварању ране њемачком и италијанском фашизму. Народи Југославије, који су онако подло били издани и предани у руке фашистичких џелата, перу данас ону срамоту коју су им нанијели издајници. Својом борбом они заштићују села и градове, бране имовину и голе животе. Они који су и једног тренутка повјеровали окупатору и његовим слугама, били су горко преварени. Они који су били заведени, на крају су крваво платили, јер вук длаку мијења, али ћуд никада. Не могу бити пријатељи других они који су непријатељи властитог народа. Зар могу имати милости према другом народу они који су немилостиви према своме народу, проливши море његове крви? Милиони мртвих и искасапљених, села и градови широм Европе у згаришта претворени — то су дјела лудака Хитлера. Злочини фашистичких бандита више се не могу сакрити, јер су се они увукли у сваки град, у свако село, у сваку кућу.

Окупирани народи Југославије имају свог најбољег и највјернијег савезника у ослободилачкој Црвеној армији. И данас, када Црвена армија разбија Хитлерове дивизије на Истоку, које се на цијелом фронту повлаче у нереду, када Енглеска задаје све теже ударце немачким и италијанским фашистима у Сјеверној Африци, највећи издајник српског народа Недић и хрватског бандит Павелић, чије су руке до лаката умрљане крвљу српског и хрватског народа, покуша-

[1] Оригинал се налази у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 1/4, к. 175.

вају да спасу Хитлера и Мусолинија, да спасу оно што се не да спасити. Слободу, која је већ на прагу, окупирани ће народи извојевати упркос Хитлера и Мусолинија, упркос разних Недића, Павелића и њихових помагача.

Већ онога дана када је фашистичка Њемачка напала на Совјетски Савез, народ Санџака је видио да је дошао час када треба устајати против окупатора и његових слугу. Ослобођење неких вароши и заробљавање непријатељских војника резултати су борбе које су повели у првом реду српски и црногорски народ у Санџаку. Од тада санџачки партизани се неуморно боре за слободу и братство народа Санџака. Непријатељи ове борбе, издајници народа, појачали су свој рад у корист окупатора. Четничке банде данас покушавају да се код народа претставе његовим пријатељем, настојећи да расположење српског народа за борбу против окупатора окрену против Муслимана, да би на тај начин учинили најбољу услугу непријатељима народа — фашистичким окупаторима. Издајници борбе српског народа склапају срамне споразуме са петоколонашима из редова Муслимана, да би издали и српске и муслиманске народне масе, да би их предали у руке недићевско-четничким бандама. Случај са Сјеницом, гдје су се споразумјели познати издајници и гуликоже народа, саучесници у свим злочинима окупатора, Хасан Звиздић,[2] Раско Букумировић[3] и други, да би и даље наставили са пљачком и терором над народом, , јасан је доказ намјера народних непријатеља.

НАРОДЕ САНЏАКА,

Окупатори, који су се на твоме тлу редом смјењивали, нанијели су ти тешке ране. Десетине и стотине твојих поубијаних синова и кћери, браће и сестара, мајки и очева зову те на борбу до побједе. Нова пљачка твоје имовине, нова згаришта твојих домова, нова касапљења невиног народа, само се борбом могу спријечити. Проливена крв недужног народа не смије остати неосвећена. Устани као један човјек за спас своје имовине, за спас голих живота!

Непријатељи твоје слободе, они исти који су се годинама и годинама товили на крви и костима радног народа, и данас покушавају да омету твоју борбу за слободу и бољи живот. Они исти који су те варали, пљачкали и на крају издали, данас као вјерне слуге окупатора у свим његовим злочинима покушавају да те заведу лажима и обманама, да би продужили још већу пљачку, још веће злочине.

СРБИ,

Хиљаде и хиљаде поубијаних синова и кћери српског народа зову вас на освету. Издајници српског народа, заједно са њемачким и италијанским звјерима, продали су вашу част и вашу слободу. Проливена крв невиног српског народа, говори о страшним злочинима. У борбу, Срби, до уништења и посљедњег окупаторског војника и његових слугу! У борбу, јер је то једини пут ка побједи, ка слободи!

[2] Трговац из Сјенице, за време окупације био повереник Гестапоа и организатор акција против партизана у овом крају. Крајем рата побегао у иностранство.

[3] Четнички функционер из Сјенице, сарадник Хасана Звиздића и италијански агент. Крајем рата побегао у иностранство.

МУСЛИМАНИ,

Њемачко-усташке слуге успјеле су да вас заваде са Србима. Они вас заводе кад вас одвраћају од заједничке борбе са браћом Србима и Црногорцима против окупатора. Стотине и хиљаде покланих Муслимана у Босни и Херцеговини од четничких банди, хиљаде и хиљаде избјеглица ваше браће и сестара, нека вам буду жив доказ да вам само партизани могу помоћи, да су вам они најбољи пријатељи. Једини пут вашег спаса јесте братска сарадња са Србима и борба против фашистичких окупатора и њихових слугу, који вас још увијек заводе.

Устајте у борбу сви до једнога, за спас својих живота, за слободу коју до сада нисте имали. Презрите и одбаците оне који су вас хушкали против браће Срба.

НАРОДЕ И ОМЛАДИНО САНЏАКА,

Окупатор и његове слуге настављају са злочинима и прогонима у Санџаку. Спас ваших живота и ваше имовине зависи од вас самих. Устајте на оружје за спас голих живота, за слободу! Устајте и борите се да Санџак не буде земља којом ће харати туђини и њихове домаће биједне слуге. Увећавајте редове јуначких партизана, јер није далеко дан потпуног уништења фашизма и ослобођење поробљених народа.

САНЏАЧКИ ПАРТИЗАНИ,

Појачајте борбу коју неустрашиво водите. И данас, када Црвена армија разбија фашистичку војску, развијајте заставу борбе, попут херојских руских партизана. У борбу за нове подвиге, за нове побједе!

Живио Совјетски Савез!

Живио Савез Совјетске Русије, Енглеске, Америке и осталих демократских држава!

Живјела ослободилачка Црвена армија!

Живјела ослободилачка борба поробљених народа!

Живјели јуначки партизани!

Живјела Комунистичка партија Југославије!

јануар 1942 године.

ОБЛАСНИ КОМИТЕТ
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
ЗА САНЏАК

2 . ∂e&

Народноослободилачки иокреш и НОВ у Санџаку

Богдан Гледовић

Од априлског рата 1941. до коначног ослобођења Југославије, Санџак је представљао једно од основних и трајних жаришта југословенског ослободилачког и револуционардог рата, поприште тешких, непрекидних и значајних борби против италијанских, немачких и бугарских фашистичких окупатора, квислиншких и контрареволуционарних снага, на коме су дејствовали санџачки, црногорски и србијански партизански одреди, санџачке, србијанске, црногорске, крајишке, хрватске и источнобосанске пролетерске и ударне бригаде и дивизије. Они су на територији ове области везивали бројне окупаторске и квислиншке снаге и наносили им велике губитке у људству и материјалу.

Санџак су у априлском рату 1941. окупирале јединице немачке 8. тенковске и 60. моторизоване пешадијске дивизије 2. армије. Према демаркационој линији, између немачке и италијанске окупационе војске, утврђеној 23. априла 1941, срезови Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Сјеница и Нови Пазар припали су немачкој, а Пљевља, Бијело Поље и Тутин италијанској војноокупационој зони.[1]

Око Санџака су се, због његовог геополитичког положаја и природних богатстава, сукобљавали немачко-италијански и квислиншки интереси. Сви су тежили да га целог добију и задрже под својом доминацијом. Њемци су се ослањали на муслиманску проусташку реакцију, а Италијани на албанску, српску и црногорску реакцију. Независна Држава Хрватска (НДХ) је свим силама настојала да, помоћу немачког окупатора и муслиманске — проусташке реакције, успостави усташку власт у целом Санџаку, и да га територијално и административно укључи у свој састав. Ослањајући се на стару спољнополитичку доктрину Аустро-Угарске Монархије и Турске Царевине, она је настојала да у Санџаку обнови војностратегијски коридор, против Србије и Црне Горе и против поновног успостављања Југославије.[2]

По одобрењу немачких окупацијских власти и наређењу владе НДХ, усташке и домобранске оружане формације из састава Бјеловарске пјешачке пуковније, од 29. априла до 5. маја 1941. године, до-

[1] Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том 11, књ. 1, Београд 1954, док. 22, 550 (даље: Зборник); Зборник III, 1, док. бр. 2 и 4.

[2] Богдан Гледовић, „Народноослободилачки покрет у Санџаку у првој години ослободилачког рата", Војноисторијски гласник, бр. 2/1972.

ведене су на територију прибојског, милешевског (пријепољског), нововарошког и пљеваљског среза, а средином јуна и сјеничког среза. Од тих снага и од муслиманске санџачке реакције, усташе су саставиле и цивилну власт у Пљевљима, Прибоју, Новој Вароши и Сјеници. С друге стране, Немци и Италијани су у дежевски (новопазарски) и штавички (тутински) срез довели квислиншке јединице са Косова и из Албаније. Они су подржавали проалбанску муслиманску реакцију у Санџаку у њеним захтјевима да се у „Велику Албанију" укључе делови Санџака до линије Лим (код Бијелог Поља) — Каћево (код Пријепоља) — пл. Златар — пл. Јавор. Усташе и муслиманска усташка реакција су одмах почели да прогоне Србе, Црногорце и напредне Муслимане. Распиривали су националну мржњу према Србима и Црногорцима, скрнавили њихова национална обележја, забрањивали употребу ћирилице и припремали се за физичко истребљење Срба, Црногораца и напредних Муслимана, у духу политике Павелића, који је, 21. априла 1941, отворено позвао усташе на уништење Срба. На нодручју дежевског и штавничког среза окупатор је, заједно с великоалбанским и муслиманским квислиншким снагама, организовао погроме против Срба, масовно албанизирање Муслимана.

Крајем априла и почетком маја, делови италијанских пешадијских дивизија „Месина" и „Марке" посели су Бијело Поље и Пљевља,[3] а средином јуна и Тутин. Преостали део Санџака остао је у саставу немачке окупационе зоне, у којој је 20. маја извршена смена трупа: уместо делова немачке 60. моторизоване дивизије, стациониране су јединице немачке 704. и 717. пешадијске дивизије.[4] Италијани су у свом окупационом подручју укинули усташку власт, разоружали усташе и домобране и спровели их у Пријепоље. Успостављајући своју власт, задржали су део апарата старе југословенске државне власти. Српска и црногорска реакција поздравила је долазак италијанских трупа и ступила у службу окупатора. Тражећи да Италијани окупирају цео Санџак, та реакција је распиривала националну и верску мржњу и припремала се за обрачун са Муслиманима, у чему су је италијанске окупационе власти подстрекавале. Почетком јула 1941, на основу споразума између Немачке и Италије, демаркациона линија померена је на реку Увац, па је тако цео Санџак (сем дежевског среза) припао Италији.

Пошто се народ у Црној Гори и СанџакЈ' дигао на устанак средином јула, усташке и домобранске јединице су, по наређењу Немаца, задржане у Санџаку све до 7. септембра, иако је требало да се одмах повуку, што би добродошло НДХ, која је била упорна у својим захтевима да цео Санџак територијално и административно припоји. Међутим, Италија је у томе, такође била упорна, па је, НДХ, према уговору с Италијом од 27. октобра 1941, морала пристати на границу са Црном Гором и Санџаком, која се поклапала, углавном, са државном границом из 1914. између Србије и Црне Горе, с једне, и Аустро-Угарске, с друге стране.[5] Тако је, у јесен 1941, цео Санџак потпао под ита-

[3] Зборник, XIII, 1, док. 24, 26, 98.

[4] Б. Гледовић, „Санџак 1941", НОР и револуција у Србији, Београд 1971, стр. 109—110.

[5] Међународни уговори НДХ, Загреб 1941, стр. 305—306, Зборник XIII, 1, док. 170.

Живко Жижић — комесар бпигаде са борцима приликом формирања бригаде (у средини трећи ред одоздо, са брковима)

лијанску војноокупациону управу. Немачка је задржала дежевски и мањи део сјеничког среза, укључивши га у састав косовско-митровачког округа. Италија је прикључила окупираној Црној Гори своју окупациону зону у Санџаку сем штавичког среза, који је припојила окупираној Метохији, односно, својој творевини „Великој Албанији". Италијански окупатори су се нагодили, најзад, око својих интереса са санџачком реакцијом која им је служила, одвојивши у исто време, Санџак од Србије, што је било у складу са Хитлеровим захтевима од 24. априла 1941, по којима је Србија требало да остане што је могуће мања.

Комунистичка партија Југославије се најодлучније супротстављала окупаторским и квислиншким тежњама о подели и цепању територије Санџака и свим тенденцијама и акцијама којима су се изазивале, нетрпељивости, мржња и разбијање јединства Срба, Црногораца и Муслимана.

УСТАНАК

Санџак је, због геополитичког положаја и народноослободилачке борбе, током другог светског рата имао велики значај за народноослободилачки рат и револуцију народа Југославије. Он је обухватао територију од 7.096 квадратних километара површине, на којој су 1941. живела 253.693 становника" (десет година раније, на тој тери-

[0] Израчунати број становника Југославије за 1941. и 1945. Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945. Серија II, стр. 2, 6—9.

торији живело је 205.080 етановника: 117.260 Срба и Црногораца, 87.939 Муслимана и 881 осталих).[7]

Организација КПЈ у Санџаку створена је пре рата, са закашњењем, а развијала се врло споро, услед извесног секташтва, мада за све то није било никаквих оправданих разлога, што се показало у току НОБ-а.[8] Уочи устанка, било је око 100 чланова Партије и 250 чланова СКОЈ-а.[9] Међутим, стварна снага и утицај санџачке партијске организације били су знатно већи него што то бројност чланства показује, јер је постојао велики број млађих људи (нарочито средњошколаца, студената и радника), комунистички оријентисаних и веома активних у практичној политичкој делатности. Такав утицај КПЈ произлазио је из чињенице које говоре да почеци комунистичког покрета у Санџаку не датирају од формирања партијских организација у бјелопољском срезу (1935), већ знатно раније. Оснивање и успешан рад напредних студентских удружења у Пљевљима и Пријепољу (1932) и спортских и културно-просветних удружења, штрајкови средњошколске омладине у гимназијама (нарочито у Пљевљима 1939) и занатско-радничке омладине, којима су руководили студенти — комунисти, показују да је било могуће много раније од студентске, средњошколске, радничко-занатске и сеоске омладине створити и омасовити организације КПЈ и СКОЈ-а.[10] То би много значило за успешнији и масовнији развој НОБ-а у овој области. Протагонисти комунистичког покрета у Санџаку су били марксистички оријентисани и образовани студенти ЈБубиша Миодраговић, Томаш Жижић, Рифат Бурџовић, Јосиф Маловић, Мишо Павићевић, Здравко Борисављевић и други. Они су имали политички углед и уживали опште поверење и подршку напредне омладине и свих патриотских и антифашистичких оријентисаних људи.

Иако је КПЈ у Санџаку била млада и малобројна, партијске организације и комунисти у њима били су (сем веома ретких појединаца у Новом Пазару и Сјеници) добро припремљени за тешке и сложене задатке које су им постављали у НОР-у и револуцији. То су били млади људи, скромни и врло дисциплиновани, који су, под руководством Обласног комитета КПЈ за Санџак, на делу показали своју политичку зрелост, способност и смисао за вођење НОР-а и социјалистичке револуције. За организацију КПЈ у Санџаку била је срећна околност што су на њеном челу били комунисти из Санџака (студенти и радници) који су радили у београдској партијској организацији, а међу њима и секретар Обласног комитета КПЈ за Санџак Рифат Бурџовић Тршо, истакнути револуционар и један од најпопуларнијих и политички најобразованијих руководилаца комунистичког покрета у Београду.

[7] Општа државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. књ. II, Београд 1938, стр. 11—12.

[8] Данило Кнежевић, стр. 112—114.

[9] Б. Гледовић, НОР и револуција у Србији, стр. 382—383.

[10] Институт за историју радничког покрета СР Србије, М. ОКС, 49 (Стенографске белешке о напредном покрету у Пљевљима); Данило Јауковић, „Санџак у НОР-у", (Војноисторијски гласник), бр. 4/1960, стр. 4—10; Мирко Ћуковић, н. дело, стр. 14—27; Богдан Гледовић, исто, стр. 35—36; Данило Кнежевић исто, стр. 112—114.

Војностратешки положај Санџака између Србије, Црне Горе и Босне био је изузетно значајан. Пољопривредна производња, велики комплекси шума и брдско-планинско земљиште, са масивима Златара, Љубишње, Камене горе, Побијеника, Црног врха, Чемерна, Бјеласице, Бића, Јадовника и других, били су погодни за партизански и ослободилачки рат. То није било непознато ЦК КПЈ и Врховном штабу НОПО Југославије. У ствари, НОП се у Санџаку развијао између два изразито бурна и веома значајна устаничка и револуционарна жаришта — између Србије и Црне Горе.

Реализујући директиве Централног комитета КПЈ, Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и Обласног комитета КПЈ за Санџак, комунисти су интензивно радили у народу, подизали његов патриотски и борбени дух, припремали народноослободилачку борбу и револуцију. Они су јачали постојеће и стварали нове партијске и скојевске организације, сакупљали оружје и муницију, формирали оружане одреде и групе, изводили војну обуку, образовали одборе НОФ-а итд.

Комунисти су, истовремено, раскринкавали непријатељске планове и истицали заједничке интересе и судбинску повезаност Срба, Црногораца и Муслимана. Указивали су једним и другим да превазиђу верске и националне супротности, да створе чврст и заједнички фронт против окупатора, националне издаје и реакције. Захваљујући таквом раду и антиокупаторском и антишовинистичком расположењу већине народа, они су успели у то време, да спече братоубилачки рат између Срба, Муслимана и Црногораца на територији Санџака, осим у његовом источном делу.

Напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез и антиокупаторско расположење већине народа убрзали су припреме за оружану борбу. На Обласној конференцији КПЈ за Санџак 22. јуна, у Чадињу, код Пријепоља (у кући Дика Нинчића), одлучено је да се предузму завршне припреме за оружани устанак. Већ крајем јуна и почетком јула, партијске организације су биле спремне за оружану борбу.[11]

У то време, у Санџаку су се налазила, приближно два италијанска батаљона дивизије „Месина" два њемачка батаљона 704. и 717. дивизије, немачке и италијанске команде места, тајна полиција, јаче усташке и домобранске снаге, албанска квислиншка жандармерија, муслиманска усташка милиција и бивши југословенски жандарми.

Оружани устанак је почео истовремено с устанком у Србији и Црној Гори. Устаници су 14. јула напали на италијанску карабињерску и жандармеријску посаду у Мојковцу. Осим Мојковца, Шаховића (Томашева) и Бродарева, који су убрзо ослобођени, устаници су 20. јула ослободили и Бијело Поље, у коме су заробили италијански гарнизон са 180 војника и официра. У Бијелом Пољу су формирани Команда места, народна милиција и војни комитет који је обављао дужност првог среског народноослободилачког одбора (НОО) у Санџаку. Од герилских одреда и нових бораца који су се придружили устаницима на подручју белопољског среза, образовано је пет батаљона са око 2.500 бораца. Међутим, пошто директиве Покрајинског комитета

[11] Обласни комитет КПЈ за Санџак сачињавали су: Рифат Бурџовић Тршо (секретар), Љубиша Миодраговић, Недељко Мердовић, Ђорђије Станић и Вукосав Бошковић.

ШТАБ
II УДАРНОГ КОРПУСА
НОВ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Пов. бр. 170
3. новембар 1943. год.
у час.

ГЛАВНОМ ШТАБУ НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ БОЈСКЕ И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЗА САНЏАК

1. — На предлог овога Штаба, Врховни штаб НОВ и ПО Југославије наредио је да се формира Главни штаб Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда за Санџак[1] сљедећег састава:

— Командант друг **Јакић Велимир,** пуковник
— Замјеник команданта друг **Кнежевић Никола,** пуковник
— Политички комесар друг **Хашимбеговић Селим**
— Замјеник политичког комесара друг **Церовић Комнен.**

2. — Главни штаб НОВ и ПО за Санџак налази се под командом Штаба II Ударног корпуса НОВ Југославије, сходно наређењу Врховног штаба НОВ и ПО Југославије, према којему се под команду овога Штаба стављају сви партизански одреди на територији Ц. Горе, Боке, Херцеговине и Санџака.

3. — Главни штаб НОВ и ПО за Санџак извршиће одмах попуну потребних органа Штаба (об. официра, интенданта) и приступити формирању пратеће чете, курира и осталог административног особља потребног за правилно функционисање штаба.

4. — Сви партизански одреди, партизанске страже и команде мјеста налазе се од данас под командом Главног штаба НОВ и ПО за Санџак.

5. — У вези напријед наведеног, Главни штаб за Санџак приступиће реорганизовању партизанских одреда, партизанских стража, команди мјеста и формирању ударних батаљона. Једновремено предузети све припреме за формирање II Санџачке бригаде, која ће бити формирана 1. децембра т.г. у Пљевљима.

Људство за ову бригаду треба да буде прикупљено до 25. новембра т.г. у Пљевљима.

6. — Главни штаб за Санџак у најкраћем року поднијеће овоме Штабу детаљан извјештај о стању његових јединица на територији Санџака, а свакој акцији ових јединица достављати благовремено оперативни извјештај овоме Штабу.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,	Начелник	Командант
Митар Бакић	пуковник,	Генералмајор,
	Руд. Приморац	**Пеко Дапчевић**

(М. П.)

[1] Први пут је формиран Главни штаб НОВ и ПО за Санџак септембра 1941. године, па је то руководство ушло у састав Штаба Треће санџачке бригаде јуна 1942. год. и било ван Санџака до поновног доласка јединица Друге пролетерске дивизије, септембра 1943. године. (Зборник, том I, књ. 16).

КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и Обласног комитета КПЈ за Санџак о почетку оружаног устапка нису стигле на време, у пљеваљском, милешевском, нововарошком и дежевском срезу, у којима је формирано 13 герилских одреда и група, две герилске чете и један батаљон, оружане борбе су почеле тек 20. јула — нападом код Пљеваља и Потпећу. Устаници су разоружали све посаде у карабињерским, жандармеријским и усташким станицама у пљеваљском и милошевском срезу. У јулу је створена слободна територија између Лима и Таре, а од краја јула до почетка септембра између Лима и Увца. Борбе су у јулу и августу захватиле бјелопољски, милешевски и нововарошки срез, тј. Нову Варош 4. септембра, у којој је сломљен отпор усташких и домобранских јединица. Међутим, није извршен наиад на италијансхи гарнизон у Пљевљима, нити на немачке и усташко-домобранске гарнизоне у Пријепољу, Прибоју и Сјеници, јер су Италијани убрзо предузели велику офанзиву против устаника. Дивизија „Пустерија" повратила је до 11. августа изгубљена места између Лима и Таре, а од 7. септембра између Лима и Увца. Тако су Италијани окупирали цео Санџак, сем Новог Пазара и Дуге Пољане, које су задржали делови немачке 717. дивизије. Тада су усташке и домобранске снаге дефенитивно повучене из целог Санџака. Немачке окупационе трупе су од 2. до 4. септембра повучене из Пријепоља и Прибоја у Србију. У свим тим борбама погинуло је и заробљено око 200 италијанских и око 100 усташких и домобранских војника и официра.

У таквој ситуацији, устанак у Србији против немачког окупатора — који је 1941. представљао централно жариште југословенског ослободилачког и револуционарног рата — имао је велики значај за настављање оружане ослободилачке и револуционарне борбе у Санџаку. Све до Саветовања у Столицама, односно до повратка Рифата Бурџовића из Србије санџачким комунистима, Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Санџак, није било јасно каква треба да буде војна и политичка организација устанка, на којим принципима треба изграђивати устаничку, ослободилачку и револуционарну војску, нову народну власт, масовне политичке и антифашистичке организације.[12]

У августу и септембру 1941. године, у партијским организацијама у Санџаку проучени су резолуција Покрајинског саветовања КПЈ за Црну Гору, Санџак и Боку и писмо Милована Ђиласа, делегата ЦК КПЈ, упућено Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, које је претходно Покрајински комитет у целости прихватио.[13] Оба документа (из августа 1941), због крупних политичких и војних грешака, повучена су 22. октобра 1941. Централни комитет КПЈ и Тито обуставили су њихова коришћења у свим партијским организацијама.[14] Милован Ђилас је убрзо после тога повучен у ЦК КПЈ (који се налазио у ослобођеном Ужицу), а место њега је у Црну Гору за делегата ЦК КПЈ упућен Иван Милутиновић, члан Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба, који је учествовао на Саветовању у Столицама.[15] Иван Милутиновић је, истовремено, био делегат —

[12] Зборник, том III, књ. 4, док. 2, стр. 12—31, док. 3, стр. 32—40, док. 10, стр. 59—67; том III, књ. 1, док. 19, 26, 66, 93, 117.
[13] Зборник, том III, књ. 4, док. 2, срт. 2, стр. 12—32.
[14] Зборник, том III, књ. 1, док. 26, стр. 68—69.
[15] Исто.

опуномоћеник Врховног штаба НОП одреда Југославије за главне штабове НОП одреда за Санџак и за Црну Гору и Боку.

После повратка Рифата Бурџовића из Србије, где се упознао са војном и политичком организацијом оружаног устанка и директивама Врховног штаба о стварању и улози слободне територије у западној Србији и са одлукама донетих на Саветовању у Столицама, формиран је у октобру 1941. нови Обласни комитет КПЈ за Санџак, чији је секретар и даље био Рифат Бурџовић, а чланови Воја Лековић, Момир Бошковић и Владимир Дамјановић. Од тада је Обласни комитет био под непосредним руководством Централног комитета КПЈ, а Главни штаб НОП одреда за Санџак (командант Владимир Кнежевић Волођа а политички комесар Воја Лековић) под непосредном командом Врховног штаба НОПО Југославије.[17] Седиште Обласног комитета Партије и Главног штаба за Санџак било је у селу Радоињи, код Нове Вароши, на граници Србије и Санџака, ради што чвршће и непосредније везе са ЦК КПЈ и Врховним штабом у ослобођеном Ужицу. Тако је народ Санџака добио своје политичко и војно руководство, преко којег су Централни комитет КПЈ и Врховни штаб непосредно руководили НОБ-ом и револуцијом у тој области. То је било од изванредног значаја за савлађивање верских и националних сукоба, за равноправност, окупљање и учешће српских, црногорских и муслиманских маса у народноослободилачкој борби. Био је то и израз политике КПЈ против цепања и деобе територије Санџака као целине и негација претензија фашистичких окупатора, Независне Државе Хрватске и „Велике Албаније", муслиманских, црногорских и српских квислинга и националиста ван Санџака на ту област или на њене делове. Те реакционарне снаге обнављале су стару спољнополитичку доктрину Турске Царевине и Аустро-Угарске Монархије, настављајући континуитет антисрпске и антицрногорске политике. Квислинзи окупатора Независне Државе Хрватске и „Велике Албаније" настојали су, свим средствима, да у Санџаку обнове војностратегијски коридор против Србије и Црне Горе, односно против поновног успостављања Југославије. Са санџачким усташама стално су истицали да Србија и Црна Гора не смеју имати заједничку границу и да се Србији мора спречити излазак на Јадранско море.[18]

У Санџаку се, после стварања новог Обласног комитета КПЈ и Главног штаба НОПО за Санџак, партизанске јединице (чете, батаљони и одреди), народноослободилачки одбори и масовне политичке и антифашистичке организације ослободилачког рата и револуције — формирају као у Србији и на принципима које је поставило Саветовање у Столицама. Радило се као и на територији Ужичке Репуб-

[16] Зборник, том III. књ. 1, док. 56, стр. 137—139.

[17] Богдан Гледовић, Србија у рату и револуцији, стр. 382—385.

Љубиша Миодраговић, народни херој, члан Обласног комитета КПЈ за Санџак, погинуо је 27. IX 1941. године, у борби с италијанским трупама. Члан КПЈ од 1932. године. Припадао је плејади образованих, мисаоних и способних југословенских комуниста и, као такав, уживао велики углед међу комунистима и у народу Санџака.

[18] Богдан Гледовић, „Покушаји да се обнови коридор између Србије и Црне Горе и Санџак прикључи НДХ и „Великој Албанији", Војноисторијски гласник, бр. 2/1972, стр. 19—33.

Група руководилаца 3. пролетерске санџачке бригаде и Пљеваљског одреда на дан формирања 4. бригаде, распоређени у њен састав: Слободан Лучић, Душан Ласица, Милија Зечевић, Богдан Зечевић, Љубо Баиловић и Момчило Ђуковић (с лева иа десно горе). Владо Лечић, Милко Старчевић, Марјан Ковачевић, Милош Царић (с десна на лево) и доле Радисав Зечевић

лике. То су Обласном комитету КПЈ и Главном штабу НОП одреда за Санџак постављали ЦК КПЈ и Иван Милутиновић у јесен 1941. Тако је Иван Милутиновић, у наређењу Главном штабу НОПО за Санџак, 13. новембра 1941, поред осталог, нагласио: „Чим очистите окупирани територ, одмах приступите формирању народне власти онако као што се ради на ослобођеној територији Србије, о чему сам вам говорио приликом мог проласка кроз Санџак".[19]

У јесен 1941. године, у писму Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, Централни комитет КПЈ и Тито су проучили, сем осталога да треба „продужити партизански рат, као што се то ради у Србији", да се не треба бојати репресалија, да „наш народноослободилачки устанак неће моћи да иде само по узлазној линији, него да ће ту бити и привремених пораза, колебања итд.", да народним масама треба „дати јасну перспективу њихове ослободилачке борбе", и да их треба упозоравати „да борба можда неће бити кратка него дуготрајна и тешка, и да ће тражити стално мењање и тактике, и територија, и средстава и облика ратовања", да се „наша борба развија у посве специфичним условима, и да зато иде својим оригиналним путевима", да је правилно „само схватање народног

[19] Зборник, том III, књ. 1, док. 56. стр. 138.

устанка као једног трајног партизанског рата, који ће да захтева све веће масе, који ће да задаје непријатељу све теже и теже ударце, који ће да учврсти савез радника и основних народних маса и који ће коначно довести до потпуног уништења непријатеља — паралелно са акцијом Црвене армије и ослободилачких покрета у Европи и читавом свету."

Централни комитет је, даље, упозоравао и наглашавао да је правилно да се политички разбијају сви елементи који коче и слабе ослободилачку борбу, иако су то „англофили", али да се, и поред тога, „не сме ни за моменат заборављати да се боримо на челу народа против окупатора и да се ни у ком случају не смемо дати потиснути са тих национално-ослободилачких позиција, јер би нас то изоловало од маса".[20]

Таква политичка линија ЦК КПЈ и друга Тита и таква политичка нлатформа НОБ-а — ослобођена стереотипних концепција, схема и догми — резултирала је из правилне и објективне процене међународне и унутрашње ситуације, посебно на совјетско-немачком фронту, и потреба успешног и победоносног развоја југословенског ослободилачког рата и револуције, у пракси се показала као потпуно правилна.

Остварујући политичку линију ЦК КПЈ, комунисти Санџака су правовремено схватили да су оружана борба против окупатора и додаћих издајника, националистичког и шовинистичког слепила и братоубилачког рата, стварање партизанске војске, народноослободилачких одбора, братства и јединства и пуне равноправности Срба, Црногораца и Муслимана, њихови први и најважнији задаци на којима морају окупити све патриотске и антифашистичке снаге, без обзира на политичка, национална и верска опредељења и имовинско стање, и да само на основу широке платформе НОБ-а и перспективе за стварање нове Југославије могу успешно руководити НОБ-ом, раскринкавати и побеђивати носиоце и припаднике националне издаје и контрареволуције. Захваљујући таквој политици, у НОБ-у је, из Санџака, од првих устаничких дана, учествовао и велики број ветерана из балканских и првог светског рата и утицајних људи у народу — Миле Перуничић, Маринко Голубовић, прота Јевстатије Караматијевић, Милоје Добрашиновић, Стево Ћуковић, Душан Ивовић, Јосо Мирковић, Ристан Павловић и многи други. Нема сумње, они су одиграли значајну улогу у народноослободилачком покрету и развоју оружане борбе у Санџаку.

И у Санџаку је тек тада, уместо „герилац" и „герилски одред", уведен назив „партизан" и „партизански одред". За амблем санџачких партизана узета је југословенска тробојна застава, са црвеном петокраком звездом на капи; партизани су се поздрављали стиснутом песницом код слепоочнице и полагали партизанску заклетву, чији је текст написао врховни командант Тито. Чете су из Ужица добијале извесну количину оружја и муниције, „Борбу", „Билтен" Врховног штаба и ужичке „Вести".[21]

Обласни и сресни комитети Партије и Главни штаб НОП одреда за Санџак организовали су ефикасне курирске везе од Радоиње до

[20] Зборник, том III, књ. 1, док. 3, стр. 227—231.

[21] Србија у рату и револуцији, стр. 385—386; „Ослободилачки рат", 1,стр. 81, 136, 138—139; Богдан Гледовић, исто, стр. 44—49.

Ужица и од Радоиње, преко слободне територије Санџака, до Сињајевине, Жабљака и Подбишћа, код Колашина. Преко тих веза путовали су руководиоци НОП-а и курири из Црне Горе и Санџака за Србију, и обратно.[22] У октобру је преко тих веза и слободне територије, путовала и стигла у ослобођено Ужице и британско-југословенска војна мисија.[23] Везе и непосредна сарадња комуниста и партизанских јединица Санџака са комунистима и партизанским снагама Србије и Црне Горе биле су сталне и врло чврсте, што је било од великог значаја за развој НОП-а у Србији, Црној Гори и Санџаку.[24]

СТВАРАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА, НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА И СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Обласни комитет Санџака и сремски комитети Комунистичке партије повезали су чвршће и ојачали рад организација КПЈ и СКОЈ-а, створили војне партизанске јединице и широку мрежу органа народне власти. У септембру и октобру формиране су Златарска, Милешевска, Пљеваљска, Сјеничка и Бјелопољска, а у новембру и Прибојска партизанска чета. Чете су у почетку биле састављене од чланова и кандидата КПЈ и чланова СКОЈ-а. Водећи оштре борбе током септембра, октобра и новембра против Италијана, четника и муслиманске квислиншке милиције и делујући политички у народу, ове чете су до децембра 1941. нарасле на укупно 800 бораца. У новембру 1941, у борбама против четника у Србији, Златарска чета се истакла и добила похвалу од Врховног команданта и Главног штаба НОП одреда Србије; Пљеваљска чета је учествовала у нападу на Пљевља, а Милешевска

[22] Исто.

[23] Британско-југословенска војна мисија коју су, под покровитељством Велике Британије, сачињавали капетан Бил Хадсон (ВШ Нидноп), мајори бивше југословенске војске Захарије Остојић и Мирко Лалатовић и подофицир-радиотелеграфиста Вељко Драгићевић, искрцала се 23. септембра на Црногорском приморју, близу Петровца. Одатле је стигла на Радовче, где су се налазили Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, Милован Ђилас и Арсо Јовановић. Према досадашњим подацима, мисија се задржала у Црној Гори до 19. октобра. Тада је преко Санџака кренула за Србију. Хадсон и Остојић су путовали из Црне Горе у Санџак и Србију с Митром Бакићем, Арсом Јовановићем, Милом Перунчићем, Данилом Кнежевићем и Богданом Гледовићем, а не с Милованом Ђиласом, како тврди Бил Дикин. Убрзо послије њих, из Црне Горе су преко слободне територије Санџака стигли у Србију Лалатовић и Драгићевић. Хадсон је 24. октобра стигао у Ужице и том приликом разговарао с врховним командантом другом Титом, па се затим, с Остојићем, упутио на Равну гору, у штаб Драже Михаиловића, где је стигао 25. октобра. Драгићевић је у Ужицу напустио мисију и ступио у партизане, а Остојић и Лалатовић су се прикључили Дражи Михаиловићу. М. Ђилас је тек послије доласка Ивана Милутиновића из Србије у Црну Гору стигао, преко Санџака, у ослобођено Ужице. (Ф. В. Д. Дикин, „Бојовна планина", Нолит, Београд, 1973. стр. 154—157; др Јован Марјановић, „Дражa Михаиловић и Британци 1941. године", стр. 114—124; „Устанак у Југославији", Зборник радова на међународном научном скупу Српске академије наука, Београд 1973).

[24] На територији Ужичке Републике из Санџака су боравили и примали директиве за рад Рифат Бурџовић Тршо, Воја Лековић, Миле Перуничић, Данило Кнежевић и др.

Б. Г. „Србија у рату и револуцији", стр. 385—386; Архив ВИИ, к. 741, бр. рег. 11/4-2; Зборник, том III, књ. 4, док. 138, 194; том III књ. 1, док. 48, 65. 69; том I, књ. 1, док. 295; „Италијанске и немачке оружане снаге у Југославији", ВИГ, бр. 2/1952, стр. 82, 106—107.

(истовремено) нападала је на италијанске положаје у Бучју и Косиље Бијело Поље — Мојковац — Шаховићи; Сјеничка и Прибојска чета водиле су борбу између Лима и Увца.

У децембру 1941. и јануару 1942, чете су прерасле у партизанске ударне батаљоне, а у првој половини 1942, на подручју између Таре и Лима, у партизанске одреде. Крајем 1941. и почетком 1942, стваране су и позадинске војно-територијалне партизанске јединице: чете и батаљони, чије се људство претежно налазило и радило код својих кућа, а прикупљало, углавном, за време борби.

У јесен 1941. на слободној територији Санџака организована је широка мрежа НОО. Главне снаге италијанске дивизије „Пустерија", део дивизије „Венеција" и делови немачке 717. дивизије налазили су се само у градовима. Сва остала територија била је слободна, сем Бродарева, Комарана, Хисарџика, дежевског и штавничког среза, и дела сјеничког среза, где су се налазиле јаче снаге муслиманске квислиншке милиције, албанске квислиншке жандармерије и четничке групе Драже Михаиловића.

У Санџаку су се само партизанске јединице бориле против окупатора, па су комунисти, као и у Црној Гори, спречавали формирање других оружаних формација осим партизанских. После повлачења усташа из Санџака, санџачка муслиманска усташка милиција се ставила у службу италијанског окупатора, а у источном делу била је у служби Немаца и „Велике Алабаније". Она је учествовала у борбама против усташких и партизанских снага и починила је низ злочина над српским и црногорским становништвом у Санџаку.[25]

Прве четничке оружане групе појавиле су се у августу и септембру 1941, између Увца, Ибра и Лима, а у новембру између Лима и Таре. Од првог дана сарађивале су с италијанским окупатором и вршиле злочине над муслиманским становништвом и присталицама НОП-а. Дражa Михаиловић је упућивао у Санџак своје људе, официре и групе четника из Србије, Црне Горе и Босне, са задатком да, уз помоћ официра и подофицира бивше југословенске војске, италијанског окупатора и српске и црногорске реакције, формирају четничке јединице за борбу против НОП-а.[26] Половином октобра, Михаиловић је поставио капетана Павла Ђуришића за команданта свих четничких одреда у андријевичком, беранском, бјелопољском, колашинском, милешевском (пријепољском) и пљеваљском срезу, а 20. децембра дао му је инструкције о задацима четника, прокламовао борбу против НОП-а и уништење санџачких Муслимана,[27] Анте Павелић је 21. ап-

[25] Данило Јауковић, „Санџак у НОР-у", Војноисторијски гласник, бр. 5/1960, стр. **25—26.** Главни команданти те милиције и носиоци окупаторске и усташке политике били су Хасан Звиздић, Хусеин Ровчанин, Ћазим Сијарић, Сулејман-Хоџа Пачариз, Ћамил Хасанагић и др.

[26] То су били Павле Ђуришић, Григорије Божовић, Војо Лукачевић, Никола Бојовић, Саво Дамјановић, Наход Цаковић, Јово Мишнић, Машан Ђуровић, Новак Вучинић, Чедо Јовановић и др. и групе Божа Чосовића-Јаворског, Ђорђа Аночића, Захарија Милекића, Машана Ђуровића и др., а из Санџака — Вук Калајитовић, Перо Војиновић, Боро Митрановић, Миливоје Обрадовић, Радоман Раилић, Ратко Ђуровић, Војо Ненадић, Јован Јеловац, Никола Кијановић, Вукола Томић и др.

[27] Документи о издајству Драже Михаиловића I, Београд, 1945, док. бр. 1, **1—2;** док. **бр. 3, 11**—13; Зборник, том **III,** књ. **4,** док. бр. 185 и 186; Србија у рату **и револуцији, стр. 560—561.**

рила 1941. године, отворено позвао усташе на уништење Срба.[28] Четници су иступали у име западних савезника, под паролом да „није време за борбу", и представљали су велику опасност за развитак НОП-а. Истовремено су сарађивали с окупатором, чинили део његових снага, водили борбу против НОП-а. У новембру и децембру 1941. и јануару 1942, партизанске јединице и комунисти Санџака уништили су прве четничке штабове у нововарошком, сјеничком, бјелопољском и пљеваљском срезу. Ти су штабови били састављени претежно од реакционарних официра и подофицира бивше југословенске војске.[29]

Политика окупатора, усташа, четника, муслиманске милиције и великоалбанске жандармерије отварала је пут међусобним обрачунима и покољима Срба и Црногораца, с једне, и Муслимана с друге стране. Због тога су Централни комитет КПЈ, Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санџак и Обласни комитет КПЈ за Санџак, у својим писмима, прогласима и директивама, указивали, на ту опасност народу и против ње се, са свим својим снагама правовремено и доследно борили.™

Напад Црногорског НОП одреда за операције у Санџаку (3.690 бораца) на италијански гарнизон у Пљевљима (2.000 војника), 1. децембра 1941, није довео до ослобођења града, иако је у жестоким борбама погинуло 208 и рањена 272 борца.[31]

НАСТАВАК УЖИЧКЕ РЕПУБЛИКЕ — ПОЛЕТ НОП-а

Народ пљеваљског, милешевског и прибојског краја одушевљено је дочекао и поздравио Црногорски партизански одред за операције у Санџаку. Истовремено, у Санџак је, почетком децембра 1941, са Врховним штабом и ЦК КПЈ, одступила главнина партизанских снага из западне Србије и Шумадије. Нова Варош, коју су од италијанског окупатора, 4. децембра 1941, ослободиле србијанске и санџачке партизанске јединице,[32] и њена околина, постале су седиште Обласног комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Санџак, дела Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Србију, а од 1. до 20. децембра и ЦК КПЈ и Врховног штаба, са другом Титом. Проширена је и учвршћена слободна територија између Лима и Увца, где је извршена реорганизација србијанских партизанских јединица које су касније ушле у састав 1. и 2. пролетерске бригаде, као и оних снага које су из Санџака враћене у Србију да наставе оружану борбу.

[28] Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Војноисторијски институт, Београд 1964, стр. 32.

[29] Тако су похватани, осуђени и стрељани Перо Војиновић, Саво Дамјановић, Новак Вучинић, Јово Мишнић, Петар и Митар Крговић, Милисав Петрушић, Блажо Раденовић, Никола Балтић, Јанко Гашевић, Влајко Чурчић Чурка, Василије Пурић, Љубомир Ранитовић, Драго Кашарић и др. (Архив ВИИ, к. 139, бр. рег. 1/1-139; „Србија у рату и револуцији", стр. 460—461; Мирко Чуковић, и. д. стр. 125).

[30] Зборник, том II, кн>. 2, док. 82, стр. 1941—149; том I, књ. 16, док. 1, стр. 9—12; том III, књ. 1, док. 99; Архив ВИИ, к. 1959, бр. рег. 3/3—14.

[31] Зборник III, 1, док. 147, 155; III, док. 6, 153. Из Пљеваљске партизанске чете, која је учествовала у нападу, погинуло је 7 и рањено 10 бораца.

[32] Зборник, II, 2, док. бр. 84; III, 1, док. бр. 180.

Централни комитет КПЈ и Врховни штаб су у Радоињи (код Нове Вароши) и Дренови (код Пријепоља) донели неколико одлука важних за даљи развој НОП-а Југославије, пре свега, за развој његових оружаних снага. На састанку у селу Дренови, код Пријепоља (у кући Милоша Дивца), Политбиро ЦК КПЈ и Врховни штаб су, 7. децембра 1941, донели одлуку о формирању 1. пролетерске НОУ бригаде и одредили батаљоне који су после тога отишли у Рудо, где је бригада и формално створена.[33] На састанку у Дренови учествовао је Рифат Бурџовић Тршо, у Радоињи Владимир Кнежевић Волођа.

Тако су Нова Варош, њена и пријепољска околина били наставак Ужичке Републике, центар слободне територије Санџака, војно-политичка база за прихват, концентрацију и наступање партизанских снага према Србији и Босни, политичко и војничко упориште НОП-а. У Новој Вароши су успешно радили Обласни и сресни комитети КПЈ и СКОЈ-а, Сресни и Градски НОО, Команда места, партизанска болница, омладинска чета, народна милиција, партизанске радионице, пио-

[33] Зборник, III, 1, док. 190. Јосип Броз Тито, Мемоари (одломци), Народни фронт, бр.; Владимир Дедијер, „Дневник", I, Београд 1946, стр. 64—70.

ПРОГЛАС ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО САНЏАКА ОД 9. НОВЕМБРА 1943. ГОДИНЕ[1]

ГЛАВНИ ШТАБ
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ
И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЗА САНЦАК

НАРОДЕ САНЏАКА,

Хитлеровој зликовачкој армији предстоји најстрашнија катастрофа. Непобједива Црвена армија у силовитом налету, послије заузећа главног града Украјине, Кијева, тјера њемачке хорде преко Дњепра на запад, гони их псећој јазбини, из које су се појавиле. Стотине хиљада њемачких разбојника и њихових помагача својим животима плаћају за најгнусније злочине, које је фашистичка неман извршила над народима Совјетског Савеза и поробљене Европе. Милионима њемачких војника на југу Русије припрема се стаљинградска катастрофа. Савезничке армије у Италији нижу нове успјехе. Савезничка конференција у Москви је доказала чврстину англо-совјетско-америчког савеза, и њихову ријешеност за што брже уништење фашизма. Отварање другог фронта претстоји брзо.

[1] Оригинал, штампани летак, налази се у архиви Војноисторијског института, под рег. бр. 4/1, к. 176.

нирске организације, партијско-политички курсеви, издаване су „Вести", штампани прогласи Обласног комитета КПЈ.[34]

Ставови са састанка Обласног комитета КПЈ за Санџак (у Новој Вароши 10. децембра), којем је присуствовао и Едвард Кардељ, Писмо ЦК КПЈ Обласном комитету Партије за Санџак и прогласи Обласног комитета Партије народу Санџака имали су велики значај за даљи развој НОБ-а у овој области.[33] Комунисти су, после тога, смелије ликвидирали секташке ставове ради проширења партијске и скојевске организације, омасовљења дотадашњих и стварања нових и већих иартизанских јединица, као и ради решавања других значајних питања за успешан развој НОБ-а у Санџаку.

Непосредно и практично повезивање Обласног комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Санџак, почев од октобра 1941, са Централним комитетом КПЈ и Врховним штабом, пре свега, са другом

[34] „Србија у рату и револуцији", стр. 386—387; Владимир Дедијер, „Дневник", 1, стр. 62—70; Мирко Чуковић, н. д., стр. 193—200, 212—216, 230—237; Мишо Лековић, стр. 37—54; Богдан Гледовић, „НОП у Санџаку у ирвој години ослободилачког рата", стр. 50—56.

[35] Зборник, том II, књ. 2, док. 82; том I, књ. 16, док. 1; Архив ВИИ, к. 1959, бр. рег. 3/3—14; Мирко Чуковић, н. д., стр. 195—197; Богдан Гледовић, „НОИ у Санџаку у првој години рата", стр. 40—42.

Славна Народноослободилачка војска Југославије сваког дана уништава на хиљаде фашистичких окупатора, ослобађа нове градове и села, пламен народног устанка све се више разгара и у Србији, Војводини и Македонији. Оружани отпор у окупираним земљама, по примјеру Југославије, све више расте. Није далеко дан када ће бити ггокопани за увијек сви планови фашистичких освајача, није далеко дан када ће се славити потпуна побједа над фашизмом.

БРАЋО СРБИ,

Двије трећине Санџака, вароши: Пљевља, Пријепоље, Бијело Поље, Прибој и Нова Варош, очишћени су од окупатора и четничких банди. Напаћени народ Санџака радосно је дочекао Народно-ослободилачку војску, која га је ослободила од највећих патњи и понижења, на које су га метнули издајничке руље Драже Михаиловића и фашистички окупатор. Ни паљења и силовања, ни батињања и убијања нису били у стању да убију вјеру Србима Санџака у праведност Народно-ослободилачке борбе. Четничке разбојничке вође: Лукачевић, Рајилић, Јеловац, Калаит и други, скоро годину и по дана харачили су по Санџаку, пљували на српско име, палили, жарили, убијали најбоље народне синове, прогонили све што је поштено, бацили у међусобни покољ Србе и Муслимане. То су радили за окупатора и за своје пљачкашке циљеве. Данас, они су, презрени од народа, побјегли испред Народно-ослободилачке војске, заједно са својим Дражом, да нађу уточиште код Недића и својих господара Њемаца. Псећи род скупио се под једним кровом.

Титом, и њихов боравак у Ужицу, Санџаку, Фочи и дурмиторском крају, присуство и повремена дејства српских и црногорских партизанских јединица у Санџаку знатно су допринели бржем и успешнијем развоју ослободилачке борбе у овој области.

Међутим, неуспешно и са великим губицима завршио се напад србијанских и санџачких јединица на Сјеницу, 22. децембра 1941. У борбама против муслиманске милиције која се бранила у граду, погинуло је, рањено и заробљено више од 100 партизана. Четничке вође, Бојо Ненадић, Бук Калаитовић, Григорије Божовић, Никола Бојовић, Перо Војиновић, Јован Јеловац, Живко Анђелић и други, то су искористили за јачање четништва у Србији и Црној Гори као и успех немачке офанзиве у Србији, нарочито пораз партизана у борбама за Пљевља и злочине окупатора. Тако су, уз помоћ окупатора, у првој половини 1942. формирали четничке јединице у Санџаку за борбу против НОП-а. Међутим, бројно мале, веома слабе борбене вредности, те су биле неспособне за озбиљније акције против партизана у Санџаку. Иначе, биле су састављене од реакционарних официра и подофицира, финанса, полицијских службеника градских и сеоских нерадника.

Гушећи устанак, окупатор је, уз помоћ домаће издаје, дивљачки насртао на неборачко становништво у устаничким местима. Убијао је жене, децу и старце у Пљевљима, Црљеницама, Пријепољу, Бабина-

Издајничка избјегличка влада, великосрпска реакција и четнички злотвори мислили су да приграбе плодове наше Народно-ослободилачке борбе, да поврате режим пљачке и насиља, режим главњача, паљевина, батина и рогљи. Али наше народне масе, које су пролиле ријеке крви за слободу, уништиће све те њихове злочиначке намјере, и изградиће своју будућност онако како то буду оне хтјеле.

Још се понегде појаве, као пребијена пашчад, поједине бандитске битанге. Зар послије недјела и зала, која су починили, може бити поштеног човјека који жели да их види? Народна освета сручиће се на њих, тешка казна ће постићи све оне који се поведу за њима. Срби Санџака све више пуне редове наше славне Народно-ослободилачке војске. То је њихов пут, то је пут поштених родољуба.

БРАЋО МУСЛИМАНИ,

Ваше ненародне вође су вас бациле у окриље окупатора, ви сте помагали окупатора у борби против своје браће. Ваше вође су биле за то добро плаћене, а ви сте добили много погинулих на Источном фронту, попаљена села и поклане фамилије од стране четника, биједу и мржњу са својом браћом и комшијама. Данас, када је јасно свакоме да се фашистичка Њемачка налази пред сломом, када је великом дијелу Муслимана у Санџаку Народно-ослободилачка војска донијела слободу и спокојство, када стотине Муслимана, заједно са Србима, ступају у редове наше војске, појављују се опет они исти зликовци који су највише криви за зло које је задесило Муслимане, да и даље ГУРАЗУ муслиманске масе против својих ослободилаца — Народно-ослободилачке војске. Окупаторски плаћеници Хусеин Ровчанин, Га-

ма, Јабуци, Дренови, Врањаку, Каменој Гори, Тоцима и другим местима. Италијани су чак бацали у пламен запаљених кућа мајке, са децом у колевкама.

Генерал Пирцио Бироли издао је наредбу да се за једног убијеног или рањеног италијанског официра стреља 50, а за једног подофицира или војника 10 цивила.[36] Он је финансирао и наоружавао четнике и муслиманску милицију и употребљавао их као део својих фашистичких трупа.

Почетком фебруара 1942, србијански и санџачки четници, недићевска стража и муслиманска милиција, уз италијанску подршку напали су на слободну територију између Лима и Увца. Шестог фебруара заузели су Нову Варош и принудили србијанске партизанске батаљоне (од који је 1. марта, у Чајничу, формирана 2. пролетерска НОУ бригада) и санџачке партизанске снаге, на десној обали Лима, да се се по великом снегу и температури од —25° повуку на Златар. Затим су се 7/8. фебруара, пребацили преко Лила у Камену Гору, на слободну територију између Лима и Таре, односно на Метљику, Чајниче, које је, 27. јануара 1942, ослободио пљеваљски ударни батаљон „Први де-

[3,!] Зборник, III, 4, док. 188.

љан Лукач и други, са њемачким гестаповцима, покушавају да мобилишу Муслимане у њемачку војску, да својом крвљу и животима плате њихове злочине и њемачких фашистичких разбојника. И док још цури крв са четничких ножева, којима је скоро поклано неколико стотина Муслимана у Вишеграду, они сарађују са четничким вођама Лашићем, Булатовићем Димитријем и другима, за борбу против партизана. Њима још није доста патњи и невоља Муслимана, они хоће њихову пропаст. Наша јуначка војска, која је изашла на крај са много јачим и многобројнијим непријатељима, лако ће уништити и разне Хусеине, са свом багром која се окупила око њих. Ми поручујемо свима да ћемо немилосрдно казнити све Муслимане који пођу са Хусеином и другима против наше војске.

Муслимани Санџака не смију поћи стопама тих зликоваца, они морају поћи стопама поштених Муслимана Санџака, који су већ у редовима партизана, они морају из своје средине ишчистити све туђинске плаћенике.

БРАЋО САНЏАКЛИЈЕ,

Окупатор трпи тешке поразе, али још није побијеђен, треба га са његовим помагачима дотући. Ми морамо помоћи наше савезнике да што прије доживимо час ослобођења. Заборавите на међусобну мржњу, коју је окупатор посијао међу вама, искујте чврсто братство и љубав, који су ваш једини спас. Не слушајте лажи туђинских плаћеника, четничких зликоваца и гестаповских слуга. Ступајте на пут Народно-ослободилачке борбе. Пуните редове наше славне Народно--ослободилачке војске, удрите окупатора и уништавајте народне из-

Велимир Јакић, командант Главног штаба НОВ и ПО за Санџак врши смотру по формирању 4. бригаде

дајнике. Сваки који стоји по страни од Народно-ослободилачке борбе помаже окупатора, иде против свог сопственог народа. Час потпуног рушења фашизма је близу. Под његовим рушевинама наћи ће смрт његови биједни помагачи. Не дозволите да неког од вас нађе иста судбина. Народ Санџака мора својом борбом извојевати достојно мјесто међу народима Југославије. Сви у борбу, сви за побједу!

Живјело братство Срба и Муслимана у борби против окупатора и њихових слугу!

Живјела наша славна Народно-ослободилачка војска и партизански одреди, чедо наших народа, јемство наше срећније будућности!

Живио Врховни штаб Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда.

Живио Врховни командант друг Тито, творац славних побједа над окупатором и његовим слугама!

Живио побједнички англо-совјетско-амерички савез!

Живјела побједоносна Црвена армија, носилац слободе поробљеним народима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

9. новембар 1943. год.

Политички комесар,
Хашимбсговић Селим, с. р.

Командант — пуковник,
Велимир Јакић, с. р.

Чланови штаба:
пуковник Никола Кнежевић, с. .р
Комнен Церовић, с. р.

цембар". Врховни командант Тито је 18. фебруара одао признање Српско-санџачком штабу и свим борцима тих партизанских јединица на велико јунаштво и самопрегор, испољен у повлачењу преко Златара и Лима, које је трајало три дана и три ноћи, а у току којега су вођене тешке борбе против италијанских јединица, четника и муслиманске милиције.[37]

На слободној територији између Лима и Таре реорганизоване су санџачке партизанске снаге. Формиран је 1. и 2. златарски и Милешевски ударни батаљон, Бјелопољски и Пљеваљски НОП одред, под непосредном командом Главног штаба НОП одреда за Санџак. Први златарски ударни батаљон, састава три чете, имао је, 19. априла, 120 бораца (40 чланова Партије, 11 кандидата и 36 чланова СКОЈ-а); Други златарски ударни батаљон имао је три чете, са 130 бораца (30 чланова Партије, 17 кандидата и 55 чланова СКОЈ-а).[38] Милешевски ударни батаљон „Љубиша Миодраговић" такође је имао три чете, 21. априла чак са 200 бораца (26 чланова Партије, 22 кандидата и 120 чланова СКОЈ-а).[39] Постојале су две милешевске партизанске позадинске чете. Пљеваљски НОП одред је имао пет ударних и територијално--позадинских батаљона и две самосталне позадинске чете (укупно, око 1.000 бораца).[40] Бјелопољски НОП одред имао је такође пет ударних и позадинских батаљона и неколико позадинских чета, укупно око 1.000 бораца, од којих (3. маја) 54 члана Партије, 24 кандидата и 177 чланова СКОЈ-а.

У истом периоду, на ослобођеној територији су радили Обласни комитети КПЈ и СКОЈ-а и четири среска партијска комитета и четири среска НОО (нововарошки, милешевски, пљеваљски и бјелопољски); затим, више основних партијских организација, и више општинских и месних НОО. Успешно су радиле и организације Антифашистичког фронта жена, три среска комитета СКОЈ-а, 40 омладинских радних бригада и 41 одбор санџачке народне омладине, која је на ослобођеној територији имала 3.000 чланова. У Новом Пазару постојао је Месни комитет КПЈ за дежевски срез, који је 7. маја издао проглас народу, позивајући га у борбу. У том срезу су радиле три партијске ћелије, четири актива СКОЈ-а и један НОО.[41]

Гушећи немилосрдно устанак, италијанске окупаторске, усташке, домобранске, великоалбанске и мусл манске квислиншке снаге бомбардовале су, палиле и пљачкале устаничка села, убијале или у интернацију одводиле припаднике и сараднике НОП-а и заробљене устанике, затварале таоце, обнављале органе окупаторске и квислин-

[37] Зборник, II, 2, док. 185, 196.
[38] Зборник, ТХ, 1, док. 75.
[39] Зборник, IX, 1, док. 63; II, 2, док. 175, 176; I, 16, стр. 13—94.
[40] Б. Гледовић, н. д., стр. 54.
[41] Архив ВИИ, к. 1990 (Стенографске белешке о НОБ-у у дежевском и штавичком срезу); Зборник, том III, кн>. 1, док. 99, стр. 243; Богдан Гледовић, н. д., стр. 30—32; Данило Јауковић, „Санџак у НОР-у", ВИГ, бр. 6/1960. стр. 14—17; Мирко Ћуковић, „Санџак у НОБ-у", Београд 1964, стр. 176. Тако је само у дежевском срезу у међусобном братоубилачком обрачуну од 22. јуна до децембра 1941. погинуло 402 Србина, 197 Муслимана и 144 Албанаца; у Новом Пазару је убијено 60 Срба и исељено 144 српске породице, спаљено 2.016 српских и 776 муслиманских кућа и опљачкано неколико хиљада оваца, говеда и свиња. Слична ситуација је била и у штавичком и делу сјеничког среза.

шке власти, отварале основне и средње школе, у којима су забрањиване књиге и настава на екавском дијалекту, уводиле италијански језик и фашистичке наставне програме, полазећи од тога да „школе представљају једно од најефикаснијих средстава за фашистичку политичку пенетрацију"[42]

Српски, црногорски и муслимански квислинзи су пружали пуну подршку окупатору и уложили максималне напоре да што више допринесу разбијању оружаног устанка, уништењу и изоловању комуниста од народа. Они су величали фашистичке победе на Источном фронту, клеветали комунисте и ширили разбијачке пароле да је „устанак искључиво комунистичка ствар", да је „устанак преурањен", да сад није вријеме за борбу и треба сачекати", да „смо и сувише преслаби", да ће цио народ изгинути", итд.[43] У исто време, генерали Пирцо Бироли,Ђовани Еспозито и други италијански команданти, претили су народу већим и тежим репресалијама у местима у којима се буду изводиле акције. Паралелно с тим, италијанске војне команде и тајна полиција (ОВР-а) издавале су специјалне легитимације својим агентима, сарадницима и повереницима који су предводили фашистичке трупе у паљењу и пљачкању устаничких села и откривали и денуцирали сараднике и пријатеље НОП-а. То је био олош који је — према директиви КПЈ и наређењу партизанских штабова — „требало тријебити као губу из торине".[44] И док је окупатор пљачкао и палио устаничка села, хапсио, интернирао и стрељао припаднике НОП-а, тај је олош приређивао дочеке и банкете фашистичком окупатору, сакупљао се на његовим спортским приредбама и забавама у клубовима „Ћирколо", где су била најјача упоришта ОВР-е, и где су се са квислинзима и шпијунима увесељавали италијански официри.

Јединице окупатора, санџачких четника и санџачка муслиманска милиција нису биле у стању да потисну санџачке партизане и овладају слободном територијом Санџака, без помоћи четничких снага из Србије и Црне Горе. Тако је НОП у Санџаку израстао у значајан војни и политички фактор. Он је уживао подршку народа, имао јаке војне јединице, слободну територију, органе народне власти, политичке и друштвене организације и војно-позадинске установе и јединице.

ТРЕЋА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА

У пролеће 1942. почела је тзв. трећа непријатељска офанзива на слободну територију Санџака, Црне Горе, источне Босне и Херцеговине. Удружене италијанске и немачке окупаторске снаге, са четничким, усташким и домобранским квислиншким оружаним формација-

[48] Зборник, том III, књ. 1, док. 12, 13, 18, 37, 65, 99; Богдан Гледовић, н. д., стр. 33—49.

[43] Зборник, том III, књ. 1, док. 18. и 37.

[44] Зборник, том II, књ. 5, док. 14, стр. 50—51; изјава Сретена Жујовића Црног на партијској конференцији 3. пролетерске санџачке бригаде, 16. јуна 1942. године (Трећа пролетерска санџачка бригада, зборник сећања, Војноиздавачки завод, Београд 1970, стр. 26—27); Данило Јауковић, нав. прилог, ВИГ бр. 3/1961, стр. 49; Данило Кнежевић, исто, стр. 119—120; Богдан Гледовић, Саветовање у Столицама и НОБ у Санџаку, стр. 143—153.

ма, уложиле су максималне напоре да ликвидирају слободну територију и униште ослободилачки покрет. На територији Санџака налазиле су се италијанска дивизија „Пустерија", један пук дивизије „Венеција", један батаљон немачке 717. дивизије, и сада већ организовани санџачки четници, знатни делови српских, црногорских и источнобосанских четника, муслиманска санџачка милиција и албанска квислиншка жандармерија.

Слободна територија Санџака од устанка до прве половине 1942. године била је чврсто повезана са јединственом слободном територијом Црне Горе, југоисточне Босне и Херцеговине — чији је центар био у граду Фочи, где је било седиште Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОП и НОВЈ, с Титом на челу.

Од Саветовања у Столицама до јуна 1942. године (до формирања 3. пролетерске санџачке бригаде), политичка линија ЦК КПЈ у Санџаку је — према оцени Политбироа ЦК КПЈ, Врховног штаба и друга Тита — правилно спровођена.[45] О томе се у закључцима и одлукама Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба од јуна 1942, о томе се, сем осталог, каже: „У Санџаку се политички, као и у Србији, исправно радило".[41]' Народноослободилачки покрет у Санџаку је јуна 1942. ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Југославије дао 3. пролетерску бригаду. Континуиран развој НОБ-а је створио предуслове за формирање нових и већих формација НОВ и ПОЈ у тој области.

У трећој офанзиви непријатељ је, током априла и маја, усмеравао главна дејства из санџачких гарнизона долином Таре према Чајничу и планини Љубишњи да би пресекао слободну територију Санџака и уништио санџачке партизанске снаге у кањону Таре. Најтеже борбе вођене су у рејону Мојковца, на вододелници између Лима и пехотине и на подручју Косаница — Глибаћи — Мељак — пл. Љубишња. На мојковачком сектору су вођене драматичне данонoћне борбе, у којима су против најопасније непријатељске групације (делова црногорских и санџачких четника, под командом Павла Ђуришића) биле ангажоване главне партизанске снаге Санџака: Бјелопољски НОП одред, 1. пљеваљски ударни батаљон „1. децембар", Милешевски батаљон „Љубиша Миодраговић" и 4. пљеваљски батаљон. У исто време, дивизија „Пустерија", делови „Венеције", санџачки и делови србијанских и босанских четника и муслиманска милиција нападали су Пљеваљски НОП одред, 1. и 3. златарски ударни батаљон и делове Бјелопољског одреда на правцима: Пљевља — Чајниче, Пријепоље — Камена гора — Маоче — Косаница, Пљевља — Косаница — Бобово, Бијело Поље — Коврен и Пљевља — Љубишња.

О борбама на мојковачком сектору Главни штаб НОПО за Санџак известио је, 5. маја 1942. Врховни штаб: „После ових великих борби морално стање и борбеност наших јединица је на висини. У овим борбама јуначки се држао цео Бјелопољски одред, а такође и Милешевски батаљон који је учествовао у овој борби". А у другој половини маја, после борби на Каменој гори, Обардама и Марену (где су 2. златарски и 2. пљеваљски ударни батаљон разбили јаке четнич-

[45] Зборник, том II, кш. 5, док. бр. 14, стр. 50—51.
[46] Зборник, том III, кн>. 3, док. 158.

ке снаге из Србије и Санџака, одбацивши их у долину Лима, уз обострано велике губитке), Главни штаб је известио Врховни штаб: „Морал и борбеност наших батаљона је добар, али смо јако оскудни у муницији".

Санџачки партизански одреди и батаљони су, без смене и одмора, крајње исцрпљени, водили непрестане борбе за одбрану слободне територије. Услед тешких и исцрпљујућих напора, огромне оскудице у свему. тешке ситуације у Црној Гори, западној Србији и источној Босни, где се четнички покрет све више ширио, те веома снажног и концентричног притиска надмоћних четничких и италијанских трупа, партизанске, јединице су морале да се, крајем маја, повлаче у правцу Љубишње, Таре и Пиве. Њихово даље задржавање на територији Санџака није било могућно. У дотадашњим борбама — почев од јулског устанка, погинули су многи истакнути борци, међу којема Љубиша Миодраговић, Шукрија Међедовић, Добрица Баковић, Милован Јелић, Љубо Бакоч, Марко Секулић, Недјељко Мердовић, Расим Софтић, Драгомир Дивац, Милан Контић, Шућро Мусић, Мухо Диздаревић, Добрило Јовић, Салко Аљковић и Вукоман Анђелић.

Италијански окупатор, четници и муслиманска милиција поступали су брутално са народом. Палили су, пљачкали, убијали људе и уништавали домове. Главни штаб НОПО за Санџак извештавао је Врховни штаб о терору окупатора, четника и муслиманске милиције. У његовом се извештају од 28. маја каже: „Палили су и пљачкали све одреда. Села су опустошена, остала је понека четничка кућа и неколико села до самог планинског масива. Упркос свему томе, народ са слободне територије, остајући доследан НОБ. повлачио се испред непријатеља и склањао у планине, где је гајио наду у брзу партизанску противофанзиву и повратак слободне територије.

Врховни командант друг Тито је одлучио, 31. маја 1942, да и у таквој ситуацији, од санџачких ударних батаљона створи једну ударну пролетерску бригаду, а на окупираној територији да остави мање партизанске јединице и део партијског актива, који ће водити партизанско ратовање и створити услове за нови полет устанка.[47] Убрзо затим, 5. јуна 1942, формирана је 3. пролетерска народноослободилачка ударна бригада, у рејону Шћепан-Поља.[48] У њен састав су ушли Златарски бтаљон, два пљеваљска, један и по бјелопољски батаљон и Милешевска партизанска чета.[49] За команданта бригаде је постављен Владимир Кнежевић Волођа, за политичког комесара Велимир Јакић, за заменика команданта Миле Перуничић, за заменика политичког комесара Воја Лековића, а око 15. јула Рифат Бурџовић Тршо. Бригада је бројала 960 бораца — Срба, Црногораца и Муслимана, сељака, интелектуалаца и радника. Сви су били чланови и кандидати КПЈ и чланови СКОЈ-а. Омладина је чинила 90 посто састава бригаде.

Одмах после формирања, 1. и 3. батаљона и делови 4. батаљона показали су примерно јунаштво и самопожртвовање, али су и претрпели осетне губитке у оштрим борбама против четничких снага Павла

[47] Зборник, том II, књ. 4, док. 2, 159, 167, 172, 173; том II, 5.
[48] „Трећа пролетерска", Зборник сећања, Војноиздавачки завод, Београд, књ. 1, стр. 23—24, књ. II, стр. 407—473.
[49] Зборник НОР-а, том I, књ. 16, док. бр. 33, 35.

Ђуришића, између доњих токова Таре и Пиве, и успешно извршавали додељени им задатак. У тим борбама су погинули Драгољуб Булатовић, Божидар Милошевић, Крсто Радојевић, Ратомир Лапчевић, Ружа Обрадовић, Радојица Дробњак, Ђорђе Јакуповић и други борци.

У Грандићима је 16. јуна 1942. одржана прва партијска конференција бригаде, којој је, као делегат ЦК КПЈ, присуствовао Сретен Жујовић Црни, члан Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба НОБ и ПОЈ. Велимир Јакић поднео је реферат о политичкој ситуацији, а заменици политичких комесара батаљона Јездимир Ловић, Мишо Павићевић, Велибор Љујић, Велимир Пешић, и Владимир Дамјановић о организационо-партијском и политичком раду и стању у батаљонима. После дискусије, у којој је учествовао већи број делегата, на конференцији се, као први проблем партијских организација, поставило њихово учвршћење војно-политичка и борбена изградња бригаде, ради њеног пуног оспособљавања за извршење задатака у свим видовима борбених дејстава. Конференција је констатовала да је партиска организација бригаде млада, политички јединствена, идејно чиста и способна да изврши све задатке које јој постави ЦК КПЈ и Врховни штаб. Сретен Жујовић Црни је, поред осталог, пренео учесницима на конференцији да је, према оцени Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба НОБ и ДВЈ, политичка линија СК КПЈ, током дотадашње народноослободилачке борбе у Санџаку, правилно спровођена, што је било од великог значаја за развој НОБ-а у тој области.

Под непосредном командом Врховног штаба, у лето 1942. бригада је у саставу других пролетерских бригада била у борбеном походу за Босанску крајину и учествовала у борбама у Босни, Херцеговини и Далмацији, у биткама на Неретви, Сутјесци и Дрини. Тада су погинули многи истакнути борци и руководиоци, међу којима Рифат Бурџовић — Тршо, Владимир Кнежевић Волођа, Момир Пуцаревић, Живко Љујић, Томаш Жижић, Мирко Пејатовић, Муниб Кучевић, Бранко Радичевић, Бошко Остојић, Вук Мишјевић, Милена Стојадиновић, Владимир Шапоњић, Зорица Борисављевић, Миша Цвијовић и многи други.

* * *

После формирања треће пролетерске бригаде и њеног уласка у састав Ударне групе бригада, која је продрла у Босну, у Санџаку су на окупираној територији остали Обласни комитет КПЈ и пет среских партијских и скојевских комитета (нововарошки, милешевски, пљевљски, бјелопољски и новопазарски), са мрежом партијских и скојевских организација — укупно око 200 чланова Партије и СКОЈ-а. Партијске организације су продужиле активност, одржале континуитет НОП-а и партизанско присуство у Санџаку. На територији између Лима и Увца, као војничка целина, мањи одред санџачких партизана, познат под популарним именом Златарска герила, наставио је политичку и војну активност, мада је против себе имао велике непријатељске снаге, па је успео да ликвидира и неколико четничких вођа. Златарска герила је изгубила више бораца, али се стално попуњавала новим, јер је у народу који ју је чувао имала трајно и поуздано упориште. Крајем 1942. у Санџаку се налазило 150 до 200 партизана, углавном чланова КПЈ и СКОЈ-а.

У међувремену црногорски, санџачки и источнобосански четници су, од јануара до 7. фебруара 1943, извршили тежак злочин над Муслиманима у бјелопољском, пљеваљском и прибојском срезу. Сва муслиманска села су спаљена, непокретна имовина уништена, а покретна опљачкана. На најокрутнији начин је убијено и заклано, према непотпуним подацима, око 3.000 Муслимана, жена деце и стараца. Сви ти злочини извршени су у оквиру програма Драже Михаиловића, који је јавно формулисан 20. децембра 1941. С друге стране, у време тих трагичних догађаја, санџачка муслиманска милиција, под командом Сулејмана хоџе Пачариза, Хасана Звиздића, Хусеина Ровчанина, Ћамила Хасанагића, Илијаза Добарџић, Сељина Љуковића, Хамдије Кријештереа, Ћазима Сијарића и других, иако је имала неколико хиљада добро наоружаних милицајаца у Бродареву, на Метаљци, Коморану, Хисарџику и другим местима, била је потпуно пасивна, не покушавајући да спречи покољ муслиманског становништва. Међутим, заједно с албанским квислинзима, током фебруара, априла, маја и јуна 1943, та иста милиција је запалила готово сва српска села у штавичком срезу и велики део српских села у срезовима милешевском, сјеничком и дежевском, а људе, жене, децу и старце побила и поклала на зверски начин.

НАРЕЂЕЊЕ ШТАБА ДРУГОГ УДАРНОГ КОРПУСА НОВЈ ОД 15. ДЕЦЕМБРА 1943. ГОД. ГЛАВНОМ ШТАБУ НОВ И ПО ЗА САНЏАК О СТАВЉАЊУ ТРЕЋЕ САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ ПОД ЊЕГОВУ КОМАНДУ И О ВРШЕЊУ ДАЉИХ АКЦИЈА НА ТЕРИТОРИЈИ САНЏАКА

ШТАБ II УДАРНОГ КОРПУСА
НОВЈ
бр. 279
15 децембар [194]3
10.30

ГЛАВНОМ ШТАБУ НОВ И ПО ЗА САНЏАК

Примили смо ваш извјештај од 12 децембра 1943 год. и на исти вам одговарамо:

1. — Са IV Санџачком бригадом и италијанском бригадом, која се налази код вас, остаћете сјеверно од комуникације: Пријепоље — Ђурђевића Тара, нападати њемачке колоне, рашчишћавати терен од четничких банди и вршити мобилизацију за вашу бригаду.

2. — Повежите се са III Санџачком бригадом и узмите је под своју команду, јер смо ми јавили Врховном штабу да она не може поћи за Србију. III Санџачка бригада ће остати на комуникацији: (западно) Пљевља — Шаховићи са циљем дејства на тој комуникацији, чишће-

ПРВА ПРОЛЕТЕРСКА ДИВИЗИЈА У САНЏАКУ 1943. — САНЏАЧКА БРИГАДА У БИЦИ НА СУТЈЕСЦИ

Трећа пролетерска санџачка бригада је, са 1. пролетерском и 3. крајишком, била у 1. пролетерској дивизији. Крајем априла и почетком маја 1943, дивизија је разбила и делимично уништила делове италијанске дивизије ,,Тауринензе" (чије је седиште било у Пљевљима) и преостале четничке јединице из Црне Горе, Санџака и југоисточне Босне, и ослободила западни Санџак. Тиме су створени повољни услови за нов полет народноослободилачке борбе у Санџаку. Народ је одлично примио борце пролетере. Настали су веома добри услови за мобилизацију нових бораца и попуну пролетерских и ударних бригада. На слободној територији поново су успостављени месни, општински и срески народноослободилачки одбори, команде места и партизанске страже. Трећа пролетерска бригада је попуњена, па је 15. маја имала око 900 бораца и старешина. Врховни штаб, са другом Титом, налазио се у селу Ђурђевића Тари, а Извршни одбор АВНОЈ-а у селу Левер-Тари, на слободној територији пљеваљског среза.

Наступајући кроз Санџак, Трећа бригада је водила борбу (23. априла) у рејону Горњег Села и Врањег брда против Италијана и четника и одбацила их у Пљевља. Три дана касније, у рејон Крупице, разбила је два четничка корпуса, јачине око 1.200 четника, а 28. априла ликвидирала четничке снаге на Коврену. После тога је избила на линију Барице — Стожер — Коврен и водила врло тешке борбе, од 3. до 5. маја, на простору Крупице — Стожер — Снијежница — Барице про-

ња западног и јужног Санџака од четничких банди и садејства јединица III Дивизије, са којима има везу.

3. — У случају да непријатељ отступи са правца: Пљевља — Тара и из Пљеваља, ваш задатак је да одмах упаднете у Пљевља и растјерате четничко-муслиманске банде, које ће остати као једина власт у тим крајевима послије одласка Њемаца.

4. — Италијанску бригду, која се налази код вас, употребљавајте заједно са вашим јединицама и старајте се о њој као о вашим јединицама. Италијанске рањенике придодајте италијанској бригади да она о њима води рачуна, но с тим да одговорност за те рањенике примате ви.

5. — Развијте обавјештајну и извиђачку службу и достављајте нам редовне извјештаје о покрету непријатељских трупа.

6. — Нападајте њемачке колоне, а нарочито њихове коморе и у случају да дођете до неког њемачког заробљеника, одмах га упутите преко III Бригаде овоме Штабу. Свакако дођите до неког њемачког заробљеника, јер то од нас тражи Врховни командант маршал Тито. Издајте наређење јединицама да по сваку цијену дођу до неког заробљеника, јер то од нас траже савезничке мисије, које се налазе код нас...

7. — Одржавајте везе са свима вама сусједним јединицама и обавјештавајте их о ситуацији на вашем сектору, но од њих тражите да и оне вас обавјештавају и те извјештаје преносите нама.

тив нове четничке групације, која је бројала 2.300 четника. Ту групацију су, под командом мајора Зарије Остојића, сачињавали Дрински корпус, Романијски корпус, Бјелопољска бригада, Чајничка бригада, два јуришна батаљона Павла Ђуришића и Голијска четничка бригада из Србије. Бригада је од 3. до 5. маја, уз обострано велике губитке, разбила и те непријатељске снаге, чија се главнина повукла према Мојковцу и Колашину, где се налазио и Дража Михаиловић. У тим борбама бригада је заробила и команданта четничког Дринског корпуса капетана Баја Никића. Међутим, и она је претрпела велике губитке. Погинули су Милош Цвијовић, Божо Остојић, Павле Миликић, Момчило Вучетић, Павле Радовић, ЈБубомир Остојић, Момчило Ковачевић и други борци и руководиоци.

Од 7. маја, према наређењу штаба 1. пролетерске дивизије, 1. и 5. батаљон су избили на комуникацију Пљевља — Пријепоље, у рејон Јабуке и Михајловице. Пресекли су комуникацију Пљевља — Пријепоље и прекинули везу између италијанских гарнизона у Пљевљима и Пријепољу и водили борбе против италијанског 3. алпског пука цивизије „Тауринензе". У исто време, 2. батаљон држао је положај на линији Коријен — Матаруге и затворао правац Пљевља — Бијело Поље, а 4. батаљон на простору Коврен — Павино Поље — Шаховиће. За то време 1. пролетерска бригада избила је на линију Окладе — Цер — Лепенац — Прошћење, па на комуникације Бијело Поље — Бродарево, а 3. крајишка бригада на леву обалу Лепешнице и Равне Ријеке, где су вођене борбе против окупатора и домаћих издајника.

8. — АВНОС за Санџак се налази код нас и ми ћемо га пребацити на правац: Мојковац —- Шаховићи.

9. — У случају да непријатељ одступи од Таре, упутите једну вашу јединицу која ће покупити материјал око Таре.

Непријатељ није подузео никакве јаче офанзивне операције у правцу јужног Санџака, већ су јединице III Дивизије у садејству са III Санџачком бригадом очистиле комуникацију: Шаховићи — Коврен, а IV Пролетерска бригада је повратила Бијело Поље и избила до Бродарева. У Бијелом Пољу је убијено и заробљено више од 100 усташа и четника и заплијењено око 60 пушака. Њемцима су нанијети губици на просторији: Павино Поље — Граб. Од праваца: Подгорица — Пећ, Никшић нема никаквих покрета, нити су ти гарнизони појачани. Група мајора Стругара (Нико Стругар, тада заменик команданта Четврте пролетерске бригаде) је између 1. и 6. ов. мј. разбила једну њемачку и једну четничку колону на комуникацији: Подгорица — — Цетиње и том приликом убијено је више од 300 Њемаца и четника, а заплијењено: 3 бацача, 2 п. митраљеза, 3 машинске пушке и неколико револвера.

И у Црној Гори су четници, због присуства њемачких снага и њемачке нове офанзиве, почели дизати главу, но наше јединице енергично разбијају те бандите, који су иначе деморалисане.

Ви не смијете дозволити да четничке банде дигну главу, већ према истима морате бити немилосрдни.

БРИГАДА У БИЦИ НА СУТЈЕСЦИ

По наређењу немачке Врховне команде, удружене немачке, италијанске, усташке и домобранске снаге (117.000 војника) предузеле су 15. маја 1943, нову офанзиву против Главне оперативне групе, која је са 19.0000 бораца дејствовала на територији Санџака, Црне Горе, Херцеговине и источне Босне. Циљ непријатеља је био да окружи и уништи Главну оперативну групу (1. и 2. пролетерску, 3. ударну и 7. банијску дивизију) Врховни штаб и ЦК КПЈ на простору између Таре, Пиве и Дурмитора. У исто време, немачке трупе су добиле задатак да са становништвом поступају безобзирно и немилосрдно, да разарају насеља, узимају све залихе хране и сваку могућност за живот и дејства НОВЈ, да све становништво на слободној територији сматрају комунистима, и да према њему поступају као према комунистима, да стрељају на лицу места све заробљенике, да хапсе и одводе народ у концентрационе логоре. Народу на слободној територији запретила је опасност од потпуног уништења.

Рано ујутру, 15. маја 1943, немачка 1. брдска дивизија предузела је напад на положаје 1. пролетерске и 3. крајишке бригаде, између Мојковца, Бијелог поља и Бродарева, а италијански 3. алпски пук дивизије „Тауринензе" од Пљеваља и Пријепоља на положаје 3. пролетерске (санџачке) бригаде, у рејону Михајловица и Јабука. У наредним борбама у Санџаку, на положаје 3. пролетерске бригаде нападали су не-

Јединице Комског НОП одреда, користећи то да су четници почели измиљивати из грмена, ухватили су мајора Величка Бојовића, команданта четничког Комског корпуса са своја два помагача.

25. ов. мј. ћемо формирати VII Црногорску бригаду,[5] која ће истина бити мала, но нама су данас такве бригаде потребне.

Подигните мост на Пренћане, да би у случају потребе могли користити. Наш основни задатак је данас дејствовати маневарски и туђи непријатеља на комуникацији, да би касније искористили слабости непријатеља и поново успоставили слободну територију Санџака, коју смо раније држали. Нас не смије збунити ова ситуација, јер ћемо ми послије одласка њемачких трупа моћи много лакше да се обрачунамо са домаћим изродима, него што смо то урадили послије доласка наших јединица из Источне Босне у Санџак.

Извјештаје нам шаљите преко јединица III Дивизије, и обавјештавајте нас што чешће о ситуацији.

С другарским поздравом

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,
Митар Бакић

(М. П.)

Командант
генералмајор,
Пеко Дапчевић

[5] Види том III, књ. 6, док. бр. 190.

мачки 724. ловачки пук (ојачан 2. батаљоном 734. пука) немачке 104. ловачке дивизије са линије Бродарево — Пријепоље, италијански 4. алпски пук дивизије „Тауринензе" са линије Отиловићи — Потпеће, и бугарски 61. пешадијски пук на правцу Стожер — Пренћани — Тара. Тако је 3. пролетерска бригада примила, истовремено, снажан удар десетоструко бројно и технички надмоћнијег непријатеља, којег је масовно и стално подржавала авијација и артиљерија. Зато је била принуђена да, по цену великих жртава и огромних напора, води неравне и веома тешке данонoћне борбе. Бригада је 15. маја држала положаје на линији Потпеће — Мијаковићи — Михајловица — Јабука — Камена гора — Коврен — Граб — Лековина. Имала је 933 борца, наоружана са 600 пушака, 51 пушкомитраљезом, 13 тешких митраљеза, 4 минобацача и 2 противтенковска топа.

После жестоких борби против 1. брдске немачке дивизије (која је 17. маја заузела Шаховиће), 3. крајишка бригада се повукла 19. вмаја на линију Вашково — Стожер, а 1. пролетерска, у рејону села Вруља. У исто време, 3. пролетерска (санџачка) бригада, услед јаког притиска и надмоћности непријатеља, повукла се са комуникације Пљевља — Пријепоље на линију Коврен — Блишково — Слатка, лева обала Ћехотине — Катабун (к. 118) — Коријен. Тада су јаке снаге немачке 1. брдске дивизије, немачке 104. ловачке дивизије, легионарске 369. дивизије и италијанске дивизије „Тауринензе" концентрично наступале од Мојковца, БЈаховића, Пријепоља, Пљеваља и Бољанића ка Тари и планини Љубишњи. Да би се задржао њихов продор и ојачала одбрана 1. пролетерске дивизије, 7. банијска дивизија и 3. далматинска бригада су 17. маја поселе положаје на линији Мијаковци — Потпеће — Влаховићи — Крушево — Хоћевина — Брвеница — Градац, ради одбране праваца Пљевља — Косаница и Бољанићи — Градац — Љубишња. Међутим, због критичне ситуације на фочанском фронту, хитно су упућене (19/20. маја), под командом штаба 1. пролетерске дивизије, ка Челебићу и Фочи. Тамо је 21/22. маја упућена и 3. крајишка бригада. Тако је, силом прилика 3. пролетерска санџачка бригада преузела све положаје 1. пролетерске дивизије, на које су од 21. маја нападали ојачани немачки 724. пук и бугарски 61. пешадијски пук (од којих је генерал Литерс образовао групу „Лудвигер", под командом команданта немачке 104. ловачке дивизије).

Задатак те групе је био да наступа између Таре и Пријепоља. На положаје 3. пролетерске бригаде нападао је и италијански 4. алпски пук. Те су снаге наступале са линије Отиловићи — Шаховићи, између Таре и источно од комуникације Пријепоље — Пљевља — Ђурђевића-Тара. Бригада је до 23. маја , у оштрим и непрекидним борбама на Зеленој стени, Зекином брду и Катабуну и у долини Ћехотине, одолевала нападима немачког 724. пука и италијанског 4. алпског пука. При том се постепено повлачила према Косаници и реци Тари. Пошто су овладали комуникацијом Пљевља — Шаховићи и долином Ћехотине, немачки 724. пук и италијански 4. алпски пук наставили су нападе на положаје бригаде. Како се може видети из извештаја њихових штабова, у току 26. маја „сукобили су се у зони Селишта са јаким партизанским снагама, наоружаним многобројним аутоматским оружјем". Следећег дана, непријаљ је продужио напад, па је 28. маја, после оштрих борби италијански 4. алпски пук продро на линију Зелено борје — Станченаско брдо, где је заустављен „жилавим против-

Драгољуб Обрадовић, комесар батаљона, Магда Друловић, четна болничарка; Чедо Друловић, командант 4. бригаде, Дуња Друловић (стоје) и Ната Пејановић (доле)

дејством аутоматског оружја и минобацача" 3. пролетерске бригаде. Пошто је „савладао противнички отпор у Тулову", немачки 724. пук је тог дана заузео Варине и Мучањ. Због тога је бригада добила наређење Врховног команданта да се повуче на леву обалу Таре. Тако је, сутрадан (29. маја) италијански 4. алпски пук овладао Боравцем и Зеленим борјем, а немачки 724. пук је избио на Црни врх (тт. 1544), а затим, 30. маја, на реку Тару. Бугарски 61. пук је наступао преко Стожера, Крупица и Пренћана и 30. маја избио на реку Тару.

Према наређењу Врховног команданта, бригада се 28/29. маја пребацила, код Ђурђевића-Таре, на леву страну Таре. У току 29/30. маја посела положаје у рејону Жабљака и Доброг Дола. Њен 4. батаљон држао је положаје на линији Терца — Подгора — Ногорје, 5. батаљон — Чупчије, Штулац и Босачу, 1. батаљон — Мотички гај — Разврше — Јаворовача — Питомине, 2. батаљон — Добри До на југозападним падинама Дурмитора. Задатак бригаде је био да са тих положаја упорно брани све правце који из долине Таре и рејона Жабљака изводе ка Пиви и Сутјесци. Десно од ње држала је положаје 5. црногорска пролетерска бригада на реци Комарници.

Тада је за политичког комесара бригаде постављен Божо Милетић (из 1. пролетерске бригаде), за заменика команданта Момчило Станојловић (командант 3. батаљона 1. пролетерске бригаде), за заменика комесара бригаде Воја Лековић, (члан Обласног комитета КПЈ за Санџак) и за руководиоца политодјела бригаде Драгослав Ђорђевић Гоша (из 2. пролетерске бригаде). Командант бригаде остао је и даље Велимир Јакић, а начелник штаба Жарко Видовић. Велике и неправилне кадровске промене су и у свим штабовима батаљона. У тако тешкој и критичној ситуацији, такве и толике промене, биле су непотребне. Са тим пре што су батаљони бригаде, под руководством другова, који су, у дотадашњим дванаестомесечним борбама, заједно са бригадом стекли богато и драгоцено ратно искуство, замењени су новим друговима, и то углавном из других бригада и партијских руководстава са терена Санџака. Нема сумње, стари у бригади и способан кадар боље и сигурније би командовао у предстојећим, по бригаду судбоносним бојевима. Према томе, смена је била погрешна, а произашла је, управо, као тежак наставак неправилне кадровске политике која је вођена после погибије Рифата Бурџевића — Трша. Она је настављала, као таква све до јуна 1944. године. У том периоду у бригаду су, поред њених способних и борбених кадрова (од којих су многи, иако првоборци и предратни комунисти, храбро гинули као борци, десетари, водници или заменици командира чета), постављани кадрови из других бригада.

Бригада је 3. јуна привремено ушла у састав 3. ударне дивизије, која је штитила Централну болницу и знатно омогућавала главним снагама Главне оперативне групе да се пробију из непријатељског обруча на Сутјесци и Зеленгори. Тада је генерал Литерс, командант свих немачких снага у бици на Сутјесци, наредио немачкој 1. брдској дивизији да што пре продре на реку Пиву. Тако су неупоредиво бројне и технички надмоћније снаге немачке 1. брдске дивизије, уз снажну и масовну подршку авијације и артиљерије, предузеле 3. јуна напад од Жабљака и Подгоре на положаје 3. пролетерске бригаде. Њени батаљони су спремно дочекали и те немачке нападе, јер су били чврсто решени да бране положаје по сваку цену и да задрже немачки продор према Пиви и Сутјесци. Брзо су се распламсали жестоки и драматични бојеви на Дурмитору, у коме су положаји на Ногорју, Куку, Малом и Великом штулцу прелазили више пута из руку у руке. Вођене су борбе прса у прса. Батаљони су трпели велике губитке. Тако је на Малом штулцу, само у току једног дана, 2. чета 4. батаљона, са својом командом чете, била преполовљена. Имала је 22 погинула и тешко рањена друга.

Под таквим је условима 3. пролетерска бригада све до ноћи 8/9. јуна чврсто бранила дурмиторске положаје и везивала на свом одбрамбеном фронту немачку 1. брдску дивизију. У исто време, 5. црногорска бригада пружала је снажан отпор надмоћнијим непријатељским снагама на реци Комарници, југоисточно од Дурмитора, док су се главне снаге Главне оперативне групе, са Врховним штабом, успешно пробијале из непријатељског обруча преко Сутјеске ка Зеленгори. Ситуација је и раније захтевала да 3. ударна дивизија што пре крене на Сутјеску за главним снагама Главне оперативне групе, или да се, у духу одлуке Врховног команданта од 3. јуна, пробије у Санџак и тако хитно и на време извуче испод удара далеко надмоћнијих

непријатељских снага. Ситуација 3. дивизије, све се више погоршавала. Време је постало најпресуднији фактор. А оно је, с обзиром на десетоструку бројну и техничку надмоћност, већу покретљивост, исхрану и опремљеност, било на страни немачких трупа. Напоредо са тим, велики губици и замор свих јединица 3. дивизије, слабо снабдевање храном, слаба одећа и санитетско збрињавање, а нарочито контрадикторне одлуке и наређења о правцу њеног пробоја (у Санџак или за главним снагама на Сутјесци, на Љубишњу или према Сињајевини и Голији), ишле су на руку непријатељу.

Под снажним притиском немачке 1. брдске дивизије и немачке авијације, бригада се повлачила, у току ноћи 8/9. и 9. јуна, преко реке Сушице и Пивске планине, као заштитница 3. дивизије и Централне болнице. Ноћу 9/10. јуна прешла је реку Пиву (преко новосаграђеног и висећег моста код Горњег Крушева и Чокове луке) и, навече 10. јуна, приспела на Вучево, где су већ биле стигле остале јединице 3. дивизије. Међутим, непријатељ је тога дана — немачка 7. СС-дивизија „Принц Еуген", немачки 118. ловачка дивизија, немачка 1. брдска дивизија, немачки пук „Бранденбург", италијанске дивизије „Ферара", „Тауринензе" и група „Изака", бугарски 61. пук и домобранска 4. бригада — чврсто затворио обруч око 3. ударне дивизије, која је имала око 1.000 до 1.800 бораца, који су бранили 4.000 рањених и болесних. Обруч је био кружно и потпуно затворен на линији Пива — Дрина — Сутјеска — пл. Маглић — с. Мратиње — р. Пива. Тај се обруч убрзо знатно сузио у долини Сутјеске, на линији Кошур — Крекови — Озрен — Вилењак — Суха — Пријевор — Погледало — Кошур. Пошто је спремио смртоносан загрљај 3. дивизији и проценио да су у окружењу, у долини Сутјеске, наше главне снаге, „да се међу њима налази и Тито", и да је баш тада дошла „последња фаза и час потпуног уништења Титове војске", генерал Литерс]е, 10. јуна у 18.25 часова, издао наређење трупама да „ниједан човек способан за војску не сме жив напустити обруч". А обруч је тога дана био затворен око 3. дивизије.

Бригада је, као и остале снаге 3. дивизије, била изнурена великим напорним борбама. Упркос свему, она је морала по цену нових и огромних губитака и натчовечанских напора, са 5. црногорском бригадом, 1. далматинском бригадом и Мостарским батаљоном 10. херцеговачке бригаде (под командом штаба 3. дивизије), да савлада нове, знатно веће непријатељске снаге, планинско и тешко проходно земљиште, и изврши пробој из непријатељског обруча. Уместо да је одмах кренула са Вучева, као и 7. банијска дивизија, она је и даље, под снажним ударима немачке авијације, од 10. до 12. јуна водила оштре борбе на положајима Пољана — Попратиште — Погледало — Кикало — Локве — Дернечиште — Драгош-седло — лева обала Перућице против јаких 7. СС-дивизије, 1. брдске дивизије, као и других јаких непријатељских снага, које су нападале од Маглића, Вучева и из долине Сутјеске.

Рано ујутро 13. јуна, бригада је, на одсеку Равно борје — Тјентиште, прешла реку Сутјеску и напала на висове према Усовачком потоку, Крековима, Озрену, Тисовом брду, Плећу (к. 1349) и Вилењаку на којима су држале положаје јаке снаге немачке 118. ловачке дивизије и 7. СС-дивизије. Тога дана на немачке положаје заједно су нападали, гинули и јуришали батаљони 5. црногорске бригаде, 3. бригаде

и 2. батаљон 1. далматинске бригаде. У јуришима на Крекове херојски је погинуо и легендарни командант 3. ударне дивизије Сава Ковачевић. У борбама су целог дана учествовали и сви покретни рањеници. Четврти и 1. батаљон 3. пролетерске бригаде нападали су на Крекова, 2. батаљон на висове између Крекова и Усовачког потока, а 5. батаљон на левом крилу бригаде између Усовачког потока и Казана (к. 1034), у правцу Ластве, Плећа и Вилењака.

На положајима свих јединица 3. дивизије борбе су се водиле на живот и смрт. Смењивали су се јуриши, гинули су, храбро и без узмака, борци и руководиоци, рањеници и болесници. Тако су се све јединице ове славне дивизије саме пробијале, без ичије помоћи, временски и просторно удаљене од свих других снага НОВЈ. Оне су часно и до краја браниле рањенике и настојале да се пробију из непријатељског обруча и споје са снагама Главне оперативне групе Врховног штаба. Али су у тим покушајима тога дана — 13. јуна, на Сутјесци, биле преполовљене. Јаке снаге немачке 118. ловачке дивизије и 7. СС-дивизије „Принц Еуген" прво су сломиле око подне све нападе 3. дивизије, а затим су је, концентричним противнападима, од Маглића, Вучева и Поповог моста разбиле на Сутјесци.

После тога, преполовљене и проређене јединице 3. ударне дивизије, користећи непоседнуте међупросторе, пробиле су се, по деловима, групно и појединачно у Црну Гору, Санџак, источну Босну и Херцеговину. Пробијале су се под тешким условима, са јединим жељом и циљем да се што пре извуку из непријатељског обруча, да дођу на територију на којој ће наћи бар мало одмора и хране, да се састану са преживелим друговима и наставе борбу до коначне победе. Тако се и главнина 3. пролетерске (санџачке) бригаде, са штабом бригаде, пробила у Санџак. А њен проређени 5. батаљон и мање групе и појединци из других батаљона пробили су се у источну Босну, где су се спојили са главним снагама Главне оперативне групе.

У бици на Сутјесци, 3. пролетерска (санџачка) бригада је претрпела веома тешке губитке. Погинула су 282 њена борца и руководиоца. Број рањеника био је већи. На бојишту Сутјеске, 13. јуна, јуначки су погинути политички комесар бригаде Божо Милетић, заменик команданта бригаде Момчило-Мома Станојловић, Милован Прековић, Александар Вуксановић, Слободан Тузлић, Војин Дробњак, Војислав Булатовић, Владимир Шапоњић, Слободанка Тановић, Бранко Радичевић, Бошко Остојић, Радомир Јањушевић, Радисав Јушковић, Драгоје Кујовић, Миле Пурић, Миле Даниловић, Ђока Зечевић, Јован Шљиванчанин, Наташа Стевовић, Каја Караматијевић, Милан Лашић, Бранко Пођанин, Миладин Трипковић, Радоман Мрдак, Милун Ћосовић, Петар Журић, Вукадин Кастратовић, Милосав Ћерић, Мурат Делић, Ристо Рајић, Мирко Шалипуровић, Славко Колашинац, Владе Томовић, Средо Новаковић, Видоје Јокић, Драго Ђерковић, Јово Каурин, Ђурађ Ивић, Станко Дерета, Јулијан Стипишић, Анте Роца, Фране Босна, Роко Мартиновић, Нада Јуришић, Јуре Божитковић, Стјепан Божитковић, Иво Скрачић, Антон Дујмовић, Никола Роквић, Митар Радић, Симо Писарић, Милоје Зекавчић, Страјо Милошевић, Божо Контић, Милија Кнежевић, Михаило Осојић, Асим Филић, Марин Нинчевић, Цветко Кецман, Никола Јовић, Љубиша Бучевац, Богдан Гујаничић, Радован Гујаничић, Војо Суботић, Перо Берања, Александар Пејовић, Душан Бајчетић и многи други.

Тако је 3. пролетерска (санџачка) бригада је у бици на Сутјесци, од 15. маја до 15. јуна, водила најтеже и најдраматичније борбе, претрпела највеће губитке, поднела највеће напоре и извршавала најтеже и најхуманије задатке на свом борбеном путу у току рата. Због тога је, указом Председника Републике и Врховног команданта оружаних снага СФРЈ маршала Тита, одликована Орденом народног хероја.

Средином јесени 1943, у Санџаку су се прикупиле четничке снаге из Санџака, Црне Горе, Србије и источне Босне (укупно 3.000 четника), са циљем да ту област претворе у војну и политичку базу за борбу против НОП-а.[50] Истовремено су се италијанска дивизија „Тауринензе", немачка 118. ловачка дивизија и 83. пук дивизије „Венеција" повукле из Санџака, па су четници, средином септембра, заузели Нову Варош, Пријепоље и Бијело Поље и прикупили се у непосредној околини Пљеваља да би их заузели, а у Прибоју су заједно стационирали са италијанским окупационим трупама из састава дивизије „Венеција".[51] У то време, променили су свој став према Муслиманима, с намером да их неутралишу и увуку у своје редове да се заједно борбе против НОВЈ.[52] У таквој ситуацији, плашећи се нових злочина од стране четника већина припадника муслиманске милиције била је против сарадње са четницима, иако су њихови команданти (Хусеин Ровчанин, Селим Јуковић, Ћазим Сијарић, Ћамил Хасанагић, Сулејман Хоџа Пачариз и др.) пактирали са Немцима и са четницима, јавно на зборовима назвали „партизане пљачкашима и говорили да су четници бољи од партизана".[53] Немачка 118. ловачка дивизија до 13. септембра напустила је Бродарево, Пријепоље, а 18. септембра и цео Санџак, пошто је у Пљевљима предала власт муслиманској квислиншкој милицији.

Усташка Независна Држава Хрватска, после капитулације фашистичке Италије, заносила се претензијама да, уз помоћ санџачких усташа, санџачке муслиманске милиције, великоалбанских оружаних формација и њемачког окупатора, са својим трупама поседне цео Санџак, и да га тако укључи у НДХ. Разлози којима су се њени управљачи руководили у тој својој намери, лепо се виде из њихових докумената, где се каже, сем осталог: Србији би „губитак Санџака онемогућио излазак на Јадранско море и припајање Црне Горе Србији, чиме би српске тежње за Јадраном постале неостварљиве";

— „припајањем Санџака Хрватској остварују се нове могућности успоставе краће везе са Солуном, која би ишла од Загреба и Сарајева преко Санџака на Косово и на железничку пругу Скопље — Солун;

— великоалбански шовинисти су „безувјетно противни припајању Санџака Србији, и желе питање Санџака ријешити у заједници са НДХ"; министар унутрашњих послова „Велике Албаније" Џафер

[80] Зборник, том XII, књ. 3, док. 164; том XIII, кш. 3, док. 99, 100; том III, књ. 5, док. 220.

[51] Зборник, том I, књ. 16, док. 33; том XIV, књ. 3, док. 11, 21, 32, 42.

[62] Зборник, том I, књ. 16, бр. 33, 39, 48, 50, 60, 69, 73, 74, 78, 80, 85, 87; Исидор Ђуковић, „Прва шумадијска бригада", Београд 1982, стр. 224—228.

[53] Зборник, том I, кш. 16, док. бр. 33; Архив ВИГ, к. 153 б, 37/1, Ф-9.

Дева и главар тзв. Косовског вилајета Аћиф Блута изјавили су, на седници албанске квислиншке владе у Тирани, „да би Санџак у цјелости требало предати Хрватској, или га подијелити између Албаније и Хрватске".

ОСЛОБОЂЕЊЕ САНЏАКА 1943. ГОДИНЕ — ПРВО ЗАСЕДАЊЕ ЗАВНОС-а

У таквој ситуацији, по наређењу врховног команданта НОВ и ПОЈ Тита, формиран је 10. септембра 1943, 2. ударни корпус од 2. пролетерске и 3. ударне дивизије, са задатком да дејствује у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини. За команданта корпуса постављен је генерал-мајор Пеко Дапчевић и за политичког комесара Митар Бакић.

Друга пролетерска дивизија (2. пролетерска, 3. пролетерска и 2. далматинска бригада) оријентисана је према Санџаку и Србији, а 3. ударна дивизија према Црној Гори и Херцеговини. За команданта 2. пролетерске дивизије постављен је потпуковник Љубодраг Ђурић и за политичког комесара Слободан Пенезић Крцун.

Због свог војностратегијског положаја, Санџак је добијао све већи значај у стратегијским плановима Врховног штаба НОВ и ПОЈ. По-

ИЗВЕШГАЈ ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО ЗА САНЏАК ОД 23. ДЕЦЕМБРА 1943. ГОД. ШТАБУ ДРУГОГ УДАРНОГ КОРПУСА НОВЈ О НЕПРИЈАТЕЉСКИМ СНАГАМА У САНЏАКУ, И О СТАЊУ И РАСПОРЕДУ СВОЈИХ ЈЕДИНИЦА И ИТАЛИЈАНСКЕ ДИВИЗИЈЕ, „ГАРИБАЛДИ"[1]

ГЛАВНИ ШТАБ
НАР. ОСЛОБ. ВОЈСКЕ И П. О.
ЗА САНЏАК
23-XИ-1943 год. — 11 час.

ШТАБУ II УДАРНОГ КОРПУСА

1) Подаци о непријатељу:

У Пљевљима се налази мали гарнизон Нијемаца са четницима заједно. Према посљедњим подацима у Пљевљима нема више од 400 Нијемаца. У Пријепољу је већи гарнизон. Од назад два дана од Пријепоља за Пљевља нијесу пролазиле нове њемачке трупе. Говори се да се очекује пролазак још двије њемачке дивизије.

Колико је њемачких дивизија прошло и које су по имену, и поред сталног упућивања у Пљевља, нијесмо могли сазнати. Предузето је убацивање једног човјека ради организације об. службе унутра. Према разним извјештајима, који су говорили да су прошле од двије

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 44—6, к. 391 А.

четком септембра, 2. пролетерска бригада је, са штабом 2. пролетерске дивизије, стигла из источне Босне у западни Санџак. Трећа пролетерска бригада се у то време налазила у Крупицама, код Пљеваља, где је 15. септембра (под командом новопостављеног штаба) ушла у састав 2. пролетерске дивизије.[54]

Пошто су поразиле јаке четничке снаге у рејону Коврена и околини Пљеваља, а муслиманску квислиншку милицију у Пљевљима разоружале без борбе, 2. и 3. пролетерска бригада ослободиле су Пљевља 22. септембра, где су запленили веће количине оружја, муниције и животних намирница. Ту је у бригаде одмах добровољно ступило 400 нових бораца.[55] У следећим борбама, бригаде су између Таре и Увца разбиле и делимично уништеле бројне четничке снаге из Санџака, Црне Горе и Србије, и ослободиле Пријепоље, 25. септембра,[50] Бијело Поље 29/30. септембра,[57] Нову Варош 12. октобра,[58] а делом снага учествовале су и у борбама код Колашина и у ослобођењу Бе-

[54] Зборник, том I, књ. 16, док. 35; том II, књ. 1, стр. 350.
[55] Исто, док. бр. 38, 41.
5« исто, док. бр. 40.
[57] Исто, док. бр. 45.
[58] Зборник, том III, кш. 5, док. '71, 86, 99, 100; том I, књ. 16, док 41, 45.

до 6 дивизија, изгледа да је највјероватније да су до сада прошле 4 дивизије, јер за тај број има највише изгледа према броју моторних возила и колона, које су осмотрене од Пљеваља за Чајниче.

У Пљевљима је њемачка команда издала наређење да ће бити најстрожије кажњени сви они, који преносе алармантне вијести, да Нијемци пролазе даље. Говори се да ће доћи њемачка полиција.

Нијемци из Пљеваља су сви ишли преко Горажда за Рогатицу и Сарајево, а према причању неких, који су дошли у Пљевља из Сарајева, те трупе иду даље за Италију. Ове њемачке трупе наилазе на велики отпор у Источној Босни.

У Пљевљима се налазе Раилић и Ирић и они врше организовање четника. Арнаута нема, а ни муслимани до сада нијесу примали оружје. Прије смо били погрешно обавијештени да је њих 60 примило оружје.

Четници су врло слабо организовани и не претстављају неку за сада озбиљну групу. Сталним ударањем по њима неће им се дати могућност мобилизације нити стварања неких јединица. Сада се налазе у Пљевљима и држе страже на блокади око Пљеваља. Друге њихове снаге налазе се око Пљеваља на простору: с. Отиловићи, с. Илино Брдо, с. Шумани, с. Комине, с. Жидовићи, с. Готовуша. Послије разбијања четника у с. Обарде од стране I батаљона III бригаде њих више нема тамо. Те четничке снаге биле су састављене од Пљеваљске и Прибојске бригаде и бројале су око 200 људи, и побјегле су ка Бабинама. Са овим четницима био је Милутин Јеловац, како кажу сељаци.

рана (Иванград).[59] Пета крајишка ударна дивизија ослободила је Прибој 29. октобра.[60]

Тако је, у другој половини септембра и током октобра 1943, ослобођен готово цео Санџак, сем дежевског, штавичког, и већег дела сјеничког среза, које су држале немачке снаге, уз помоћ муслиманске квислиншке милиције и албанске квислиншке жандармерије. Слободна територија (5 срезова од укупно 8) обухватила је 4.170 квадратних километара, са око 150.000 становника, од укупно 7.100 квадратних километара, са 253.700 становника Санџака.

У септембру су обновљени Главни штаб НОВ и ПОЈ за Санџак, Пљеваљски и Бјелопољски НОП одред, а у октобру су формирани Милешевски, Прибојски и Златарски НОП одред. У Пљевљима је организована Команда подручја, која је имала посадне чете, партизанске и сеоске страже. У Пљевљима је 1. децембра 1943. формирана 4. санџачка НО ударна бригада, у чијем су саставу била четири батаљона, са око 600 бораца. Такође су обновљени Пљеваљски, Нововарошки и Бјелопољски сресни НОО, а образовани су НОО и за милешевски и прибојски срез. У ослобођеним градовима, селима и општинама поново су изабрани, или су први пут организовани градски, општински и сеоски (месни) НОО. На ослобођеној територији развијао се и

[59] Милутин Морача, „Ратни дневник", Београд 1952, стр. 139.
[60] Зборник, том IX, књ. 5, док. 51; том I, књ. 16, док. 92.

Расположење народа према четницима је врло слабо, огорчење народа расте према четницима и многи њихови пријатељи све отвореније говоре против њих. У њиховим редовима је стално гложење и свађе између вођа.

У Пљевљима је ухапшено неколико муслимана, а ухапшени су и неки православни. Муслимани се не држе пријатељски према четницима.

Из Пљеваља смо обавијештени да су се Нијемци повукли из Прибоја и да су наши ушли у Прибој. Ово није провјерено. Посљедња вијест из Пљеваља је да су у Горажду усташе.

2) III Санџачка бригада, послије чишчења Косанице и истраживања материјала, са два батаљона прешла је на простор Мијаковићи — Подпеће, одакле ће чистити Пљеваљско поље, источно од Шумана. Њена друга два батаљона још нијесу пристигла са ранијих задатака.

IV санџачка бригада са III бригадом „Гарибалди" налази се главнином на простору: Лађана — Хоћевина — Брвеница са задатком чишћења Пљеваљског поља, сјеверно од Шумана и с. Љуђа, затим Жидовића и Готовуше.

Послије чишћења Пљеваљског поља IV бригаду ћемо упутити да дејствује на простору западно и сјеверозападно од Пљеваља, на простору Пљевља — Ковач са задатком чишћења терена од четника и

интензиван политички, привредни и културно-просветни живот, нарочито у Пљевљима, где су се налазили Обласни комитет КПЈ, штаб 2. ударног корпуса и Главни штаб за Санџак.

У ослобођеним градовима формиране су партизанске радионице, радне и пионирске чете, културно-просветне и здравствене секције. Прослављена је и 27. годишњица октобарске социјалистичке револуције; одржани политички зборови, приредбе и предавања, а у Пљевљима и војна парада. У Пљевљима је радила официрска школа (110 слушалаца) и омладинска школа, у којој је, са 400 омладинаца, извођена војничка и политичка обука да би се припремили за пролетерске и ударне бригаде.[61]

На слободној територији су се илегално кретале групе четничких злочинаца, које су пресретале, нападале из заседа и убијале партизанске курире, рањенике, политичке раднике и одборнике, пљачкале и вршиле разноразне злочине против народа. Тако су се четници, са мајором Лашићем, пробили од Бијелог Поља на Јабуку, где су 27. септембра убили Бошка Буху, истакнутог бомбаша 2. пролетерске бригаде, и Богдана Радана, команданта болнице 2. пролетерске дивизије, а на Каменој гори политичког радника и борца 3. пролетерске бригаде Наташу Караматијевић.[62]

[61] Зборник, том I, књ. 16, док. 39.
[02] Архив БИИ, к. 1959, бр. рег. 13/1—13/4 (Извештај Обласног комитета КПЈ за Санџак, од 17. новембра 1943. Централном комитету КПЈ).

вршења притиска на комуникацију Пљевља — Чајниче. III бригада ће дејствовати на простору Пљевља — Јабука са истим задатком.

Пљеваљски одред, са једним батаљоном од 60 људи, налази се на простору Вруља — Косаница, а са другим од 80 људи налази се на простору Мељак.

Бјелопољски одред од два батаљона у укупној јачини од око 160 бораца налази се на фронту према Бродареву.

Са Прибојским одредом немамо везе, а Милешевски одред се углавном распао. Један дио приликом напада Нијемаца на Пријепоље отступио је ка Прибоју, док се други дио малим дијелом пребацио до IV бригаде, у коју је прикључен (око 20 људи), а већим дијелом је нестао.

3) На сектору Мељака налази се III бригада дивизије „Гарибалди" у јачини од 600 бораца. Њој смо прикључили још око 200 артиљераца из II дивизије са капетаном Зони.

Поред ових тамо је била болница дивизије „Гарибалди" са око 60 рањеника и болесника. Уз њу се налазио радни батаљон од 300 људи. Из разних радних батаљона било је на сектору Мељак — Челебић — Бобово око 1.300 Италијана. Ови Италијани из радних батаљона били су се размиљели свуда и неки од њих отишли ка Фочи.

На Мељаку је била и једна група официра са два генерала и пратњом у укупном броју од 130 људи.

Ми смо наредили да се ова група официра пребаци преко Таре на Жабљак и да се одатле упути своме штабу.

Организација КПЈ у Санџаку имала је 17. новембра 1943. 211 чланова Партије, 84 кандидата за чланство у Партији, 40 основних партијских организација (ћелија), пет среских комитета и Обласни комитет Партије, чији је секретар био Војо Лековић, а чланови Момир-Моша Бошковић, Комнен Церовић, Драгица Милићевић и Милојко Друловић.[83] Бројно и организационо стање организације КПЈ, СКОЈ-а и партизанских одреда било је:[04]

КПЈ
ОБЛАСНИ КОМИТЕТ КПЈ 5 ЧЛАНОВА И ОБЛАСНИ КОМИТЕТ СКОЈ-а 4 ЧЛАНА

Срезови	Број чланова среских комитета Партије	Број партијских ћелија	Укупно	
			чланова КПЈ	кандидата КПЈ
Пљевља	6	7	38	24
Бијело Поље	6	9	41	19
Пријепоље	6	6	29	10
Нова Варош	5	6	31	–
Прибој	4	1	8	5
Укупно	27	29	147 + 9	58

[63] Исто.
[64] Исто.

Наредили смо били и болници и радним батаљонима такође да се пребаце, али послије вашег наређења наредили смо Команди мјеста у Мељаку да их прикупи на Бобову и Ограђеници, те уколико су прешли преко Таре нека се тамо поврате.

Са њиховом исхраном тешко је ишло, јер је велики број био на малом и опустошеном терену. За борачке јединице смо давали дневно 1 кило жита и меса на војника, али радни батаљони су слабо пролазили. Сада ћемо гледати да и њихову исхрану боље организујемо, пошто су услови повољнији сада.

Бригада дивизије „Гарибалди" код Љековине, броји око 1.100 људи. Док за бригаду „Аосту" код Мојковца немамо падатака, јер нијесмо имали са њом везу. Како је организована њихова исхрана не знамо још. Дали смо наређење да се за Италијане такође организује добра исхрана.

4) Наша IV бригада броји нешто јаче од 400 људи. Дезертерство је стало и под повољним развојем ситуације и код ње се стање поправља. Ми смо предузели све што се може да је одржимо, и успјећемо у томе. Надамо се да ће се и њена борбеност подићи кроз ове лаке акције, које су постављене пред њу. Предузели смо мјере да све дезертере из бригаде повратимо, бар са територије коју контролишемо, и у томе се већ има резултата. Присуство у њеној близини III Санџачке бригаде утицаће такође повољно на њу. Када пристигну батаљони III Санџачке бригаде, упутићемо један њен батаљон са батаљонима IV бригаде, да утиче на развијање борбености и подизања морала и самопоуздања бораца те бригаде.

Радојица Секулић, заменик команданта 4. бригаде, Богдан Гледовић, заменик комесара 4. бригаде, Душанка Перуничић, Душан Филиповић, командант 4. бригаде, Љубица Пурић и Слободан Лучић, комесар 4. бригаде

5) Уколико не би дошло до неке јаче непријатељске офанзиве, у шта бар према сада прикупљеним подацима се може мало вјеровати, може се сматрати ситуација на овом сектору повољном, и даје изгледа да ће се развијати врло повољно. Политичко раскринкавање четника учиниће да ће се масе све више окупљати око нас. Код четничких маса постоји обезглављеност и страх од нас, а многи поштенији отворено се одричу четника.

6) Уколико се налази негдје близу нас у Прибојском срезу каква наша јединица, из V крајишке дивизије, или неки одред, а ви за то знате, јавите нам, да би са њима ухватили везу. Јавите нам гдје је V крајишка дивизија.

7) У Горажду се налази велики број избјеглица из Сарајева. Кажу да су побјегли из Сарајева, које је три пута бомбардовано. У бомбардовању је учествовало једном 35 авиона. Приликом првог бомбардовања погинуло је 200 лица.

Другарски поздрав

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
Хашимбеговић Селим

Командант
пуковник
Велимир Јакић

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ[05]

Назив батаљона	Б р о ј			
	батаљона	парт. ћелија	КПЈ чланова	бораца
Пљеваљски	3	2	11	400
Бјелопољски	4	5	22	500
Пријепољски	2	2	7	200—350
Прибојски	1	1	4	80—250
Нововарошки	1	1	5	око 100
Главни штаб за Санџак	1 чета	1	6	око 50
Омладинска школа у Пљевљима				400
У к у п н о	12	12	55 + 26 кандидата	1.730—2.050

СКОЈ[00]

Срезови	Б р о ј			
	чланова среских комитета	актива	чланова СКОЈ-а	чланова УСАОЈ-а
Пљевља	5	16	75	
Бијело Поље	5	17	103	
Пријепоље	5	16	75	
Нова Варош	4	3	27	
Прибој	4	1	6	
У к у п н 0	23	53	286	1.669

Постојали су Обласни комитет СКОЈ-а и Обласни одбор УСАОЈ--а. У пљеваљском, бјелопољском, милешевском и нововарошком срезу су изабрани сресни одбори УСАОЈ-а, 7 општинских и 27 сеоских (месних) одбора. Постојале су 104 омладинске организације УСАОЈ-а, које су имале 1.669 чланова. Такође је, у 5 ослобођених срезова постојало 49 омладинских радних чета, 12 пионирских чета и 4 вода, 13 културно-просветних група, 8 омладинских домова и 3 градске читаонице.[67]

У Пљевљима се 20. новембра 1943. окупило 250 делегата, изабраних на скупштинама сресних НОО у пет ослобођених санџачких срезова. Они су, у духу закључака АВНОЈ-а, изабрали Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санџака (ЗАВНОС), као највише политичко, законодавно и извршно тело народне власти у Санџаку. За председника је изабран Сретен Вукосављевић. У веће су изабрани 62 већника, а такође су изабрани Извршни одбор. Миле Перуничић (члан Извршног одбора АВНОЈ-а) на Другом заседању АВНОЈ-

[65] pJ сто

[68] Исто.

[07] Исто.

Архив ВИИ, к. 1959, бр. рег. 1/—2 (Документи са оснивачке скупштине ЗАВНОС-а); „Србија у рату и револуцији", стр. 339—401.

АФЖ"

Срезови	Број		
	чланова срес-ких одбора	одбора у селима и градовима	чланова АФЖ-а
Пљевља	5	17	63
Бијело Поље	7	27	89
Пријепоље	**6**	7	29
Нова Варош	**6**	8	41
Прибој		1	8
Укупно	24	60	230

-а изабран је за члана Националног комитета ослобођења Југославије, а Сретен Вукосављевић, Јевстатије Караматијевић и Војо Лековић за чланове Председништва АВНОЈ-а.[69] Делегацију за Друго заседање АВНОЈ-а,[70] чинили су Миле Перуничић, прота Јевстатије Караматијевић, Воја Лековић, Сретен Вукосављевић, Душан Ивовић, Велимир Јакић, Милоје Добрашиновић, Јосо Мирковић, Мухамед Хаџисмајловић, Стеван Ћуковић, Никица Кнежевић. Сви делегати су изабрани за већнике АВНОЈ-а, а Караматијевић, Вукосављевић и Лековић и за чланове Председништва АВНОЈ-а, док је Перуничић изабран за члана Националног комитета ослобођења Југославије.

У прогласу и резолуцији ЗАВНОС-а народу Санџака оштро су осуђени као квислинзи, организатори и носиоци четничке националне издаје и контрареволуције, као слуге и сарадници фашистичких окупатора, Војо Ненадић, Живко Анђелић, Војо Лукачевић, Радоман Рајилић, Вук Калајитовић, Ратко Ђуровић, Михаило Јевђевић и други, затим немачки шпијуни Хасан Звиздић, Хусејин Ровчанин, Ћамил Хасанагић, Гаљен Лукач и други издајници. Као организатори усташке милиције која се борила против Народноослободилачке војске, они су криви и за смрт стотина Муслимана Санџака на Источном фронту. Они и данас, како стоји у прогласу, наводе Муслимане на нове злочине и на нову крв.[71]

Као скупштина представника народа Санџака, ЗАВНОС је потврдио да је једино политичко руководство народноослободилачке борбе и једини прави представник народа Југославије — Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије.

Пред комунистима и свим снагама НОБ-а били су и тада, као и током целог рата, тешки и изванредно значајни задаци: проширење и учвршћење јединственог фронта НОР-а и револуције против фашистичких окупатора и домаћих издајника, попуна и учвршћење посто-

[68] Зборник, том II, књ. 11, док. 18, 22.
[69] Документи ЗАВНОС-а.
[70] Исто; Зборник, том I, кн>. 16; том III, кн>. 1—10; том I, књ. 1—15; том IX, књ. 5, 6, 12; том XIII, књ. 1—3; том XII, књ. 1 — том XIV, књ. 1—3; Б. Гледовић, ..НОП у Санџаку у првој половини ослободилачког рата", ВИГ, бр. 1/1972; „Србија у рату и револуцији", стр. 380—412.
[71] Исто.

јећих и стварање нових јединица НОВ и ПОЈ, учвршћење и стварање нових партијских и омладинских организација, народноослободилачких одбора, братства и јединства Срба, Црногораца и Муслимана. Омладина је и у то време била највиталнија и најпрогресивнија друштвена снага, која се борила у пролетерским и ударним бригадама, и тако носила главни терет НОБ-а.[72]

Друго заседање АВНОЈ-а и стварање ЗАВНОС-а имали су велики значај за даљи развој НОБ-а у Санџаку. Посебно велику улогу одиграо је ЗАВНОС на савлађивању националистичких и верских сукоба између Срба, Муслимана и Црногораца и на окупљању свих патриотских и антифашистичких снага.

[72] Зобрник, том IX, књ. 5, док. 51; Архив ЦК СКЈ, бр. рег. 4872 (Извјештај Обласног комитета КПЈ за Санџак, 5. II 1944 — Централном комитету КПЈ).

ГЛАВНИ ШТАБ
НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ
И ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ЗА САНЏАК
Бр. 94
17 фебруара 1944 год.

ШТАБУ II УДАРНОГ КОРПУСА

1) Велики снијег онемогућује нам редовно обавјештавање о непријатељским гарнизонима.

Према подацима којима располажемо, непријатељски гарнизони у Санџаку нијесу се промијенили. Саобраћај између Пљеваља, Пријепоља и Сјенице је прекинут. Њемци су мобилисали све грађанство у Пљевљима и околне сељаке и послали на пут Пљевља — Пријепоље, да га прочисте.

Њемци говоре да ће да напусте Пљевља, чим се прочисти пут. Говори се да ће то урадити 26 ов. м.

Пачариз је у Пљевљима пописао 550 Муслимана. Четници такође намјеравају да мобилишу све од 15 до 45 година.

Преко IV бригаде, V дивизија јавља да се налазе веће њемачко-усташке снаге од Рогатице до Вишеграда.

Један батаљон V дивизије налази се на Челебићу, и преко њега IV бригада одржава везу са V дивизијом.

II пролетерска дивизија се налази на простору: Потковач — Страхов До — Бољанићи. Са IV бригадом је у сталном контакту.

IV бригада је на Градцу ослободила мост за пјешаке.

2) 13 ов. м. једна њемачка чета од 80—100 људи изашла је из Пљеваља и заноћила у с. Црнобори. У току ноћи је III батаљон IV

СТВАРАЊЕ 4. САНЏАЧКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

Пошто је створена велика слободна територија, у Санџаку је ситуација била веома повољна за попуну 3. пролетерске бригаде и за стварање нових санџачких бригада. Намера Обласног комитета Партије и Главног штаба НОВ и ПО за Санџак била је да се, на добровољној и обавезној основи, формирају партизански одреди, и да се са новим борцима (добровољцима и омладинцима) попуни 3. пролетерска бригада и формирају 4. и 5. санџачка ударна бригада.[73] „За то има довољно услова, поготово што смо имали масовни прилив добровољаца који су се сами јављали у партизане.[74] Највећи део тих бораца је,

[73] Зборник, том I, књ. 16, док. 54.

[74] Зборник, том IX, књ. 5, док. 49, 50, 51. Трећа пролетерска (санџачка) бригада је имала 15. маја 1943. године 933 борца; у лето 1943. око 300 бораца у Санџаку и око 100 у 2. пролетерској бригади у Босни; 15. септембра на окупу у Крупицама 210 бораца, а убрзо затим 450 бораца; 30. септембра 550 бораца и, 4. фебруара 1944. године — 783 бораца. У бици на Сутјесци имала је око 300 погинулих бораца, а у лето 1943. око 100 погинулих бораца и руководилаца (Зборник, том IV, књ. 13, док. 74, 75; том I, књ. 16, док. 33, 39, 30; том IX, књ. 5, док. 50; Ж. Видовић, н. дело, стр. 243—261; ЈБ. Ђурић, „Ратни дневник", стр. 290).

бригаде предузео напад на непријатеља. Борба је отпочела у 3 часа 14 ов. м. Наши су успјели да натјерају непријатеља у бјекство. Непријатељ је оставио 4 мртва, а имао је и више рањених. Са погинулих Њемци су однијели оружје. Међу погинулима се налазио и један официр.

Овом приликом је био остао и један рањеник, који је био рањен са три ране тешко. Он је могао само да каже да је Аустријанац, да припада Алпској дивизији и да у Пљевљима има 1.200 Њемаца. 16. ов. м. Њемци су тражили размјену овога рањеника за једног партизана, али он је већ био притучен. Размјену су тражили писменим путем.

Наши су имали једног мртвог (командира чете).

3) IV [Санџачка] бригада се у посљедњим борбама показала на висини. Морал код људства је врло добар, иако су услови у борбама били доста тешки. По мишљењу Штаба бригаде, сваки батаљон би могао да прими 30—40 бораца попуне, јер су дозрели да би те нове борце могли лако асимилирати. Ми, додуше, сада не можемо ништа послати у ту бригаду, али чим се створе услови, учинићемо све да, поред III бригаде, попунимо и IV бригаду довољним бројем бораца.

4) Формирали смо Команду подручја у Бијелом Пољу, за срезове: Пљеваљски и Бјелопољски. За сада нема услова за стварање нове команде подручја.

Другарски поздрав.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Зам. политичког комесара
Комнен Церовић

Командант
пуковник
Велимир Јакић

међутим, по наређењу штаба 2. ударног корпуса и штаба 2. пролетерске дивизије, упућен у 2. пролетерску, 2. далматинску, и у 4. пролетерску бригаду.[75] Зато је 3. пролетерска бригада остала бројно мала и недовољно попуњена све до јануара 1944. године, мада је, у непрекидним „борбама са Немцима, четницима и муслиманском милицијом, показала и имала пуно успеха, наневши непријатељу осетне губитке". Тада је и сама претрпела осетне губитке.[76]

Штаб 2. ударног корпуса и штаб 2. пролетерске дивизије, водили су неправилну политику према 3. пролетерској бригади у погледу кадрова и попуне њених јединица. У извештајима заменика политичког комесара и руководиоца политодела бригаде Централном комитету КПЈ каже се између осталог: „Ова бригада је малобројна и намеће се као нужно њена попуна. Што је малобројна долази отуда што је вођена према њој неправилна политика у погледу попуне од виших команди, као и услед вођења одредске политике. Постојало је мишљење да ова Бригада не може имати у свом саставу више од 500—600 бораца. Међутим, такво мишљење се показало као сасвим неисправно, а доказ за то јесу успешне акције које је водила ова Бригада. И ова Бригада, с обзиром на руководство је у могућности да има 1.000 бораца, и као нужно намеће се њена попуна до овог броја".[77] Према извештају Обласног комитета КПЈ (5. II 1944) Централном комитету КПЈ, „уз то се још говорило да су Санџаклије неборбен елеменат". Са тим се, с пуним правом, нису слагали Обласни комитет КПЈ за Санџак и руководилац политодела 3. пролетерске и 4. санџачке ударне бригаде Ратко Радовић, а такође, ни Централни комитет КПЈ.[78]

У извештају руководиоца политодела Ратка Радовића (4. фебруара 1944) Централном комитету КПЈ каже се: „Такође је погрешна теорија о томе да су Санџаклије ‚неборбен' елеменат. Те и такве теорије, које су прилично распрострањене, нису засноване на чињеницама, и то је противно нашим марксистичким погледима на ствари".[79] Такав однос штаба 2. ударног корпуса према борцима и народу Санџака имао је, у то време, негативне последице на квалитативну и квантитативну снагу санџачких бригада, као и на успешнији развој НОП-а у Санџаку. Због тога је Централни комитет КПЈ, у директивном писму Обласном комитету КПЈ за Санџак (31. марта 1944), истакао: „Што се тиче мобилизације Санџаклија за друге јединице, став другова из Штаба II корпуса је неправилан. Нарочито када је у питању измишљена теорија о неборбености санџачког народа. Такве теорије су туђе нашем схватању. Каква је Партија и партијска организација, каква политичка свест народа, посебно бораца — таква је и војска. Више него ишта друго, то потврђује искуство које смо стекли у овом рату".[80]

[75] Зборник, том IX, књ. 5, док. 49, 50, 51. Наведени извјештај Обласног комитета КПЈ за Санџак, 5. II 1944.

[76] Зборник, том IX, књ. 12, док. 216.

[77] Зборник, том IX, књ. 5, док. 51.

[78] Зборник, том IX, књ. 12, док. 216.

[79] Зборник, том I, књ. 16, док. 56.

[80] Наведени извјештај Обласног комитета КПЈ за Санџак од 17. XI 1943; Зборник, том IX, књ. 5, док. 49, 51.

Штаб 2. ударног корпуса је, у таквим околностима, издао (3. новембра 1943) наређење Главном штабу НОВ и ПО за Санџак за стварање 4. санџачке бригаде: „Једновремено предузмите све припреме за формирање 2. санџачке бригаде, која ће бити формирана 1. децембра т.г. у Пљевљима.

Људство за ову бригаду треба да буде прикупљено до 25. новембра т.г. у Пљевљима".[81]

Тако је било довољно времена да се изврше све потребне припреме за стварање 4. санџачке ударне бригаде. Главни штаб и Обласни комитет Партије за Санџак такве припреме, међутим, нису благовремено и потпуно обавили. Они су од штаба 2. ударног корпуса и штаба 2. пролетерске дивизије тражили да им реше кадровске и партијске проблеме за стварање те санџачке бригаде, иако је у новембру, пре формирања бригаде, у Санџаку било довољно искусних кадрова из 3. пролетерске бригаде, пет партизанских одреда, више команди места, посадних чета и партизанских стража, са укупно 2.500 бораца и око 60 чланова Партије и 26 кандидата. А на терену — на слободној територији — било је око 160 чланова Партије и 60 кандидата за чланове Партије. У Пљевљима, у магацинима, било је довољно заплењене италијанске војничке одеће, оружја, обуће и друге ратне опреме.[82]

У таквој ситуацији, 1. децембра 1943, у Пљевљима је формирана 4. санџачка ударна бригада. На дан формирања имала је око 600 бораца.[83] У њен састав ушла су два батаљона Пљеваљског и два Бјелопољског одреда и мањи део бораца Милешевског одреда. Била је под командом Главног штаба НОВ и ПО за Санџак до 4. марта 1944, па потом у саставу 37. ударне (санџачке) дивизије. Бригада је формирана на три дана уочи нове и велике немачко-квислиншке офанзиве, у којој су изгубљени сви ослобођени градови у овој области и знатно смањена слободна територија; 2. пролетерска дивизија претрпела је велики пораз и губитке у бици на Пријепољу и хитно се повукла на леву страну Ћехотине, где је, после губитка Пљеваља, очекивала нов удар немачке 1. брдске дивизије.

Главнину борачког састава бригаде чинили су омладинци — сељаци, ђаци, студенти и занатски радници, који су добровољно ступили у партизанске одреде и учествовали у борбама против Немаца, четника и муслиманске милиције. Мањи део бораца — око 150, био је мобилисан. До ступања у партизане, били су под политичким утицајем четника и муслиманске милиције, тако да су, због тренутне деморализације, слабог политичког рада и страха „да се иде у Босну", убрзо дезертирали из бригаде.[84] Већина њих се током 1944, вратила у бригаду, а мали број је отишао у четнике и муслиманску милицију.

[81] Војна енциклопедија, том VIII, стр. 333—334; Чедомир Друловић, Четврта Санџачка бригада, ВИЗ, Београд 1973, стр. 23—29. Први командант бригаде био је мајор Милан Абрамовић, а политички комесар Живко Жижић.

[82] Зборник, том I, кн>. 16, док. 96, 163, 111.

[83] Зобрник НОР-а, том I, књ. 16, док. 96, 103, 105; том III, књ. 5, док. 189.

[84] Зборник, том IX, књ. 5, док. 51.

Борци у бригади су били млади, од 16 до 22 године, без потребног знања и политичког образовања. Међутим, већином су били спремни на све жртве, ратне тегобе и напоре.

Главни штаб и Обласни комитет Партије за Санџак били су у стању да издвоје знатно већи број добрих бораца за новоформирану 4. санџачку бригаду, нарочито руководилаца батаљона и чета који би организовали партијску организацију и њен рад у четама и батаљонима. Због тога је стварање бригаде било недовољно припремљено и непотпуно, без потребног броја комуниста и искусних војних, партијских и политичких руководилаца, јер су их Главни штаб и Обласни комитет Партије за Санџак тражили од штаба 2. ударног корпуса и штаба 2. пролетерске дивизије, уместо да су имали веће поверење у кадрове из 3. пролетерске бригаде, да су их, при стварању бригаде,

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Ст. пов. бр. 23
Оп.
8-Ш-1944

ШТАБУ III, IV И VIII БРИГАДЕ ОВЕ ДИВИЗИЈЕ

Ситуација: Према прикупљеним подацима, у Пријепољу се налазе 3 чете њемачких војника и нешто милиције. Из Пљеваља је један дио Њемаца отишао у непознатом правцу, а "остатак Њемаца је спреман за покрет. На сектору Бродарево (Комарани) се налази милиција бродаревско-комаранска. У Великој Жупи има врло мало четника и то старијих по годинама, који само патролирају, што је вјероватно да и јужно од Пљеваља има мало четника. Све снаге четничке са једним дијелом Њемаца оријентисане су у правцу II Дивизије, односно Бољанића, Бабина и Прибоја. Из Пљеваља је један дио мобилисаних упућен за Сјеницу. Такође је извезено из Пљеваља до 20 камиона разнога материјала у правцу Сјенице.

На сектору V дивизије: један пук дивизије „Принц Еуген" из Гацкога је продро преко Калиновика и Трнова за Сарајево. Официри из истога пука говорили су да иду за Србију.

V и II Дивизија вршиће извјесне акције у долини Лима, те је неопходно потребно да наша дивизија извјесним бригадама врши притисак на своме сектору у циљу везивања непријатељских снага, и чишћења неке просторије. Све то, да не би непријатељ могао слободно да пребацује своје снаге у правцу II и V Дивизије.

постављали на одговарајуће положаје, на шта их је касније упозоравао штаб 2. ударног корпуса.[85]

Тако се у извештају заменика политичког комесара Главног штаба НОВ и ПО за Санџак Комнена Церовића Централном комитету КПЈ, истиче: „Тражили смо помоћ од штаба 2. ударног корпуса, односно штаба 2. дивизије. Они су нам обећали извесну минималну помоћ (12 партијаца, команданта и заменика комесара бригаде), али, с обзиром да је ускоро уследила непријатељска офанзива, ми нисмо добили ове другове, изузев команданата и заменика комесара бригаде. Тако је наша бригада била са свега 16 комуниста, под условима непријатељске офанзиве".[86] У извештају Обласног комитета Партије за Санџак (5. фебруара 1944) Централном комитету КПЈ, стоји: „Наша 4. бригада формирана је на три дана пред повлачење. Формирање је било непотпуно, тако да је бригада била без потребног броја руководилаца које су били обећали дати другови из Корпуса и Дивизије".[87]

[85] Исто, наведени извештај Обласног комитета КПЈ за Санџак ЦК КПЈ од 5. II 1944.
[86] Зборник, том I, књ. 16, док. 96, 103.
[87] Исто, док. 103.

Ових дана на сектору наше дивизије нису вршене никакве акције.

Сектор Бијело Поље — Беране није контролисан на цијелој дужини, а непосредну одбрану Бијелог Поља врши Бјелопољски одред, јачине два батаљона, од којих се један батаљон налази непосредно изнад Бијелог Поља у селу Оброву, а други батаљон крај Лима у селу Расову.

У вези горње ситуације

НАРЕЂУЈЕМО:

1. — VIII Црногорска бригада пребациће један батаљон сјеверно од потока Љешнице, чији ће задатак бити поред осталога, одржавање везе са Бјелопољским одредом и интервенција у случају напада на Бијело Поље од правца Пештера (у Беранама, вароши, није вјероватно потребан један читав батаљон, већ можете избацити његову главнину у село Заграђе, те би тиме имали слободан један батаљон). Контролисање Бијелога Поља врши, као што је горе наведено, Бјелопољски одред.[2]

2. — IV Санџачка бригада ће одмах по пријему наређења упутити један батаљон у село Мијаковиће, чији ће задатак бити затварање правца Пљевља — Маоче, и притиска на Пљевља правцем Коријен — Илино Брдо. Батаљон Пљеваљског одреда, који се сада налази у Мијаковићима, пребациће се на простор Тулово — Врула, и садејствоваће томе батаљону. Главнина IV Санџачке бригаде дејствоваће офанзивно на простору Пљевља — Мељак — Какмужи, вршећи јак притисак на Пљевља. Та три батаљона нека дејствују као једна ударна група и не постављати их на широј просторији. Одређену

Бригада је у таквом стању, одмах после формирања, хитно кренула из Пљеваља према Фочи и Шћепан-Пољу и посела положаје на десној страни Дрине и Таре. На том покрету и положају је дочекала пад Пријепоља и Пљеваља и муњевит продор немачке 1. брдске дивизије у Чајниче, Косаницу, Ђурђевића-Тару, Бијело Поље и Прибој, што је неповољно утицало на њено морално-политичко стање.

Обласни комитет Партије и Главни штаб за Санџак нашли су се тада пред врло важним задатком како одржати и учврстити 4. санџачку бригаду, па су „поставили себи као главни задатак одржавање ове бригаде.[88] Штаб 2. ударног корпуса је у своме наређењу Главном штабу за Санџак захтевао: „Уложите све силе да очувате 4. бригаду, j(*р би и за вас била срамота да се та бригада распадне и друг Војо (Лековић — прим. Б. Г.) мора то увидети и пружити вам сву помоћ".[80] Због тога су Обласни комитет Партије и Главни штаб за Санџак, као и штаб 2. ударног корпуса, у децембру и јануару послали у 4. санџачку бригаду нове руководиоце из 3. пролетерске (санџачке) и 4. и 5.

[88] Зборник, том IX, књ. 5, док. 49, 51.
[89] Исто.

просторију треба непрестано контролисати, никако не стајати на неким положајима више времена, него се непрестано налазити у покрету. Дејство те бригаде мора да се осјети у што скорије вријеме.[3]

3. — Доласком једнога батаљона IV Санџачке бригаде у село МиЈаковићи ослобађаЕа се 2 батаљон III Санџачке бригаде за акцију на другом сектору. Задатак III бригаде је чишћење Комарана, заузимање Бродарева, са циљем пребацивања милиције на десну обалу Лима. По извршењу тога задатка III Санџачка бригада ће једним снагама контролисати Лим на сектору Ораховица — Бродарево, а са другим снагама (два батаљона) ће вршити чишћење Жупе, притисак ка Пријепољу, и дејство на комуникацију Пријепоље — Пљевља. III Бригада може свој 2 батаљон повући са досадашњег положаја 11 марта ов. год., не чекајући смјену батаљона IV Санџачке бригаде, који мора доћи најдаље закључно 12 марта.[4]

4. Бригада ће за своје батаљоне одредити борбене знаке.

5. Штаб дивизије ће се налазити у Шаховићима, гдје достављати редовне извјештаје.[5]

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
Мило Јовићевић

Командант, мајор,
Жарко С. **Видовић**

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 4/1, к. 1253.
[2] Види док. бр. 134.
[8] Види док. бр. 133.

Милош Влаховић, командант 4. бригаде, Данило Кнежевић, комесар 37. дивизије, Халил Хаџимуртезић, заменик команданта 37. дивизије и Владо Жугић, начелник гитаба 3. бригаде (с лева на десно)

пролетерске (црногорске) бригаде, неколико истакнутих партијско--политичких руководиоца из среских комитета Партије Санџака и најбоље борце из Пљеваљског и Бјелопољског партизанског одреда.[90] Тако је целокупни руководећи и борачки састав бригаде већ у другој половини децембра заиста био добар. Због тога се 4. санџачка бригада одржала, пребродила тешкоће и учврстила се као добра и борбена јединица НОВЈ. Успостављена је одмах партијска организација у свим батаљонима, четама и штабовима, а такође и организација СКОЈ-а.[91]

Нови штабови бригаде и батаљона и попуњене команде чета и постављена организација КПЈ у четама и батаљонима, уз непосредну и значајну помоћ члана Обласног комитета, Велибора ЈБујића, уложили су све потребне напоре да људство бригаде морално и војнички уздигну.

Захваљујући томе, бригада се одржала, савладала главне слабости, пребродила велике тешкоће, учврстила се у свакодневном раду и борбама, па је, као добра и ударна бригада, извршавала све додељене борбене задатке. Због тога је Обласни комитет у извештају Централном комитету КПЈ (5. фебруара 1944.) могао констатовати: „Наша 4. бригада имала је низ успешних акција, па са једном бољом попуном она може бити и мора постати добра бригада".[92] И заменик

[90] Наведени извјештај Обласног комитета КПЈ за Санџак од 5. II 1944.
[01] Зборник, том IX, кн,. 5, док. 51.
[92] Исто, књ. 5, док. 49.

политичког комесара Главног штаба за Санџак такође је, у своме извештају (5. фебруара 1944. године) Централном комитету КПЈ писао да се „бригада учврстила", и да ће се у даљем развоју настојати да се бригада попуни са довољним бројем бораца.[03] Истовремено је и Ратко Радовић, руководилац политодела за 3. и 4. санџачку бригаду у свом извештају Централном комитету КПЈ истакао да је формирање бригаде дошло „у незгодно вријеме, у почетку VI непријатељске офанзиве", износећи своју процену и уверење да ће се ,.Бригада одржати и развити у добру Бригаду".[94]

Штаб 2. ударног корпуса је 11. фебруара, тек после свих наведених мера и извештаја и уласка 3. пролетерске санџачке бригаде у састав 3. дивизије, издао наређење Главном штабу НОВ и ПО за Санџак да се попуне санџачке бригаде.

„1. неопходно је потребно да се у најскорије вријеме појача бројно стање бораца III Санџачке бригаде, како би била оспособљена за рјешења свију задатака који јој се буду додјељивали у оквиру јединица III Ударне дивизије.

[93] Зборник, том III, књ. 7, док. 51.
[94] Зборник, том I, књ. 16, док. 96.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 26
25-111-1944

ШТАБУ III, IV И VIII БРИГАДЕ ОВЕ ДИВИЗИЈЕ

Ситуација: На сектору VIII Бригаде нема неких промјена. Непријатељ ту држи мање снаге, које сачињавају углавном мјештанска милиција. На сектору III Санџачке бригаде: на простору Комарани — Бродарево налази се до 500 мјештана-милицајаца. Милиција од Сјенице и Прибоја, која је била на томе простору у циљу помагања комаранске милиције, прешла је на десну обалу Лима и отишла вјероватно Сјеници и Прибоју. У Бродареву Њемаца нема. У гарнизону Пријепоље налази се један батаљон Њемаца са нешто милиције. У гарнизону Пљевља налази се до 1.500 непријатељских војника, од К0ЈИХ је 1.200 Њемаца, а остало тзв. шуцполиција (мобилисани муслимани обучени у њемачка одијела). Према извјештају, којега смо добили 24 ов. мј., 600 Њемаца са 4 топа и 4 тенка отишли су из Пљеваља за Пријепоље, а одатле највероватније у правцу Прибоја. На комуникацији Пријепоље — Пљевља налазе се четници јачине до 400 људи. Око Пљеваља налазе се четничке снаге до 700 људи. На комуникацији Пљевља — Пријепоље III Санџачка бригада, без једнога батаљона, водила је борбу у току 21, 22, 23 ов. мј. са четничко-њемачким снагама, на просторији Камена Гора — Јабука — Влака. У току тих бор-

У том циљу најдаље у року од 15 дана од пријема овог наређења мобилишите 150 бораца са територије Санџака и упутите их у III Санџачку бригаду.

2. Из резултата досадашњег људства са територије Санџака види се да тај Штаб питање мобилизације људства није поставио као један од најважнијих (задатака).

3. Према томе, приступите најширој мобилизацији на вашем терену и настојте да до горе означеног рока попуните III Санџачку бригаду с већим бројем него што је горе предвиђено. Упоредо са тим, а нарочито послије попуне III Санџачке, вршите попуну и IV Санџачке бригаде".[95]

Такво наређење штаба Корпуса било је значајно за квалитативан и квантитативан развој и снагу постојећих санџачких бригада, за НОБ у Санџаку и стварање 37. ударне дивизије и нових санџачких бригада.

Штаб корпуса је тражио да Главни штаб и Обласни комитет КПЈ за Санџак развијају веће поверење и правилнији однос према кадровима 3. пролетерске санџачке бригаде, и да их предлажу и постављају за руководиоце у свим санџачким бригадама.

Главни штаб је, 12. децембра 1943, у свом извештају штабу Корпуса тражио: „Молимо вас да нам упутите нешто кадрова из црногорских бригада, пошто нам II Дивизија није дала ништа кадрова".[96]

95 Исто, док. 105.
96 Исто, док. 115.

би успјела је да нанесе непријатељу осјетне губитке: до 90 избачених из строја Њемаца и четника, док је она имала 20 избачених из строја. У тим борбама III Бригада је заплијенила: 1 митраљез С.М.Г., 1 машинку, 2 догледа, 5 пиштоља, пушака и друге ратне спреме. IV Санџачка бригада је водила борбу на комуникацији Пљевља — Бољанићи, о којој немамо писмених извјештаја.

IV Санџачка бригада ће по пријему овога наређења упутити Пљеваљски одред најкраћим путем да се пребаци на просторију јужно од Пљеваља. Ако буде краћи пут преко Граца на Ћеотину, онда ћете тај сдред пребацити на Мељак, а ако буде краћи пут преко Јабуке, односно Мијајловице, онда ће се пребацити преко Матаруга у Миљаковиће. По доласку тога одреда на просторију јужно од Пљеваља, одмах ће доставити извјештај команданту Пљеваљског одреда Маринку Голубовићу на Борову, гдје ће добити даљи задатак.

4. Јединице III и IV Санџачке бригаде ће дејствовати на горе одређеној просторији до даљег наређења. Непријатеља нападати чврсто, одлучно и енергично.

5. За IV Санџачку бригаду упућује се 4 п.митраљеза, муниција за те п.митраљезе (енглеске) и муниције за италијанске митраљезе и п.митраљезе. Ово наређење, аутоматска оруђа, и мунизију за IV Санџачку бригаду носиће 20 бораца из пратеће чете овога Штаба, 10 бораца из Допунског батаљона Штаба II Ударног корпуса којима ће по доласку код Штаба III Санџачке бригаде ова додати још један вод бораца из те Бригаде и помоћи им да се пребаце преко комуникације

На овом тражењу штаб 2. ударног корпуса је 19. децембра 1943. V наређењу Главном штабу НОВ и ПО Санџак одговорио: „Ми вам за сада не можемо послати политичких руководилаца, а ви се за то обратите Воју Лековићу".[97]

Међутим, Главни штаб је 25. децембра 1943, у извештају штабу Корпуса, нагласио: „Ова наша IV бригада почиње помало да се увлачи у окршаје и борбеност се људства поправља. Још увијек нам фали кадрова.

IV бригада такође нема замјеника команданта бригаде. Молимо да нам ви упутите неког Црногорца".[98]

На то тражење штаб 2. ударног корпуса, је 29. децембра 1943. године овако одговорио: „Ми смо вам и раније писали да вас не можемо помоћи у кадровима, јер су старе црногорске бригаде исцрпљене, једино што су дале Кадар за VI и VII бригаду, а друго што су дио кадра дали на терен. *Ви то питање морате ријешити сами,* а помоћ можете тражити од другова из Црне Горе, што треба да уради друг Војо Лековић, обраћајући се другу Блажу Јовановићу.

Ми ћемо кроз два мјесеца, најдаље формирати још једну црногорсКу бригаду и врло је вјероватно да ћемо питање кадрова за ту бригаду тешко ријешити. Дио кадрова смо дали назад два мјесеца и

[97] Зборник, том III, књ. 6, док. 189.
[98] Зборник, том II, књ. 11, док. 33, 37, 64, 66, 77, 82, 83; том I, књ. 16, док. 62, 82, 84, 93.

Пљевља — Пријепоље. Тај вод III Бригаде продужиће даље за њима све до хватања везе са IV Санџачком бригадом, а потом ће се вратити заједно с њима назад. То људство које иде до IV Бригаде нека се пребаци на најзгодније мјесто преко комуникације, наравно ноћу, и затим нека иде правцем Адровићи —- Крњача, гдје ће вјероватно ухватити везу са IV Бригадом. Приликом његовог пребацивања преко комуникације, III Санџачка бригада, према потреби, нека им додијели и један или два батаљона.

6. У прилогу се доставља за све бригаде слиједећи материјал: 3 „Одлуке АВНОЈ-а на II засиједању", 3 „Омладинске борбе", 3 „Пјесме" — Радован Зоговић, 3 „Жена данас"- 1 „Ослобођење", 3 „Ми млади", 2 летка „Народима Југославије".

7. Доставите извјештај о пријему материјала, иначе све бригаде нека шаљу редовне извјештаје.

8. Штаб дивизије налазиће се у Шаховићима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
Мило Јовићевић

Командант, мајор,
Жарко С. Видовић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 10/1, к. 1253.

друговима у Херцеговини, нешто иако мало вама, а ви знате да ми имамо само двије старе црногорске бригаде, из којих црпимо кадрове, које су бројно ојачане и којима је, разумљиво, данас потребан много већи кадар.

Слажемо се да замјеник команданта III Санџачке бригаде буде друг Халил Хаџимуртезић, командант 1. батаљона исте бригаде. Замјеника команданта IV Санџачке бригаде предложите из III Санџачке бригаде".[99]

Главни штаб је, после овог значајног наређења, предложио за заменика команданта 4. санџачке бригаде Чеда Друловића, (политичког комесара 1. батаљона 3. пролетерске санџачке, а за политичког комесара Веселина Булатовића, политичког комесара 4. батаљона исте бригаде. Штаб корпуса је оба ова предлога усвојио, па скоро и све друге предлоге Главног штаба и Обласног комитета и штаба 37. ударне (санџачке) дивизије, који су се односили на постављења кадрова из 3. пролетерске (санџачке) бригаде на веће дужности.

Четврта санџачка бригада је у току децембра 1943. и јануара 1944. године савладала многе слабости и тешкоће, па је све до ослобођења земље, као добра бригада НОВЈ, успешно дејствовала против Немаца, четника и муслиманске милиције у Санџаку, Црној Гори, Србији и Босни и извршавала све борбене задатке.

ПРИЈЕПОЉСКА БИТКА — ГУБИТАК ОСЛОБОЂЕНИХ ГРАДОВА

У новембру 1943. године 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија дејствовале су против четника и бугарских фашистичких трупа на подручју Златибор и Љубуш, а против Немаца, четника и муслиманске милиције између Сјенице, Нове Вароши, Пријепоља и Бродарева.[100] Бранећи тако слободну територију Санџака, створиле су услове и солидну операцијску основицу за преношење тежишта операција главних снага НОВЈ у Србију. Тито је у том смислу, 9. октобра 1943, у директиви штабу 2. корпуса поставио и ове задатке:

„Упућујем на ваш сектор једну од најбољих крајишких дивизија, под командом Милутина Мораче. Ова дивизија која спада у састав I корпуса друга Коче (Поповића) биће привремено под вашом командом и треба да запосједне Санџак, тј. територију Пљевља — Пријепоље итд. до доласка I Дивизије у догледној будућности.

Мој план јесте: концентрисати I Корпус и ваш II Корпус на сектор Санџака и Метохије и, када за то буде моменат сазрео, кренути у правцу Србије и Македоније. До тога времена, наглашавам још једном, предузмите све да учврстите власт и организујете јединице које ће остати на терену и које ће моћи да осигурају безбједност ослобођене територије.

Као што видите, ред је сада на Србији, па богами, и на Црну Гору да пође тим путем (масовног ступања народа у НОВЈ — примедба Б. Г.) Разумије се да то не може да иде само од себе, већ помоћу наше јаке оружане силе и зато се ми сада спремамо на ваш сектор.[101]

[99] Зборник НОР-а, том II, кн>. 10, док. 174.
[100] Исто, док. 191.
[101] Тито, „Војна дјела", I, ВИЗ, Београд 1978, стр. 412.

Наређујући штабу 2. корпуса да оперативна дејства оријентише према Србији — као најважнијем стратегијско-политичком циљу — Тито је 21. октобра 1943, упознао штаб овог корпуса да ће доћи у Санџак са још две дивизије: „V Дивизија је већ на Дрини. *Скоро ћу доћи и ја са још двије дивизије.* Дотле морате ви хитно радити".[102]

Тито је с том идејом упознао и Главни штаб НОВ и ПО Хрватске. 4. новембра 1943. у наређењу овом штабу поред осталог истиче: „Изгледа да ви никако не можете разумијети да је сада главна Србија и да се сада тамо мора ријешити питање уређења Југославије уопће, а лондонске избјегличке владе и краља напосе. Томе сада треба потчинити све локалне интересе".[10:!]

Ова идеја и директиве Врховног команданта и врло повољан развој војних и политичких догађаја у Санџаку, као и у Црној Гори, утицали су на штаб 2. ударног корпуса да 3. новембра 1943, предложи Врховном штабу да пожури са најављеним снагама 1. пролетерског корпуса, (командант генерал-мајор Коча Поповић и политички комесар Мијалко Тодоровић-Плави) јер би се тада лако са јачим снагама НОВЈ пренело тежиште операција у Србију. Сем тога, и време је било врло повољно.[104] Штаб 2. корпуса је чак 2. децембра 1943, са Момом Марковићем, политичким комесаром Главног штаба НОВ и ПО Србије, који је из Србије стигао са 1. шумадијском ударном бригадом у Санџак, предложио Врховном штабу следеће: „Дражину војску углавном сачињавају мобилисано сељаштво, чије су симпатије углавном на нашој страни.

Наше снаге у Санџаку мале су за продирање у Србију.

Не знамо ваше намере, али предлажемо упад у западну Србију са јачим снагама. То би омогућило одбрану Санџака, а истовремено операције наших јединица у централној и источној Србији, мобилизацију народа и даљи утицај на развој борбе у Србији".[105]

Тито се тада са тим предлогом није сложио јер је, почетком децембра 1943, почела велика немачка операција „Кугелблиц" („Лоп-

[102] Војин Поповић, „Крвави снегови Санџака и Босне", Народна књига, Београд 1981, стр. 20.

[103] исто, стр. 20—21.

[104] Зборник, том II, књ. 11, док. 101.

[105] Зборник, том I, књ. 16, док. 74, 82, 111. У Санџаку је, под командом СС--пуковника Карла фон Кремплера, формирано више одреда муслиманске СС-милиције и „Шуцполиције", које су се бориле само против НОВЈ. Постојао је стални и повремени састав. У сталном саставу је било 2000—3000, а повремени су сачињавали обвезници који су позивани у борбу против НОВ и ПОЈ на одређено време и нису од Немаца примали плату. Постојале су и среске компаније (чете) „Шуцполиције" и СС-јединица. Формирано их је седам. У овој операцији учествовали су сви одреди муслиманске СС-милиције и „Шуцполиције", са знатно већим бројним стањем од оног који је имао стални састав. Међу тим квислиншким СС-формацијама нарочито се истицала 9. компанија (Тајна војна полиција — 9), коју је од добровољаца формирао АБВЕР. Њени припадници, познати по злочинима, извршавали су терористичке, обавештајне, диверзантске и друге злочиначке и агентурне задатке. Сви су били тешки ратни злочинци. Били су у саставу 2. пука „Бранденбург" и стално с њим учествовали у борбама против НОВ и ПОЈ. Укупно, 9. компанија је имала 180—200 СС-злочинаца („Србија у рату и револуцији", стр. 398; Исидор Ђуковић, „Прва шумадијска бригада", Београд 1982, стр. 223—224). Према немачким подацима, у Санџаку је у априлу 1943. било 8.000 до 10.000 припадника муслиманске милиције, а према усташким подацима око 12.000 (Зборник, том XII, књ. 3, док. 55; Архив ВИИ, бр. рег. 37/1, Ф. 9. к. 153. Д).

Другарице 4. бригаде, стоје: Магда Друловић, Милица Обрадовић, Милена Обрадовић, Даница Недовић и Милка Пајевић, седе: Олга Радовић, Обрадовић родом из Пљеваља и Полка Булатовић (с лева на десно)

таста мења") против 2. и 3. корпуса НОВЈ. Он је 6. децембра 1943, у наређењу штабу 2. корпуса, истакао и ово: „Ви знате да је већина народа у Србији уз нас, а не уз Дражу (Михаиловића).

Слажемо се са вама да у Србију треба упасти са јачим снагама.

Имајте у виду то да у Србију би требало најкасније упасти са тренутком отварања другога фронта у Европи.

Смањење непријатељских гарнизона треба да искористе, или ове заузмете и створите од Санџака нашу солидну базу".[106]

Због тога су Немци предузели, почетком децембра, такозвану „Кугелблиц" офанзиву против 2. корпуса у Санџаку и 3. корпуса у источној Босни. Предвиђено је да у нападу на слободну територију Санџака учествују ојачана немачка 1. брдска дивизија (учествовала на Источном фронту и у бици на Сутјесци), СС-легија „Кремплер", образована од добровољачких одреда санџачке муслиманске милиције (2.000 сталних СС-милицајаца),[107] и 1.500 санџачких и црногорских четника, који су у операцију укључени на основу споразума о заједничкој борби против НОВ и ПОЈ, закљученог 20. новембра 1943. између немачког команданта Југоистока генерала-фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса и четничког команданта Санџака мајора Воја

[106] Зборник, том XIV, књ. 3, док. 2. и 3, (прилог докумената), стр. 929—932, док. 32; том I, књ. 16, док. 61, 68, 74, 78, 81, 82.

[107] В. Поповић, н. дело, стр. 49; Средоје Урошевић, „Друга пролетерска бригада", стр. 337—338; А ВИИ, НАВ-Н-Т-313 486/290 (Извештај команде 1. брдске дивизије 5. СС-корпуса о споразуму штаба дивизије и мајора Лукачевића о заједничкој борби против НОВЈ).

Лукачевића.[108] Четници су се обавезали да воде заједничку борбу, да им задатке одређују немачке команде, које ће их снабдевати оружјем и муницијом. Истовремено, подређени немачкој команди, четници и муслиманска милиција морали су да воде борбу само против НОВ и ПОЈ. Командант немачке 1. брдске дивизије, генерал Валтер Штетнер, известио је 2. децембра команду 2. оклопне армије: „Једночасовни разговор између команданта Лукачевића у Кладници, повољан развој, договорена сарадња. Четници траже испоруку материјала и минобацачке муниције. Дотур регулисан. Лукачевић има на Увцу за борбу 1.500 четника."[109]

Најтеже борбе вођене су на правцу Сјеница — Пријепоље — Пљевља, где је нападала немачка 1. брдска дивизија, са СС-легијом „Кремплер". Снажан отпор су им пружале 2. и 3. пролетерска, 2. далматинска и 4. крајишка бригада, Милешевски, Пљеваљски и Златарски партизански одред.[110] Прва брдска дивизија, под чијом су командом били 98. и 99. брдски ловачки пук, 2. пук „Бранденбург", два батаљона 524. пука немачке 297. дивизије, СС-легија „Кремплер", укупно 23.000 добро наоружаних, увежбаних и искусних војника, добила је задатак да, изненадним и муњевитим продором у ослобођене градове, разбије и уништи 2. пролетерску и 5. крајишку дивизију и санџачке партизанске одреде.[111]

Да би избегла удар надмоћнијег непријатеља, 2 пролетерска дивизија је требало да спречи њихов продор преко Лима према Пљевљима и Бијелом Пољу, и да га каналише долином Лима ка Вишеграду, док би се наступање главних снага НОВЈ у Србију одгодило за боља времена. Због тога се 2. пролетерска дивизија (командант потпуковник Љубо Ђурић, политички комесар Слободан Пенезић-Крцун) 18. новембра повукла на леву обалу Лима, од Бродарева до Пријепоља, где је посела нове положаје: 3. пролетерска бригада (командант мајор Жарко Видовић, комесар Милија Станишић) на сектору код Бродарева; 2. далматинска бригада (командант потпуковник Саво Бурић, комесар Мате Ујевић) у Жупи, и 2. пролетерска бригада (командант мајор Средоје Урошевић, комесар Милија Радовановић-Фарбин) код Пријепоља, с обе стране Лима.[112] Њен 1. и 2. батаљон бранили су положаје на десној страни Лима, на линији Кошевине — Милешевска река, а 3. и 4. батаљон, са штабом бригаде, такође у непосредној околини Пријепоља, на левој обали Лима.

Штаб 2. пролетерске дивизије је упозоравао штаб Корпуса на предстојећу опасност од непријатеља и предлагао му да се евакуишу и децентрализују магацини из Пљеваља.[113] Али то није учињено, зато

[108] Зборник, том II, књ. 11, док. 33, 37, 64, 66, 78, 82, 83; том I, књ. 16, док. 55—85; Љ. Ђурић, н. дело, стр. 291—295; С. Урошевић, н. дело, стр. 327—339; Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-313, Ф-189/74 49 536. 485/391, 485/905, 189/74 49 434.

[109] Архив ВИИ, НАВ-Н-Т-313, 485/290, НАВ-Н-Т-313, Ф-190/7450613, НАВ-Н--Т-313, 496/630; НАВ-Н-Т-313; 486/634-35 (Архив 1. брдске дивизије).

[119] Зборник, том I, књ. 16, док. 70, 71, 72, 84; „Ослободилачки рат", II, стр. 16; Љ. Ђурић, н. дело, стр. 293—295.

[1,1] Зборник, том I, књ. 16, док. 78.

[112] Исто, док. бр. 70; наведени извјештај ЦК КПЈ за Санџак од 5. II 1944. год.

[113] Зборник, том I, књ. 16, док. 84.

што се веровало да у Санџак стиже 1. пролетерски корпус, са Титом на челу, ради продора главних снага НОВЈ у Србију, и што се сматрало да је већ постигнуто ослобођење Санџака.[114] Стога нису биле извршене припреме за случај губитака слободне територије и недоласка 1. пролетерског корпуса у Санџак. У међувремену је штаб Корпуса пребацио 2. далматинску бригаду (27. новембра) из долине Лима на подручје Пљеваља да реорганизује италијанске дивизије „Венецију" и „Тауринензе", чији већи део официра и војника није хтео да се бори против Немаца.[115] Од мањих делова тих дивизија формирана је код Пљеваља, 2. децембра 1943, италијанска партизанска дивизија „Гарибалди", састава три бригаде (1.300 војника), а од преосталих две трећине војника (7.000) радни батаљони, који су упућени командама места, на слободној територији Санџака.[116]

После одласка 2. далматинске бригаде, 2. и 3. пролетерска бригада преузеле су и њене положаје. Налазећи се на тежишту одбране дивизије, 2. пролетерска бригада била је подељена с обе стране Лима, са 1. и 2. батаљоном на десној, и 3. и 4. батаљоном на левој обали Лима.[117] Тако је постављена у веома неповољан борбени поредак: да брани Пријепоље у његовој непосредној околини и одржи мостобран са обе стране Лима. У таквој ситуацији, у Пријепољу је 29. новембра, после дугих маршева и тешких борби, стигла 1. шумадијска ударна бригада из Србије, која је срдачно дочекана и одушевљено поздрављена од народа.[118] Командант бригаде био је Радивоје Јовановић Брадоња и политички комесар Сава Радојичић Фећа. Бригада је имала око 350 искусних првобораца, ратника и комуниста, који су у Србији водили тешке борбе са надмоћнијим немачким, четничким и недићевско-љотићевским снагама.[119] Размештена је ради краћег одмора у Пријепољу — 1. и 2. батаљон у болничкој згради, на левој обали Лима, а 3. батаљоном такође у граду, на десној обали Лима.[120]

Немачка 1. брдска дивизија је завршила почетком децембра све припреме за напад. Имала је тачне податке о броју, распореду и наоружању 2. пролетерске дивизије и санџачких партизанских одреда, а податке су прикупили немачки војни обавештајци и агенти из муслиманске милиције у Пријепољу, Пљевљима, Прибоју, Бродареву и

114 Исто, док. бр. 76, 77; том III, књ. 6, док 114, 115; „Ослободилачки рат", II, стр. 15.

115 Зборник, том I, књ. 16, док. 84, Љ. Ђурић, н. дело, стр. 194—196, „Србија у рату и револуцији", стр. 401—402.

116 Радивоје Јовановић Брадоња, „Прва шумадијска бригада у пријепољској операцији", Политика, 2. XII 1961; Србија у рату и револуцији, стр. 402.

117 Зборник, том I, књ. 16, док. 58; том II, књ. 11, док. 24; И. Ђуковић, н. д., стр. 272—274. Према подацима које је утврдио И. Ђуковић, Шумадијска бригада је имала, по доласку у Санџак, око 370 бораца, а Љ. Ђурић тврди да је имала око 330 бораца (Љ. Ђурић, н. д., стр. 307. И. Ђуковић, н. д., стр. 273); Р. Јовановић (у наведеном чланку) тврди да је имала око 350 бораца.

118 И. Ђуковић, н. д., стр. 220, „Ослободилачки рат", II, стр. 16; Б. Гледовић, н. д., стр. 91—92; Љ. Ђурић, н. дело, стр. 296.

119 Зборник, том I, књ. 16, док. 82, 86, 123; „Ослободилачки рат", II, стр. 16—17; И. Ђуковић, н. д., стр. 226—229.

120 Исто; Љ. Ђурић, н. д., стр. 226—227.

Бијелом Пољу, у чему је предњачила злогласна 9. СС-компанија.[121] Међутим, и штаб 3. пролетерске бригаде добио је тачне податке о предстојећем немачком нападу, па их у 22,00 часа доставио штабу 2. пролетерске дивизије, који се налазио у селу Сељашници, код Пријепоља.[122]

Распоред снага немачке 1. брдске дивизије био је:

— група „Ремолд" нападала је правцем Сјеница — Нова Варош — Бистрица — Прибој — Вишеград (99. немачки ловачки пук, без једног батаљона, четници Воја Лукачевића и Прибојски одред муслиманске милиције);

— група „Хиршфелд", правцем Сјеница — Бродарево — Црни врх — Пљевља (98. ловачки пук, без 3. батаљона, Бродаревски и Комански одред муслиманске СС-милиције);

121 Исто; „Србија у рату и револуцији", стр. 401—403; В. Поповић, н. дело, стр. 55.

122 Цсто; Зборник, том I, књ. 16, док. бр. 123.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Пов. бр. 103
9-X-1944 год.

ШТАБУ I, II И III САНЏАЧКОГ ОДРЕДА

1. Обзиром на данашњу ситуацију, даљи развој догађаја и наше борбе како у нашој земљи тако и у Санџаку, као и указате потребе, одлучили смо да формирамо санџачке одреде. Они ће носити назив: I Санџачки одред, II Санџачки одред и III Санџачки одред. I Санџачки одред ће се попунити од људства Среза плеваљског и Бјелопољског, гдје ће и дејствовати, II Санџачки одред ће бити на просторији Прибој, Пријепоље и Нова Варош а III ће захватати просторију Сјеница, Нови Пазар и Тутин.

2. Формације I, II и III Санџачког одреда:

I Санџачки одред: Штаб одреда, два батаљона, од којих ће један бити за Срез пљеваљски, а други за Срез бјелопољски. Оба јачине по 70 људи, сваки од по двије чете.

II Санџачки одред: Штаб одреда, три батаљона од по двије чете. Нововарошки батаљон јачине од 50 људи, Прибојски 60 а Пријепољски 50. Сваки батаљон ће имати по двије чете.

III Санџачки одред: Штаб одреда. За сада има један батаљон на просторији Сјеничког среза, са тежњом формирања батаљона у Новопазарском и Тутинском срезу.

— група „Пфајфер", у два борбена ешалона, главним правцем Сјеница — Кађево — Пријепоље — Пљевља, састава 2. пук „Бранденбург", 9. СС-компанија, 3. батаљон 98. ловачког пука, 54. брдски ловачки батаљон, Пријепољски и Сјенички одред муслиманске милиције из састава СС-легије „Кремплер", 3. батаљон 99. ловачког пука, 44. противоклопни дивизион и један тенковски батаљон.[123]

Тако је немачка 1. дивизија, уз пуну помоћ муслиманске СС-милиције и четника Воја Лукачевића, пре свануће 4. децембра, извршила удар на положаје 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде правцем Сјеница — Пријепоље — Пљевља. Њене нападне колоне су искористиле небудност, веома вешто се пробиле кроз слабије поседнуте објекте и међупросторе на положајима 1. и 2. батаљона 2. пролетерске бригаде и брзо продрле у Пријепоље, заклале стражаре на мосту на Лиму, изненадиле и уништиле посаду, заузеле на препад мост, бункере и куће поред самог моста, где су поставиле митраљезе и тако блокирале 1. и 2. батаљон 2. пролетерске и 3. батаљон 1. шумадијске бригаде и онемогућиле им да се повуку са десне на леву обалу Лима или преко реке Милешевке према Прибоју и Новој Вароши, куда су се извукли, користећи ноћ, само мањи делови.[124] У Пријепољу и ње-

[123] Исто; А ВИИ, НАВ-Н-Т-313, Ф-486/610-13, 190/7450569, 486/255.
[124] Исто.

3. Одлуком овога Штаба постављају се у штабове одреда:

I Санџачког одреда:

— За команданта Миљко Старчевић;

За политичког комесара Милош Радоњић;

II Санџачког одреда:

За команданта Јовиша Мелентијевић

За политичког комесара Драго Стиковић;

III Санџачког одреда:

За команданта Свето Милутиновић

За политичког комесара Љубиша Пешић.

4. Штабови одреда ће одмах примити дужност. Команде чета ће поставити штабови одреда, а команде батаљона ће предложити овоме Штабу.

Сједиште штабова одреда ће бити:

I Санџачког одреда у Шаховићима;

II Санџачког одреда у Новој Вароши;

III Санџачког одреда за сада са јединицом.

Штабови одреда ће иначе упућивати и давати задатке својим јединицама према ситуацији и моменталним потребама. Нормално ће њихове јединице дејствовати по батаљонима у одговарајућим срезовима, али у случају потребе се могу батаљони концентрисати на најпотребније мјесто, односно просторију у циљу извршења извесног задатка.

5. Рад и задаци одреда:

Са људством које буде у јединицама одреда нужно је одмах најинтензивније радити политички и војнички. У том раду, специјално

говој непосредној околини вођене су огорчене и драматичне борбе, у којима су батаљони 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде пружали херојски и задивљујући отпор знатно надмоћнијим немачким и квислиншким снагама. Они су се током целог дана 4. децембра јуначки борили и претрпели велике губитке, али су их и нанели Немцима и спречили их да већ тога дана неометано и брзо продру у Пљевља.[123] Па ипак је главнина немачке дивизије, уз свестрану помоћ муслиманске милиције, сломила одбрану 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде, форсирала Лим, на чијој је левој обали образовала мостобран, и рано ујутро, 5. децембра, са моторизованим и пешадијским јединицама продужила напад према Пљевљима. Одбацила је делове 2. пролетерске и 2. далматинске бригаде са комуникација Пријепоље — Пљевља и, без отпора, продрла и заузела Пљевља у 14 часова, где је запленила велике количине хране, војничке одеће, обуће и другог ратног материјала.[126]

У исто време, помоћне снаге те дивизије, са борбеном групом „Хиршфелд" (98. пук без 3. батаљона) и делом СС-легије „Крем-

[125] Исто.

[126] Исто; В. Поповић, н. дело, стр. 93—102, А ВИИ, НАВ-Н-Т-313, Ф-485/1184-6 и 486/638, 190/7450571.

политичком, добиваће помоћ од другова из позадине са одговарајућег терена. Јединице одреда морају живјети одмах од првог дана потпуно војничким животом. Искорјењивати недисциплину, аљкавост, лабавост, неизвршење наређења. Настојати да се ти борци уздигну што прије, тако да би јединице одреда биле као наше ударне јединице. Да би се то постигло требају одговарајући руководиоци да се заложе до максимума и да поставе рад по извјесном плану. Одреди ће се, односно поједини батаљони, попуњавати из свог среза до горе одређеног броја људи. Тај број људи ће бити стални борци тих батаљона, и зато узети добре борце. Они се неће узимати, односно упућивати у јединице наше дивизије.

Штабови одреда ће са својим јединицама вршити чишћење просторија од четничких групица, контролисаће стално своју просторију, биће потпора народне власти у сваком погледу.

Код нас се такође врши општа мобилизација. За сада је наређено од стране Врховног штаба да се спроведе мобилизација свог способног људства од 18 до 25 година. Мобилизацију ће вршити команде мјеста. Приликом те мобилизације команде мјеста ће бити потпомогнуте од одреда. Зато ће штабови одреда ставити на расположење командама мјеста потребан број људи за правилно и што брже вршење мобилизације. Најглавнији наш задатак је сада извршити мобилизацију, попунити наше јединице. При свакој команди мјеста ће се образовати мобилизацијска комисија која ће прегледати обвезнике. Оне који буду способни за војску упућиваће у најближе одредске јединице, а одатле ће бити по наређењу овога Штаба упућивани у поједине бригаде ове дивизије.

плер" напале су 3. пролетерску бригаду код Бродарева, а 99 пук (без једног батаљона), четници Воја Лукачевића и Прибојски одред муслиманске милиције нападали су на правцу Сјеница — Нова Варош — Прибој 5. крајишку дивизију.[127] Ојачан Бродаревским и Комаранским одредом муслиманске милиције из СС легије „Кремплер", 98. пук 1. брдске дивизије, 4. децембра, рано ујутро форсирао је Лим, заузео Бродарево и, после жестоке борбе, потиснуо 3. пролетерску бригаду, овладао околином Бродарева и наставио дејства према Бијелом Пољу, Каменој Гори и Ћехотини. У свим тим борбама, према оцени команде немачке 1. брдске дивизије, 3. пролетерска бригада је показала изванредну упорност, храброст и самопожртвовање.[128] Она је спречила продор Немаца од Бродарева према Пљевљима и напад на десни бок и позадину 2. пролетерске и 1. шумадијске бригаде.

Пошто је заузела Пљевља, дивизија је одмах наставила наступање према Чајничу, Косаници, Жабљаку, Бијелом Пољу, Прибоју и Вишеграду. Она је 7. децембра заузела Бијело Поље, али су га већ 10. децембра повратили делови 4. пролетерске бригаде и Бјелопољског

[127] Исто.
[128] исто, Зборник НОР-а, IX, том 5.5, док. бр. 51.

6. Штабови санџачких одреда биће под непосредном командом Штаба наше дивизије, од кога ће бити потпомогнути у своме раду, добивати задатке, коме ће подносити извјештаје о своме раду и ситуацији на одговарајућој просторији. Штаб дивизије ће према потреби у појединим моментима стављати одреде под команду наших бригада, односно јединица, чији задаци моментално координирају и тијесно су повезани за задацима одреда.

7. Штабови одреда ће одмах по пријему овог наређења предузети све мјере у циљу извршења горњих задатака о чему ће поднијети извјештај.

8. Штаб дивизије ће се налазити до даљега у Пријепољу.

Да би знали садање стање у одредима, штабови одреда ће поднијети извјештај са бројним стањем својих јединица.

СМРТ ФАШИЗМУ -— СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
п. пуковник,
Мило Јовићевић

(М. П.)

Командант — п. пуковник,
Жарко С. **Видовић**

Достављено:

Штабу I Санџачког одреда
Штабу II Санџачког одреда
Штабу III Санџачког одреда
Командама подручја на територији Санџака.

партизанског одреда. Немци су 4. децембра, са Лукачевићевим четницима, заузели Нову Варош, а 7. децембра Прибој и принудили 5. крајишку дивизију да се у току 9/10. децембра повуче на леву обалу Дрине. Са њеним јединицама су се повукли партијски комитеги, поједини одборници и већници ЗАВНОС-а, делови партизанских одреда са територије нововарошкога, прибојскога и милешевског среза.[129]

После пада Пљеваља, 2. пролетерска дивизија се хитно повукла на леву страну Ћехотине, где је организовала одбрану и измакла новом удару надмоћнијих немачких снага. Тиме је завршена пријепољска битка, у којој је 2. пролетерска дивизија претрпела пораз и велике губитке. Имала је неколико стотина погинулих и рањених бораца и руководилаца. Само 1. шумадијска бригада је имала око 215 погинулих, заробљених и тешко рањених, 2. пролетерска бригада 139 погинулих и тешко рањених, и 3. пролетерска 46 погинулих и 40 рањених бораца.[130]

После пада Пљеваља и Чајнича, 2. пролетерска дивизија је 11. децембра, са 2. пролетерском, 2. далматинском и 1. шумадијском бригадом, кренула са територије Пљеваља за Србију. У Санџаку су, у то време, остале да се боре само санџачке бригаде и поједине црногорске бригаде, Пљеваљски и Бјелопољски партизански одред.

РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1944. ГОДИНЕ

Даљи полет НОБ-а у Санџаку привремено је прекинула нова непријатељска офанзива, у којој је почетком децембра 1943, немачка 1. брдска дивизија, заједно са муслиманском милицијом и четницима, заузела ослобођене градове Санџака.

Губитком градова у децембру 1943. године, слободна територија се знатно смањила. Изгубљена је цела област између Увца и Лима, Пљеваља и њихова непосредна околина. Стога је слободна територија Санџака, у првој половини 1944, обухватала само подручје између Лима и Таре и била је чврсто повезана са слободном територијом Црне Горе, што је било веома значајно за НОБ у Санџаку. У Бијелом Пољу, јединoм слободном граду, налазили су се обласни комитет КПЈ и СКОЈ-а, Извршни одбор ЗАВНОС-а, Команда војног подручја и среске установе бјелопољског среза, Главни штаб Санџака је био у Борови, код Пљеваља. Почетком фебруара, Санџак је имао једну пролетерску и једну ударну бригаду, са 1.600 бораца, два партизанска одреда и Главни штаб са 400 бораца, једну команду подручја и три команде места са 200 бораца, и око 500 бораца у 1. и 2. пролетерској, 3. црногорској и 5. крајишкој дивизији.

[12!)] Зборник НОР-а, том I, књ. 16, док. бр. 89—93.

[130] Зборник НОР-а, том I, књ. 16, док. бр. 93, 109, 123; том IX, И. Ђуковић, н. д., стр. 273—274; Б. Гледовић, н. дело, стр. 88—93; С. Урошевић у свом наведеном делу тврди да је из 2. пролетерске бригаде погинуло 80 бораца и руководилаца (Д***руга пролетерска,*** стр. 341), у Зборнику НОР-а, том IX, књ. 5, док. 2. стоји 139 погинулих, а Љ. Ђурић износи у своме ***Дневнику,*** стр. 307, да је Шумадијска бригада имала до 120 погинулих, тешко рањених и несталих бораца, а И. Ђуковић у свом делу тврди да је 2. пролетерска имала 139 и Шумадијска бригада 215 погинулих бораца, а да је укупно избачено из строја ове славне бригаде 250 бораца од 370 које је (како он тврди) имала у Пријепољу.

У Санџаку су у првој половини 1944. дејствовале стално санџачке и црногорске пролетерске и ударне бригаде, Пљеваљски и Бјелопољски партизански одред и, краће време, јединице 1. и 2. пролетерске, 5. крајишке и 17. источнобосанске дивизије.

По наређењу Врховног штаба, формирана је 4. марта 1944. године 37. ударна санџачка дивизија, у чији су састав ушле 3. пролетерска санџачка, 4. санџачка и 8. црногорска бригада. За команданта дивизије постављен је Жарко Видовић, а за политичког комесара Мило Јовићевић. У вријеме формирања, дивизија је имала око 2.300 бораца. То је било од посебног значаја за већи развој НОБ-а у Санџаку.

Санџачка дивизија је у прво вријеме дејствовала у Санџаку и североисточном делу Црне Горе против Немаца, четника, муслиманске милиције и великоалбанске жандармерије.

Санџак је представљао значајну операцијску основицу за концентрацију и продор главних снага НОВЈ у Србију. Да би осујетили даље јачање НОБ-а у Санџаку и офанзиву главнине НОВЈ у Србију, надмоћне немачке и четничке снаге и муслиманска милиција предузеле су 11. априла из Пљеваља, Пријепоља и Рожаја офанзиву против слободне територије Санџака, коју је бранила 37. дивизија. Оне су овладале слободном територијом Санџака и принудиле дивизију да се 15. априла повуче на леву обалу Таре. Други корпус је, међутим, у противудару 23/24. априла, са 37. дивизијом, 5. црногорском бригадом и два батаљона 7. црногорске бригаде 3. дивизије, нанео тешке губитке непријатељу и, до 5. маја, повратио изгубљену слободну територију Санџака. Санџачке четничке формације биле су разбијене и сведене на 1.000 до 1.200 четника.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ГРАДОВА 1944. ГОДИНЕ

После непријатељске пролећне офанзиве на слободну територију дошло је током лета и јесени до новог и снажног полета НОБ-а у свим деловима Санџака, који је добијао све већи значај у стратегијским плановима Врховног штаба. Настављајући жестоке борбе 37. дивизија и делови 3. дивизије проширили су слободну територију између Лима и Таре на подручје између Лима и Увца. Пошто су се, после двомесечних борби у Србији, 2. пролетерска и 5. крајишка дивизија вратиле у Санџак (средином маја), 2. дивизија је упућена у Васојевиће, а 5. крајишка на територију између Лима и Таре, одакле се у јулу, са 17. источнобосанском дивизијом, пребацила у рејон Берана и Андријевице, где се спојила са 2. пролетерском дивизијом ради продора у Србију. Истовремено је 37. санџачка дејствовала између Таре и Увца, а главнина 3. црногорске на простору Пријепоље — Сјеница — Тутин.

У лето 1944. године, у Санџаку су дејствовали делови немачке 181. дивизије, 7. СС-дивизије „Принц Еуген", 21. СС-дивизије „Скендербег", 24. бугарске дивизије, затим 2. и 4. пук „Бранденбург", легија „Кремплер", група „Бендли" и више четничких јединица из Србије, Санџака, Црне Горе и источне Босне. Сви су они предузимали низ офанзивних операција против 37. санџачке, 3. црногорске, 5. крајишке, 17. источнобосанске, 1. и 2. пролетерске и 6. личке дивизије — да би им спречили концентрацију и продор у Србију.

Почетком јула, 1. пролетерска дивизија је стигла из Босне у Санџак и дејствовала у околини Пљеваља, Пријепоља и Бродарева. По-

сле тешких борби између Лима и Таре, 20/21. августа форсирала је Лим у рејону Прибоја, ослободила Прибој, наставила покрет преко Увца и 23. августа стигла на Златибор. Затим је 25. августа у Санџак дошла и 6. личка пролетерска дивизија, која је прешла Лим код Прибоја, па 30. августа, преко Увца, стигла на Златар, где је ушла у састав 1. пролетерског корпуса.

Обезбеђујући концентрацију 1, 2. и 6. пролетерске, 5. крајишке и 37. источнобосанске дивизије ради њиховог покрета у Србију, санџачке бригаде су, у саставу 37. дивизије, у мају и јуну успешно дејствовале између Лима и Таре. У јулу су два пута форсирале Лим између Прибоја и Пријепоља, ослободиле Нову Варош 4—6. јула, Прибој 31. јула и Рудо 31. августа. У првој половини августа прешле су у Србију и бориле се на Јавору, Љубишу и Златару. У тим борбама су нанеле велике губитке четницима из Србије, Санџака и источне Босне, и санџачкој муслиманској милицији. Затим су се, ради прихвата 1. пролетерског корпуса, вратиле са Златара и 14/15. августа прешле на леву обалу Лима да би дејствовале против Немаца и четника према Пљевљима, Пријепољу, Прибоју и Рудом. У међувремену, под командом штаба 1. пролетерске дивизије, дејствовале су 8. црногорска и новоформирана 5. санџачка бригада (командант Данило Јауковић, па убрзо Бошко Шкрбовић, комесар Живко Цувер), која је званично формирана 21. августа у селу Жирчи код Прибоја. На дан формирања имала је 500 бораца из бјелопољског, пљеваљског и милешевског среза и добила је назив ударна.

После тога, 37. дивизија је 21/22. августа поново прешла на десну обалу Лима код Прибоја и Рудог, па је крајем августа и у првој половини септембра, под непосредном командом Врховног штаба, водила веома оштре борбе против 14. пука 7. СС-дивизије „Принц Еуген", 2. пука „Бранденбург", легије „Кремплер" и четника на правцима Вишеград — Мокра гора — Ужице, Пријепоље — Нова Варош — Златибор и Вишеград — Прибој — Златибор. Тако је обезбеђивала даљи прихват и офанзиву 1. пролетерског корпуса из Санџака, преко Златибора и Кремана, и 12. корпуса из источне Босне, преко Дрине и планине Таре, у Србију. Трећа пролетерска бригада је у међувремену сломила отпор делова 2. пука „Бранденбург" и легије „Кремплер" и, коначно, 6. септембра, ослободила Нову Варош".

У другој половини августа и првој половини септембра, у Санџаку су се налазили немачка група „Бендел", немачка легија „Кремплер" (око 4.000 припадника санџачке муслиманске милиције и 2.000 санџачких, црногорских и источнобосанских четника. По наређењу Врховног штаба, санџачке бригаде у саставу 37. дивизије дејствовале су све до краја октобра на територији западне Србије, Санџака и југоисточне Босне. Тада су ослободиле Прибој, Пријепоље, Пљевља, Бајину Башту, Ужице, Ужичку Пожегу, Гучу, Ариље, Ивањицу, Горажде и Вишеград, а са делом 7. црногорске бригаде и Сјеницу.

Четничке санџачке формације биле су разбијене, делимично уништене, потпуно деморалисане, онеспособљене за обнављање и било какав озбиљнији отпор јединицама НОВЈ. Због губитака и масовног дезертерства, оне су се бројно смањиле, јер су присилно мобилисани сељаци бежали и предавали се јединицама 37. дивизије, партизанским одредима, НОО и војно-позадинским установама. Потом су ступали у бригаде, партизанске одреде и сеоске страже. Трећа пролетерска (командант Халил Хаџимуртезић, комесар Данило Кнежевић) у Ви-

шеграду је, 9. октобра, дефинитивно разбила и војнички уништила санџачке четнике. Истовремено је 37. дивизија, са деловима 3. дивизије, нанела тежак пораз муслиманским квислиншким формацијама и убрзала процес њиховог распадања, јер су их напуштали присилно мобилисани санџачки Муслимани и прелазили у бригаде и новоформиране партизанске одреде на подручју Сјенице и Тутина. После тога су у Санџаку остали само мањи четнички и милицијско-есесовски квислиншки остаци, који су се крили по шумама и наставили да тероришу народ. С њима су се успешно обрачунавали новоформирани органи ОЗНЕ-е и санџачке јединице КНОЈ-а.

Кад су ослобођени Нова Варош (6. септембра), Прибој (25. септембра), Пријепоље (29. септембра), Пљевља (1. октобра) и Сјеница (15. октобра), у Санџаку је повећана слободна територија између Лима и Таре, а између Лима и Увца је консолидована и знатно проширена. Обухватала је шест од осам санџачких срезова, или 5.000 квадратних километара, са 182.000 становника. Центар ослобођене територије била је Нова Варош, у којој су се налазили обласни комитети КПЈ и СКОЈ-а, Извршни одбор ЗАВНОС-а, штаб 37. дивизије, Команда војиог подручја и друге обласне установе и организације, и установе НОП-а за нововарошки срез.

У свим ослобођеним срезовима формирани су органи ОЗН-е, са четама и батаљонима, који су крајем године преименовани у батаљоне КНОЈ-а. Те јесени је формиран Сресни комитет Партије за сјенички срез и образован Сјенички партизански одред, а у штавичком срезу Тутински.

У првој половини децембра 1944. санџачка партијска организација (којом су руководили Обласни и Дивизијски комитет и седам сресних комитета КПЈ) имала је 800 чланова, од којих 600 у 37. дивизији. Остали су били на терену, већином у органима народне власти. Енергично су сузбијане појаве самовоље појединаца, а Извршни одбор ЗАВНОС-а, је похвалио оне јединице, као на пример, 5. крајишку дивизију, које су политичким деловањем и примерним држањем својих бораца допринеле разобличавању непријатељске пропаганде и бржем развоју НОБ-а у Санџаку. Захваљујући, увелико, деловању и утицају руководећег кадра те дивизије, повећао се број нових бораца, па су формирани нови санџачки партизански одреди, који су имали по два батаљона и обухватали су територију свих санџачких срезова, а нешто касније образована је и Санџачка бригада КНОЈ-а. На слободној територији је спроведена војна мобилизација мушког становништва од 18 до 30 година старости. У децембру 1944. и јануару 1945. године, 37. дивизија попуњена је са 6.500 нових бораца из Санџака и Србије, па је од 15. децембра 1944. до 10. фебруара 1945. нарасла на 9.000 бораца, а 1. маја 1945. имала је 11.200 бораца, подофицира и официра од којих су 1.206 били чланови КПЈ, 383 кандидати за чланове КПЈ и 2.500 скојеваца.

ЗАВРШНЕ БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

За коначно ослобођење Санџака вођене су борбе од новембра 1944. до 12. јануара 1945. У њима су 37. санџачка, 22. српска и 3. црногорска дивизија водиле тешке борбе против немачког 21. и 91. армијског корпуса, који су се преко Санџака повлачили из Грчке и Албаније, Србије и Црне Горе у Босну. Заједно са Немцима, преко

Санџака су одступали и остаци србијанских и црногорских четника. Најпре су претходнице немачког 91. корпуса заузеле Пљевља 8. октобра, Прибој 9. октобра, Сјеницу 25. октобра, Пријепоље 29. октобра. Док су 4. и 5. санџачка бригада водиле тешке борбе на правцима Сјеница — Пријепоље — Пљевља и у долини Лима, дотле је 3. пролетерска спречила Немце и црногорске четнике да преко Пљеваља продру у Босну и присилила их да се повлаче долином Лима, наневши им велике губитке. На Савином лакту, код Пријепоља, Немци су 25/26. новембра претрпели велике губитке у људству и материјалу, а четници у Пљевљима 18/19. новембра. У наставку борби 22. српска дивизија је ослободила Нови Пазар 29/30. новембра и Сјеницу 14. децембра, 3. црногорска дивизија ослободила је Тутин 23. новембра и Бијело Поље 4. јануара 1945. године, а 37. санџачка дивизија Пљевља, 18/19. новембра, Пријепоље 9/10. јануара 1945. године и Прибој 12. јануара 1945. године. Заштитнице немачке 181. дивизије из 21. армијског корпуса протеране су из Прибоја 12. јануара 1945. Тиме је завршено ослобођење Санџака. После тога је 37. дивизија (командант Чедо Дру-

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. пов. бр. 48
18 маја 1944
у 10.5 часова

ШТАБУ III, IV И VIII БРИГАДЕ

1. Јединице III Дивизије воде непрестане борбе на десној обали Лима, дејствујући на комуникацију Сјеница — Пријепоље. Оне су показале велику борбеност и имале су добрих успјеха.

Осјећа се ближе дејство јединица II и V Дивизије.[2]

Непријатељске снаге у Санџаку нису јаке иако су сразмјерно многобројније од наших.

Задатак наших јединица, у склопу операција на територији Санџака, је да одлучним дејством непријатеља натјерамо на двоје: или да напушта Санџак или да довуче јача појачања.

Непријатељске снаге су се оријентисале јачим својим дијеловима у правцу јединица III Дивизије. На просторији Пријепоље — Пљевља непријатељ има мањи број својих снага. У Пријепољу има највише до 100 Њемаца. На Мостишту и Караули налази се око 150 Њемаца. На просторији Ратајска — Миоска до 400 милицајаца са мањим бројем Њемаца. На Коловрату се налази нешто недићеваца. На Мијајловици и Вијенцу су Пљеваљски четници, као и на просторији јужно од Пљеваља. У Пљевљима се налази до 300 Њемаца.

Задатак наше Дивизије је да што одлучније врши притисак на Пријепоље и Пљевља, као и на комуникацију која веже та два гарнизона. *Тај притисак мора* да *буде сталан.*

ловић, комесар потпуковник Данило Кнежевић) наставила борбе за коначно ослобођење Босне.

После жестоких борби које је водила са деловима немачке 181. и 297. дивизије, 37 дивизија је ослободила Рудо 15. јануара, Вишеград 14. фебруара, Горажде 4/5. марта, Рогатицу 8. марта, Пале 28/29. марта. Дивизија се нарочито истакла у борбама за ослобођење Сарајева 5/6. априла, а такође и у борбама које су вођене у другој половини априла и у току маја против главних снага Драже Михаиловића, које су уништене на простору Калиновик — Зеленгора — Сутјеска — Фоча — Горажде — Гласинац — Сребреница — Власеница — Зворник.

У то време, у јединицама 37. санџачке, 1. и 2. пролетерске, 3. и 5. ударне дивизије и другим јединицама НОВЈ налазило се око 15.000 бораца из Санџака, од којих 440 жена. Партијска организација је два месеца пре тога (6. фебруара) имала 1.456 чланова Партије, 302 кандидата и 1.465 чланова СКОЈ-а, и то у јединицама 37. дивизије 892 члана Партије, 190 кандидата и 535 чланова СКОЈ-а, у бригади КНОЈ-а 80 чланова Партије и 130 чланова СКОЈ-а, а на терену 484 члана Партије, 112 кандидата и 800 чланова СКОЈ-а. Обласни коми-

У вези тога

НАРЕЂУЈЕМО:

1. — III Санџачка бригада ће ноћу 18/19. ов.мј. безувјетно пребацити своја два батаљона сјеверно од комуникације Пријепоље — Пљевља. Ти батаљони ће 19. ов.мј. бити негдје код Бабине. 19 ов.мј. у 21 час нападаће и вршиће снажан притисак на Пријепоље и Сељашницу општим правцем: Барице — Столац. За вријеме те акције поставиће засједе на комуникацији Пријепоље — Прибој. Послије извршене те акције, када ће бити општи напад свих јединица наше Дивизије на читавом сектору, та два батаљона ће се поново пребацити Бабинама, и даље ће радити према наређењу свога Штаба бригаде. Штаб бригаде ће стално одржавати везу са та два батаљона, и унапријед одредити мјеста гдје ће се та веза одржавати. Главни задатак тих батаљона је дејство ка Пријепољу, односно комуникацији Пријепоље — Мијајловица у садејству са нашим снагама јужно од те комуникације, а према ситуацији и чишћење четничких групица ка Тоцима.

Група од два батаљона која ће остати јужно од комуникације извршиће напад ка Јабуци 19. ов.мј. у 21 час.

Даљи задатак III Бригаде је да врши нападе на дијелу комуникације Јабука — Пљевља, настојећи да изврши један напад на Мијајловицу. Чим се створе услови за напад на Мијајловицу — Вијенац, одмах ће Штаб III Бригаде о томе извијестити овај Штаб, да би том приликом дејствовале и јединице VIII и IV Бригаде у циљу координације.

2. — Јединице VIII Црногорске бригаде ће извршити одлучан напад 19 ов.мј. у 21 час на дијелу комуникације Миоска — Коловрат — Рикавце, настојећи да се извјесним снагама одрже код Савиног Лакта.

тет КПЈ сачињавали су у то време: Воја Лековић, секретар, Мићо Зорић, Велибор Љујић, Мишо Павићевић, Селмо Хашимбеговић, Момир Бошковић, Комнен Церовић, Љубица Пурић и Данило Пурић.

У развоју НОБ-а у Санџаку велику улогу је одиграла штампа. Излазили су следећи листови: *Глас Санџака,* орган ЗАВНОС-а 1944--45; *Младост,* лист организације УСАОЈ-а за Санџак, 1944-45; *Жена данас,* орган Обласног одбора АФЖ, 1944-45; *Наша бригада,* лист 3. пролетерске бригаде, 1942-45; *Побједа,* лист 4. санџачке бригаде; *Осветник,* лист 5. санџачке бригаде; *Освит,* орган 37. дивизије, 1945. Обласни комитет Партије и Главни штаб за Санџак издавали су у периоду 1941-45 „Вести", „Вијести", „Недељни ратни преглед", а штампали су и већи број књига, реферата и брошура марксистичког садржаја. Сви листови излазили су повремено и у ограниченом броју примерака. Њихови уредници су били Мишо Павићевић, Мирко Ћуковић, Душан Недељковић и др.

Народ је у Санџаку дочекао ослобођење са изграђеним системом народне власти, јединственим и масовним Народноослободилачким фронтом, са чврстом партијском и скојевском организацијом, са више војних јединица. Постојале су 37. санџачка дивизија, са четири бригаде (3. пролетерска, 4. и 5. ударна санџачка и Артиљеријска), које су

Када III Бригада, због акција ка Вијенцу, напусти Камену Гору, Штаб VIII Бригаде ће пребацити један батаљон на тај сектор са задатком затварања правца и дејства Јабука — Камена Гора.

3. — IV Санџачка бригада ће 19 ов.мј. у 21 час извршити снажан притисак на Пљевља. Даље ће дејствовати на просторији јужно од Пљеваља.[3]

4. Јединице ће међусобно одржавати свакодневну везу.

5. Извршити све припреме да би напад испао што организованији и одлучнији.

6. Штаб дивизије ће се налазити у Љековини.

7. Дивизијска болница се налази у Бистрици.

8. Борбени знаци:

за 18. мај: Јабука — Влака
за 19 „ Буна — Бабине
за 20 „ Пријепоље — Пљевља
за 21 „ Авион-—Америка
за 22 „ Јадран — Слободан
за 23 „ Банат -- Београд
за 24 „ Сава — Срем

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Начелник — капетан
Раде В. Кнежевић

За штаб
Командант — п.пуковник
Жарко С. Видовић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 57, к. 1253.
[2] Види том III, књ. 7, док. бр. 248.
[3] Види док. бр. 184.

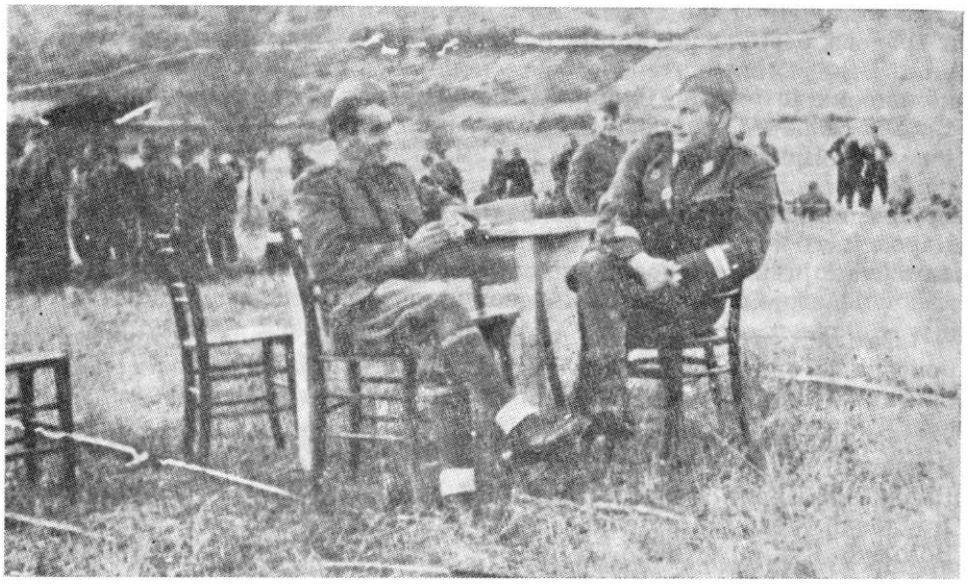

У паузи: Чедо Друловић командант 37. дивизије (десно) и Обрад Ђоковић--Чеперац

имале 11.200 бораца, затим бригада КНОЈ-а од 2.500 бораца, једна дивизијска војна област, три команде подручја, 16 команди места, и бројне јединице народне милиције при среским и општинским НОО. Било је 8 среских комитета и Окружни комитет КПЈ, са 53 члана, исто толико комитета СКОЈ-а, затим 8 среских, 75 општинских и градских и 403 месна НОО, са 3.175 изабраних одборника. Такође су радили сресни, општински и месни одбори Народног фронта, с мрежом основних организација у свим градовима и селима Биле су отворене основне школе, а у Пљевљима, Бијелом Пољу, Рријепољу и Новом Пазару и гимназије.

ЉУДСКИ И МАТЕРИЈАЛНИ ГУБИЦИ

Санџак је дао значајан допринос победи НОБ-а и револуције и поднео велике људске и материјалне жртве. У јединицама НОВ и ПОЈ погинуло је преко 5.000 бораца, а окупатори и квислинзи погубили су или поубијали 8.150 људи, жена и деце. У борбама је највише изгинула омладина од 16. до 21. године живота, пошто је она и у Санџаку, као основна, највиталнија и најпрогресивнија друштвена снага, сачињавала 75 посто борачког и старешинског састава НОВ и ПОЈ. У Немачкој и Италији је за време рата било неколико стотина ратних заробљеника, интернираних родољуба и антифашиста у концентрационим логорима, од којих су многи убијени у Аушвицу, Матхаузену, Бухенвалдуи Дахауу, а такође и у логорима на Бањици и Сајмишту, затим у Бару, Клосу, у Албанији и по логорима у Италији. Санџак је претрпео велика разарања и уништења материјалних добара. Изго-

рело је преко 22.246 стамбених и других зграда, бомбардовањем села и градова разрушено је или оштећено 2.939 кућа и других зграда, а уништено је или оштећено 150 основних и средњих школа, од 176, колико их је укупно било. Од бомбардовања су највише страдали Бијело Поље и Сјеница, а бомбардовани су више пута и Пљевља, Пријепоље и Нова Варош, али су у њима разарања била мања. Опљачкано је или уништено на хиљаде тона жита, десетине хиљада грло крупне и ситне стоке, велике количине других животних намирница. Народ је дочекао победу и ослобођење на згариштима и рушевинама, али је стојички подносио све жртве, ратне тегобе и напоре, и часно извршио своје патриотске и револуционарне обавезе.

За постигнуте успехе и заслуге у НОБ-у 3. санџачка пролетерска бригада је одликована Орденом народног хероја, а и друге санџачке бригаде добиле су висока признања и ратна одликовања.

Санџак је дао 27 народних хероја, од којих је погинуло 19: Рифат Бурџовић Тршо, Владимир Кнежевић Волођа, ЈБубиша Миодраговић, Владимир Перић Валтер, Томаш Жижић, Момир Пуцаревић, Гојко Друловић, Јездимир Ловић, Милован Јелић, Слободан Никачевић, Богољуб Чукић, Живко ЈБујић, Родољуб Стевовић, Душан Томашевић Ћирко, ЈБубомир Бакоч, Живко Џувер, Милосав Стиковић, Радомир Ракочевић и Радоје Контић.

На крају, потребно 1е и ради поука и ради искустава истаћи:

1) Партијска организација у Санџаку је непрекидно посвећивала велику бригу јачању својих организација и организација СКОЈ-а, да би биле способне за извршење свих сложених политичких, војних и организационих задатака. Она је, током целог рата, своје најбоље кадрове слала у прве борбене редове.

2) Партијска организација у Санџаку, као једина покретачка и руководећа снага НОБ-а непоколебљиво се руководила мишљу да је покретање и победа оружане борбе против окупатора, домаћих издајника и контрареволуције први и основни задатак комуниста и родољуба, и да на том задатку мора окупити све друштвене снаге, без обзира на националне, верске, имовинске и друге разлике, при чему се стално користила слободарским и револуционарним традицијама наших народа.

3) Партија је у Санџаку посвећивала велику бригу стварању, развоју и правилном функционисању народноослободилачких одбора, као органа нове, револуционарне и демократске власти. Она је непрекидно учвршћивала веру већине народа да се неће повратити поредак старе Југославије (који је био компромитован, нарочито због експлоатације, корупције и априлске капитулације), дајући перспективе стварања нове Југославије, као демократске и равноправне заједнице свих југословенских народа, без ичије хегемоније, угњетавања, политичког терора, полицијске самовоље и социјалне неправде.

4) Партија, народноослободилачки одбори и партизанске јединице су се доследно и на свакој стопи санџачке земље борили против националистичког и шовинистичког слепила, против братоубилачког рата између Срба, Црногораца и Муслимана. Због тога су строго кажњавани носиоци шовинизма, лопови и пљачкаши, било муслиманске, било српске и црногорске имовине. Истовремено, комунисти су се борили за чување моралног, политичког и материјалног интегритета људи, за

стварање револуционарних и демократских органа власти на читавој слободној територији.

5) Партијска организација је била свесна чињенице да идеје, циљеви и политика НОР-а и револуције вреде онолико колико вреде људи који се боре за те идеје и ту политику. Због тога је од морално-политичког лика комуниста, њихове способности, личног примера, скромности, понашања, самопожртвовања и од њиховог односа према људима, од демократског и револуционарног карактера и рада народноослободилачких одбора, од тачног и објективног информисања народа о догађајима у земљи и свету, од правилног односа партизанске војске према народу и његовим органима власти — умногоме зависило поверење народа у руководеће снаге НОБ-а и његово учешће у јединицама Народноослободилачке војске.

6) Партија је имала велико поверење у народне масе, па се успешно борила против појава неповерења, небриге и неправилног односа према народу. Она се супротстављала свим националистима који су својим хегемонистичким и патерналистичким схватањима и губернаторским понашањем настојали да у Санџаку створе губернију или провинцију, с колонијалном психологијом и поданичким менталитетом народа. Због тога је у резолуцији и прогласу оснивачке скупштине ЗАВНОС-а речено и ово:

— да само Југославија уређена на демократској и федеративној основи одговара потребама и интересима народа Југославије и да ће само таква Југославија, у којој неће бити ниједан народ, ниједна покрајина и област предмет угњетавања и тлачења, моћи ујединити народе Југославије у једну трајну и свесну државну заједницу;

— да ће народ Санџака учинити све, у заједници са народима осталих покрајина и области Југославије, да се не поврате противнародни режими бивше Југославије, да се не поврати и не повампири Југославија националног и социјалног угњетавања и народног бесправља.

7) Грешке, пропусте и разне слабости у раду партијска организација је, уз помоћ ЦК КПЈ, отклањала, развијала самоиницијативу, слободу мисли и демократију у својим редовима, уважавајући дискусије, предлоге, оцене и критике засноване на чињеницама, па је била против неоправданог дисквалификовања људи.

8) Комунисти Санџака су чинили покретачку и руководећу снагу НОР-а и револуције, а сиромашни и средњи сељаци, који су били под непосредним утицајем КПЈ, првенствено и углавном омладинци, огромну већину борачког и нижег старешинског састава свих партизанских јединица.

9) И санџачким комунистима било је јасно да народ мора бити свестан своје снаге, убеђен у нужност и оправданост борбе и могућности победе. При свему томе, људска компонента НОБ-а имала је стално и веома изразито велику улогу. Комунисти су увек истицали да се НОР и револуција воде ради општенародних и друштвених интереса, а не ничијих и сопствених, да се у револуцији и социјализму не смеју разликовати речи и дела, да све припаднике НОБ-а морају красити високе етичке норме, борбени квалитети и дубока људска и лична одговорност за све своје поступке. Од свега тога, умногоме су зависиле плиме и осеке НОР-а и социјалистичке револуције и у Санџаку.

10) Народ Санџака — Срби, Црногорци и Муслимани — јединствено, заједнички и постојано су учествовали у борби за слободу у општејугословенском НОР-у и социјалистичкој револуцији, баш због тога и ради тога што је водећа мисао КПЈ била и остала да Југославија не може бити поново успостављена и сачувана као слободна и независна југословенска заједница ако у њој радничка класа и сви радни људи не буду слободни, ако у њој сви народи и народности Југославије не буду равноправни. С тим у вези, друг Тито је у свом говору на прослави Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра 1973, рекао: „Народне масе су знале да се борба у коју их је позвала и повела КПЈ неће ограничити само на ослобођење земље од окупатора. Оне су знале да ће та борба донијети дубоке социјалне преображаје који неће дозволити повратак на старо, у народу омрзнуто стање, и да се она води и за право сваког народа на самоопредјељење, за националну слободу и равноправност. Управо то је и омогућило невиђену иницијативу и стваралаштво у најширим слојевима народа, чиме се цијело вријеме одликовала наша народноослободилачка борба".

Пред формирање бригаде

Стварање услова за формирање нових јединица на територији Санџака, у 1943. години, директно је повезано са борбом НОВ за ослобођење Санџака.

У другој половини 1943. године, догађаји изван наше земље повољно су се развијали. По завршетку пете непријатељске офанзиве Ерховни штаб је анализирао војно-политичку ситуацију и закључио да предстоје крупни догађаји, које НОВ треба спремно да дочека. У том смислу, оценио је, пре свега, да треба прећи у офанзиву на читавој територији Југославије. Још прије капитулације Италије, снаге НОВ ослободиле су читаву источну Босну, дио централне Босне и Босанску крајину. Офанзивна дејства НОВ су се развила и у другим дијеловима Југославије.

Ситуација у Санџаку после пете непријатељске офанзиве, била је врло сложена и тешка. Требало је доста труца и напора, па и времена, да се народ опорави од стравичних злочина које су починили окупатори и домаћи издајници, и да се народ увери да је немогуће уништити Народноослободилачку војску. Окупатори, четници и муслиманска милиција успели су, за време офанзиве, да рашире вести да је НОВ, са Врховним штабом, уништена на Сутјесци.

Првих дана августа, било је јасно да ће Италија брзо капитулирати. Врховни штаб је издао директиву да све јединице НОВ пређу у офанзиву, како би се нашле у непосредној близини италијанских гарнизона и извршили разоружање италијанских дивизија пре Немаца. Јединице 2. пролетерске дивизије упућене су у правцу Херцеговине, Црне Горе и Санџака, са задатком да на том простору створе слободну територију и прикупе све борце, који су се са Сутјеске пробили у том правцу. Сем тога, требало је да мобилишу нове борце, формирају нове јединице, народноослободилачке одборе и створе услове да се, приликом капитулације Италије, разоружају италијанске јединице на овом простору.

Већ 3. септембра 1943. године, 2. пролетерска дивизија избија на леву обалу Дрине. Њеним доласком на Дрину и у рејон Фоче, дефинитивно су разбијене приче окупатора и домаћих издајника о уништењу НОВ. Њеним доласком, у ствари, убрзан је развој и размах борбе у делу Санџака (Пљевља и Бијело Поље).

Четници су, такође, предвиђали брзу капитулацију Италије. Настојали су да Санџак претворе у своју базу, да се нађу у близини италијанских гарнизона у Санџаку, да разоружају италијанске јединице, да дођу до велике количине ратног наоружања, муниције и хра-

не и спрече продор НОВ у Санџак. Почетком септембра, група око 250 четника из ужичког, ивањичког, златиборског и златарског краја, дошла је у село Градина, на граници пљеваљског и бјелопољског среза (између села Маоче, Вруља, Блишково). Припремали су прославу рођендана краља Петра, 6. септембар. Ту прославу четници нису одржали, јер су их 5/6. септембра напали делови 3. пролетерске бригаде. Напад је био изненадан и енергичан. Четници су се жилаво бранили. Али нашли су се у окружењу. У тој борби убијено је 10 четника, међу којима је био њихов командант Миодраг Боричић, познат у златиборском и златарском крају по злочинима над партизанским породицама. Трећа пролетерска је такође имала губитке — погинули су Милорад и Милисава Перуничић, Радомир Кљајевић Раша и Млађен Човић, а рањен је Веселин Булатовић. Та борба је била од великог значаја. Четници су протерани са терена између Пљеваља и Бијелог Поља.

Како се војно-политичка ситуација брзо мењала, Врховни штаб је 5. септембра наредио да се формира 2. ударни корпус, који су сачињавале 2. пролетерска дивизија (2. пролетерска, 2. далматинска и 3. пролетерска санџачка бригада), 3. ударна дивизија (4. и 5, пролетерска и 10. херцеговачка бригада). Од тог дана ће операцијама у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку руководити штаб 2. ударног корпуса.

Друга пролетерска дивизија оријентисана је у правцу Санџака. Седмог септембра се пребацује на десну обалу Дрине, заузима Горажде и брзо продире у правцу Пљеваља.

Тих дана, колона од око 1.000 четника, надирала је од Бијелог Поља, долином Вранеша, ка Пљевљима. Имала је за циљ да уђе у Пљевља пре јединица 2. пролетерске дивизије. Тај продор четника није успео. Сазнавши за надирање четника ка Пљевљима, 3. пролетерска санџачка бригада је из Блишкова кренула да запоседне положаје у селима Вруља и Кракалице и затвори пут на правцу Павино Поље — Коврен — Пљевља. Истовремено, герила и неколико политичких радника из Павина Поља, међу којима је био и друг Миле Перуничић, поставила је четницима заседу у Тјешњу, у непосредној близини села Блишкова. На ту засједу (колико се сећам 8. септембра) наишла је четничка претходница, са једним камионом пуним инжињеријског материјала. Герилска засједа је ту претходницу потпуно разбила и потукла. Уништен је камион, убијено 14 четника, 2 рањена и заробљена. Само је мањи број успео да се извуче у правцу Павина Поља. Сутрадан 9. септембра, објављена је радосна вест за све припаднике и симпатизере НОБ-а — Италија је капитулирала. Четници су били бесни због неуспеха да се пробију ка Пљевљима, па су сутрадан извршили репресалије над партизанским породицама у Павином Пољу и Лековини, а 11. септембра су продрли у села Стожер, Блишково и Коврен. У Блишкову и Коврену су опљачкали имовину и запалили све од реда: куће, зграде, стогове жита и сена. Становништво тих села се испред четника повукло у село Маоче и ишло у сусрет 2. пролетерској дивизији. Сазнавши да се у Вруљи и на Кракалицама налази 3. санџачка бригада, и да остале јединице 2. пролетерске дивизије наступају ка Пљевљима, четници се нису смели задржати на линији Стожер, Блишково, Коврен.

Иако је доста брзо напредовала ка Санџаку, 2. пролетерска дивизија није успела да стигне и разоружа италијанске јединице у гарнизонима у Санџаку. Италијанска. дивизија „Тауринензе" у међувреме-

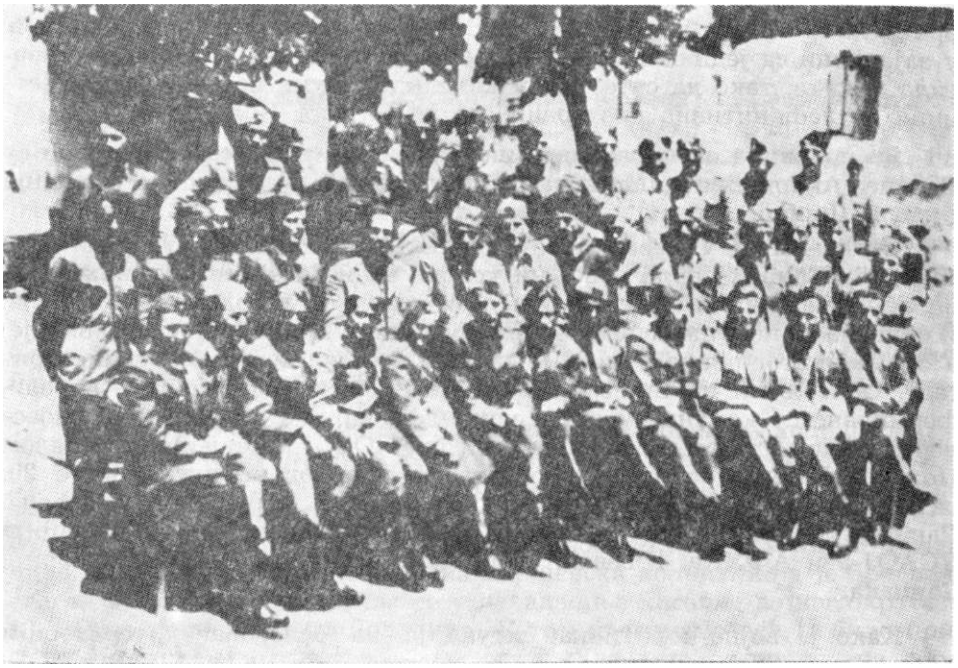

Штаб 37. дивизије са гитабовима 3. 4. 5. и артиљеријске бригаде, маја 1945. г.

ну се из Пљеваља повукла преко Жабљака у Црну Гору. То су учиниле и италијанске јединице из Нове Вароши, Пријепоља и Бијелог Поља. Јединицама 2. пролетерске дивизије преостало је да воде борбу против четника и муслиманске милиције по градовима, који су настојали да се, уз помоћ Немаца, у њима одрже.

Од 12. до 16. септембра 2. пролетерска дивизија је разбила четнике у Заборку, Чајничу и Мељаку. Потом је делимично разоружала четнике у околини Пљевља. Предњи делови дивизије избили су 17. септембра у рејон села Маоче. Са дивизијом су стигли и они делови 3. санџачке бригаде који су се са Сутјеске пробили и ушли у састав 2. пролетерске бригаде. Ови су одмах прешли у своју матичну јединицу. Од тог момента 3. санџачка бригада је комплетна ушла у састав 2. пролетерске дивизије.

Дивизија успева да до 20. септембра разбије четнике на терену Павина Поља и овлада линијом Стожер, Блишково, Коврен, с намером да продре ка Бијелом Пољу, а делом снага се оријентисала за напад на Пљевља. Чим су јединице 2. пролетерске дивизије стигле на територију Павина Поља, формиран је у селу Стожер Бјелопољски нартизански батаљон (састава две чете, од по 30 људи), који ће убрзо прерасти у одред. Јединице 2. и 3. пролетерске бригаде ослободиле су 22. сентембра Пљевља. После ослобођења Пљеваља, 2. пролетерска дивизија своје главне снаге усмерава ка Бијелом Пољу и убрзо га ослобађа. Потом део снага оријентише према Бродареву и Пријепољу. Док је дивизија продирала ка Бијелом Пољу, једна група четника (око 200 људи), бежећи из Колашинских Поља испред јединица 3. ди-

визије, избила је у село Стожер и нашла се иза леђа 2. пролетерске бригаде. Ту групу брзо је разбио Бјелопољски партизански батаљон, у заједници са једним водом из Пљеваљског одреда. Четнике је ухватила паника, тако да су се разбежали кроз шуме на све стране. Четници су дефинитивно протерани све до Бијелог Поља.

До половине октобра, јединице 2. ударног корпуса ослободиле су Беране, Андријевицу, Мојковац и Колашин, а 5. крајишка дивизија Рудо и Прибој.

Ослобађањем Пљеваља, Бијелог Поља и Мојковца, створени су у том делу Санџака врло повољни услови за мобилизацију нових бораца, обнављање партизанских одреда и народноослободилачких одбора. Извршена је попуна новим борцима јединица 2. пролетерске дивизије, а од нарочитог значаја била је попуна 3. пролетерске санџачке бригаде. Обновљени су Пљеваљски и Бјелопољски партизански одреди, формиране су команде места и команде подручја и месни народноослободилачки одбори и обновљени сремски НОО у Пљевљима и Бијелом Пољу. У Пљевљима се сместио Штаб 2. ударног корпуса. Ту је 20. октобра конституисано Антифашистичко веће народног ослобођења Санџака. Формирана су среска и обласна руководства, организација УСАОЈ-а и АФЖ-а. Пљевља су постала центар слободне територије Санџака.

Како је војно-политичка ситуација на ослобођеној територији Херцеговине, Црне Горе и Санџака постајала све повољнија за НОБ, то је била све неповољнија за непријатеља. Непријатељ је извршио опсежне припреме и предузео офанзиву против јединица НОВ на тој територији. Већ 15. октобра отпочео је са нападом из правца Пећи преко Чакора (279. дивизија) и из правца Подгорице (118. дивизија) и успева да до 20. октобра овлада горњим током реке Лим и реке Таре, заузме Андријевицу, Беране, Матешево, Колашин и Мојковац. Концентричан напад тих немачких дивизија довео је у врло тежак положај јединице 2. ударног корпуса. Због такве ситуације, Врховни штаб је наредио 21. октобра штабу 2. ударног корпуса да своје снаге оријентише ка Прибоју и Рудом, и да, заједно са 5. крајишком дивизијом, пренесе операције у Србију. Штаб корпуса је наредио 2. пролетерској дивизији да крене ка Пријепољу, Новој Вароши и Прибоју. Трећа дивизија је потукла једну непријатељску колону код Колашина и одбацила је у правцу Вјетерника. Непријатељ је прешао у противофанзиву и поново заузео Колашин и Мојковац. Друга дивизија је у свом продору ка Србији, заузела Бродарево, Пријепоље и Нову Варош.

До краја октобра ослобођена је велика територија у Санџаку. Били су ослобођени градови: Пљевља, Мојковац, Бијело Поље, Пријепоље, Прибој и Нова Варош. Дивизије НОВ налазиле су се на граници Србије. Формирани су нови одреди: Милешевски, Златарски и Прибојски. У Црној Гори ослобођени су Жабљак, Шавник, Колашин и Беране. У Херцеговини Гацко и Билећа.

Ослобађањем већег дела Санџака, створени су повољни услови за стварање нових јединица у Санџаку. Партизански одреди су бројчано брзо нарастали, нарочито Бјелопољски и Пљеваљски. Нужно се наметала потреба да се сви одреди у Санџаку ставе под једну команду. Ради тога је у новембру формиран Главни штаб за Санџак. Према одлуци и наређењу Врховног команданта НОВ и ПОЈ, он је стављен

под команду Штаба 2. ударног корпуса. Под команду Главног штаба су били сви партизански одреди, команде подручја и команде места у Санџаку.

Штаб 2. ударног корпуса, својом наредбом од 3. новембра, ставља у задатак Главном штабу за Санџак да предузме све припреме ради формирања 1. децембра нове, друге по реду, бригаде у Санџаку. Радећи на том задатку, Главни штаб за Санџак издаз је упутства за одабирање људства у свим партизанским одредима. Другом половином новембра (колико се сећам, 20. новембра), Главни штаб је нарецио Штабу Бјелопољског одреда да се повуче са положаја С.јеничке баре, село Конатари у село Расово код Бијелог Поља и да одабере људство за бригаду које ће до 25. децембра упутити у Пљевља. Одред је одабрано људство упутио из Расова за Бијело Поље, где му је прикључен мањи број људи из команци места и омладинских организаци]а.

У јутарњим часовима 24. новембра формирана је колона од 260 до 280 људи, под командом Живка Жижића, која је кренула за Пље-Еља, правцем Б. Поље, Модри До, Шаховићи, Коврен, Маоче, Коријен, Пљевља. Првог дана марша, колона је прешла 60 км и стигла у село Тулово, код Маоча. Ту је људство добило нешто хране и преноћило. Сутрадан је опет обновљена маршевска колона, која је предвече стигла у Пљевља и сместила се у некадашње касарне војног округа и 48. пешадијског пука, у Доловима. У тим касарнама већ је било прикупљено људство из пљеваљског среза. Два дана се чекало на људство из Пријепоља, Прибоја и Нове Вароши (око 300 бораца). МеђутиЦ, због почетка непријатељске офанзиве на та подручја, то људство није могло доћи, већ су се одреди морали повући са 5. крајишком дивизијом. ЈБудство из Милешевског одреда остало је око Пријепоља са 2. пролетерском бригадом. У таквој ситуацији одлучено је да се бригада формира од већ прикупљеног људства. У току три наредна дана, Живко Жижић је одржавао састанке са једном групом старих бораца. На тим састанцима је људство подељено на батаљоне и чете, изабран је командни кадар, устројени су евиденција и бројно стање по јединицама.

ЈБудство се 1. децембра постројило за званично формирање бригаде у центру Пљеваља. Пред стројем бораца стајали су командант Милан Абрамовић и комесар Живко Жижић. У 11 часова командант бригаде предао је рапорт команданту 2. ударног корпуса, генерал-мајору Пеку Дапчевићу. У строју је било 570 бораца. Пријему рапорта и смотри бригаде, који је извршио Пеко Дапчевић присуствовали су комесар корпуса Митар Бакић, командант и комесар Главног штаба за Санџак Велимир Јакић и Селмо Хашинбеговић и представници народне власти. После извршене смотре, прочитана је наредба штаба корпуса о формирању бригаде, под називом „4. санџачка ударна бригада". Истовремено су прочитана имена руководећег састава штаба бригаде, батаљона и чета. Затим је о значају формирања бригаде, њеним задацима и војно-политичкој ситуацији говорио командант Пеко Дапчевић.

На дан формирања бригада није била кадровски попуњена. Недостајали су заменици команданата и комесара батаљона. У бригади је било врло мало комуниста (16 чланова) и чланова СКОЈ-а. Командни кадар је био без довољног борбеног искуства. Национални састав људ-

ства био је мешовит: Срби, Црногорци и Муслимани. Већина бораца била је из састава сеоске омладине. Борци из градова били су ђаци, занатлије и нешто службеника.

Наоружање бригаде било је релативно добро: 400 пушака, 12 пушкомитраљеза, 4 тешка митраљеза и 2 минобацача.

Тако формирану бригаду требало је обучити и припремити за извршавање предстојећих, без сумње, веома сложених задатака. Ради тога је задржана у Пљевљима. Међутим, новонастала ситуација није допустила да се нешто више учини на њеној попуни, обуци и организационом учвршћивању бригаде. Четвртог децембра морала је кренути на свој први борбени задатак.

Раденко Кљајевић

Сви борци хоће у бригаду

После капитулације Италије и стварања веће слободне територије у Црној Гори и Санџаку, Бјелопољски партизански одред се нагло попунио новим борцима. У одреду су формирани батаљони по принципу: свака бивша општина по један батаљон. Тако су настали батаљони: Павинопољски, Шаховићки, Мојковачки, Затонски, Расовски, Бјелопољски итд.

Батаљони су имали задатак да на одређеним правцима и рејонима штите и проширују слободну територију, коју су непрестано нападали и угрожавали Немци, четници, балисти и муслиманска милиција.

Крајем месеца септембра 1943, 2. батаљон (Павинопољски) са Првим (Шаховићким) и Расовским добио је задатак да нападне четнике и муслиманску милицију општим правцем: Расово — Пећарска — Ђаловића клисура, и да на линији с. Голићи — планина Гиљева спречи евентуални продор непријатељских снага из правца Пештера и Сјенице.

После неколико мањих узастопних борби са четницима и муслиманском милицијом, наше су јединице, почетком октобра, стигле на одређену линију поселе положаје за привремену одбрану, јер су се у то време почеле прикупљати јаче немачке снаге у рејону Рашке и Новог Пазара за тзв. шесту непријатељску офанзиву.

Међутим, то није била статична одбрана. То су била свакодневна дејства и наши чести продори у села Буђева и Пештера. Четници, муслиманска милиција („Капабанда" Ћамила Прашћевића) и друге непријатељске снаге свакодневно су нас нападале. Те чарке и борбе мањег интензитета трајале су више од месец ипо дана, тако да је та „монотонија" поЧела борцима прелазити у досаду, посебно борцима из 3. санџачке пролетерске бригаде, који су навикли на брзе покрете и честе промене територије.

Због тога су услови смештаја бораца у предаху између борби и прикупљању хране чинили посебну тешкоћу, тиме више што су се ти услови погоршавали невременом, свакодневном кишом и суснежицом.

Све је то исцрпљивало борце, тако да су, заједно са руководиоцима једва чекали да се некуда покрену и промене начин живота и борбе.

У таквим околностима, крајем новембра, у батаљону се пронела вест да предстоји формирање 4. санџачке бригаде. Та вест је постала нада свих бораца. Сви су интимно рачунали и желели да постану борци бригаде. Било је јасно да ће један број бораца и руководилаца

Делегација општине Прибој на дан формирања 4. бригаде 1. децембра 1945. год. у Пљевљима

морати и даље да остане у одреду. Настало је међусобно договарање бораца и незванични захтеви од руководилаца за одлазак у бригаду. Скоро нико није желео да остане у одреду.

Када је дошла наредба да се из батаљона пошаље одређени број бораца и руководилаца за бригаду, држане су честе конференције, на којима је требало да се добровољним јављањем и договором изврцш распоред бораца за бригаду и за останак у одреду. Међутим, то се није могло обавити на добровољној бази. Сви борци, сем неколико старијих људи, захтевали су да иду V бригаду. Наравно, није се могло удовољити захтевима свих бораца, батаљон би се расформирао. Одржани су састанци партијске ћелије и актива СКОЈ-а, на којима је објашњена настала ситуација и постављен задатак да чланови Партије и СКОЈ-а појединачно објашњавају борцима потребу да се остане у одреду, уз обећање да ће се и борцима који остану пружити могућност да дођу касније у бригаду, када се изврши попуна батаљона, односно одреда новим борцима.

Уз такво објашњење и активан рад чланова Партије и СКОЈ-а, један број бораца је пристао, иако тешка срца, да остане у одреду. Тако је, коначно, састављен списак бораца и руководилаца за одлазак у бригаду.

После краћих припрема и растанка, понегде и са сузама у очима, колона бораца кренула је са песмом у Бијело Поље. Борци и руководиоци који су морали остати у одреду, тужна срца су остали на положајима.

У Бијелом Пољу смо сачекали прикупљање осталих бораца и руководилаца. Затим је колона, од око 380 бораца и руководилаца, кренула за Пљевља, где је 1. децембра формирана 4. санџачка НОУ бригада.

Обрад Марковић

3. *део*

Борбени пуш 4. санџачке НОУ бригаде

На позив КПЈ, масе Санџака су пошле у оружану борбу против окупатора и домаћих издајника. У току 1941. и у првој половини 1942. године дејствовао је низ организованих одреда, батаљона и чета, под руководством Главног штаба за Санџак. У том периоду, на ослобођеној територији су организовани и радили нови органи народне власти и јака организација К1ТЈ, под руководством Обласног комитета КПЈ за Санџак. Тиме су створени повољни услови да Врховни штаб НОВ и ПОЈ одлучи да од јединица са територије Санџака, у јуну месецу 1942. године, формира 3. пролетерску (санџачку) НОУ бригаду.

Повлачењем наших снага са територије Црне Горе и Санџака, у пролеће 1942. године, окупатор и домаћи издајници настоје да репресалијама и суровим терором заплаше народне масе, разбију НОП, успоставе и учврсте своју власт. Упркос тако преузетим мерама, нису успели онемогућити организован рад КПЈ и припадника НОП-а. До повратка наших јединица из Босне, у пролеће 1943. године, на терену су се одржали око 200 партизана, већином чланова КПЈ и СКОЈ-а, сресни комитети и Обласни комитет КПЈ за Санџак.

Кад су се вратиле наше снаге после четврте, а нарочито после пете непријатељске офанзиве и капитулације Италије, размах НОБ-а на територији Санџака добија широке размере. У периоду септембар — децембар 1943. године, дејствима јединица 2. ударног корпуса, у чијем саставу је била 3. пролетерска (санџачка) НОУ бригада, и 5. крајишке НОУ дивизије на територији Санџака је створена велика слободна територија, која је обухватала пет од осам срезова. Ослобођени су Пљевља, Бијело Поље, Пријепоље, Нова Варош и Прибој. Источни део Санџака, због близине рудника у Косовској Митровици и обезбеђења комуникације у долини Ибра, браниле су јаке снаге окупатора и домаћих издајника. Због тога, као и због неких грешака руководстава КПЈ у том крају, тај део Санџака је ослобођен тек крајем 1944. године.

На ослобођеној територији за кратко време су обновљени Пљеваљски, Бјелопољски, Милешевски, Златарски и Прибојски НОП одреди, јачине око 1.400 бораца. Истовремено су обновљени и проширени органи народне власти: сеоски, градски, општински и сресни НОО. У Пљевљима се, у то време, налазио штаб 2. ударног корпуса, Главни штаб НОУ за Санџак и Обласни комитет КПЈ за Санџак. У свим ослобођеним градовима формиране су команде места, а у Пљевљима и Команда војног подручја. Органи народне власти и војно-позадински органи развијају разноврсне облике политичког, привред-

ног и културног рада на ослобођеној територији, обезбеђују јединице средствима исхране и мобилишу нове борце за попуну 3. пролетерске (санџачке) бригаде.

У Пљевљима се 20. новембра 1943. године окупило 250 делегата, које су изабрали срески НОО у пет ослобођених срезова. На том заседању изабрана су 62 већника за Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санџака, као највеће политичко, законодавно и извршно тело народне власти Санџака, Извршни одбор, и делегација за Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу.

У новембру је од делова италијанских дивизија „Тауринензе" и „Венеција", у близини Пљеваља, формирана дивизија „Гарибалди", од војника, подофицира и официра који су изразили жељу да се после капитулације Италије, у саставу НОВ боре против Немаца.

Полазећи од тако повољне војно-политичке ситуације на територији Санџака, штаб 2. ударног корпуса, 3. новембра наређује Главном штабу за Санџак:

„ . . . Једновремено предузети све припреме за формирање 2. санџачке бригаде, која ће бити формирана 1. децембра т.г. у Пљевљима. ЈБудство за ову бригаду треба да буде прикупљено до 25. новембра т.г. у Пљевљима."[1]

Према плану Главног штаба за Санџак, у састав бригаде требало је да уђу борци из Пљеваљског, Бјелопољског, Милешевског, Златарског и Прибојског НОП одреда. Међутим, крајем новембра, продором немачких снага из Сјенице у правцу Пријепоља, нагло се погоршала ситуација и онемогућена је реализација тако предвиђеног плана. Због тога у састав бригаде нису приспели борци из састава Златарског, Милешевског и Прибојског НОП одреда (око 300). Један део тих бораца ушао је у састав јединица 5. крајишке (око 100) и 2. пролетерске дивизије (око 50); један број је изгинуо у борбама са немачким снагама око Пријепоља.[2] Бригада је формирана, углавном, од бораца из састава Бјелопољског и Пљеваљског НОП одреда, 1. децембра 1943. године, у Пљевљима, под називом „Четврта санџачка ударна бригада".

Тога дана пред командантом 2. ударног корпуса Пеком Дапчевићем и командантом Главног штаба за Санџак Велимиром Јакићем постројило се 570 бораца[3] и руководилаца српске, црногорске и муслиманске народности, сврстаних у четири батаљона. При штабу бригаде формирани су интендантура, санитет и пратећи вод, са одељењем бацача и одељењем курира. С обзиром на национални састав бораца на дан формирања и да је, у току свог борбеног пута, попуњавана са територије Санџака, Црне Горе и Србије, бригада с правом носи сва обележја јединице братства и јединства. ЈБудство је потицало претежно од добровољаца из редова сеоске и делимично градске омладине.

На дан формирања јединице бригаде биле су наоружане са 4 тешка митраљеза, 12 пушкомитраљеза, 400 пушака и једним тешким минобацачем.[4] Један број бораца је остао без оружја. Оружје је пре-

[1] Зборник, том I, књ. 16, док. 56, стр. 162. Наредба штаба 2. ударног корпуса Главном штабу НОВ и ПО Санџака, 3. новембра 1943. године.

[2] Чедо Друловић, „Четврта санџачка бригада", стр. 23—24.

[3] Исто, стр. 24.

[4] Исто, стр. 24.

тежно било италијанског порекла, без довољно муниције, што је представљало озбиљан проблем бригади у првим данима борбених дејстава.

Интендантура и санитет бригаде такође нису организационо оспособљени и попуњени за извршавање задатака у тако сложеним и тешким условима у каквим се нашла непосредно после формирања. Претпостављало се да ће се за дуже време задржати градови на ослобођеној територији Санџака. Због тога је снабдевање исхраном и другом опремом било оријентисано на позадинске установе, у првом реду у Пљевљима. Ту су биле концентрисане знатне количине хране и опреме која је заплењена после капитулације италијанских јединица. И санитетско збрињавање ослањало се на одговарајуће позадинске установе у Пљевљима.

У првим данима, због малог броја чланова КПЈ (свега 16), ни у Једној јединици бригаде нису биле формиране партијске и скојевске организације. Пред недовољно попуњеним кадровима, претежно без икаквог или са малим руководећим и борбеним искуством, стајали су врло тешки и сложени задаци: организационо срећивање јединица, учвршћивање морално-политичког јединства, обезбеђење исхране, одеће и обуће у веома тешким зимским условима. Недовољна попуњеност са искуснијим руководећим кадровима могла се избећи. У јединицама 3. пролетерске (санџачке) бригаде и на терену био је знатан број способних кадрова, чијим се делимичним повлачењем могла попунити бригада од првог дана и оспособити за успешно извршавање борбених задатака, и лакше савладати тешке услове у којима се нашла.

На дан формирања, штаб бригаде је одржао састанак са командантима и комесарима батаљона. Анализирано је стање у јединицама и указано на проблеме. Посебно је истакнут неодложан захтев да се што пре попуне руководећим кадровима штабови батаљона и команде чета и да се формирају партијске и скојевске организације. Пред штабове батаљона и команде чета постављени су задаци да, у границама могућности, предузму све да се јединице организационо среде и морално-политички учврсте. Међутим, кратко време, колико се бригада задржала у Пљевљима (свега два дана), није било довољно ни за најважније припреме за извршење покрета из Пљеваља.

Добар део руководилаца у командама чета није се налазио на својим дужностима на дан формирања. Они су дошли тек у другој половини децембра. У штабовима батаљона и командама чета није било попуњено ни једно место заменика комесара батаљона и комесара чета. Осим тога, руководећи кадар, због недовољне оспособљености и неискуства, морао је у великом броју бити замењен. Сем штаба бригаде и делимично штабова батаљона, остали руководећи и борачки састав био је са малим руководећим и борбеним искуством или, чак, без икаквог таквог искуства.

Војно-политичка ситуација, која је наступила непосредно после формирања, и задаци које је бригада морала да извршава показали су колико су поменути недостаци негативно утицали на стање у јединицама. Тих дана Немци су, са јаким снагама, предузели офанзивну операцију у долини Лима и Дрине, познату под називом »Ки§е1-ћШсћ«. Са 1. брдском дивизијом наступали су од Сјенице, у три колоне: једном, правцем Пријепоље — Пљевља — Чајниче (98. брдски пук); другом, преко Нове Вароши, у правцу Прибоја и Рогатице (99.

брдски пук); и трећом, преко Бродарева и Камене Горе, у правцу Пљеваља (делови 98. брдског пука). Сем тих снага, немачка 7. СС-дивизија наступала је из Гацка, долином Сутјеске и Дрине, са циљем да се у рејону Горажда споји са јединицама 1. брдске дивизије.[5] Пошто су у току ноћи 3/4. децембра заузели мост на Лиму у Пријепољу, Немци су одмах наставили наступање у правцу Јабуке, тако да су 5. децембра, после спајања са снагама из правца Бродарева, заузели Пљевља.

У тако неповољној војно-политичкој ситуацији, тек формираној 4. бригади наређено је да, изјутра 4. децембра, изврши покрет правцем Пљевља — Мељак — Челебић и поседне положаје на десној обали Дрине. Ослањајући се, десно, на јединице 2. пролетерске дивизије, а лево, на јединице 3. дивизије, требало је са поседнутих положаја да спречи продор делова 7. СС-дивизије преко Дрине у правцу Челебића.

По извршеном маршу, бригада је у току 5. децембра посела следеће положаје: 1. батаљон у рејону Шћепан-Поља, 2. битаљон, пошто је протерао четнике на свом правцу, у рејону Челебића и Златног бора, 3. батаљон у рејону Мазоче, и 4. батаљон у рејону Равна Њива.

По заузимању Пљеваља, немачка 1. брдска дивизија главним снагама наставила је наступање дуж комуникације Пљевља — Чајниче — Горажде ради спајања са 7. СС-дивизијом. Са мањим снагама вршила је испаде из Пљеваља дуж комуникација: Пљевља — Матаруге и Пљевља — Косаница — Ђурђевића-Тара. Ценећи насталу ситуацију, штаб 2. пролетерске дивизије закључио је да ће непријатељ из таквог распореда почети да стеже обруч око наших снага на тој просторији да би их разбио. На основу такве процене, штаб дивизије предлаже Врховном штабу да се повуче са просторије Челебића и изврши покрет преко Лима у правцу Србије. Врховни штаб се сложио са тим предлогом и оријентисао дивизију према Ивањици и ибарској долини. Дивизија је извршила покрет 11. децембра, тако да је на просторији Челебића остала 4. санџачка бригада, без ослонца (десно) на наше снаге.[6]

Непосредно стање и ситуација у којој се бригада нашла у рејону Челебића довели су до тога да један део бораца самовољно напусти јединице. Увиђајући у каквом се стању бригада нашла и да с тог правца нема опасности од продора непријатеља, штаб 2. ударног корпуса, на предлог Главног штаба за Санџак, наређује да се бригада, у току 15. и 16. децембра, са просторије Челебића пребаци западно од комуникације Пљевља — Косаница — Ђурђевића-Тара.[7] Извршавајући то наређење, бригада је, по пристизању на предвиђену просторију, посела положаје на линији: с. Влаховићи, с. Какмужи, с. Шљиванско и с. Трновице, са задатком да чисти терен од четника, руши комуникацију Пљевља — Ђурђевића-Тара, напада немачке снаге на том правцу и мобилише нове борце за попуну својих јединица.[8] Десно, на линији с. Косаница — с. Маоче — с. Вруља, држала је положаје 3. пролетерска (санџачка) бригада. Непосредан ослонац на јединице

[5] Исто, стр. 31—32.
" Исто, стр. 37.
[7] Зборник, том I, књ. 16, док. 102, стр. 278.
[8] Исто, док. 16, стр. 265.

3. бригаде повољно је утицао на морал бораца 4. бригаде, тако да се, у доброј мери, смањио процес самовољног напуштања јединица. Лево од 4. бригаде, на линији с. Вишњица — с. Мељак — с. Шљуке, посела је положаје 3. италијанска бригада „Гарибалди".

По пристизању на ту просторију, у бригади су предузете опсежне мере да се организационо среде јединице, учврсти морално-политичко јединство, организују интендантске и санитетске установе, формирају партијске и скојевске организације, итд. Једна од најзначајнијих мера предузета је у другој половини децембра, када је из 3. бригаде и са терена повучен руководећи кадар, са којим су попуњени штабови батаљона, команде чета и водова. Тек тада је било могуће прићи организовати и интензивније радити на срећивању и оспособљавању јединица за успешно извршавање борбених и других задатака.

Пошто су попуњени новим, способнијим кадровима, штаб бригаде, штабови батаљона и команде чета приступили су организованом раду на војничком и морално-политичком оспособљавању бораца и руководилаца. Нарочита пажња је поклоњена упознавању са међународном ситуацијом и успесима наших јединица, посебно на ширем подручју дејстава јединица 2. ударног корпуса на територији Црне Горе и Санџака. Свакодневно је указивано на правилан однос међу борцима и јединицама, као и на однос према народу тога краја, који је, пљен и пљачкан од стране окупатора и домаћих издајника, и сам оскудевао у средствима за исхрану. Но, и поред тога, несебично је одвајао и последње што је имао за снабдевање јединица.

За кратко време, батаљони и чете су организационо срећени, успостављен је свакодневни војнички ред и живот: дежурство у јединицама, стражарска служба, патролирање, одржавање везе између батаљона и чета, извештавање, извиђање непријатеља и сл. У свим четама и батаљонима организовани су културно-просветни одбори, који су развили живу активност на описмењавању бораца, писању и издавању четних новина, организацији приредби и слично. Пошто је бригада попуњена са већим бројем бораца и руководилаца чланова КПЈ, Политодел 3. и 4. бригаде, 7. јануара 1944, донели су одлуку да се у свим штабовима батаљона и у четама организују партијске и скојевске организације.[9]

Осим тога, одржавани су чести састанци штаба бригаде са штабовима батаљона и штабова батаљона са командама чета. Анализирано је стање и постављени конкретни задаци по свим питањима живота и рада у јединицама. Предузете су мере да се што пре среде интендантска и санитетска служба у бригади и батаљонима.

Ради оспособљавања командира чета за руковођење и командовање, по наређењу Главног штаба за Санџак, организован је при штабу бригаде, у с. Шљиванско, војнички курс, којим је руководио Миливоје Сарић. Предавачи су били чланови Главног штаба за Санџак. Командири чета у току дана су посећивали курс, у току ноћи одлазили у своје јединице. Обучавани су основним појмовима из оријентације на земљишту и га> карти, начину коришћења карте, организацији напада и одбране, постављању заседа, нападу на насељено место, извођењу борбених дејстава ноћу, извиђању, одржавању везе са суседима у току борбе, извештавању и другим војничким радњама.

[9] Чедо Друловић, н. д., стр. 47.

Како је, у том периоду, на положаје бригаде непријатељ вршио честе испаде из гарнизона у Пљевљима, стечена знања су непосредно примењивана у току борбених дејстава. Виши официрски курс при штабу **2.** ударног корпуса, у трајању од месец дана (12. јануара до 12. фебруара), за оспособљавање команданата батаљона, из састава 4. бригаде завршили су следећи другови: Владимир Лечић, Марјан Ковачевић, Миливоје Сарић и Вукосав Бошковић.[10]

Захваљујући интензивном војничком и партијско-политичком раду јединице бригаде су, под врло тешким временским условима, са доста оскудном исхраном и честим борбама против јаких и добро опремљених снага непријатеља, за релативно кратко време организационо сређене, војнички и морално-политички у доброј мери учвршћене. Крајем децембра 1943. и почетком јануара 1944. године, скоро није било случајева самовољног напуштања јединица. Бригада је оспособљена да успешно извршава постављене задатке.

[10] Исто, стр. 49—90.

ШТАБ
IV САНЏАЧКЕ Н.О.У. БРИГАДЕ
Бр. сл.
10 марта 1944 год.
Положај

Тг • >

ШТАБУ XXXVII Н.О.У. ДИВИЗИЈЕ

Положај

РЕЛАЦИЈА

IV Н.О.У санџачке бригаде за вођене борбе са четницима на дан 9. марта 1944. год. — на положајима Зеница — Шумани — Љуђа — Пауче.

Датум и стање времена 9. марта 44. год. од 4 сата до 13 сати: Вријеме је било магловито, а помало и снијег падао.

Бројно стање: У овој борби учествовало је 3 наша батаљона (ја**чина** око 160). Јачина непријатеља је процијењена око 200 четника.

Према добивеним подацима непријатељ је своје главне снаге пребацио у правцу Рудог и Прибоја према јединицама II и V дивизије. Овај штаб донио је одлуку да нападне непријатеља на положајима према нашој бригади ради олакшања снагама II и V дивизије.

План напада: Наш Други и Четврти батаљон добио је задатак да нападне непријатеља на положајима Пауче — Пусто Пауче и Љуђа, ослањајући се десним крилом на 3. батаљон, који има задатак прочистити село Шумани — Оџаке и даље у правцу првих непријатељских отпорних тачака, а својим лијевим крилом не ослањајући се ни на кога и обезбјеђивајући се од Комина.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА БРИГАДА ЗАПАДНО ОД КОМУНИКАЦИЈЕ ПЉЕВЉА, КОСАНИЦА (ЈАНУАР—АПРИЛ 1944. ГОДИНЕ)

У том периоду, 4. санџачка бригада је, самостално или уз садејство са другим јединицама. под командом Главног штаба за Санџак, касније под командом 37. НОУ дивизије, учествовала у акцијама, са мањим или већим снагама, против непријатеља који је нападао на њене положаје. Такође, је извела низ акција на немачке и четничке снаге у напоредној близини Пљеваља и на комуникацијама Пљевља — Бољанићи — Чајниче, Пљевља — Косаница — Ђурђевића-Тара, Пљевља — Матаруге — Бијело Поље, и Пљевља — Пријепоље.

Немци су у Пљевљима држали јаке снаге, добро наоружане и обучене за дејства у зимским условима. Зато су предузимали честе испаде, у току једног или неколико дана, и у најтежим зимским условима. Сем тога, у гарнизону у Пљевљима налазиле су се јединице муслиманске милиције, а у ближој и даљој околини јаке снаге четника, које су штитиле прилазе пљеваљском гарнизону и прикупљале податке о нашим јединицама. Према 4. бригади, у с. Љуће се налазила јака четничка јединица, под командом Јована Јеловца, са којом су често вођене борбе.

Вријеме за напад одређено тачно у 4 сата 9. ов. м.

Према извјештају батаљона задатак је извршен у слиједећем:

Према одређеном времену ниједан од батаљона није стигао у исто [вријеме] на нападни положај, него су закаснили 2. и 4. по један сат, а 3-ћи 1,30 часа. Разлог закашњења је висина снијега и некомотни мах нози.

Непријатељ је држао предстраже на по један км даљине испред горе наведених положаја. Вид његове борбе био је одбрана. Губитака је било око 12 мртвих и рањених, што није тачно утврђено али отприлике процјена је толика. Од наоружања је имао, сем пушака, 2 тешка митраљеза, 7 пушкомитраљеза, и један „шарац". Морал и држање њихово било је исувише слабо.

Наши батаљони, иако са закашњењем, успјели су да изненаде непријатеља и нанесу им извјестан број жртава. Вид наше борбе био је напад. Према добивеном задатку успјели су да ликвидирају све положаје непријатеља сем Љуће. Село Љућу нису могли ликвидирати јер је исто утврђено бункерима, а терен је брисан — неприлазан. Губитака код нас није било. Морал и држање наших бораца био је на висини. Губитака у материјалу такође није било. Утрошак муниције веома мали. Запажених недостатака, које би требало нарочито истаћи, није било, а тако ни примјера које би требало истаћи за похвалу.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

В.д. полит. комесара,
Веселин БулатовиК

Командант,
Нозак Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 6/4, к. 1253.

По заузимању Пљеваља, Немци настоје да што боље организују четничке јединице и да их чвршће повежу са муслиманском милицијом. Да би осујетио намеру Немаца, Главни штаб за Санџак крајем децембра 1943. године предузима ширу акцију против четничких јединица на прилазима Пљевљима. Четврта бригада је напала четничке снаге у с. Которац и с. Бољанићи, на десној обали р. Ћехотина, и у с. Пауче и с. Врбица, на левој обали, разбила их и присилила да се повуку у правцу Пљеваља.[11] За време тих борби, погинула су два борца, а теже је рањен комесар бригаде Живко Жижић. Истовремено, 3. пролетерска санџачка бригада је напала четничке снаге на положајима с. Обарде, с. Козица, с. Забрђе. Тада је за комесара бригаде постављен Веселин Булатовић, а за команданта бригаде Новак Кнежевић.

Да би онемогућили дејства наших снага у непосредној близини гарнизона у Пљевљима Немци су реаговали нападом на наше снаге. Они су, 23. децембра, напали 3. пролетерску санџачку бригаду у захвату комуникација Пљевља — с. Косаница и Пљевља — Бијело Поље. Ноћу 27/28. децембра, предузели су изненадну акцију према положајима 4. батаљона 4. бригаде у селима Какмужи и Горње Село. Батаљон је изненађен и разбијен после веома оштре и кратке борбе.[12] Рањени су командант батаљона Ћиро Ракочевић, политички комесар Добрило Петровић и пет бораца, а заплењен је један митраљез. Батаљон је расформиран, а његово деморалисано људство распоређено у друге батаљоне бригаде. Таква ситуација у 4. батаљону негативно је утицала на морал осталих јединица бригаде. Од људства за попуну (80 бораца из Пљеваљског одреда и 50 бораца из састава Бјелопољског НОП одреда) 29. децембра поново је формиран 4. батаљон.[13]

У првој половини јануара 1944. године, јаке немачке и четничке снаге су, уз подршку артиљерије, извршиле неколико напада на бригаду, с циљем да је потисну са њених положаја и разбију. Око 300 Немаца и 100 четника, 12. јануара, напали су 1. и 2. батаљон на положајима у с. Трновице. После снажних борби, које су трајале цео дан, непријатељ је био приморан да се повуче у Пљевља. Имао је 6 мртвих и 7 рањених. Наши губици били су 4 рањена борца.[14]

Око 15. јануара, четници су јаким снагама, уз снажну подршку артиљерије са ватрених положаја у рејону с. Забрђе, напали 2. и 4. батаљон у рејонима с. Крушево, с. Хоћевина, с. Драгаши. Међутим, после снажног окршаја, батаљони су прешли у противнапад и присилили четнике на повлачење у правцу с. Шумане, с. Љуђа. Са добро утврђених положаја у с. Љуђе, четници су дали жилав отпор нашим снагама. Док су та два батаљона водили борбу на својим правцима, 3. батаљон је напао четнике у рејонима Гостеча и с. Видре, разбио их и присилио на повлачење у правцу Пљеваља, уз губитке од 10 мртвих и 5 рањених. Батаљон је имао 4 лакше рањена борца.[15]

За време тих борби, на десном крилу 4. бригаде дејствовала је 3. пролетерска (санџачка) бригада, Бјелопољски одред и 1. и 2. итали-

[11] Зборник, том I, књ. 16, док. 115, стр. 313.
[12] Исто, док. 118 и 119, стр. 320. и 322.
[13] Исто.
[14] Чедо Друловић, н. д., стр. 50.
[15] Исто.

јанска бригада „Гарибалди", затварајући правце дуж комуникација Пљевља — Пријепоље, Пљевља — Вруља и Пљевља — Косаница. На левом крилу бригаде налазила се 3. италијанска бригада.

У то време Немци концентришу јаке снаге у рејону Рожаја и Тутина. Закључено је да ће непријатељ предузети офанзивна дејства на ослобођену територију у правцу Берана и Бијелог Поља. Одлуком Врховног штаба од 21. јануара, 3. пролетерска санџачка бригада стављена је под команду 3. ударне дивизије[16] и оријентисана за дејства на левој обали Лима, ка Бродареву и Пријепољу. Према тој одлуци, Главни штаб за Санџак, са 4. санџачком, 3. италијанском бригадом и Пљеваљским одредом преузео је положаје које је држала 3. бригада.

Непријатељ је брзо уочио прегруписавање наших снага. Због тога је, у другој половини јануара, предузимао честе нападе на положаје 4. санџачке и 3. италијанске бригаде. Од 15. до 18. јануара, у рејону с. Врбица, с. Лађана, с. Шумане, с. Омарић, с. Какмужи, 4. бригада је водила борбе са непријатељем чија се јачина кретала од 1.500 до 2.000 Немаца, четника и муслиманске милиције. У тим борбама непријатељ је настојао да наше снаге одбаци даље од комуникација и обезбеди што повољније услове за маневар својим снагама. Међутим, претрпео је губитке: 17 мртвих и 20 рањених, али је и бригада имала 10 мртвих и 13 рањених бораца и руководилаца.[17]

Ноћу 17/18. јануара 1944, три батаљона бригаде су извршила напад на четничко упориште у с. Љуће, које је бранила Пљеваљска четничка бригада, јачине око 800 четника. Рано изјутра, 18. јануара, уследила је интервенција Немаца из Пљеваља. Под притиском јаких снага, батаљони су се морали повући на првобитне положаје. Истога дана, Немци и четници су напали на 1. и 3. батаљон и једну чету 3. италијанске бригаде у с. Шљиванско. После краћег окршаја, непријатељ се повукао у правцу Пљеваља.[18]

Сутрадан је 4. бригада са три батаљона напала четнике на положајима у рејону с. Комини, с. Видре, с. Бравеница и с. Бушње. Напад је извршен у зору, тако да су изненађени четници, после краћег отпора, присиљени на повлачење у правцу Пљеваља. Пошто су наше снаге избиле у непосредну близину Пљеваља, Немци су интервенисали артиљеријском ватром и пешадијским јединицама па су наше јединице биле присиљене да се повуку у полазне рејоне. У тим борбама четници су имали два мртва и три рањена.[19]

У току ноћи 27. јануара, 3. батаљон је напао Немце у рејону с. Влаховићи, с. Црноборје, али се, после њиховог снажног отпора морао повући у с. Шљиванско. Исте ноћи једна јача патрола 1. батаљона сукобила се са немачком патролом, јачине око 30 војника. Сутрадан су Немци и четници, јачине око 400 војника, напали на положаје 4. батаљона. Уз снажну подршку артиљерије, успели су да избију до с. Лађана. Наредног дана сличан напад је изведен на положаје 1. и 2. батаљона у с. Хоћевина и с. Шљиванско.[20]

У току јануара 1944, 4. бригада је водила борбе скоро свакодневно. У то време, осим четника и муслиманске милиције, Немци су у

[10] Зборник, том III, књ. 7, док. 22, стр. 63.
[17] Чедо Друловић, н. д., стр. 51—52.
[18] Зборник, том III, књ. 7, док. 21, стр. 62.
[19] Исто.
[20] Исто, док. 35, стр. 95.

Пљевљима имали један батаљон дивизије „Бранденбург", са 160 камиона, 70 мотоцикала, 5 тенкова, око 10 борбених кола, 3—4 амфибије, и 3 батерије топова на ватреним положајима на Богишевцу, Стражици и Милет-Башти.[21]

[21] Исто, док. 28, стр. 63. и 75.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. пов. бр. служб.
13 априла 1944

ШТАБУ IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

Ситуација:

1. На дан 12. ов. мј. око 10 часова непријатељске снаге које су надирале од правца Бродарева заузеле су Бијело Поље, одбацивши снаге наше са положаја Добриње — Милово и стијеснивши их на положајима Модри До, гдје су се нашли у врло тешкој ситуацији, а сада ее налазе у извлачењу из обруча којег је непријатељ својим маневром наметнуо.

2. Добили смо ваше писмо писано 12. ов. мј. у 20.20 часова и из истог смо видјели ситуацију ваше бригаде; положаје које сте заузели и које држите неминовно је потребно да их по цијену највећих жртава одржите, тј. да комуникацију Пљевља — Шаховићи одржите интервенишући својим снагама (мањим) ка Горицама, те на тај начин створите повољну ситуацију III Санџачкој бригади која мора својим снагама да што прије интервенише ка Бијелом Пољу.

3. Снаге Бјелопољског сектора налазе се у извлачењу, а снаге III Санџачке бригаде у прикупљању (концентрацији) за извршење новога задатка за олакшање и рјешавање на сектору Бијело Поље.

Напомиње се Штабу бригаде да на овоме задатку истраје и да настане да истог у потпуности изврши, наиме, да заштити комуникацију Пљевља — Шаховићи, по могућству заузме Горице и непријатеља одбаци ка истоку.[2]

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За штаб
Начелник, капетан
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 3—2, к. 1253.
[2] Редакција не располаже овим писмом.

Почетком фебруара бригада је држала положаје југозападно од Пљеваља: 1. батаљон у с. Трновице, с. Орља; 2. батаљон у с. Хоћевина и с. Шљиванско; 3. батаљон у с. Влаховићи и с. Црноборје, и 4. батаљон у с. Какмуже. Штаб бригаде, са пратећим водом, налазио се у с. Шљиванско. Лево, у рејону с. Орља, с. Градац и с. Мељак била је размештена 3. италијанска бригада „Гарибалди", стављена под команду 4. санцачке бригаде. Бригада је одржавала везу са јединицама 5. крајишке дивизије у рејону Челебића, и Чајнича.

У току јануара, у скоро свакодневним борбама, бригада је стекла драгоцена борбена искуства и била оспособљена за извршавање сложенијих и тежих задатака. У извештају Централном комитету КПЈ, 4. фебруара 1944, Политодел 3. и 4. бригаде позитивно су оценили стање у јединицама 4. бригаде.

У првој половини фебруара, непријатељ је предузео неколико напада на положаје бригаде. Немци, четници и муслиманска милиција, јачине око 800 војника, извршили су, 2. фебруара, напад у две колоне, на положаје 1. и 2. батаљона. Једна колона се кретала преко Бјелова брда у правцу с. Хоћевине и с. Шљиванско, према положајима 2. батаљона, а друга, преко с. Брвенице, у правцу с. Трновица и с. Орље према положајима 1. батаљона.[22] Напад је отпочео око 7 часова и трајао је, несмањеном жестином, око шест часова. Под снажним притиском непријатеља, наше су снаге, у послеподневним часовима, присиљене да се повуку: 2. батаљон у с. Вишњицу, а 1. батаљон у с. Доњи Мељак. Непријатељ је заноћио на достигнутим положајима — у с. Шљиванско, с. Трновице, с. Орља. Непријатељ је имао 3 мртва и 6 рањених, а ми 2 мртва и 6 рањених бораца. Истовремено са нападом на положаје 4. бригаде, непријатељ је нападао јединице 2. пролетерске дивизије у рејону с. Глисница, с. Бољанићи. У току наредног дана он се повукао у правцу Пљеваља, а 1. и 2. батаљон су поново посели раније положаје.[23]

Непријатељске снаге, јачине око 900 Немаца и 200 четника и муслиманске милиције, предузеле су 6. фебруара напад на положаје бригаде, у три колоне: једном, преко Бјеловог брда ка с. Шљиванско, с. Хоћевина; другом, правцем с. Видре, с. Трновице, и трећом, правцем с. Брвеница, с. Орља и с. Градац у правцу с. Шљуке.[24] Напад је почео у исто време на целом фронту бригаде. Нарочито јак притисак био је на правцу с. Градац, с. Шљуке. Циљ непријатеља био је да обухватним маневром набаци наше јединице на планински масив Љубишње, пресече им одступницу према с. Челебићу и, убацивањем свежих снага, отпочне да их уништава. Ценећи насталу ситуацију, штаб бригаде је схватио намеру непријатеља, па је одлучио да целу бригаду рокира у лево, да упорном одбраном не дозволи пресецање положаја бригаде и обезбеди повлачење 1. и 2. батаљона у правцу Челебића, који су били највише угрожени.

Упорном одбраном на узастопним положајима, 1. и 2. батаљон постепено су се повлачили у правцу Челебића, а 3. и 4. батаљон у

[22] Зборник, том I, кш. 16, док. 125, стр. 352—357.
[23] Чедо Друловић, н д., стр. 56.
[24] Исто, стр. 57.

Живко Жижић и Рајко Булатовић-Шуца

правцу с. Глибаћи. Тим маневром непријатељ је успео да бригад^ пресече на два дела и до ноћи достигне линију с. Шљиванско — с Вишњица — с. Мељак — с. Шљуке, на којој је заноћио. У току ноћи 1. и 2. батаљон извршили су, у врло тешким временским условима. неуспео напад на немачке снаге у рејону с. Шљуке. После артиљеријског напада на положаје та два батаљона у рејону с. Шуле, 8. фебруара, непријатељ је отпочео са повлачењем у правцу Пљеваља, а јединице бригаде су поново поселе своје раније положаје. У тим борбама непријатељ је претрпео губитке — 7 мртвих и 15 рањених. Наши губици били су 4 погинула и 5 рањених бораца.[25]

После тако тешких борби, затишје на положајима 4. бригаде потрајало је до 13. фебруара када су Немци, снагама јачине око 100 војника, опремљених за зимске усло-

[25] Исто, стр. 58.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 50
22 маја 1944.

ШТАБУ IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

1. III Санџачка бригада ће 22/23. ов. мј. извршити напад на Отиловиће и то једним правцем преко Адровићи — Црљенице — к. 1091 — Отиловићи (школа); другим правцем: Обарде — Ивовик — Божинац — Отиловићи. Почетак напада у 24 часа.

2. Ваша бригада ће 22. ов. мј. у 24 часа почети напад:

— са једним батаљоном садејствоваће директно јединицама III Бригаде, нападајући Отиловиће еа западне стране и то правцем: преко Дубочице, настојећи да тај батаљон избије на Брезову Главу. Са два батаљона дејствујте преко Јасена у правцу Илиног Брда и Рабитља

ве, напали 3. батаљон у рејону с.Влаховићи, с. Црноборје. После борбе која је трајала цео дан, Немци су заноћили на положајима у с. Црноборје. У току ноћи 3. батаљон је извршио енергичан напад на ту јединицу и присилио је да се повуче у Пљевља, уз губитке од 4 погинула, међу којима је био један официр. Једног рањеника су оставили на положају. Из 3. батаљона погинуо је командир чете Љубомир Вујичић, а неколико бораца је рањено. Заплењено је нешто оружја, муниције, ранаца и ћебади.-[в]

Деветнаестог фебруара изјутра, непријатељске снаге, јачине око 250 Немаца и 100 четника, поново су напале 3. батаљон на положајима у с. Влаховићи, с. Црноборје. Опет је борба трајала цео дан, док се непријатељ није повукао у правцу Пљеваља. Батаљон је имао једног рањеног борца. Истовремено су, мање четничке снаге извеле демонстративни напад на 4. батаљон у с. Какмуже, с циљем да Немцима олакшају дејства на правцу нашег 3. батаљона.[27]

Дејства 4. бригаде, у тромесечном периоду, карактеристична су по томе што је иницијатива била час на једној, час на другој страни, и то углавном на ужој просторији и са ограниченим циљевима. Извођена су у врло тешким зимским условима. Тај период бригада је истовремено искористила за срећивање јединица које су већ стекле драгоцена искуства за борбу дању, ноћу и у зимским условима.

У том периоду, у западном делу Санџака, на широј територији Пљеваља, прикупиле су се 2. пролетерска и 5. крајишка НОУ дивизија, од којих је Врховни штаб формирао ударну групу за продор на територију Србије. Уочавајући наше намере, Немци су, у току марта, почели да довлаче нове снаге у Пљевља, Пријепоље и Прибој. У исто време они формирају нове и учвршћују постојеће јединице муслиманске милиције и доводе јаче моторизоване снаге из Србије.

[20] Зборник, том I, књ. 16, док. 127, стр. 367.
[27] Чедо Друловић, н. д., стр. 59.

а један ваш батаљон оријентише у правцу Бобова. (Ова борба је вођена 18/19. маја — С. Л.). '

3. Одмах по завршеној акцији читаву вашу бригаду оријентишите у правцу четничких банди које се скупљају у Слатини и Бобову, а на досадашње ваше положаје пребацићемо, одмах по завршеној акцији на Отиловиће, два батаљона III Бригаде.

4. Борбени знаци:

за 22 мај: Јадран — Слободан
за 23 „ Банат — Београд
за 24 „ Сава — Срем.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Начелник, капетан
Раде В. Кнежевић

Командант, п.пуковник
Жарко С. Видовић

Четвртог марта 1944. године формирана је 37. санџачка НОУ дивизија, у чији састав су ушле 3. пролетерска санџачка, 8. црногорска и 4. санџачка бригада. Приликом формирања, распоред јединица дивизије био је: 8. црногорска налазила се на положајима између Берана и Бијелог Поља, 3. пролетерска на положајима Бијело Поље, Бродарево, Камена Гора, Мијаковићи, и 4. санџачка бригада на положајима с. Влаховићи, с. Хоћевина, с. Трновице, с. Мељак. Основни борбени задатак дивизије, у марту месецу, био је да својим дејствима помогне извршавање задатка 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије.

У тој ситуацији, штаб дивизије 4. бригаду ангажује да непрекидно напада непријатеља у непосредној близини Пљеваља, да веже за себе што јаче његове снаге и спречи њихову интервенцију на правцима дејстава јединица 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије. Све до 17. марта бригада је, скоро свакодневно, вршила притисак на четничке снаге у непосредној близини Пл>еваља. Најјачи притисак је извршила у току 9. марта, нападом на четничке положаје десно од с. Оџаци, лево од с. Пауче, усмеравајући главнину у правцу с. Љућа, где су се налазиле главне снаге четника. Напад је, на целом фронту, отпочео у 6 часова. Четници су благовремено открили наше намере. Изостао је елеменат изненађења. То је умањило резултате акције. Осим тога, четници су били бројнији и на утврђеним положајима у с. Љућа, подржани још јаком артиљеријском ватром из рејона Пљеваља. У тим борбама они су имали 7 мртвих и 6 рањених. Бригада је имала 6 рањених бораца.

После нешто више од три месеца боравка на просторији између комуникације Пљевља — Косаница и р. Ћехотине, 17. марта је штаб дивизије наредио 4. бригади да се са Пљеваљским партизанским одредом пребаци преко Ћехотине, избије на комуникацију Пљевља — Бољанићи — Метаљка, да је очисти од четника и држи под контролом, те тако омогући успешније дејство групе дивизија у правцу Србије. Бригада је 19. марта стигла у рејон с. Бољанића и посела комуникацију. У току 22. и 23. марта четничке снаге (око 600) напале су јединице бригаде на положајима с. Крће, с. Глисница, с циљем да их одбаце са комуникације. Упорном одбраном и противнападом, бригада је одбила нападе четника и приморала их да се повуку у правцу Пљеваља, уз губитке од око 30 рањених. Наши губици: 2 погинула и 19 рањених бораца.[28]

По наређењу штаба дивизије, бригада је 24. марта извршила покрет из рејона с. Бољанице, с. Крће правцем: с. Југово — с. Крњача — с. Ограде, прешла комуникацију Пљевља — Пријепоље и разместила се у рејону с. Обарде, с. Вуково Брдо, са задатком да напада непријатељске снаге у рејону с. Јабука и на комуникацији Пљевља — Пријепоље. Међутим, одмах по пристизању на ту просторију, штаб дивизије наређује бригади да крене преко комуникације Пљевља — Пријепоље у правцу Прибоја, и да на сектору Прибој — Рудо изврши што јачи притисак на четничке снаге. Бригада је у току ноћи 29/30. марта извршила покрет из рејона Букова Брда, прешла комуникацију Пљевља — Пријепоље и, из покрета, у с. Бабине разбила четничке снаге, заробила 20 четника и запленила један пушкомитраљез. Одат-

[28] Исто, стр. 63.

ле је наредног дана продужила правцем с. Врбово, с. Тоци, с. Голеша. У току покрета разбила је групу око 100 четника, затим се сукобила, у рејону Прибој, Рудо, са снагама Прибојске, Вишеградске и Сребрничке четничке бригаде.[29] Изненађени, у раним јутарњим часовима, четници су се, после краће борбе, повукли у правцу Прибоја, уз осетне губитке. Маневром 4. бригаде и њеним дејствима на тој просторији, успешно је остварен циљ везивања јаких снага непријатеља и олакшање дејства јединица усмерених у правцу Србије.

Одсуство наших јединица на просторији Пљеваља омогућило је четницима да се поново активирају. Због тога је бригада добила задатак да се одмах, по разбијању четничких снага у рејону Прибоја, пребаци у рејон Пљеваља. Она је извршила покрет преко с. Саставака и с. Ритошића ка Бољанићима. На том правцу је разбила четничке снаге и одбацила их према Пљевљима. Потом је у рејону Бољанића, 3. априла, прешла на леву обалу Ћехотине и посела положаје у с. Хоћевина, с. Шљиванско, с. Плијешевина, с. Трновице. Наредног дана око 700—800 четника напали су на положаје бригаде. После снажног окршаја, који је трајао неколико часова, четници су приморани на повлачење, уз губитке од 20 мртвих и више рањених. Наши губици били су 3 мртва и 4 рањена борца.[30]

После тих борби бригада је повучена у с. Поткрајци, на краћи одмор. По наређењу штаба дивизије, ојачана са два батаљона 3. пролетерске бригаде, бригада је протерала четничке снаге из рејона с. Драгаши, с. Шљиванско, с. Какмужи. У току ноћи 9/10. априла, њен 4. батаљон и 2. батаљон 3. бригаде напали су четничко упориште *у* с. Љуће. У том упоришту бранила се Пљеваљска четничка бригада, јачине око 700 четника. У снажном налету наше снаге су успеле да разбију четнике на спољним прилазима и потисну их у село Љуће, али нису успеле да ликвидирају само упориште, делимично због тешких временских услова, делимично због слабог садејства између јединица. Погинуло је 60 четника, међу њима један од команданата, а око 50 их је рањено.[31]

ДЕЈСТВА БРИГАДЕ У ТОКУ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ У ЦРНОЈ ГОРИ И САНЏАКУ (ОД 11. ДО 31. АПРИЛА 1944. ГОДИНЕ)

Још у току марта уочено је прикупљање јачих снага непријатеља на територији Санџака. О томе је, 2. априла, штаб 37. дивизије доставио извештај штабу 2. ударног корпуса, у коме су наведени следећи подаци: на просторији Рожај, Бихор налазе се јаке снаге муслиманске милиције; на просторији Велика Жупа, Бабине четничке снаге, јачине око 600 људи; на комуникацији Пријепоље — Пљевља једна чета Немаца и око 200 четника. Јачина немачких снага у Пљевљима процењена је на око 1.300 до 1.500 војника, а у непосредном обезбеђењу Пљеваља ангажована је Пљеваљска четничка бригада, јачине око 800 четника. Из правца Фоче, Чајнича и Рудог дејствовале су снаге Дринског четничког корпуса, јачине око 1.500 четника. На дес-

[29] Исто, стр. 67.
[30] Зборник, том I, књ. 16, док. 143, стр. 399.
[31] Чедо Друловић, н. д., стр. 71.

ној обали Лима биле су ангажоване јаке немачке и четничке снаге и јединице муслиманске милиције у борбама са 2. пролетерском и 5. крајишком дивизијом. После завршених борби на десној обали, непријатељ је пребацио део снага на леву обалу Лима.[32]

По завршеној концентрацији снага у рејонима Рожај, Бродарево, Пријепоље, Пљевља, Чајниче, Фоча, 11. априла 1944. године, око 8.00 часова, Немци отпочињу офанзиву на слободну територију Санџака и Црне Горе.

У том моменту јединице 37. дивизије биле су распоређене по следећем: 8. црногорска бригада од Берана до Бијелог Поља; 3. пролетерска бригада од Бијелог Поља до с. Маоче, и 4. санџачка бригада од с. Маоче до с. Челебићи. Укупна јачина јединица 37. дивизије, са италијанским бригадама и партизанским одредима, кретала се око 3.000 бораца.[33]

Штаб 2. корпуса наредио је 37. дивизији да организује одбрану, по групном систему, на линији: Беране — Бијело Поље — с. Маоче, с. Вишњица, с. Челебићи, с тим да се ослони, десно, на јединице 2. корпуса, лево, на јединице 27. дивизије источнобосанског корпуса, и не дозволи брз продор непријатељу у правцу Жабљака и Мојковца.

Полазећи од процене да непријатељ располаже са далеко надмоћнијим снагама, штаб 37. дивизије је одлучио да на широком простору организује одбрану по групном систему, да упорном маневарском одбраном не дозволи непријатељу брз продор дуж комуникација, и тако обезбеди потребно време за прелазак у противнапад. У тој одлуци за организацију дејства штаб дивизије предвиђа и могућност да јединице повуче на леву обалу Таре да на тим положајима сломи нападну моћ непријатеља.

Непријатељ је на целом фронту дивизије, прешао у напад, снагама јачине око 5.000 до 6.000 војника, уз снажну подршку артиљерије, тенкова и авијације. Тежио је да налетом разбије јединице дивизије, да их набаци на тешко приступачно земљиште пл. Сињајевине и пл. Бјеласице. Непријатељ је успео да заузме слободну територију Санџака и овлада комуникацијама Пљевља — Жабљак — Никшић и Пријепоље —- Бијело Поље — Мојковац — Колашин и успостави везу са својим снагама у гарнизонима на територији Црне Горе.[34]

У моменту отпочињања непријатељских дејстава, 4. санџачка бригада држала је положаје на линији с. Хоћевина — с. Какмужи — с. Драгаши — с. Горње Село — с. Влаховићи. Око 8 часова 11. априла, непријатељске снаге, јачине око 1.200 Немаца и четника, почеле су напад на положаје бригаде у три колоне. Бригада је успела, на тој линији да задржи непријатељске снаге до 18 часова. Тада се, под притиском надмоћнијих снага, морала повући на линију с. Влаховићи — Мандовац, у захвату комуникације Пљевља — Косаница. Међутим, под снажним бочним притиском четничких снага, бригада се, око 22 часа, повукла у правцу с. Косанице. У тим борбама имала је 4 погинула борца, међу којима је и обавештајни официр бригаде Радоје Тошић.

32 Исто, стр. 69.
[53] Исто, стр. 72.
[34] Исто, стр. 71.

Слободан Лукић, Чедо Друловић и Богдан Гледовић (с лева на десно)

У то време, бројно стање бригаде кретало се око 400 бораца, наоружаних једним тешким минобацачем, са 4 тешка митраљеза и 18 пушкомитраљеза. Осећала се доста велика оскудица у муницији.[35]

Бригада је 12. априла држала положаје на линији с. Богданци — с. Бодно — с. Перотин — с. Борово — с. Пандурица, са задатком да спречи продор непријатељских снага из правца Пљевља и с. Косанице. Пошто је око 500 четника, надирући од с. Вруље и с. Шаховића, угрозило леви бок 3. пролетерске бригаде, 1. и 2. батаљон 4. бригаде оријентисани су на тај правац. Са јединицама 3. бригаде, батаљони су потиснули четнике према с. Козици и с. Вруљи. Међутим, непријатељ је у току 12. априла заузео Бијело Поље и наставио продор ка Мојковцу. Даљим дејствима тежио је да раздвоји наше снаге и набаци

[33] Исто, стр. 73.

их на пл. Сињајевину и кањон Таре. Наше су се јединице нашле у доста тешком положају. У тој ситуацији, штаб 37. дивизије дејства два батаљона 3. бригаде усмерава у долину Лима ка Мокром Долу да помогну јединицама 8. црногорске бригаде, а са делом снага 3. и 4. бригаде задржава четнике у рејону Марена и Коврена. Истовремено, штаб дивизије одлучује да 13. априла све јединице изврше потребне припреме, како би се, ако буду присиљене, у току ноћи 13/14. априла, повукле ка реци Рати и евентуално прешле на њену леву обалу.[36]

У току ноћи 13/14. априла, 1. и 2. батаљон повлаче се са положаја у рејону Марена и Коврена и улазе у састав бригаде, која се, 14. априла, нашла у полуокружењу, на положајима с. Стожер — с. Присоје — с. Снежник. Била је присиљена да се под борбом, на узастопним положајима, повлачи ка реци Тари, а 15. априла да се пребаци на њену леву обалу, у рејону Ђавољих Лази. По пребацивању на леву обалу, два батаљона су посела положаје у с. Међужваље и с. Алуге, а остале снаге на линији с. Добриловина — Ђавоље Лази, са задатком да спрече непријатељу евентуални продор преко Таре. Десно од 4. бригаде, повлачила се 3. пролетерска бригада. Она је 15. априла такође прешла на леву обалу Таре, у рејону с. Добриловина — Ђавоље Лази.[37]

У току офанзивних дејстава непријатеља, штаб 2. корпуса је настојао да задржи иницијативу. Зависно од услова, предузимао је противнападе на непријатељске снаге на појединим правцима њиховог наступања. Ноћу 16/17. априла, извршен је један од снажнијих противнипада. Главне снаге, 5. и 8. црногорска бригада и један батаљон 9. црногорске бригаде, прешле су у противнапад у две колоне: једна, из рејона с. Ланиште, с. Бјелојевићи, правцем: с. Бреково — Медено гувно — с. Развршје — с. Јабучно; друга, са просторија с. Подбишће, правцем: Мојковац — Лепенац — Цер — Обод; 3. пролетерска и 4. санџачка бригада имале су задатак да изврше демонстративни напад на својим одсецима одбране. Трећа бригада и 3. и 4. батаљон 4. бригаде у току ноћи су прешли на десну обалу Таре, у рејону Мојковца и Ђавољих Лази, а 1. и 2. батаљон, због удаљености, 17. априла. По преласку на десну обалу, 3. пролетерска бригада је потисла четничке снаге и наставила наетупање према с. Шаховићи и 18. априла избила на комуникацију с. Шаховићи — Пљевља.[38]

Трећи и 4. батаљон 4. бригаде, на левом крилу 3. пролетерске бригаде, по преласку на десну обалу р. Таре, сукобили су се са четницима (Пљеваљска и Прибојска бригада) на линији с. Развршје — с. Забрђе — с. Жари и одбацили их у правцу с. Барица и с. Стожера. Сутрадан су четничке снаге, после врло оштрих борби, успеле предвече да потисну 3. и 4. батаљон на положаје у с. Прошћење, где су се налазили остали делови бригаде. У то време, друге јединице 37. дивизије, на правцима Бијелог Поља и Шаховића, нашле су се у тешкој ситуацији. Штаб дивизије наређује 4. бригади да, по сваку цену, спречи продор непријатеља преко Бурења, Градца и Сиге према Мојковцу, да омогући повлачење наших јединица и њихово поновно пребацивање на

[36] Исто, стр. 75.
[57] Зборник, том X, књ. 16, док. 151, стр. 416.
[38] Чедо Друловић, н. д., стр. 78.

леву обалу Таре. У тим борбама непријатељ је располагао са бројно надмоћним снагама, добро наоружаним и опремљеним за ратовање на планинском земљишту. Јединице дивизије биле су исцрпљене непрекидним борбама, са малим количинама муниције и са доста оскудном исхраном. Непријатељ је имао 33 погинула и већи број рањених. Наши губици: 7 погинулих и 13 рањених.[39]

Кад је прешла на леву обалу Таре, 4. санџачка бригада је посела положаје на линији: с. Руданци — с. Градина — с. Међужваље, са задатком да контролише прелазе на Тари, код Добриловине, Пренћана, Ђурђевића-Таре и Левер-Таре и, по сваку цену, да спречи непријатељу прелазак на леву обалу Таре. За извршавање тог задатка бригада је ојачана са комбинованим теренским батаљоном, омладинским батаљоном, једним батаљоном дивизије „Гарибалди" и једном брдском батеријом.[40]

После пребацивања 37. дивизије на леву обалу р. Таре, штаб 2. ударног корпуса обавестио је све јединице да ће, у најскорије време, предузети нови противнапад на непријатељске снаге ради њиховог разбијања и, што је могуће, бржег, повратка слободне територије Санџака. Од 20. до 23. априла извршени су прегруписавање јединица и остале припреме за предстојеће задатке. Главни правци напада усмерени су према Бијелом Пољу и Пљевљима.

Према одлуци штаба 2. ударног корпуса, у противнападу су учествовале 3. дивизија (5. црногорска и два батаљона 7. црногорске бригаде) и 37. дивизија са свим својим јединицама.

Тридесет и седма дивизија, са два бтаљона 1. италијанске бригаде „Гарибалди", добила је задатак да са леве обале р. Таре пређе у противнапад, на фронту „десно с. Подбишће, лево Лазов камен". За извршење задатка јединице су груписане:

Осма црногорска бригада, ојачана са два батаљона 1. италијанске бригаде „Гарибалди", наступала је, као десна колона, правцем: с. Подбишће — Мојковац — с. Цер. ГБена дејства је подржавала једна батерија артиљерије 3. дивизије.

Трећа пролетерска бригада наступала је, као централна колона, главним снагама, правцем: с. Боровњачки Крш — Мојковац — с. Цер, а помоћним снагама од Ђавољих Лази ка с. Павлово Брдо и с. Бурењ.

Четвртој бригади је наређено да главнином снага (2. и 3. батаљон и комбиновани батаљон) пређе на десну обалу р. Таре, у рејону **с.** Пренћана, а са два батаљона (1. и 4) код Лазовог камена, низводно од Левер-Таре. Основни задатак бригаде је био разбијање четничких снага у рејону с. Косанице.[41]

Ради успешнијег извршења задатка предузете су мере да се јединице што боље припреме. Поред других припрема, одржан је састанак са комесарима и заменицима комесара батаљона у с. Крш, југоисточно од Жабљака. Анализирано је стање партијске организације и разматрани конкретни задаци пред предстојећа офанзивна дејства јединица.

[39] Исто, стр. 79.
40 исто.
[41] Исто, стр. 80—81.

Према извештајима комесара и њихових помоћника, у бригади је било 146 чланова КПЈ, 25 кандидата КПЈ, 96 чланова СКОЈ-а и неорганизованих 167. Стање по јединицама изгледало је овако: штаб бригаде, чланова КПЈ — 4; 1. батаљон, чланова 27, кандидата 5, чланова СКОЈ-а 27; 2. батаљон, чланова 22, кандидата 2, чланова СКОЈ-а 33; 3. батаљон, чланова 34, кандидата 7, чланова СКОЈ-а 13; 4. батаљон, чланова 48, кандидата 7, чланова СКОЈ-а 16; бригадни санитет, интендантура и пратећи вод, чланова 11, кандидата 4 и чланова СКОЈ-а 7.[42]

Прелазак преко р. Таре отпочео је 25. априла у 6 часова. Други, 3. и комбиновани батаљон наступали су: с. Пренћани — с. Пушоњски До — Црни врх — с. Чувањ Мучањ — с. Борово — с. Косаница. На десној обали р. Таре батаљони су, после упорне одбране и противнапада непријатеља на 2. батаљон, успели да разбију четнике и, у први сумрак, избију у рејон Мучња и Црног врха.

Прелазак Таре 1. и 4. батаљона, у рејону Лазовог камена, није почео на време, због тешког терена којим се кретао и немогућности позадинске чете да на време заврши импровизовани мост на р. Тари. По пристизању у рејон преласка, поред напорног марша и великог замора, батаљони су се укључили у радове на довршавању моста. Пребацивање на десну обалу р. Таре почело је око 10 часова. До 16 часова батаљони су, преко Бунетине, успели да избију у рејон с. Глибаћи и наставили са нападом на четничке снаге у рејону с. Косанице у циљу њиховог разбијања и пресецања одступнице у правцу Пљеваља. Уочивши наступање 1. и 4. батаљона из правца Глибаћа и под притиском 2. и 3. батаљона из правца Црног врха, четничке снаге су се укрцале у немачке камионе и одступиле у правцу Пљеваља.

Бригада је до ноћи 25. априла избила на линију с. Косаница — с. Глибаћи — с. Влаховићи. Око 22 часа добила је задатак од штаба 37. дивизије да, са достигнуте линије, према развоју ситуације, усмери дејства у правцу гарнизона у Пљевљима. Око 150 Немаца и 200 четника напали су 27. априла у с. Влаховићи 4. батаљон. После четворочасовне борбе, присиљени су на повлачење, уз губитке од 5 мртвих и 12 рањених. Заплењено је нешто пушчане муниције и мина за тешки минобацач.

У међувремену јединице 3. и 37. дивизије ослободиле су Бијело Поље и усмериле своја дејства на Бродарево и Пљевља. Трећа пролетерска бригада је у току 25. априла избила у рејон Коврена. Тим успесима наших јединица потпуно је разбијена непријатељска офанзива.

Док је непријатељ изводио офанзивна дејства на територији Санџака и Црне Горе, ударна група дивизија (2. пролетерска и 5. крајишка дивизија) водила је успешне борбе са јаким непријатељским снагама на просторији Рудо, Прибој, Златибор и даље, ка ибарској долини.[43]

Офанзива непријатеља представљала је врло тежак испит за јединице 4. санџачке бригаде. Борбена дејства су извођена под врло тешким временским и теренским условима, на широком фронту. Било

[42] Исто, стр. 81.
[43] Исто, стр. 82—85.

је скоро немогуће остварити садејство између бригада па често и између батаљона у бригади. Њихови положаји били су раздвојени великим међупросторима. Владала је и оскудица у исхрани и муницији. Међутим, упркос тешкоћама, морално-политичко стање, у току целе офанзиве, било је задовољавајуће. Бригада је успешно извршила постављене задатке и стекла драгоцена борбена искуства, од великог значаја за будућа успешнија борбена дејства са надмоћнијим непријатељем.

Почетком маја 1944. године, 37. дивизија је усмерила своја дејства да овлада просторијом Комарани, Бродарево, чишћење леве обале р. Лима до Велике Жупе и да врши притисак на гарнизон у Пљевљима.

Пошто је очистила од четника с. Бобово, с. Мељак, с. Шљиванско и с. Хоћевину и извршила неуспео напад на четничко упориште у с. Љуће, 4. бригада, ојачана са 1. италијанском бригадом „Гарибалди" и делом комбинованог батаљона, добила је задатак да врши притисак на непријатељске снаге у гарнизону Пљевља. Пошто су 3. и 8. бригада усмерене за дејства у долини Лима, 4. бригада је држала положаје на ширем простору: с. Бобово — с. Мељак — с. Влаховићи — с. Косаница и, преко Борова, до Вукова брда. С обзиром на ширину фронта, штаб бригаде је морао да врши врло честе маневре и прегруписавање појединих батаљона, како би што јачим снагама притискао четничке снаге у околини Пљевља и на гарнизон у Пљевљима.[44]

У с. Мијаковићи, 6. маја, одржан је састанак штаба бригаде са штабовима батаљона. Анализирано је стање у јединицама после завршених борби у току офанзиве на слободну територију Санџака. Констатовано је да су борци и старешине, као и све јединице, успешно извршили постављене задатке, да је бригада оспособљена за извршавање задатака самостално и уз садејство са другим јединицама. Доласком на тај терен, она је делимично попуњена новим борцима. Тада је бројно стање износило 497 бораца, наоружаних са 410 пушака, 34 пушкомитраљеза, 5 митраљеза, 4 тешка и 4 лака минобацача, 33 пиштоља, 5 сигналних пиштоља и око 19.000 метака.[45]

У извештају штабу 2. корпуса, од 5. маја, штаб 37. дивизије доставио је податке о непријатељским снагама на територији Санџака. У извештају је наведено да на просторији Пљевља, Пријепоља и Нове Вароши дејствују три немачка батаљона, са неколико тенкова, артиљеријских оруђа и оклопних кола. Осим тога, Немци мобилишу људство за јединице „шуцполиције" на територији Санџака, прикупљају четничке и јединице муслиманске милиције ради предузимања дејства према нашим снагама. Према наведеном извештају, бројно стање четничких јединица кретало се по следећем: Пљеваљска четничка бригада око 600, Прибојска 200, Нововарошка 120 и Павла Ђуришића око 200 четника. Такође, на просторији Бобово, Мештревац, Челебићи, Фоча било је прикупљено око 500 четника Дринског четничког кор-

[44] Зборник, том I, кн>. 16, док. 169, стр. 475.
[45] Чедо Друловић, н. д., стр. 90—91.

пуса. У Великој Жупи налазило се око 1.500 припадника муслиманске милиције из Комарана, Пљеваља и Пријепоља.[46]

У духу постављеног задатка, штаб бригаде је, у току ноћи 8/9. маја, извео акцију на непријатељске снаге у непосредној близини Пљеваља. Бригада (без 1. батаљона) извршила је снажан притисак на четничка упоришта с. Љуће, с. Шумане, с. Зеница, с. Забрђе, с. Ђедовик, с. Рабитље и с. Илино Брдо. Пред фронтом напада бригаде, бранила се Пљеваљска четничка бригада, јачине око 400 четника. Наше снаге бројале су око 250 бораца. Главни објекти напада били су с. Љуће и Илино Брдо. Борбе су отпочеле око 23,30 часова и трајале до 3 часа изјутра 9. маја. Тада је непријатељ, уз подршку артиљерије, предузео противнапад на 2. и 3. батаљон из упоришта Илино Брдо, у које је био продро 2. батаљон. У тој акцији имао је 12 мртвих. Наш 3. батаљон је имао једног погинулог и два рањена.

Десно, у захвату комуникације Пљевља — Пријепоље, дејствовала је 3. пролетерска бригада, са којом је одржавана борбена веза У рејону с. Вруља.

По извршавању овог задатка, 4. бригада је распоређена на линији с. Поткрајци — с. Мијаковићи — с. Њивице — с. Влаховићи. Прва италијанска бригада „Гарибалди" распоређена је у рејону с. Глибаћи, с. Косаница, а комбиновани батаљон на Катабуну. Тако распоређена, бригада је могла да контролише комуникацијске правце Пљевља — Шаховићи и Пљевља — Косаница, а италијанска бригада правце који изводе од Бобова и Челебића. На тим положајима остала је до друге половине маја, изводећи, делом снага, акције против непријатеља у непосредној близини Пљеваља, и то једну 10, другу у току 11/12. маја, на упоришта у рејону Илино Брдо, Зечије брдо и Забрђе.

Због све веће активности непријатељских снага у долини Лима, штаб 37. дивизије је одлучио да ојача дејства на просторији Пљевља и на комуникацији Пљевља — Пријепоље, затим да постепено преноси дејства ка Прибоју, да за себе веже део непријатељских снага и олакша ситуацију јединицама које су дејствовале у долини Лима и на комуникацији Пријепоље — Сјеница. Ради тога, је 4. бригади наређено да у току ноћи 18/19. маја изврши снажан притисак на положаје непријатеља у непосредној близини Пљеваља. У исто време, наређено је 3. бригади да два батаљона пребаци северно од комуникације Пљевља — Пријепоље, да изврши демонетративни напад ка Сељашници и Пријепољу, а са два батаљона да нападне упориште непријатеља на Јабуци.[47]

Главни објекат напада 4. бригаде у тој акцији био је с. Љуће, које је бранила Пљеваљска четничка бригада, јачине око 350 четника, под командом Јована Јеловца. С обзиром на то да је у току зиме предузимано неколико неуспелих напада на с. Љуће, четници су сматрали да га је немогуће ликвидирати. Осим снага у упоришту било је неопходно ликвидирати снаге на његовим прилазима. За извршење тог основног циља батаљони су добили следеће задатке:

[46] Исто, стр. 93—94.
[47] Исто, стр. 92—95.

Штаб 1. батаљона 4. бригаде с лева на десно: Велимир-Миле Јушковић, пом. комесара, Благоје Перуновић командант и Илија Зечевић политички комесар батаљона

Први батаљон је нападао правцем: с. Омарњаш — Зеничко брдо — Ђедовик — Виљак. Имао је задатак да за себе веже што јаче снаге противника и омогући повољније услове за ликвидацију четника у с. Љуће; 2. батаљон нападао је правцем с. Мијаковића, преко с. Рогатец и с. Љуће; 3. батаљон имао је задатак да ликвидира четничке снаге у с. Подрогатец, а потом, са 2, и **4.** батаљоном, да учествује у ликвидацији непријатеља у с. Љуће; **4.** батаљон из с. Влаховића кретао се правцем: Црноборје, с. Горње Село, с. Крушево, Врање брдо, Пусто пауче. Одржавајући везу са 2. и 3. батаљоном, имао је задатак напада на с. Љуће.

Штаб бригаде се налазио позади 4. батаљона, у рејону Врање брдо.

Батаљони су једновремено извршили снажан напад на четнике и за кратко време присилили их да, у нереду, напусте с. Љуђа. Имали су 10 мртвих и 15 рањених. Бригада је имала једног погинулог и 5 рањених. Заплењени су тешки минобацач и тешки митраљез, 460 пушчаних метака и нешто опреме.

После успешно извршеног задатка, бригади је штаб дивизије, 22. маја, наредио да, у току ноћи 23/24. маја, протера четнике из с. Отиловића и Илина Брда, а потом да се размести на просторији с. Глибаћи, с. Битина, с. Косаница, с. Влаховићи, с. Драгаши[48]

У то време, непријатељ је концентрисао јаке снаге на просторији Пљеваља и у долини р. Лима. Штаб 2. корпуса је одлучио 22. маја 1944. да прегрупише своје снаге. Према тој одлуци, 37. дивизија је добила задатак да се, са 3. пролетерском, 4. санџачком и 1. италијанском бригадом, без 8. црногорске бригаде, која је привремено стављена под команду 3. дивизије, пребаци северно од комуникације Чајниче — Пљевља — Пријепоље да би усмерила своја дејства на просторију Пљевља, Пријепоље, Прибој, Рудо.[49]

Остале јединице НОВ на територији Санџака биле су распоређене: 5. крајишка дивизија на просторији Пријепоље, Бродарево, 3. дивизија Бродарево, Сјеница, Бихор, 2. пролетерска дивизија Беране, Рожај, Андријевица. У току 29. маја, на десну обалу р. Таре пребацила се 17. дивизија и разместила се на просторији: с. Пренћане, с, Селце, с. Чавањ, с. Пушоњски До.[50]

Штаб 37. дивизије, 25. маја, наредио је 4. санџачкој бригади да одмах крене главним правцем с. Мељак — с. Попов До — с. Градац. На том правцу имала је да разбије четничке снаге и у рејону с. Градац

[48] Исто, стр. 97—101.
[49] Зборник, том III, књ. 7, док. 253, стр. 588.
[50] Чедо Друловић, н. д., стр. 101.

да пређе на десну обалу р. Ћехотине. Један батаљон је упућен преко с. Бобова да разбије четничке снаге и затим да се преко Мељака пребаци у саетав бригаде, у рејону с. Градац.

После протеривагБа четника и неопходних пригхрема бригада је, ноћу 28/29. маја, прешла на леву обалу р. Ћехотине. У току 29. маја 1. батаљон се сместио у с. Зорловићи; 2. батаљон у с. Горњи Дубац; 3. батаљон у с. Бачије и с. Читлук, а 4. батаљон у с. Потковач.

Двадесет осмог маја 3. пролетерска бригада кренула је из рејона с. Лађана, с. Шљиванско, с. Хоћевина, с. Плијешевина, прешла р. Ћехотину и наставила правцем с. Бољанићи — с. Милаковци — с. Ритошићи — с. Бучје.

Под притиском јединица 37. и 17. дивизије, четничке снаге са територије између р. Таре и р. Ћехотине повукле су се у правцу Пљеваља, а четници Дринског корпуса у правцу с. Челебићи —• Чајниче. У то време у гарнизону у Пљевљима налазили су се делови немачког пука „Бранденбург" и муслиманска милиција, а на простору Пљевља, Пријепоље, Прибој, Рудо бројне снаге четника и муслиманске милиције.[51]

Штаб 37. дивизије, 30. маја је наредио 4. санџачкој бригади да изврши покрет на просторију Рудо, Прибој правцем с. Ђуровићи — с. Зорловићи — Буква — с. Голеша. По пристизању у с. Голеша главнина бригаде је посела положаје лево од комуникације Пљевља — Рудо, а мање њене снаге десно од комуникације, у рејону с. Црнетићи. Са тих положаја бригада је вршила обезбеђење и извиђање из праваца с. Устибар, с. Бучје, Рудо. Штаб 37. дивизије кретао се позади борбеног распореда бригаде.

Десно од 4. бригаде, из рејона с. Бучје, наетупала је 3. пролетерска бригада, правцем с. Ожаљ — с. Забрдни Тоци — с. Корита и посела положаје на Побијенику, у с. Радоњићи и с. Шаруље ради затварања праваца од Пријепоља и Прибоја.

На просторији према којој су биле оријентисане снаге 37. дивизије налазиле су се четничке снаге, јачине око 1.500 до 2.000 четника Дринског, Романијског четничког корпуса и Прибојске четничке бригаде.[5г]

Од 2. до 5. јуна, 4. и 3. пролетерска бригада потиснуле су четничке снаге на десну обалу р. Лима и покушале да пређу р. Лим и заузму Рудо. То нису успеле, због жилавог отпора који су пружиле четничке снаге, са утврђених положаја на прилазима мосту, на којима су концентрисали већи број аутоматског оружја.

Док су се водиле борбе у рејону Рудог, Немци су, користећи одсуство наших снага на том простору, из гарнизона у Пљевљима извршили продор у правцу с. Косаница и, 6. јуна, избили у рејон Ђурђевића-Тара, а 7. јуна овладали ЕБеговићом. На том правцу су ангажовани делови 181. немачке дивизије, 5. пук „шуцполиције", делови пука „Бранденбург", 5. недићев пук, Дрински четнички корпус и јединице муслиманске милиције.[53] Због погоршане ситуације на том прав-

[51] Исто, стр. 102.
[52] Исто, стр. 104—105.
[53] Зборник, том III, књ. V, док. 288, стр. 644.

цу, штаб 2. корпуса наређује штабу 37. дивизије да 3. пролетерску и 4. санџачку бригаду одмах пребаци у рејон Пљеваља, 17. дивизији да нападне немачке снаге на сектору с. Косаница, с. Глибаћи и, уз садејство са 5. крајишком дивизијом, да протера непријатеља са слободне територије.

Четврта бригада је, у току 8. јуна, стигла у рејон с. Градац, прешла на леву обалу р. Ћехотине и усмерила своја дејства ка с. Влаховићи и с. Косаница. Међутим, тога дана су 5. крајишка и 17. дивизија протерале непријатељске снаге према Пљевљима. Тако су се на малом простору, јужно и југозападно од Пљеваља, концентрисале наше јаке снаге. Штаб 2. корпуеа је наредио 17. дивизији да своја дејства оријентише у правцу Фоче, 5. крајишка дивизија у правцу Пријепоља и Бродарева, а 37. дивизији да поново пређе на десну обалу р. Ћехотине и разбије четнике у рејону Јакупов гроб, Бољанићи, Вис, Чардак и Ковач.[54]

С тим борбама се навршио шестомесечни период борбених дејстава 4. санџачке бригаде, у коме је постигла врло значајне успехе и била оспособљена за извршавање свих борбених задатака.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА БРИГАДЕ СЕВЕРНО ОД КОМУНИКАЦИЈЕ ПЉЕВЉА — ПРИЈЕПОЉЕ И У ДОЛИНАМА РЕКА ЛИМА И УВЦА (ЈУНИ—АВГУСТ 1944. ГОДИНЕ)

После успешних дејстава у зиму и пролеће, бригада изводи у лето заједно са осталим јединицама 37. дивизије, велики број крупних и, по успесима, значајних акција на просторији Пљевља, Пријепоље, Прибој, Нова Варош, Рудо, Златибор. Чистећи непријатеља са те просторије, она је дала озбиљан допринос стварању повољне концентрацијске основице за прикупљање јаких снага НОВ и обезбеђења њиховог продора на територију Србије ради њеног дефинитивног ослобођења.

Бригада је врло честим покретима, вештим маневрисањем на широј просторији, успела да постигне запажене успехе у борбама са немачким и четничким снагама и јединицама муслиманеке милиције на иросторији Рудо, Прибој, Нова Варош.

Од 9. до 15. јуна бригада је, према наређењу штаба 37. дивизије, предузела чишћење терена од четника на правцу с. Бољанићи, с. Саставци, с. Џурово, с. Забрдни Тоци. Потом је, у току 16. јуна, посела положаје на линији с. Барице, с. Засеок, с. Сељани, с. Доње Барице, с. Црквени Тоци. Један батаљон је остављен у с. Забрдни Тоци, са задатком да извиђа правце од Голеша, Рудог и Прибоја. Ноћу 16/17. јуна бригада је, по наређењу штаба дивизије, са два батаљона извршила демонстративни напад на немачке снаге у рејону Пријепоља. Без озбиљнијег отпора, батаљони су избили до моста у Пријепољу. Трећа бригада је добила задатак да са три батаљона пресече комуникацију Пријепоље — Јабука. Други батаљон 4. бригаде је имао да обезбеђује дејства наших снага, у случају њихове интервенције из упоришта у рејону Јабука. Изјутра 17. јуна, Немци су из Пријепоља, извршили противнапад на јединице 4. и 3. бригаде. На правцу Прије-

[54] Чедо Друловић, н. д., стр. 107—108.

поље — Пљевља успели су да одбаце наше јединице са комуникације, а са правца дејства 4. бригаде, предвече су се повукли у Пријепоље. Непријатељ је имао 5 мртвих и 10 рањених. Наши губици били су 5 мртвих и 4 рањена борца. Ради обезбеђења дотура муниције и друге опреме и пребацивања наших рањеника у дивизијску болницу, која се налазила у с. Лековини, на комуникацији Пријепоље — Пљевља, борбе су настављене и наредних дана.[55]

Петнаестог јуна за команданта бригаде постављен је Чедо Друловић, а дотадашњи командант Новак Кнежевић је отишао на нову дужност.

По извршавању задатка на комуникацији Пљевља — Пријепоље, бригада се, у току ноћи 20/21. јуна, пребацила на леву обалу р. Лима и разместила се на просторији с. Маржићи, с. Милијеш, с. Добриловићи, с. Шаруље. Са те просторије је постављала заседе на комуни-

[55] Исто, стр. 109—113.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 69
18 јуна 1944

ШТАБУ III И IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

1. У току 17. ов. мј. наше јединице водиле су борбу са непријатељем на комуникацији Пљевља — Пријепоље. Спрам положаја IV бригаде непријатељ је извршио испад али се под притиском морао повући у правцу Пријепоља. На сектору III бригаде борба је вођена преко читавог дана и непријатељу су нанесени тежи губици. Уништено је и онеспособљено 6 камиона, заплијењено: 10.000 пушчане муниције, 5.000 за машингевере, 1 машинка и ручних и тромблонских бомби.

2. Како смо у овим задњим акцијама имали већи број рањених, то је нужно да исте упутимо за нашу дивизијску болницу. У циљу тога, Штаб IV бригаде упутиће одмах један батаљон (без коморе) са својим рањеницима до Штаба III бригаде у с. Ограда. Вечерас тај батаљон треба да пребаци преко комуникације рањенике из обје бригаде до крајишких јединица, одакле ће их даље спровести дијелови Крајишника. У томе транспорту пребацити све рањенике и болеснике који не могу бити излијечени за око 10 дана. Нужно је за носила мобилисати сељаке, који ће рањенике носити све до Љековине. Штаб III бригаде одредиће једног од референата санитета (или неку способну болничарку) који ће отпратити те рањенике директно до болнице.

кацији Пријепоље — Прибој и извиђала непријатеља у правцу Рудог и Сутјеске. Истога дана, кад је стигла на леву обалу р. Лима, једна колона немачких камиона упала је у заседу на путу Прибој — Бистрица. Онеспособљена су два камиона, а остали су успели да се врате у Прибој.

Док су јединице 37. дивизије водиле борбе на левој обали р. Лима и у захвату комуникације Пљевља — Пријепоље, на десној обали р. Лима, на сектору Пријепоље — Бистрица и према Прибоју, концентрирале су се јаке снаге четника. Према положајима 4. бригаде, на сектору Бистрица, Прибојска Бања, прикупљене су четничке снаге из западне Србије и један батаљон из састава Милешевског четничког корпуса. Осим тога, у Прибоју се налазила муслиманска милиција, јачине 300 људи, на сектору Увац, Рудо налазиле су се Чајничка, Фочанска и Вишеградска четничка бригада, и на подручју Нове Вароши три четничка батаљона, јачине око 350 људи. Основни задатак четничких снага био је да, упорном одбраном, онемогуће прелазак наших снага на десну обалу р. Лима.

У току ноћи 3/4. јула, око 22 часа, 4. бригада, без 3. батаљона, отпочела је са преласком на десну обалу Лима у рејону с. Калафотовићи, с. Читлук. Ради ефикасније подршке јединицама, приликом преласка, на левој обали су прикупљена сва аутоматска оруђа бригаде, један тешки и два лака минобацача. На тај начин је врло успеш-

Тај батаљон IV бригаде, пошто пребаци рањенике до крајишких јединица, вратиће се одмах слиједеће ноћи и везу са нашим јединицама ухватиће у с. Тоци (наша је намјера да се са обје бригаде пребацимо на комуникацију Пријепоље — Прибој).

Штаб III бригаде испитаће најзгодније мјесто пребацивања рањеника, у томе смислу даће упутства Штабу батаљона који прати рањенике. Извијестиће нас данас до 16 часова о најзгоднијем прелазу преко комуникације.

3. III бригада остаће на садањој просторији, а IV бригада са два батаљона на просторији: Барице — Брашанско Брдо а са једним батаљоном гдје и до сада.

Штаб IV бригаде извијестиће нас о транспортима који пролазе путем Пријепоље — Прибој и обратно.

4. Штабови бригада ће нас одмах извијестити о ситуацији на њиховом сектору и о свим ма и најмањим промјенама, а Штаб IV бригаде ће доставити извјештај о јучерашњој акцији.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,
Мило Јовићевић

Командант — п.пуковник
Жарко С. Видовић

Начелник — капетан
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 14—3, к. 1253.

но обезбеђен рејон преласка јединица. Четничке снаге су покушале, да дају отпор из бункера у непосредној близини обале, али су, после кратке и веома оштре борбе, биле присиљене да се повуку према Прибојској Бањи. Бригада је за кратко време успела да се пребаци на десну обалу Лима. Из рејона Прибојске Бање један део четника се повукао у правцу Прибоја, а други у правцу с. Рутоши, с. Кратово, са немером да на погоднијим положајима покушају пружити јачи отпор нашим снагама. Међутим, брзим дејствима наших снага четници су били присиљени на повлачење према Новој Вароши. Пред фронтом напада бригаде бранило се око 700 четника, присилно мобилисаних и слабог морала.

Узводно код с. Избичањ, 3. бригада је прешла преко Лима. Наступајући преко Златара и Дражевића врло брзо је успела да избије у рејон Нове Вароши. Под снажним притиском јединица 3. и 4. бригаде, четничке снаге су пред вече напустиле Нову Варош и повукле се на линију с. Драмановићи, с. Вилови, с. Акмачићи. Делом снага 3. и 4. бригада наставиле су гоњење четничких јединица и приморале их да се пребаце на десну обалу р. Увца.

Други батаљон 3. и 3. батаљон 4. бригаде, под командом заменика команданта 3. бригаде, остали су на левој обали р. Лима да контролишу комуникацију Прибој — Бистрица. Трећи батаљон 4. бригаде, у току 5. јула, сачекао је у заседи два немачка тенка и успео да један оштети, а други се повукао у правцу Прибоја.

Пошто су јединице дивизије, преласком на десну обалу Лима, биле јако развучене, а предстојали су нови борбени задаци, било је потребио да се поново пребаце на леву обалу р. Лим. Шестог јула 4. бригада се пребацила на леву обалу Лима код с. Кучина и разместила на просторији с. Забрдњи Тоци.[56]

Штаб 2. корпуса је наредио 37. дивизији да смени 5. крајишку дивизију, јужно од комуникације Пријепоље — Пљевља. Четврта бригада је 7. јула извршила покрет из рејона Забрдњи Тоци, пребацила се у току ноћи преко комуникације Пљевља —• Јабука, сменила 10. крајишку бригаду и разместила се на просторији с. Обарде, с. Вуково Брдо и преузела контролу праваца који изводе из упоришта Јабука према с. Каменој Гори, Михајловици и Вуковом Брду, и из Пљеваља према с. Вруљи. Десно, у долини р. Лима, успостављена је веза са 8. црногорском бригадом, а лево, у рејону с. Вруље, са јединицама 3. пролетерске бригаде. Са тих положаја бригада је, у првој половини јула, водила честе борбе са четничким снагама које су се налазиле у рејонима с. Михајловица и с. Отиловића, као и са немачким снагама у упоришту на Јабуци.[57]

По доласку 3. и 4. бригаде на ту просторију, Немци су обезбеђивали комуникацију Пљевља — Пријепоље деловима 7. СС-дивизије и 2. пука „Бранденбург", снагама четника и муслиманске милиције.[58] Поред тога, у рејону Пљеваља, Пријепоља, Прибоја и Рудог концентрисане су јаке снаге четника (6 корпуса) и муслиманске милиције.

[56] Исто, стр. 115—116.
[57] Зборник, том I, књ. 16, док. 215.
58 Исто, том III, кн>. 7, док. 230.

У новоствореној ситуацији, штаб 37. дивизије наређује 4. бригади да се, у току ноћи 20/21. јула, пребаци преко комуникације Пљевља — Пријепоље и поседне положаје на линији Брашанско брдо — с. Ђуришићи — с. Забрдњи Тоци. Десно се пребацила 3. бригада. Положаје јединица 37. дивизије преузела је 1. пролетерска дивизија, под чију команду је стављена 8. црногорска бригада.

Таквим распоредом наших снага били су директно угрожени положаји непријатеља у рејону Пријепоља и у упориштима на Јабуци и Михајловици дуж комуникације Пљевља — Пријепоље. Ради тога, у току 22. јула, непријатељ предузима напад на 4. бригаду са око 1.000 војника (Немци, четници и муслиманска милиција). После јаке артиљеријске припреме, непријатељ је око 10 часова, уз подршку тенкова, извршио напад на положаје бригаде у рејону Брашанског брда. У послеподневним часовима успео је да овлада тим рејоном и приступио утврђивању положаја за одбрану. Ценећи намере непријатеља и његову јачину, штаб бригаде доноси одлуку да нападне непријатељске снаге у рејону Брашанског брда. Око 19 часова 1. и 3. батаљон извршили су снажан налет и присилили непријатељске снаге да се повуку у правцу Јабуке и с. Сељашнице.[59]

Немци са две јаке колоне, предузимају 24. јула нови напад на положаје 4. бригаде у рејону с. Бабина. Са једном наступају из правца с. Михајловица и из упоришта Јабука ка с. Горњим и Доњим Бабинама, и другом из правца Пријепоља и с. Сељашнице, преко с. Барица, у правцу Брашанског брда. Напад је отпочео око 8 часова. Колона из правца Пријепоља, преко с. Барица, успела је, око 11 часова, уз снажну подршку артиљерије и тенкова, да овлада Брашанским брдом. У току наступања, Немци су попалили с. Доње Бабине.

Четврта бригада (без 4. батаљона, који се налазио у долини Лима, у рејону с. Избичањ), са 3. батаљоном 3. пролетерске бригаде у току ноћи 24/25. јула извршила је противнапад да поврати рејон Брашанског брда и с. Барица. Први и 3. батаљон добили су задатак да главним снагама ликвидирају непријатеља у рејону с. Барице, а помоћним снагама да дејствују према Брашанском брду; 2. батаљон имао је задатак да из правца с. Брбова изврши демонстративни напад у правцу Горњих и Доњих Бабина. Трећи батаљон 3. бригаде вршио је притисак на непријатељске снаге из правца с. Адровића ка Михајловици. Почетак напада предвиђен је за 20 часова. Пошто је непријатељ пред вече прикупио све снаге у рејону Брашанског брда, главне снаге 4. бригаде ударилe су у празно у рејону с. Барице и нашле се бочно у односу на Брашанско брдо. Због тога је напад отпочео тек око 2 часа 25. јула. Таквим распоредом наших снага, непријатељ је, доведен у неповољну ситуацију. Био је присиљен, око 8 часова, на повлачење главних снага у правцу Пријепоља, а мањим делом снагама и тенковима ка упориштима на Јабуци и Михајловици. У току снажног противнапада, наше снаге су Немцима нанеле губитке од 19 мртвих и око 20 рањених.

У току 26. јула, Немци и четници су напали 4. батаљон у долини Лима и успели да га потисну. Међутим, штаб бригаде је благовремено

[59] Чедо Друловић, н. д., стр. 120—122.

упутио 3. батаљон и непријатељ је истог дана одбачен у правцу Пријепоља.

У борбама које је бригада водила од 22. до 26. јула непријатељу су нанети губици од 44 погинула и око 60 рањених и заробљених војника. Бригада је имала 6 погинулих и 15 рањених бораца.[60]

После потискивања непријатеља према Пријепољу, штаб 37. дивизије оријентише своје јединице у долину Лима, са задатком да разбије четнике и контролише комуникације од Пријепоља према Прибоју и од Пљеваља према Рудом. Пошто су разбијене четничке снаге на левој обали Лима, 30. јула, штаб дивизије одлучује да са 3. и 4. бригадом пређе на десну обалу и на просторији Прибојска Бања, Штрбци, Рудо разбије једну четничку групацију, јачине око 2.000 људи.

Четврта бригада је добила задатак да, у току ноћи 30/31. јула, са два батаљона пређе на десну обалу р. Лима и, у рејону Кратовске Реке, разбије четнике (Златиборска четничка бригада), а потом да се врати на леву обалу ради напада на четничке снаге у рејону Рудог. Батаљони су, по преласку на десну обалу Лима, брзо разбили четнике, присилили их на повлачење, а потом се, 31. јула око 8 часова, пребацили у састав бригаде.

Пошто су прикупљене све јединице, организован је напад на четничке снаге у рејону Рудо. Према одлуци штаба бригаде напад је изведен у две колоне. Десна колона, 3. и 4. батаљон, имала је задатак да на газу код с. Миоча пређе на десну обалу Лима, разбије четнике, на том правцу и потом, заједно са левом колоном, ликвидира преостале снаге у упоришту Рудо. Лева колона, састава 1. и 2. батаљон, добила је задатак да, у рејону Старог Рудог, пређе на десну обалу Лима и, заједно са деснокрилном колоном, ликвидира непријатеља у Рудом. По разбијању четничких снага на левој обали Лима, у рејону с. Северина, десна колона је прешла на десну обалу, одакле је 3. батаљон оријентисан према с. Миоче и на Увац, ради обезбеђења главних снага, а 4. батаљон према Рудом. Лева колона је за кратко време прешла на десну обалу Лима и, заједно са 4. батаљоном, око један час после поноћи успела је да ослободи Рудо. Разбијене су четири четничке бригаде (Вишеградска, „5. октобар", Чајничка и Сребрничка). Четници су имали 7 погинулих, 5 рањених и 8 заробљених. Истовремено, 3. бригада је заузела Прибој. Четничке снаге су биле разбијене и принуђене на повлачење у правцу Нове Вароши и, преко Бијелих Брда, ка Вишеграду.[01]

Штаб 37. дивизије, првог августа, наређује јединицама, да из рејона Прибоја и Рудог изврше покрет, разбију остатке четничких снага и поседну положаје на просторији с. Радијевићи, Кокин Брод, с. Радојиња. Четврта бригада је 3. августа разбила делове четника у рејону с. Кратово, с. Брезна, избила на просторију северно од Нове Вароши и Кокина Брода, на линији с. Гобате, с. Радојиња, с. Кокин Брод. Нову Варош и комуникацију Нова Варош — Кокин Брод држале су немачке и четничке снаге. Десно од комуникације Нова Варош, Кокин Брод, на линију с. Дражевићи, с. Драмановићи, с. Радијевићи, с. Вилови избила је 3. бригада. Тим дејствима 37. дивизија

[60] Исто, стр. 125—127.
[61] Исто, стр. 128.

Група бораца и официра 1. батаљ. 4. бригаде у Ивањици, октобра 1944. г.

је, са две бригаде, продрла на непријатељску територију у дубини од око 60 километара. Такав распоред је отежавао контролу непријатеља на свим правцима дејстава дивизије.

У том периоду, према плану Врховног штаба, завршена је концентрација главних снага НОВ на територији Санџака, тако да је, у ДРУГОЈ половини августа, отпочело пребацивање 1. пролетерске и 6. личке дивизије на десну обалу р. Лима, у рејону Прибојске Бање.

После успешног разбијања четника на левој обали р. Увца, 37. дивизија је своја дејства усмерила ка Златибору ради садејства са оперативном групом, која је од Берана и Андријевице наступала у правцу Копаоника и даље, ка источној Србији.

У намери да спречи продор наших снага на територију Србије, непријатељ предузима шире операције против јединица 37. дивизије у долини р. Увца, са циљем да их потисне на леву обалу р. Лима. Према положајима 4. бригаде оријентисане су четничке снаге, јачине око 1.000 људи (Златиборски четнички корпус), које су успеле да се пребаце на леву обалу р. Увца, у рејону с. Рутоше, с. Радојиња, и изврше напад на бригаду на положајима с. Радојиња и с. Гобате. Седмог августа бригада је извршила противнапад. Четничке снаге су пружиле снажан отпор, али су разбијене и присиљене на повлачење на десну обалу Увца, претрпевши губитке од око 20 мртвих. У току 7. и 8. августа, 3. и 4. бригада разбијају четничке снаге на десној обали Увца и присиљавају их на повлачење у правцу Бијелих Брда и Златибора.[02]

После извршавања тог задатка, 37. дивизија се оријентише на разбијање четничких снага у рејону Прибоја. У току ноћи 13/14. августа, поново заузима град, а затим се пребацује на леву обалу Лима. По преласку на леву обалу Лима, 4. бригада се распоредила на линији с. Забрдњи Тоци, Ђурово, с. Маржићи, са задатком да контролише правце који од Пријепоља воде ка Прибоју и од Пљеваља, преко Чемерна, ка Рудом. Трећа бригада је посела положаје у рејону с. Касидоли, с. Голеша, с. Добриловићи, са задатком да обезбеђује прелазак 1. пролетерској дивизији на десну обалу Лима, у рејону Прибојске Бање. У току 20. августа, у састав дивизије пристигла је 8. црногорска бригада и разместила у рејону Забрдњих Тоца. Од средине јула, она се налазила у саставу 1. пролетерске дивизије. У рејону с. Голеша, 21. августа ушла је у састав 37. дивизије новоформирана 5. санџачка бригада.

Двадесет и другог августа, 37. дивизија се поново пребацује на десну обалу Лима, на одсеку с. Бистрица, Прибој. Трећа пролетерска бригада добила је задатак да затвори правце који од Вишеграда изводе према Прибоју и да омета непријатељу саобраћај на комуникацији Вишеград — Вардиште — Ужице. Четврта бригада посела је положаје на просторији Китоња, Козомор, Каменица, с. Вранеши и затворила правце који од Бистрице и Нове Вароши изводе у долину р, Увца. Пета бригада је распоређена у рејону с. Радојиња, где је изводила обуку са новоформираним јединицама. Осма црногорска бригада је обезбеђивала лево крило дивизије од правца Рудо — Бијело Брдо.

У току ноћи 23/24. августа, 3. батаљон 4. бригаде на комуникацији Нова Варош — Бистрица, из заседа је напао једну немачку колону. Уништена су 4 камиона, убијено 25 и заробљена 2 немачка војника. Одмах после те акције, бригада се пребацила на десну обалу Увца и посела положаје у рејону села Бурађа, Негбина, Драглица, Доброселица, са задатком да контролише правце који из Бистрице и Нове Вароши изводе према Кокином Броду. Њен 1. батаљон је остао на левој обали Увца, у рејону с. Вранећи, с. Радојиња.[63]

Прва пролетерска дивизија је успела да избије у рејон Палисада, где је водила жестоке борбе са 24. бугарском дивизијом, а немачки пук „Бранденбург" вршио је снажан притисак на 4. бригаду у току 25. августа, на комуникацији Ужице — ЈБубиш — Кокин Брод и поло-

[62] Исто, стр. 138—139.
63 Исто.

ШТАБ
IV САН. Н.О.У. БРИГ.
Бр. службено
7-ЛШ1-1944 год.
Нова Варош
у 23,30 часа

ШТАБУ XXXVII Н. О. У. ДИВИЗИЈЕ

Нова Варош

Тек сада су стигли курири са коначним извјештајем о данашњој акцији од оперативног официра друга Бошковића,[2] који су данас водили борбу са четницима.

7. ов. мјесеца у 5 сати изјутра наш 1. и 2. батаљон напали су четнике на положајима: Црквини,[3] Бакине[4] баре изнад Рутоша, Крстача,[5] Јастребица,[6] Брезна, Јелача, Лесковац, гребен изнад Бање и Црни Врх. На овим положајима непријатељ је био озидао ровове које је бранио са такозваним IV јуришним корпусом, којега су сачињавале сљедеће бригаде: Златиборска, Рудничка, Ужичка и Рачанска бригада, које укупно броје, према подацима заробљеног четника, као и сељака, око 1.000 људи (хиљаду). Непријатељ је протјеран са поменутих положаја преко Увца у правцу Бијелих Брда. Борба је трајала до 12 часова.

Губици непријатеља у овој борби су сљедећи. На положајима је нађено 20 мртвих четника, око 30 рањених и један заробљен.

Ми смо имали 4 рањена, од којих је један теже. Рањеници су: два из 1. батаљона а два из 2. батаљона (од ова 4 рањена су два замјеника командира чета и два водника).

Заплијењено 16 пушака, један холандски „шарац", са три добоша муниције.

Држање бораца и руководилаца је било на висини.

Од оних новомобилисаних које су нам послали јуче из Команде мјеста добар дио је данас утекао из борбе, вјероватно да су кућама побјегли. Чим добијемо њихов списак из ова два батаљона предаћемо Команди мјеста да се хватају. Наши батаљони су се повратили на старе положаје: Китоња (Гобате) и Радојиња.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар — мајор,
Веселин Булатовић

Зам. команданта — мајор,
Душан Филиповић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 3—6, к. 1253.
[2] Вукосав Бошковић.
[3], [4], [5] и [0] Није нађено на секцији 1 : 100.000.

жаје на линији с. Бурађа, с. Негбина, Кокин Брод, с. Радојиња, с. Вранеши. Јаке немачке и четничке снаге држале су утврђене положаје у рејону Бурађанског виса и на јужним падинама Муртенице, до с. Негбине. Са тих положаја непријатељска артиљерија је интензивно подржавала дејства својих јединица. У току ноћи и дана 27. августа, 4. бригада (без 1. батаљона) водила је оштре борбе са немачким снагама у рејону Бурађанског виса, у чије положаје је делимично била продрла, али се, због врло снажног отпора Немаца, морала повући. Немци и четници су потиснути са положаја у рејону Муртенице. У тим борбама погинули су командант 4. батаљона Зарија Јушковић, врло храбар борац, одлучан и омиљен командант, и командири 1. и 2. чете 2. батаљона, Марко Томашевић и Васко Робреновић. Рањено је 8 бораца. Губици непријатеља су износили 6 мртвих Немаца и 4 четника.[64]

По завршетку тих борби, 4. бригада је са два батаљона пребачена на леву обалу р. Увац. Њена дејства усмерена су на комуникацију: Бистрица — Нова Варош — Кокин Брод. Бригада је обезбедила несметан прелазак јединицама 6. личке дивизије преко р. Лима, на сектору Бистрица, Прибој, и покрет у правцу Златибора, у састав 1. пролетерског корпуса. У ноћи, 29/30. августа, ојачани 1. батаљон поставио је заседу на комуникацији Нова Варош — Кокин Брод, у рејону Кулина и Ластава. Немачка колона (око 50 камиона), која се кретала из Ужица према Новој Вароши, упала је у заседу. Кад је наишло чело колоне, отворена је снажна ватра. Међутим, непријатељ се брзо снашао и предузео противнапад са људством изван домета ватре. Батаљон је био приморан да се повуче. Није утврђено колики су губици нанети колони. Према репресалијама које су предузели према становништву у с. Вранеши, претпоставља се да су били прилично велики. Немци су попалили скоро цело село. Без крова над главном остало је око 150 становника. Са каквим су бесом поступили према недужном становништву показује случај Пера Остојића, кога су са женом и ћерком бацили у запаљену ватру.[65]

Офанзивним дејствима наших снага и приближавањем Црвене армије нашим источним границама, непријатељске снаге биле су доведене у тежак положај на територије Србије. У таквој ситуацији, својим наређењем Врховни штаб је, почетком септембра, усмерио борбена дејства 37. дивизије на просторију Вишеград — Вардиште — Мокра гора, у међупростор 1. пролетерског и 12. корпуса, са задатком да снажним притиском на комуникације спречи продор немачким снагама у правцу Ужица, и да тако веже што јаче снаге непријатеља.[66] Пошто је 3. бригада, у току ноћи 5/6. септембра, ослободила Нову Варош и разбила јаке снаге Немаца и муслиманеке милиције, од 6. до 15. септембра све јединице 37. дивизије водиле су жилаве борбе са непријатељем на том сектору, наносиле му осетне губитке и успешно обезбеђивале дејства 12. корпуса у правцу Повлена и Медведника.

За време концентрације јединица НОВ на територији Санџака и приликом њиховог продора на територију Србије, 4. санџачка бригада Ј[е] У јуну, јулу и августу интензивно дејствовала у долини река Лима и Увца, наносећи немачким и квислиншким снагама осетне губитке.

[64] Исто, стр. 140—141.
[65] Зборник, том I, књ. 16, док. 238, стр. 642.
[66] Чедо Друловић, н. д., стр. 150.

Тиме је дала значајан допринос брзом и успешном продору јаких снага НОВ на територији Србије. У то време већ је била израсла у врло чврсту, борбено оспособљену и дисциплиновану јединицу, која је извршавала све постављене задатке. Иако малог бројног стања, својом борбеношћу и вештим маневрима, она је дејствовала као снажна борбена јединица. Скоро цео њен борачки састав био је оспособљен да прими на себе руковођење јединицама, од одељења до чете. Морално-политичко стање је било на високом нивоу, што је, такође, био један од значајних фактора њених успеха.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА БРИГАДЕ НА ПРОСТОРИЈИ УЖИЧКА ПОЖЕГА, АРИЉЕ, ГУЧА И ИВАЊИЦА

Кад је 1. пролетерски и 12. корпус продро на територију западне Србије, непријатељ је отпочео са концентрацијом јаких снага на просторији Краљево, Чачак, Крагујевац. Ради обезбеђења десног крила главних снага, Врховни штаб је наредио штабу 37. дивизије да своја дејства пренесе на просторију Ужице, Пожега, Ариље и Ивањица.

Док је 37. дивизија водила борбе на просторији Вишеграда и настојала да поседне нове положаје, четници и муслиманска милиција су покушали да искористе одсуство наших снага и мобилишу нове јединице на територији западног Санџака. Штаб 37. дивизије је морао оријентисати 3. и део 5. бригаде да онемогући њихове намере. У тој ситуацији, дивизија је водила борбе са непријатељем од р. Таре преко Златибора, Пожеге, Ариља, Ивањице.

Четврта бригада изводила је борбена дејства у рејону Ариља и р. Моравице. Водећи скоро непрекидне борбе са јаким немачким и четничким снагама, које су обезбеђивале повлачење њихових јединица на север, она је 19. септембра протерала четнике из Ариља и његове околине. После неопходних припрема, 23/24. септембра напала је четничке снаге, јачине око 1.500 људи у Ужичкој Пожеги.[67] Благовремено открившн наше намере, четници су се, после слабијег отпора, повукли у правцу Овчар-Бање. Један је четник погинуо а 11 је заробљено. Заплењене су знатне количине хране, муниције и одеће.[68] Због брзе интервенције немачких снага, евакуисано је нешто оружја и муниције, а бригада је присиљена да се повуче у рејон с. Годовик, с. Горобиље. До краја септембра, бригада је остала на територији Пожеге и Ариља, дејствујући, углавном, на комуникацију Ужице — Пожега — Чачак.

Продором наших снага у Србију, разбијене су главне снаге четника и недићеваца и биле су присиљене да се, заједно са Немцима повлаче преко пл. Јелице у правцу Гуче. Четврта бригада сукобила се 1. октобра са њиховим јаким претходничким деловима, под командом Николе Калабића и Драгослава Рачића, које су надирале од Чачка према Гучи. Разбила их је и одбацила преко пл. Јелице. Бригада је, без 3. батаљона, успела 13. септембра да разбије око 500 четника у рејону Гуче и да их одбаци у правцу пл. Јелице и нанесе осетне губитке.

[67] Исто.
в8 Исто, стр. 154.

I

ШТАБ
XXXVII НОУ-ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр.
6-1X-1944 год.
10 ч

ШТАБУ III, IV иУ САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

1. У току 5/6. о. м. јединице III Санџачке бригаде потпуно су разбиле њемачко-четничко-милициске снаге на положајима код Нове Вароши и ослободиле Нову Варош. Непријатељу су нанесени јачи губици. Заплијењено је том приликом више материјала: 10 пушкомитраљеза и митраљеза, 40 сандука муниције, 30 телефонских апарата, 4 радиостанице, преко 100 ћебади, шаторских крила и друге спреме, 1 моторцикл и 1 лимузина.

2. Најновијим наређењем добивеним од Врховног штаба, у склопу општих операција, наша дивизија има задатак да дејствује у правцу Вардиште — Вишеград. Напомињемо, да се ово држи у највећој тајности.

С обзиром на то наређење Врховног штаба

НАРЕЂУЈЕМО:

— IV Санџачка бригада кренуће данас са садање просторије у 20 часова и најкраћим правцем пребациће се на просторију Хајдучки Бор — Суви Бор — Гумиште — Шанац, еа задатком затварања правца и извиђања Штрбци — Бијела Брда — Вишеград — Вардиште —- Мокра Гора.

— III Санџачка бригада ће данас у 20 часова кренути са садање просторије и смјестити се на просторији Брезна — Крстати Бор — Радоиња, са задатком затварања правца од Прибој — Нова Варош.

— V Санџачка бригада остаће на садањим положајима, наиме: Доброселица — Горњи Љубиш — Кућани — Бурађа.

— Горе наведени распоред је наравно привремени у циљу извршења задатка добивеног од Врховног штаба, док ће се наређење за даљи рад добити.[1]

— Штаб дивизије ће се у току 6/7. пребацити за село Доброселицу.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За Штаб
Командант — п.пуковник
Жарко С. **Видовић**

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 50—3, к. 1253.

Заплењено је 15 пушака и нешто муниције. У тој борби је погинуо командир чете Добрило Драгаш са једним борцем, а 5 их је рањено.[69]

После разбијања четника, 3. и 4. батаљон су се повукли у рејон Ариља. Други батаљон је добио задатак да, у току ноћи, поруши комуникацију у Овчарскокабларској клисури и спречи брз продор непријатељских снага у правцу Пожеге. По изласку на комуникацију, штаб батаљона је обавештен да је непријатељ јаким снагама у току дана ушао у Пожегу. Због тога се одустало од рушења комуникације. Батаљон је наставио покрет у намери да протера четнике из Пожеге. На прилазима Пожеги обавештен је о њиховој јачини, што је утицало да штаб батаљона промени и ту одлуку. У свитање 14. септембра, батаљон је прегазио р. Скрапеж и напао четнике у с. Горобиљу, који су га претходног дана заузели. Користећи потпуно изненађење, батаљон је, у кратком окршају, успео да их разбије и нанесе велике губитке: 41 погинули, међу којима је био један официр, 30 рањених и 10 заробљених. Заплењена су 2 аутомата, 1 пиштољ, 200 ручних бомби, 5 коња, архива једног четничког корпуса, а уништено је троја кола муниције и оружја.[70] Приликом пробијања кроз четнички поредак, батаљон је имао једног погинулог и три рањена борца. Изведен је муњевит налет на изненађене четнике. И кувари су отворили ватру на непријатеља да би спасили и запленили његову комору. Батаљон је, после пробоја, ушао у састав бригаде, у с. Годовик, а четничке снаге су се повукле у Пожегу.

Док је бригада водила борбе око Пожеге око 1.500 четника Златиборског и 2. милешевског корпуса, извршили су 15. октобра продор у правцу Ариља.[71] У рејону с. Вране, северозападно од Ариља, налазили су се интендантура и санитет бригаде, са 40 рањеника, болесника и болничког особља. Трећи батаљон, чији је задатак био да штити интендантуру и санитет, одбијао је нападе четника са правца с. Латвица, Поглед. Из другог правца, око 200 четника успело је да продре у с. Вране и нападне санитет и интендантуру. Док је пристигао 3. батаљон 10 бораца додељених као непосредно осигурање интендантуре и санитета, заједно са људством, укључујући и рањенике, узело је учешћа у борби са четницима. Пошто је разбио четнике у рејону с. Латвица — Поглед, 3. батаљон је, у последњем моменту, предузео енергичан напад на групу четника у с. Вране, и отклонио опасност којој су били изложени бригадна интендантура и санитет. У тој борби је погинуло 80 четника, а заплењено је 50 пушака и нешто муниције. Батаљон је имао једног погинулог и шест рањених бораца.[72]

Ноћу 15/16. октобра, 4. батаљон је изненада напао четничке снаге у рејону с. Доња Крушчица и разбио их, уз губитке од 10 убијених и заробљених. Заплењено је 13 коња, 1 тешки минобацач, 1 митраљез. Батаљон није имао губитака.[73]

Наредбом Врховног команданта од 11. октобра, 37. дивизија је враћена под команду 2. ударног корпуса. Корпус је имао задатак да води борбу са немачким снагама које су се из Грчке преко Санџака

[69] Зборник, том I, кш. 13, док. 190, стр. 526—527, и кш. 16, док. 60, стр. 127.
[70] Исто, књ. 14, док. 16, стр. 127—128.
[71] Чедо Друловић, н. д., стр. 155—156.
[72] Исто, стр. 155—156.
Исто, стр. 158—159.

Група бораца и официра 2. батаљона 4. бригаде на Јабуци по ослобођењу Горажда, марта 1945. године

и Црне Горе, повлачиле у правцу Сарајева. Штаб 37. дивизије извршио је прегруписавање својих јединица. Четврта и 5. бригада добиле су задатак да воде борбе са немачким и квинслишким снагама у Санџаку и да се пребаце на комуникацију Нови Пазар — Сјеница — Пријепоље, којом су се повлачиле непријатељске снаге. Под непосредном командом Драже Михаиловића, повлачила се главнина четничких снага са територије Србије, јачине око 12.000 четника.

Док се припремала за покрет у правцу Санџака, 4. бригада је водила жестоке борбе са надмоћним снагама четника на просторији Ариља, Пожеге и Ивањице. Од 19. до 23. октобра бригада је, са једним батаљоном 5. бригаде, у оштрој борби у рејону Ариља, убила и заробила око 160 четника, заплењени су 1 тешки митраљез, 6 пушкомитраљеза, 4 пиштоља и нешто пушака. Наши губици су били 4 погинула и 10 рањених бораца.[74]

После борби у рејону Ариља, бригада је извршила покрет преко Ивањице у правцу Санџака. У току покрета, ноћу 23/24. октобра, разбијени су делови Калабићевог и Рачићевог корпуса и присиљени су да се повуку из Ивањице. Том приликом је заробљено 120 четника и њихова болница, са 56 рањеника и особљем болнице, у којем је било и 5 лекара, који су добровољно пошли са нашим јединицама. Два заробљена лекара су остављена са рањеницима.[75]

[74] Исто, стр. 160.
[75] Исто, стр. 165—166.

Од 24. до 28. октобра бригада је водила борбе са четничким снагама које су се преко с. Катића и пл. Јавор повлачиле према Сјеници, а потом је кренула на комуникацију Сјеница — Пријепоље, правцем Буковик — с. Божетић — с. Радијевићи — Златар — с. Аљиновићи.

У том периоду бригада је на широкој просторији Ужица, Ужичке Пожеге, Гуче, Ариља и Ивањице, често самостално и самоиницијативно, изводила борбена дејства против надмоћнијих непријатељских снага. У тим борбама постигла је запажене успехе, захваљујући, у првом реду, вештим маневрима појединих батаљона и бригаде у целини, сналажљивости бораца и руководилаца, изненадним нападима на насељена места, на непријатељске јединице у покрету и благовременом извлачењу испод удара надмоћних снага противника.

Иако су јединице, скоро непрекидно, изводиле маршеве и борбена дејства, пажња је поклоњена контакту са народом на том подручју. Где нису били организовани органи народне власти, на зборовима грађана бирани су сеоски НОО. Преко њих су прикупљана средства за исхрану јединица и организоване приредбе. Захваљујући томе, народ је врло брзо стицао поверење у наше јединице.

БРИГАДА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ САНЏАКА

По завршеном маршу из рејона Ивањице, преко Јавора, 4. бригада је распоређена и дејствовала је дуж комуникације Сјеница — Пријепоље — Прибој. У току новембра и децембра, заједно са 5. бригадом, на десној, и 3. бригадом на левој обали Лима, она је водила скоро свакодневне борбе с јединицама 21. и 91. немачког армијског корпуса и четничким снагама, које су се преко Сјенице и Црне Горе, долином Лима и преко Пљеваља, повлачиле у правцу Сарајева. На левој обали Лима водила је борбе све до коначног ослобођења Санџака, у јануару 1945. године.

Најзначајнији успех бригада је постигла почетком новембра (5/6. и 6) приликом напада на једну колону 91. немачког корпуса, у рејону с. Аљиновића и Биокова брда. У тим борбама Немцима су нанети губици од 30 мртвих и 35 рањених. Бригада је имала 7 погинулих и 12 рањених бораца.[76]

Од 18. до 25. новембра бригада је, такође, у рејонима с. Грачаница и с. Чикоте, Прибојске Бање и с. Јарменовца, водила врло успешне борбе са непријатељским јединицама, које су се долином Лима кретале у правцу Прибоја. У тим борбама непријатељ је имао 101 мртвог, међу којима и два официра, и око 100 рањених војника. Заплењени су 1 минобацач, 7 пушкомитраљеза, 1 пламенобацач, знатне количине муниције, велики број ћебади, шаторских крила, ранаца и друге опреме. Из бригаде је погинуло 5, а рањено 32 борца.[77]

Ноћу 25/26. новембра предузет је напад на непријатељске снаге, јачине око 800 Немаца, на положајима с. Челице, с. Друглићи, с. Соколица. Будући да су имали бројчану надмоћност и солидну организацију одбрамбених положаја, Немци су само делимично потиснути са положаја. Али у тој су борби претрпели губитке од 28 мртвих, међу којима је био и један официр. Бригада је имала 6 мртвих, међу

[76] Исто, стр. 166—170.
[77] Исто, стр. 170—171.

којима заменик политичког комесара батаљона Јако Војиновић и комесар чете Миломир Ђоловић, и 16 рањених.[78]

У току децембра и почетком јануара 1945. године бригада је наставила непрекидно да се бори против немачких јединица у долини Лима, наносећи им знатне губитке и успоравајући њихово извлачење ка Прибоју и Сарајеву. Почетком јануара, припремила се за ослобођење Прибоја. У току ноћи 3/4. јануара извршен је напад на немачке снаге, јачине око 1.200 војника, на положајима у рејону с. Друглићи. Користећи добро утврђене одбрамбене положаје, Немци су одбили напад и нанели нам губитке од 17 погинулих и 29 рањених бораца. У току ноћи 11/12. јануара, под снажним налетом јединица бригаде, немачке снаге су се око 24 повукле из Прибоја у правцу Вишеграда, на леву обалу Дрине. Тиме је Санџак дефинитивно ослобођен.[79]

Од почетка новембра 1944. године па до ослобођења Прибоја, бригада **је** водила тешке борбе са немачким јединицама на комуникацији Сјеница — Пријепоље — Прибој. Дејства су била доста сложена, с обзиром на зимске услове, оштру хладноћу, доста оскудну исхрану и отежане услове смештаја људства у стамбеним објектима, који често нису пружали ни минималне услове за одмор и загревање бораца. Тај проблем се нарочито заоштрио у децембру, када је бригада попуњена са великим бројем нових бораца, који су се тешко навикавали на такве услове. Руководећи кадар, користећи се стеченим искуствима, показао **је** велику издржљивост и сналажљивост у свим, чак и најкомпликованијим ситуацијама. Исто тако, народ у том крају, у коме је бригада изводила борбена дејства, испољио је велику бригу да се јединице обезбеде бар најосновнијим средствима за исхрану, која се често граничила са самоодрицањем.

У новембру и децембру 1944, штаб бригаде се претежно налазио у с. Дражевићи, у згради пилане, одакле је руководио јединицама. У другој половини децембра извршене су озбиљне кадровске промене у штабу бригаде и неким батаљонима. За команданта бригаде постављен је Душан Филиповић, доташањи начелник штаба, за комесара бригаде Слободан Лучић, до тада комесар 2. батаљона, за начелника штаба бригаде Радојица Секулић, и за помоћника комесара бригаде Богдан Гледовић, до тада комесар батаљона у 3. бригади. За команданта 2. батаљона постављен је Марјан Ковачевић, а за комесара батаљона Душан Ћосовић.

У непрекидним борбама, у току лета и јесени 1944. године, бригада је претрпела велике губитке, тако да се бројно стање знатно смањило. Према наређењу Врховног штаба, почетком децембра, 37. дивизија је попуњена новим борцима са територије Пирота, Беле Паланке и Бабушнице. После попуне, у бригади је формиран и Пети батаљон. Бројно стање батаљона се кретало око 400 до 500 бораца. Укупно бројно стање бригаде — око 2.600 борца.[80] Уздизањем једног дела бораца на руководеће положаје, старији ратници су се скоро изгубили међу новим борцима. Пред руководећим кадром стајали су врло сложени и одговорни задаци на организационом сређивању и учвршћивању

[78] Исто, стр. 174—176.
[79] Исто, стр. 180.
[80] Исто, стр. 185.

јединица, оспособљавању за борбена дејства, организацију исхране, смештају, заштити од масовних прехлада и других обољења. Чести покрети и скоро непрекидна борбена дејства захтевали су предузимање и доста осетљивих мера. Нови борци били су сувише оптерећени и непотребном опремом коју су понели од својих кућа. То је представљало знатне тешкоће у току маршева и борбених дејстава. Али брзо се показала изванредна спремност тих бораца да храбро издрже све напоре и да дисциплиновано извршавају борбене и друге задатке.

Кад је извршила задатак на десној обали Лима, бригада је пребачена у рејон Пљеваља и распоређена на просторији с. Буковица, с. Бољанићи, с. Поблаће, са задатком да чисти терен од заосталих четничких јединица и организује војничку и политичку обуку нових бораца. Због отежаних зимских услова, оно мало хране коју смо добијали од савезника било је врло тешко дотурити до јединица. Пренос је организован товарним коњима или тзв. носачким колонама које су организовали органи народне власти. Посебна пажња је поклоњена оспособљавању комуникације Пљевља — Чајниче, којом се обављао транспорт за све јединице 37. дивизије.

БРИГАДА У БОРБАМА У ИСТОЧНОЈ БОСНИ И У САРАЈЕВСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

Пред фронтом 37. дивизије на левој обали Дрине, на линији Вишеград — Рогатица — Горажде, бранили су се делови 181. немачке дивизије. Сва насељена места била су организована као јаке отпорне тачке, са минским пољима и бодљикавом жицом испред положаја. Немци су посебно утврдили рејон Горажда, који је бранио немачки 334. пук 181. дивизије.[81]

Штаб 4. бригаде је 14. фебруара наредио јединицама да почну наступање ка десној обали Дрине, и да се припремају за њено форсирање и ликвидацију непријатеља у Горажду. Већ петнаестог фебруара 4. бригада, ојачана са једном батеријом артиљеријске бригаде, добила је задатак да форсира Дрину и предузме напад на непријатељске снаге у рејону Горажда. Штаб бригаде је 17. фебруара издао заповест батаљонима за прелазак на леву обалу Дрине, и то: 4. батаљон у рејону с. Копачи, са задатком да, по преласку реке, образује мостобран; 2. и 5. батаљон у рејону с. Зубчићи, с тим да по преласку поседну положаје на линији с. Патке — Клоповац (к. 703) — с. Гламоча; 3. батаљон да дејствује са десне обале Дрине по непријатељским јединицама на комуникацији Устипрача, с. Копачи. Први батаљон је остављен на просторији Чајниче, с. Поблаће, пл. Ковач да чисти терен од остатака четника и усташа. Пошто 4. батаљон није успео да форсира Дрину на свом сектору, оријентисан је да пређе на леву обалу у рејону с. Зубчићи.[82]

Од 18. фебруара до 4. марта, са малим прекидима, вођене су борбе око Горажда. Нарочито су биле жестоке у току ноћи 18/19, 19/20, 21/22. и 27/28. фебруара, уз обострано велике губитке. Немци су на прилазима граду организовали за одбрану јаке отпорне тачке: Мишјак,

[81] Архив ВИИ, кш. 1255, рег. бр. 4/13.
[82] Чедо Друловић, н. д., стр. 189.

ШТАБ
IV УДАРНЕ БРИГАДЕ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ
Оп. пов. бр. 27
18 март 1945

З А П О В Ј Е С Т

Секција: Сарајево, размер 1:100.000.

СУТУАЦИЈА

Услед промјене ситуације на Иван Седло — Игман, где је непријатељ пробио преко Игмана до Трнова у правцу Калиновика, наша **је** бригада добила нови сектор.

У вези горњег

НАРЕЂУЈЕМО:

1 — Други батаљон ове бригаде заузеће положаје **наспрам** непри**јатеља** на просторији села **Газиводе.**

2 — Трећи батаљон ове бригаде заузеће положаје наспрам непри**јатеља** на просторији села **Каменице.**

3 — Четврти батаљон ове бригаде заузеће положаје наспрам непријатеља на посторији села **Врхпраче.**

4 — Пети батаљон ове бригаде заузеће положаје наспрам непри**јатеља** на просторији села **Богојевића.**

З А Д А Т А К

Батаљони ове бригаде имају задатак на својим положајима, да врше извиђање и затварање простора од Јахорине и Стамболчића, са циљем прогањања непријатеља.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар — мајор,
Слободан Лучић, с.р.

Командант — капетан,
Милош Влаховић, с. **р.**

Тачност преписа

О в ј е р а в а:

Начелник Штаба — поручник,
Павле Јуковић

Змајевац, Попов Дол и друге. Испред тих отпорних тачака биле су постављене мине изненађења, које је било тешко открити приликом ноћних дејстава. Осим тога, у граду су организовали за одбрану положаје на левој обали Дрине и јаче објекте у самом граду. На те положаје 4. бригада је, заједно са 3. бригадом, узастопно нападала, али ју је непријатељ одбијао жестоком ватром са утврђених положаја, уз снажну подршку минобацача и артиљерије. У току ноћи 4/5. марта, 4. и 3. бригада извршиле су снажан јуриш на немачке положаје и присилиле Немце на повлачење у правцу Јабуке. После вишедневних борби, уз обострано велике губитке, Горажде је дефинитивно ослобођено.

Четврта бригада је у борбама око Горажда имала 51 погинулог и 140 теже и лакше рањених бораца и руководилаца.[83] Према извештају штаба бригаде заплењено је 160 пушака, 5 митраљеза, 500 ручних бомби и друге опреме. Немци су претрпели губитке око 250 мртвих, непознат број рањених и 50 заробљених усташа. Млади, још неискусни борци из источне Србије испољили су велику хбраброст, пожртвовање и дисциплину, и прекалили се за даља дејства која су стајала пред бригадом.

По ослобођењу Горажда, бригада је наставила да гони непријатеља дуж комуникација Устипрача — Рогатица и Горажде — Јабука — Месићи. До 8. марта ослобођени су Месићи и Рогатица, у којој су Немци минирали један број напуштених кућа минама изненађења, од којих је погинуло и рањено неколико наших бораца. Погинуо је Рамо Јуковић, командир чете у 4. батаљону. Тога дана бригада је избила на линију с. Сељани — с. Подкалдрма — с. Погледала — с. Потпећи — с. Златни До.

Док су јединице 37. дивизије наступале према Сарајеву, у Горажду је 13. марта одржана партијска конференција, на којој је учествовало 160 делегата из свих јединица дивизије. На конференцији је анализиран дотадашњи рад партијске, скојевске и војне организације, са тежиштем на ономе шта се радило и постигло са новим борцима, те на задацима за наредни период. Констатовано је да су све јединице 37. дивизије, и поред тешкоћа са којима су биле суочене, успешно извршиле постављене задатке и постигле запажене резултате у борби са немачким снагама. За номандира бригаде постављен је Милош Влаховић, пошто је Душан Филиповић отишао на нову дужност, а за начелника штаба Павле Ђуковић.

Од 10. до 27. марта, бригада је наступала лево од комуникације Сјетлина — Пале. Десно је наступала 3. бригада. После ослобођења неколико места, бригаде су 27. марта избиле на линију: 3. пролетерска — с. Шиповице, с. Раковац, Шанац (к. 1113) Миндуре, Голеш (к. 1022), с. Брезовац, с. Шапци, с. Ристовац, с. Милетина; 4. санџачка — с. Лисина, с. Сарачево, Пале, с. Бистрица, Црни врх, с. Павловац, одакле је усмерила дејства у правцу Требевића, Пала и Стамболчића.[84]

Испред 3. пролетерске и 4. санџачке бригаде бранио се немачки 334. пук 181. дивизије и делови усташко-домобранских снага.[85]

вз Исто, стр. 196.

[84] Исто, стр. 199.

[85] Исто, стр. 195.

Састанак Штаба 37. дивизије са штабовима бригада у Прибоју, априла 1945. г.

У штабу дивизије, у селу Реновица, одржано је 22. марта војно--политичко саветовање, на коме су узели учешћа команданти бригада, комесари и помоћници комесара бригада. Сем анализе стања у јединицама, основни циљ је био да се команде и јединице припреме за задатке који их очекују у току борби за ослобођење Сарајева. На саветовању је узео учешћа политички комесар 2. корпуса друг Војин Николић. Поред осталог, он је одао пуно признање јединицама 37. дивизије на успесима које су постигле у дотадашњим борбама.

По завршеном саветовању, штаб 37. дивизије издао је наређење штабовима бригада, у коме је указао на најважније задатке којима треба поклонити пажњу у току припрема за даља дејства јединица. Посебно је скренута пажња на припрему бораца за вођење уличних борби и откривање мина изненађења које ће непријатељ, приликом повлачења постављати на појединим објектима у граду. Указано је и на коректност односа према народу у Сарајеву и његовој околини.

Дана 22. марта 1945. године, 4. бригада је била попуњена са 3.551 борцем. Од наоружања имала је 2.133 пушке, 26 тешких митраљеза, 77 пушкомитраљеза, 37 аутомата, 5 противтенковских пушака и 13 минобацача. Наоружање је било различитог порекла, различитих калибара и модела.[86]

После завршених припрема у свим јединицама које су учествовале у сарајевској операцији, општи напад за ослобођење Сарајева отпочео је 28. марта у 4 часа. Са линије коју су јединице 37. дивизије достигле у току 27. марта, 4. бригада је кренула на извршење свог задатка. Од 28. марта до 5. априла водила је снажне борбе са немачким снагама на положајима око Великог и Малог корана, Пала и Требевића. Нарочито оштре борбе су вођене у рејону Пала и око Требевића. Та два објекта Немци су били добро утврдилп и организовали

[86] Исто, стр. 199.

за кружну одбрану. У току 3. априла, 3. и 4. бригада, уз подршку артиљерије 37. дивизије, после снажног налета, успеле су да разбију непријатељске снаге у рејону Пала и присиле их на повлачење према Сарајеву. Заузимањем Пала, створени су услови за организацију напада на само Сарајево. У тим борбама непријатељ је имао 60 мртвих и око 90 рањених. Наши губици 18 погинулих и 44 рањених.[87]

Петог априла око 15 часова, штаб дивизије је наредио 4. бригади да организује напад на Сарајево. Требало је претходно ликвидирати немачке снаге на Требевићу, а потом главним снагама продужити напад на сам град. За ликвидацију непријатељских снага на Требевићу одређени су 2. и 4. батаљон. Истовремено, са почетком дејстава на Требевићу, извиђачка чета бригаде добила је задатак да се, преко Требевића, убаци у град. Око 17 часова отпочео је напад на Требевић. Снажним налетом 2. и 4. батаљона непријатељ је био присиљен на повлачење преко с. Миљевићи у правцу Алипашина моста. За то време извиђачка чета, разбијањем једне непријатељске јединице у рејону с. Довлићи, наставила је наступање преко Бистрика. У 19 часова, код Принциповог моста, избила је на реку Миљацку. После ликвидације непријатеља на Требевићу, бригада је продужила одмах преко Бистрика и до 22 часа избила на Миљацку, очистила њену леву обалу и око 24.00 код Принципова моста, прешла на десну обалу Миљацке. Десно дуж комуникације Пале — Сарајево и дуж железничке пруге Пале — Бистрик дејствовала је 3. пролетерска бригада а лево јединице 3. ударне дивизије. У борбама 4. и 5. априла бригада је нанела непријатељу губитке од 90 мртвих и 150 рањених. Заробљено је 70 непријатељских војника и заплењене знатне количине наоружања и друге опреме.[88]

У борбама у источној Босни и сарајевској операцији 4. бригада је од Горажда, дуж комуникације Горажде — Сарајево и за Сарајево, водила тешке борбе са немачким јединицама и дала значајан допринос дефинитивном ослобођењу тог дела наше земље. Та борбена дејства изводила је у врло тешким зимским условима, уз изразито оскудну исхрану, одећу и обућу. Али борци и руководиоци су показали велику борбеност, пожртвовање и храброст. Народ Санџака и источне Босне несебично је обезбеђивао наше јединице исхраном, одећом, смештајем, осим тога, помагао је на оспособљавању путева за преношење борбених средстава и других потреба за настављање борбе.

БРИГАДА У БОРБИ СА ОСТАЦИМА ЧЕТНИЧКИХ СНАГА

После ослобођења Сарајева, 7. априла, Генералштаб ЈА наредио је 37. дивизији да одмах изврши покрет из рејона Сарајева и поседне положаје на Дрини, од Вишеграда до Зворника, са задатком да чисти терен од четничких и усташких снага, које су заостале на том терену, и да им не дозволи пребацивање на десну обалу Дрине.

Четврта санџачка бригада је кренула из Сарајева 10. априла. До 16. априла посела је положаје на Дрини, од Сребренице до Зворника. Одмах је почела са чишћењем терена од заосталих четничких јединица. Спречила је њихово пребацивање преко Дрине у Србију. На

[87] Исто, стр. 202.
[88] Исто, стр. 210—211.

левој обали је разбијена и похватана обавештајно-диверзантска група четничке Врховне команде, са капетаном Бранком Гашпаревићем „Гаром" на челу. Заплењене су две радио-станице са шифрама, велики број адреса поверљивих људи на територији Србије, разни други документи и нешто златних фунти. Са Гашпаревићем је заробљен и његов радио-телеграфиста и једна група четника.

На тој проеторији до 7. маја бригада је, у свакодневним акцијама, успела да зароби и ликвидира око 1.000 четника и усташа и заплени 12 пушкомитраљеза, 28 аутомата, 300 пушака, око 15.000 метака и друге ратне опреме.

Извршавајући постављени задатак, бригада је тако дочекала капитулацију Немачке. Пошто су јаке снаге четника, под командом Драже Михаиловића, надирале преко Калиновика у правцу Фоче, са намером да се пробију у Србију, Генералштаб ЈА је наредио 37. дивизији да се пребаци на просторију Калиновик — Фоча, да са осталим јединицама учествује у разбијању четничких снага, и да им онемогући пребацивање на десну обалу Дрине. Штаб дивизије је наредио 3. пролетерској бригади да се пребаци у рејон Калиновика, а 5. санџачкој да поседне положаје у рејону Горажда. Четврта санџачка је добила задатак да са главним снагама поседне положаје на десној обали Дрине, између Фоче и Шћепан-Поља, с једним батаљоном дуж комуникације Фоча — Миљевина, и другим дуж комуникације Устиколина — Фоча.

Задатак бригаде је био да са тих положаја учествује у разбијању четничких снага у долини Сутјеске и уништава поједине групе које покушају да се преко Дрине пробију у Санџак, или преко комуникације Фоча — Калиновик на Романију. И тај задатак бригада је успешно извршила. На том терену је остала до 4. јула. Тада се преко Пљеваља, Пријепоља, Сјенице и Новог Пазара пребацила у рејон Ивањице и Ариља. То је био и крај њеног борбеног пута, када је прешла на мирнодопски начин живота и рада.

Од формирања па до завршетка рата, бригада је самостално, у садејству са осталим бригадама 37. дивизије и другим јединицама НОВ, водила велики број крупних и, по резултатима, врло значајних борбених дејстава на територији Санџака, Црне Горе, Србије и источне Босне. У тим борбама нанела је непријатељу велике губитке у људству и борбеној техници. При извршавању свих борбених задатака, успешно је сарађивала са осталим бригадама 37. дивизије, јединицама 2. ударног корпуса, и са другим јединицама НОВ на територији Србије и источне Босне.

У току целог борбеног пута у бригади се врло интензивно радило на развијању партијско-политичког и културно-просветног живота у јединицама. На том плану су постигнути запажени резултати. У свим батаљонима и четама издавани су батаљонски и четни листови, у којима је сарађивао велики број бораца и руководилаца. Према извештају дивизијског комитета послатом ЦК КПЈ, маја месеца 1945, у бригади је било организовано 1.147 бораца и руководилаца: 301 члан КПЈ, 119 кандидата за чланове КПЈ и 717 чланова СКОЈ-а.[89]

[89] Зборник, том IX, кн>. 9, док. 135.

Штаб 3. пролетерске НОУ бригаде и гитаб 5. санг/.ачке НОУ бригаде по ослобођењу Сарајева, априла 1945. године

Посебна пажња је посвећивана правилном односу према народу на терену на коме се бригада кретала и изводила борбена дејства. У тим крајевима народ је активно учествовао у свим врстама помоћи, дајући често и последњи залогај, чиме је огромно помогао заједничкој борби и успесима које су постигле наше јединице.

Бригада је часно и успешно завршила свој борбени пут и дала велике жртве за ослобођење наше земље и победу револуције. Из њених редова положили су своје животе, на бојном пољу, 292 борца и руководиоца, међу којима су обавештајни официр бригаде Радоје Тошић, командант 4. батаљона Зарија Јушковић, један заменик команданта батаљона, један референт санитета батаљона, 11 командира чета и њихових заменика, 8 комееара и цомоћника комесара чета, велики број командира водова и десетара. Сем погинулих, бригада је имала 490 рањених бораца и руководилаца, међу којима је и први комесар бригаде Живко Жижић.[90]

Одајући признање за успехе, жртве и допринос за ослобођење наше земље, врховни командант оружаних снага СФРЈ друг Тито је бригаду одликовао Орденом братства и јединства са златним венцем и Орденом заслуга за народ за златном звездом.

[90] Чедо Друловић, н. д., списак погинулих, стр. 227—238.

Способна јединица за велике борбене задатке

Чедомир Чедо Друловић

Крајем 1943. године, ситуација на југословенском и светском ратишту била је врло повољна. Слободне територије у Југославији биле су велике. НОВЈ је израсла у велику снагу. Напредовање савезника на свим фронтовима говорило је о поразима фашистичких снага на свим ратиштима.

У време формирања 4. санџачке ударне бригаде ситуација у Санџаку је била врло сложена. Четврта бригада је формирана 1. децембра 1943. године у Пљевљима, уочи пријепољске катастрофе —- лимско--дринске операције (VI непријатељска офанзива), која је почела 3/4 децембра 1943. године, а коју су тешко доживеле наше јединице на десној обали Лима и Пријепоља. Тај пораз се, поред осталих неповољних прилика у Санџаку, морао одразити и на 4. бригаду. Заправо, њено формирање тада је било у току, још је попуњавана војничким и политичким кадром, а морала је да пође на положаје у правцу Челебића, дуж Дрине од Шћепан Поља до Фоче. Зима је била врло хладна са високим снегом. Борци су били слабо обучени и обувени, исхрана недовољна, наоружање није било лоше, али је било мало муниције. Борбено искуство бораца било је незнатно, онолико колико су у одредима могли за кратко време да науче о руковању оружјем и да учествују V некој мањој борби на терену својих срезова.

При завршетку лимскодринске операције бригада је постепено увођена у све веће борбе, попуњавана искусним руководећим кадром из 3. пролетерске бригаде и искусним политичким радницима. У току зиме 1944. године формирани су курсеви у бригади за војно и политичко образовање кадрова, тако да се упоредо учило и бранила се слободна територија од свакодневних напада непријатеља. Непријатељ је и тада био вишеструко бројнији и боље наоружан.

Наши напади у правцу Пљеваља и Пријепоља били су готово свакодневни.

Доста оспособљена бригада је имала одређене задатке у току пролећне офанзиве (VII непријатељске офанзиве), у којој су учествовале немачке и четничке снаге, као и бројна муслиманска милиција. Тада је на слободној територији Санџака и Црне Горе савладан вишеструко јачи непријатељ.

После тих напорних борби бригада је код Пљеваља упорно бранила поново ослобођену територију. У мају је успела да савлада четничке снаге у утврђеном рејону Љуће, који су и раније јединице НОВЈ покушавале освојити. Тај успех водио је бригаду ка све већим борбама. Он је био значајан и у политичком погледу, јер је постојало

веровање четника и њихових пријатеља да је лакше заузети Пљевља него утврђени рејон Љуће. Јасно је да ово није могла бити истина.

Већ у јуну 1944. године бригада је била способна за велике задатке, какав је био противнапад на Брашанско брдо код Пријепоља, где су Немци и четници били изненађени и натерани на бекство. Бригада је тада успела да заплени доста оружја и муниције као и друге ратне опреме. Овај противнапад био је посебно важан, јер је изведен у току дана, само неколико часова откако је непријатељ са тих поло-!аја потиснуо делове 1. батаљона 4. бригаде.

Треба поменути борбе око Рудог и Прибоја и неколико брзих прелазака преко р. Лима. Борба за Рудо и његово ослобођење 1. августа 1944. године је веома важна због низа брзих продора и преласка, под борбом, преко дубоког Лима, кога су браниле јаке снаге-четника, недићевске армије, муслиманске милиције и известан број немачких мањих јединица.

Заседа ојачаног 1. батаљона 4. бригаде, крајем августа 1944. године, на реци Злошници између Кокин Брода и Нове Вароши, је исто тако, једна од врло успешних акција. Тада се непријатељска колона камиона, једним својим делом нашла у широко постављеној заседи поред пута. Колона се кретала из правца Ужица према Новој Вароши, преко Лешке Превије, поред Брђанског виса, Кокин Брода уз Злошницу. У камионима су били немачки војници који су послати као по-!ачање њиховим јединицама у борбама са јединицама 2. корпуса НОВЈ, у току дурмиторске операције, августа 1944. године.

Заседа је била врло ефикасна. Поред изненађења бредом, пушкомитраљезима, малим бацачем и другим пешадијским наоружањем добро су погађани циљеви. Камиони су гађани са блиског одстојања (50—100 м ваздушне линије). Бар се 10 камиона нашло у ватри заседе. Морало је бити најмање 100 мртвих војника, а сигурно је много више било рањених. Немци нису могли пружити јачи отпор. Место заседе је било у мртвом углу немачкој артиљерији која је била постављена као обезбеђење комуникације на Брђанском вису и Ћилуму у Амзићима. Заседа се на крају повукла, јер су Немци који нису упали у заседу искористили заобилазни правац преко с. Вранеша и Мрчког брда, да би је са леђа напали.

Због великих губитака непријатељ се и тада осветио над голоруким и недужним становницима села Вранеша. Фашисти су запалили све партизанске куће. У запаљену кућу Пера Остојића бацили су њега, његову жену Радојку и 18-годишњу кћер, док двоје деце која су избегла ту страшну смрт постали су војници НОБ-а и револуције. Део становништва се пред непријатељем склонио у шуму.

Продирање Оперативне групе дивизија преко Ибра и Копаоника у југоисточну Србију, 1. и 12. корпуса НОВЈ преко Лима, Дрине, Златибора, Таре, Медведника, Повлена и Маљена у западну Србију, у правцу Београда, натерало је немачку команду да делове 755. дивизије пребаци из Босне у Србију, да их супротстави нашим снагама настојећи да спречи наш продор у правцу Београда и да обезбеди својим јединицама групе „Е", повлачење из Грчке, Македоније и источне Србије ка западу. 37. дивизија имала је задатак да спречи продор тих немачких јединица из правца Вишеграда преко Пожеге ка Чачку и Краљеву. У овим борбама учествовала је и 4. бригада, поред 3. пролетерске, 5. санџачке и 8. црногорске бригаде. Почетком

септембра 1944. године 8. бригада је прешла у састав Прве пролетерске дивизије и са њом наставила борбена дејства ка Ваљеву и Београду. На том простору биле су успешно вођене борбе од Вишеграда преко Ужица, Пожеге, Овчара и Каблара.

Четврта бригада водила је тешке борбе са (око 12.000) четника Драже Михаиловића при повлачењу из Србије, са Недићевцима и

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 18
17-111-1944
21 ч

ШТАБУ III, IV и VIII БРИГАДЕ

1. Ситуација: Према прикупљеним подацима у Пећи (гарнизону) се налази свега око 150 Њемаца, док су извјесне њемачке јединице пребачене из Сјеверне Албаније за Косовску Митровицу. Врши се мобилизација у Метохији. У Пећ долазе рањеници, што изгледа да мјештани Срби воде борбу са муслиманима. Такође између Ђаковице и Призрена дејствују неке партизанске јединице. У Новом Пазару има врло мало Њемаца. У Пљевљима се налази око 1.800 Њемаца, а у Пријепољу је било три чете Њемаца, док по неким подацима има и више.

Јединице II Пролетерске дивизије и V Крајишке у циљу форсирања Лима воде жестоке борбе са јаким снагама четника и недићеваца које настоје да их у томе спријече. Њемачке снаге из Пљеваља и Пријепоља активно дејствују на те наше јединице у циљу угрожавања њиховог бока и позадине, садејствујући четничко-недићевским снагама на Лилу. Наша дивизија је добила задатак од Штаба II Ударног корпуса[2] да активно и директно помогнемо извршење задатка II и V Дивизије, везујући њемачке снаге на сектору Пљевља, обезбјеђујући бок II Дивизије и дејствујући најенергичније на комуникацију Пријепоље — Пљевља.[3] У вези тога

ШТАБУ III, IV и VIII БРИГАДЕ

— IV Санџачка бригада, ојачана са Пљеваљским одредом (којега ће штаб те бригаде одмах узети под команду), одмах по пријему овога наређења извршиће покрет са садање просторије и кренуће правцем Мељак — Градац — Бољанићи, гдје ће пресјећи комуникацију Пљевља — Ковач — Метаљка између Бољанића и Готовуше. Ухватиће везу са II и V Дивизијом чим стигне на тај сектор и у вези њихових операција задржаће се на тој комуникацији, а потом у згодноме моменту пребациће се што брже преко Крњаче и Адровића са задатком дејства на комуникацију Јабука — Пљевља. Ухватиће везу по доласку на ту просторију са III Санџачком бригадом која ће дејствовати

Љотићевцима од Пожеге, Овчара, Каблара, Јелице, Гуче, Ивањице, преко Јавора до села Кладнице, куда их је водио пут ка Сјеници, где су се сврстали у колону немачке „Е" Групе јединица, које су се повлачиле ка западу.

После успешно завршене борбе у рејону Западне Моравице бригада је, као и 3. и 5. бригада, пребачена крајем октобра 1944. на комуникацију Сјеница — Пријепоље — Прибој, чији је задатак био да напада.

на комуникацију Пријепоље — Пљевља са базама јужно од те комуникације. Потом ће IV Бригада уз помоћ III Санџачке бригаде прећи комуникацију Јабука — Пљевља и преко Вијенца — Матаруга — Мијаковића заузети садање положаје, односно дејствоваће у правцу Пљеваља са просторије Мијаковићи — Мељак — Пљевља.

IV Санџачка бригада ће настојати да што прије избије на комуникацију Пљевља -— Бољанићи а потом у свима својим покретима и акцијама да буде брза и енергична. Никакву лабавост не допуштати.

— III Санџачка бригада (без једног батаљона) пребациће се 19. ов. мј. на просторију Камена Гора — Вуково Брдо — Обарде, одакле ће предузимати акције и вршити стални притисак на комуникацију Пријепоље — Пљевља. Претходно очистити четнике са те просторије и комуникације Јабука — Мијајловица — Вијенац. За акцију на самој комуникацији првенствено се треба добро осигурати. Такође благовремено припремити и резервну храну да би борци за вријеме засједе могли издржати на положајима. Дејство те бригаде мора непријатељ добро да осјети и да веже јаке снаге за исту, које се сада углавном оријентисане у правцу II Дивизије.

Један батаљон III Санџачке бригаде у заједници са Бјелопољским одредом дејствоваће у правцу Комарака и Бродарева. (Предлажемо да то буде ваш 1. батаљон.) Тај батаљон ће узети под команду своју Бјелопољски одред. Он нека се постави са једном четом у Кичеву а са двије чете на Граб. Бјелопољски одред нека држи положај код села Миоча. Тај ваш 1 батаљон према ситуацији употријебите за заштиту вашег десног бока, а најбоља је заштита да, за вријеме вршења акције те групе од три батаљона тај батаљон дејствује у правцу Брајковца, односно Комарана у циљу везивања непријатеља на своме сектору, а који би вас могао да угрози.

Када ухватите везу са IV Санџачком бригадом, и пошто се она пребаци преко комуникације Пријепоље — Пљевља, ви ћете се такође пребацити на ваше старе положаје.

— VIII Црногорска бригада ће по пријему овога наређења најхитније пребацити свега двије чете правцем Беране — село Штитари — Бијело Поље, с тим да једна чета држи положаје код села Оброва (изнад Бијелога Поља), а друга чета код села Расова. Задатак тих двије чета је одбрана Бијелога Поља од правца Сјенице. Најзгодније вам је да положаје село Штитари — село Обров — село Расово држе чете једног батаљона. Са осталим батаљонима вршите ваш досадањи задатак, односно одбрану Берана од правца Рожаја и Бихора.

Изразито успешне борбе бригада је водила у новембру и децембру за време повлачења непријатеља према западу. У Прибојској Бањи и селу Јармовац батаљон 4. бригаде напао је непријатеља смештеног под шаторима. Ручним бомбама и снажном ватром из пешадијског наоружања, непријатељу су нанети знатни губици. После тога, немачки логор се у нереду повукао у Прибој. Тада је заплењено доста оружја, муниције, шаторских крила, ранаца, одеће, обуће итд.

Дан ослобођења Прибоја, 12. јануар 1945. године, остао је забележен као дан потпуног ослобођања Санџака. Заједно са немачким једи-

2. Покрети и акције јединица морају бити брзи, енергични и благовремени са циљем да се непријатељ збуни, да се вежу што јаче непријатељске снаге, и да му се нанесе жртава. Само добрим дејством наших јединица могу се умногоме олакшати и задаци II и V Дивизије, који су од неоцјењиве важности за даљи ток наших операција и наше борбе. Свака колебљивост, свака млитавост и небудност мора да се искоријени.

3. Главни штаб за Санџак ће наредити поменутим одредима да се ставе под команду наших јединица.

4. IV Санџачка бригада ће достављати овоме штабу извјештаје према ситуацији, III Санџачка бригада редовно, да би имали преглед њенога рада и ситуације на њеном сектору, а VIII Бригада као и досада.

5. Према најновијем извјештају од **13.** ов. мј., јединице II Пролетелерске дивизије, водећи жестоке борбе у долини Лима, нису успјеле да пређу Лим и биле су заузеле нове положаје на просторији Пене**зићи** — Ритошићи — Јабуков Гроб. IV Санџачка бригада, одмах по хватању везе са II и V Дивизијом, упознаће их детаљно са задатком ове дивизије а специјално те бригаде.

6. Борбени знаци за ову дивизију:

19 март **1944 Рудо — Прибој**
20 „ „ Пљевља — Пријепоље
21 „ „ Војо — Данило
22 „ „ Новак — Блажо
23 „ „ Чедо — Халил
24 март 1944 Веселин — Милија
25 „ „ Пеко — Митар
26 „ „ Беране — Бијело Поље

7. Штаб дивизије ће се налазити у Шаховићима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
Мило Јовићевић

Командант, мајор,
Жарко С. **Виловић**

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 8—1, к. 1253.
[2] Види том III, књ. 7, док. бр. 110.
[3] О извршешу овог наређеша види док. бр. 139 и 141.

ницама четници су се повукли у источну Босну, заправо главнина њихових снага повукла се са првим ешелоном Немаца.

Санџак и Црна Гора остали су слободни, док је 37. дивизија са положаја од Прибоја преко Пљеваља и Чајнича извршила покрет у правцу Горажда. Са десне обале Дрине 3. и 4. бригада су нападале на Горажде, а 5. бригада на Вишеград и Власеницу — Хан-Пијесак, одакле је продужила дејства ка Романији са јединицама 3. корпуса.

Борбе за Горажде су биле и најтеже борбе 37. дивизије на њеном ратном путу. Непријатељ је био утврђен на положајима око Горажда, Вишеграда, Међеђе, Рогатице и дуж комуникација ка Сарајеву. Дрина је била велика препрека и велики савезник непријатељу, тако да је при сваком нападу на Горажде било доста жртава. Само у једном ноћном нападу 3. и 4. бригада претрпеле су губитке од 82 борца и руководиоца. Било је и много тешко и лакше рањених.

Са јаких и добро утврђених положаја, брањених јаком артиљеријском ватром, Немци су морали по сваку цену да држе Горажде и положаје око њега, те узастопне положаје преко Романије до Пала и Требивића, извлачећи велики број рањеника, ратни материјал, установе и јединице које су се, одступањем ка западу, скупиле у рејону Сарајева из Црне Горе, Херцеговине, Грчке и источне Србије. Њима је раније била пресечена одступница преко Београда, Ужица и ЈБубовије.

Горажде је, после више напада, ослобођено 5. марта. Оелобођени су и Пале и Требевић уочи борбе за ослобођење Сарајева. У Сарајево се међу првим јединицама ушле 6. априла 1945. године 3. и 4. бригада 37. дивизије из правца Требевића и Пала.

Ослобођење Сарајева донело је радост свим јединицама НОВЈ које су се бориле за његово ослобођење и народу који је дочекао ту слободу. Ипак, било је и жртава. Тог јутра погинуо је Славиша Вајнер, прослављени партизански обавештајац Сарајева. Језив је био призор унакажених лешева у Лубурића вили.

Народ је заједно са војском славио ослобођење града, чекао да откуца последњи час живота окупатора у целој земљи да би се славље проширило на нову, слободну домовину збратимљених народа.

И најзад, морамо бар поменути велики успех 37. дивизије у разбијању главне четничке групе која је пошла у Србију да настави злодела. Главни терет те борбе имала је 3. пролетерска санџачка бригада, али и 4. и 5. санџачка бригада. Жестоке борбе вођене су од Калиновика и Трескавице, Миљевине и Романије до Сутјеске и Тјентишта. Касније, са четницима су водиле жестоке борбе и јединице 3. корпуса, Народне одбране и позадинске јединице.

Круна успеха 4. санџачке бригаде, као уосталом и свих јединица НОВЈ, јесте братство и јединство, ковано међу борцима и народима из разних крајева наше земље, другарство у јединици, борбеност и добар однос према народу.

Борбена сналажљивоаи у тешким условима

У борбама вођеним од 2. до 8. фебруара 1944. године, Немци, четници и муслиманска милиција нису успели да разбију 4. санџачку бригаду, већ су били присиљени да се повуку према Пљевљима. После ових борби јединице 4. санџачке бригаде нашле су се на својим ранијим положајима, селима: Црнобори, Горње Село, Какмужи, Хоћевина, Трновице, Орља.

3. батаљон заузео је положај села: Црнобори, Горње Село, источни део Крушева (Мирадовићи) и затварао правце: Пљевља — Драгаши и Плевља — Оџаци — Влаховићи — Косаница. Лево од 3. батаљона, на положајима села Крушево и Какмужи се налазио 4. батаљон.

Убрзо затим 13. фебруара, Немци и четници поново су почели са нападима на положаје 4. бригаде. У раним јутарњим часовима, немачка колона јачине око 300 војника, у чијем саставу је била и једна чета скијаша, напала је на положаје 3. батаљона, а већа колона четника из с. Љуђа напала је 4. батаљон. Непријатељ је имао за циљ да 3. и 4. батаљон протера са ових положаја, да нае натера у планински масив Љубишње, да нас лиши извора снабдевања и поново доведе у тежак положај. Борба је почела под врло лошим временским условима. Снег је био врло висок. Ван утабаних стаза кретање је било готово немогуће. Било је јако хладно.

У првом налету Немци и четници су успели да заузму Крушево, продру у Драгаше и раздвоје 3. и 4. батаљон. 3. батаљон био је одсечен од своје бригаде. Команда 3. батаљона прозрела је непријатељску намеру и није дозволила да батаљон буде набачен на планински масив. Наређено је да се 3. чета повуче са првобитних положаја у засеок Стублине, а 2. чета из Горњег села на положај Мандовац (к. 1185) и да одатле спречава даљи продор Немаца ка Влаховићима. Ни на овим положајима, услед надмоћности непријатеља, батаљон није могао да се задржи. Одлучено је да се повуче на повољније положаје: превој на путу с. Влаховићи, гребен северно од с. Јаворак и да са ових положаја онемогући непријатељу даље продирање у правцу Косанице, а затим преко Њивица и Зеленог Борја да успоставимо везу са 3. прол. санџ. бригадом.

Приликом повлачења на нове положаје у село Влаховићи заостао је помоћник комесара батаљона Малиша Шћекић са једним водом бораца и борбеном комором. Претила је опасност да их Немци сустигну и униште. Вратио сам се да установим зашто је вод заостао. Мазге натоварене са муницијом пале су у снег. Нико их није могао подићи

Штаб и курири 4. батаљона, 4. бригаде са Богданом Гледовићем, замеником комесара 4. бригаде (горе први с десна) априла 1945. године у ослобођеном Сарајеву

и покренути. Наређено је да се мазге растоваре, да муницију и опрему борци узму на леђа и што хитније се прикључе батаљону. Стрепели смо да нас немачка скијашка јединица не стигне и нанесе нам губитке па сам са водником Мијајлом Стожинићем и једним штабским куриром формирао заседу на снежној стази у Влаховићима. Док се вод још повлачио ка положајима батаљона немачка скијашка чета избила је из села Црнобори и преко брисаног простора кретала се ка кућама у селу Влаховићи. Заседа је овој скијашкој јединици дозволила да се приближи, па је изненада отворила ватру. Убили смо два немачка војника. Немци, изненађени, немајући погодних заклона, брзо су се сјурили у дубоку јаругу потока између Влаховића и Јаворка. Упали су у клопку из које је било тешко изаћи. Засједа је одмах променила свој положај на место одакле је могла боље да гађа. Немци су почели да се повлаче усеченом јаругом низ поток. Командир 2. чете Милош Вујичић повео је десетину бораца да пресеку Немцима одступницу и извлачење низ поток. На прелазу потока, између села Влаховића и Јаворка, сусрео се са немачким официром. Истовремено су гађали један на другог и обојица су погинули. Услед тога борци су се збунили, што су Немци искористили и уз велике губитке успели да се извуку у правцу села Оџака. На бојишту је остало 5 мртвих и 2 тешко рањена Немца. Запленили смо: 1 пушкомитраљез „Шарац", 1 аутомат, 1 пиштољ, 5 пушака, нешто муниције и 1 двоглед и бусолу.

После ове борбе батаљон је заноћио у јужном делу села Влаховићи, у Јаворку и Боровцу. Ноћу 13. и 14. фебруара Немци су извршили препад на положаје батаљона, узели своје погинуле и повукли се ка Пљевљима. 3. батаљон поново је запосео своје старе положаје и успоставио везу са бригадом.

Раденко Кљајевић

ОбосШрано изненађење

После десетодневних борби и честих иокрета на простору Мазоча, Шћепан поља, Златног бора, Равне њиве, Челебића 4. санџачка ударна бригада добила је задатак да своја дејства оријентише у правцу Пљеваља, на комуникацију: Пљевља — Косеница — Ђурђевића тара и да очисти терен од четника и немачких колона које су се кретале комуникацијом Пљевља — Ђурђевића тара и нападале наше јединице на слободној територији.

Наш батаљон је после дугог и напорног марша, по киши и суснежици, 17. децембра око поноћи стигао у село Трновице. Батаљон се разместио у кућама у горњем делу села. Свака чета поставила је стражарска обезбеђења. Борци уморни, неиспавани и покисли једва су чекали да легну.

Био сам командир страже у првој чети. Обилазио сам стражаре и са разводником страже ложио ватру да би се борци колико-толико осушили и огрејали.

У зору патрола је приметила већу колону војника. Кретала се уз село, према кућама где је био смештен батаљон. Са двојицом бораца изашао сам на ивицу шумарка, испод кућа. Падала је ситна киша, а била је и измаглица. Нисмо могли установити да ли се ради о Немцима или Италијанима из дивизије „Гарибалди", која се тада налазила под командом наших штабова. Повикали смо из свог гласа „ко је доле"! Први делови колоне су застали. Чули смо да вичу „Италијани, Италијани". Закључили смо да је то нека јединица дивизије „Гарибалди" и да нема потребе да узбуњујемо батаљон.

Но, чим смо кренули ка кућама, приметили смо да се колона почела раздвајати. Један део упутио се према кућама где се налазила наша чета. Други је пошла десно, тамо где је била смештена друга чета, штаб батаљона и батаљонска комора. Раздвајање колоне било нам је сумњиво. Један борац обавестио је командира чете, Бранка Шљивића. Истовремено смо му рекли да хитно пошаље Италијана Ђина, пушкомитраљесца у нашој чети, да се споразуме са војницима који су долазили према нама.

Ђино је брзо стигао. Ми смо се заклонили иза храстових стабала. Колона се приближила на око 150—200 метара од нас. Војници су били под шлемовима и огрнути шаторским крилима, тако да ни по одећи нисмо могли распознати о чијој се војсци ради.

Ђино је на италијанском језику питао: „Ко је доле и која је то јединица"! Више гласова је понављало: „Италијани, Италијани". Када

је Ђино питао из које су јединице, уместо одговора, лева колона је као по команди легла на земљу и отворила ватру из пушака и митраљеза.

Користећи заклон дрвећа отворили смо ватру и повлачили се према кућама.

Ђино је ватром из пушкомитраљеза штитио наше повлачење. На жалост, његов пушкомитраљез је дејствовао само јединачном паљбом, зарђао од кише и суснежице приликом ноћног марша. И он се морао повлачити.

Наши борци брзо су заузели положаје око кућа и отворили јаку ватру ка немачком стрељачком строју. Између кућа и њиховог положаја била је мања шумица која нам је онемогућавала прецизно гађање, а Немцима олакшавала приближавање. Ипак, стрељачки строј Немаца био је заустављен и „прикован" за земљу.

Међутим, десна колона која се кретала према штабу батаљона и другој чети успела је користећи шумарке и шљивике, да се неопажено приближи кућама и отвори изненадну ватру. Наше јединице нису биле у стању да организују одбрану. Морале су се највећом брзином повући према шуми на јужној страни села. У таквом изненадном и неорганизованом повлачењу, оставили смо батаљонску комору и делове борачке одеће и обуће. Тешко је био рањен комесар батаљона Радован Секулић и неколико борца. Колико се сећам тада су заробљене и две другарице, болничарке, које су Немци касније стрељали.

По заузимању села Немци су отворили јаку бочну ватру на нашу прву чету и остале делове батаљона, који су давали отпор и заустависли стрељачки строј левог крила колоне. У таквој ситуацији и ови делови батаљона морали су да се повуку према шуми. Немци се нису задржавали у претресу кућа. Продужили су напад и стигли до шуме иза које се окупио наш батаљон. Одатле су отворили митраљеску и минобацачку ватру према шуми, куда смо се ми повлачили.

У повлачењу смо добили наређење. да заузмемо положаје на супротној страни шуме. Очекивало се да ће Немци заобићи шуму са десне стране и наставити дејство јужно од села Трновице.

Када смо изашли из шуме приступили смо сређивању, пребројавању и утврђивању положаја. Још се нисмо у потпуности средили када је командант батаљона, Владо Лечић, наредио да се постројимо. Дошао је комесар бригаде Живко Жижић. Уморни и исцрпљени, стали смо у строј. Комесар бригаде оштро нас је прекорео, што смо напустили положаје и дозволили Немцима да заробе целокупну батаљонску комору и део борачке опреме, а број рањених и заробљених још није био ни установљен. Био је љут и није дозволио никакво образложење. Наредио је да одмах извршимо противнапад и да задобијемо заробљену комору и осталу опрему. Истовремено требали смо да преотмемо рањене и заробљене борце. При томе нам је саопштио да ће у противнападу учествовати и други батаљон, десно од нашег батаљона.

Командант батаљона, Лечић, издао је наређење да се цео батаљон у стрељачком строју што брже креће и неопажено приближи ивици шуме и да се изврши силовит јуриш на непријатељске положаје. Иако исцрпљени, уморни и гладни кренули смо у противнапад, без

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 50
6-П7-1944 г

ШТАБУ III, IV и VIII БРИГАДЕ

1. На сектору VIII Бригаде нема неких промјена. Источно од Бијелога Поља од правца Сјеничких Бара појавила се једна група четника јачине 3—400 људи.

На положајима III Санџачке бригаде стање је исто као и до сада, с тим што је непријатељ — Њемци посјео положаје на Јабуци и на Мијајловици у циљу заштите комуникације Пријепоље — Пљевља.

IV Санџачка бригада у времену од 31. марта до 4. априла: са просторије јужно од Пљеваља пребацила се у Бабине, гдје је разоружала око 20 четника и заплијенила 1 п.митраљез „Брно", 1 пиштољ и нешто муниције, најурила четничке банде преко села Барица за Пријепоље, кроз село Тоци очистила мјештанске четнике, у правцу Голеша напала четничку Прибојску бригаду и разбила је, пребацила се преко Бољанића на просторију око Мељака, и 4. априла водила је борбу читавог дана са четницима Пљеваљског среза јачине 7—800 људи, успјела је да им нанесе губитака (20 мртвих и око 30 рањених четника), али се ипак морала извући на просторију Драгаши — Какмужи. Резултат борби које је водила ова бригада: 80 непријатељских војника избачено из строја, заплијењено 25 пушака, 1 п.митраљез, 1 пиштољ и нешто муниције. Наши губици: 15 избачених из строја. Борци и руководиоци ове бригаде су се показали у току ових акција на висини.

Четничке банде Среза пљеваљског, охрабрене успјехом лаким код Мељака, однесеним над једном четом Пљеваљског одреда и стражарима Команде мјеста, постали су дрски и насртљиви, и извукли су се из непосредне околине Пљеваља на већу даљину просторије јужно од Пљеваља. Нужно је да се тим бандама скрате рогови.

Да би се VIII Црногорска бригада прокушала у борбама, наша је намјера да постепено замијенимо положаје те бригаде са јединицама III Санџачке бригаде.[2]

V вези горњега

НАРЕЂУЈЕМО:

1. VIII Црногорска бригада има задатак да затвара правац од Рожаја и Бихора, са једним батаљоном офанзивно дејствује на сектору код Бијелога Поља, у циљу уништења и разбијања четника у правцу Сјеничких Бара. Један свој батаљон ће пребацити у село Штитари, који ће се према потреби употребљавати било у правцу Берана или У правцу Бијелога Поља. Успоставиће *добру* телефонску везу са Штабом ове Дивизије, што хитније.

Смијениће са својим батаљоном из Штитара батаљон III Санџачке бригаде на просторији Миоча — Кање, на тај начин што ће одмах упутити прво једну чету у село Миоча, и чим стигне једна чета 1 батаљона III Санџачке бригаде у Штитаре, упутиће остатак батаљона на положај код Миоча и, по доласку читавог батаљона, кренуће остале двије чете 1 батаљона III Бригаде на положаје у село Штитари. Остали батаљони ће се смјењивати по накнадиом наређењу овога Штаба.[3]

2. III Санџачка бригада ће држати положај на просторији Миоча —- Кичево — Граб — Козица.

Упутиће свој други батаљон и Допунски батаљон Штабу IV Санџачке бригаде у Мијаковиће у циљу моменталног ојачања те бригаде, а са италијанским батаљоном и једним својим батаљоном држаће положаје код Козице и Вруље. Ово урадити одмах. Јаче извиђачке патроле упућивати што даље.

3. IV Санџачка бригада ојачана са два батаљона IV Санџачке бригаде *одмах* ће предузети акције у циљу раздвајања четника на просторији јужно од Мељака, и њиховог сабијања у Пљевља. Пошто најури четнике у Пљевља првенствено им задајући тежи ударац, одмах ће се повући на просторију Подкрајци — Мијаковићи — Влаховићи, јер намјеравамо да извршимо акцију на сектору ка Лиму.

4. Батаљон Пљеваљског одреда, који се сада налази са италијанским батаљоном у Вруљи, Штаб III Бригаде ће му наредити да се пребаци у село Мијаковиће, одакле ће вршити притисак у правцу Илиног Брда.

5. Допунски батаљон ће бити непосредно под командом Штаба батаљона III Санџачке бригаде који се упућује као појачање IV Санџачкој бригади, и Штаб IV Бригаде нека употријеби та два батаљона као једну групу.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

(М. П.)

Политички комесар,
Мило Јовићевић

Командант, п. пуковник,
Жарко С. Видовић

Начелник, капетан,
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института **под** рег. бр. 11-1, к. 1253.
[2] и [3] Због промене ситуације ова смена није извршена, док. бр. 145.

много размишљања о томе шта нас чека на ивици шуме. Једина мисао свих нас била је, да неопажено, што ближе приђемо немачким положајима и постигнемо изненађење. Провлачили смо се испод четинара водећи рачуна да ни шум гранчице не омета наше кретање. Захваљујући таквој опрезности, Немци нису приметили наш покрет. Вероватно нису могли ни претпоставити да ћемо после слабог отпора и брзог повлачења, бити у стању да у тако кратком времену пређемо у противнапад.

Када смо се појавили на ивици шуме и отворили ватру, Немци су били потпуно изненађени и збуњени. Под заштитом митраљеске ватре почели су повлачење низ село Трновице, према дубодолини Володер. Користећи заклоне кућа, шумарака и поточића брзо су прешли на десну страну Володера.

Када смо тигли до првих кућа у селу установили смо да Немци нису имали времена да изврше претрес. Само су неке просторије летимично погледали. Наша борачка опрема у кућама остала је недирнута. То су нам потврдили и сељаци које су Немци окупили и држали под стражом док су водили борбу са нама. Исто тако коње и опрему батаљонске коморе нашли смо у шталама, где је и била смештена. Чак и хлеб који се пекао у току ноћи, остао је у сеоским пекарама. Свој бес су искалили на казану у ком су кувари почели да припремају доручак. Изрешетали су га пушчаним куршумима и преврнули на тек запаљену ватру. У кухињи су пронашли наш последњи џак соли, поцепали га, расули по блату и угазили ногама.

Пошто нисмо имали задатак да продужимо гоњење Немаца преко дубодолине Володер, заузели смо положаје које смо и раније држали. Немци су наставили да минобацачком ватром гађају горњи део села и наше положаје.

Обрад Марковић

Марш са извијањем

Обично смо маршовали ноћу, нарочито кад је вид марша био напад на непријатељске положаје.

Такав један марш IV санџачке бригаде, остаће ми, с разлогом, у доживотном сећању.

У пролеће 1944. године бригада је кренула према Рудом, које су тада држали четници. Ноћ је била веома мрачна. Тих дана падале су кише. Било је облачно. Путовање је било тешко и напорно. Били смо уморни. Свакодневно се маршовало. Нисмо се могли одбранити од сна, неодољиво су нам се склапале очи. Пут је био узан, врлетан и лош. Назирали смо другове испред себе у тамној ноћи како, у полусну, посрћу, заносе се лево и десно, ударају ногама по камењу на стази. Тишина, као и обично на маршу. Само се повремено чуло када би неко у колони пао. Сви смо се радовали када наиђемо део равног или мало ширег пута. Обрадовали смо се изласку на пут Пљевља — Рудо у Саставцима. Пут је био широк и раван, могло се ићи и дремати.

Мени су се склопиле очи. Чинило ми се да их не могу отворити. Ишао сам свестан тога. Одједном се нађох на дну једне провалије, на самом путу. Одронио се пут према поточићу који тече поред њега. У моменту сам помислио да падам са огромне висине. На дну провалије била је вода. Изашао сам до пола мокар. Пробуђен, лакше сам путовао.

Дошли смо до села Устибар, до обале Лима. Ту се морало газити према десној обали. Било је тешко и ризично. Вода је била велика, ноћ изузетно тамна. То је стварало веома мучан утисак.

Командант батаљона је наредио да, као обавештајни официр, са групом бораца, идем први у воду. Одмах смо загазили, корпулентни водник првог вода прве чете, Стојан Смоловић и ја, са 7—8 бораца. Вода је била дубока, од половине чинила нам се још дубља. Ноћну тишину нарушавао је шум воде, ретки рафали аутоматског оружја и одјеци пушака са десне и са леве обале реке. Држали смо се чврсто један за другога и журили према десној обали. Уз помоћ грана шибља изађосмо на десну обалу. Брзо се раздвојисмо на леву и десну страну око пута и пруге, да извидимо терен и осигурамо прелазак бораца који су већ загазили у воду. Наш тешки митраљез са леве обале штитио нас је краћим рафалима.

Четници су, изгледа, били изненађени. Панично су напустили село на десној обали и повукли се узбрдо заштићени мраком.

Стојан и ја смо пошли левим путем, прошли смо мали усек и нашли се пред кућом на левој страни пута према Рудом. Стојан је

Штаб 2. батаљона 4. бригаде: Душан Ђосовић, комесар, Марјан Ковачевић, командант и Миле Јушковић, заменик комесара, фебруара 1945. код Горажда (с лева на десно)

ушао први. Одједном је неко из мрака узвикнуо: „Стој". У том тренутку пао сам уз ограду испред куће. Стојан се вратио десетак метара уназад. Заузео је заклон иза усека на путу. Без чекања је опалио у правцу гласа испред нас. Пукла је пушка и са друге стране. Све се догодило веома брзо. Мислио сам да сам између две ватре. Без размишљања шта би се могло догодити брзим корацима кренуо сам према Стојану. У густом мраку није ме приметио, мада сам му пришао из правца непријатеља. Узвикнуо је: „Стој, руке увис". Нисам се обазирао, нисам имао времена да размишљам, знам сигурно да је Стојан. Пожурио сам према њему. У тренутку када сам се спуштао поред њега, пламен из његове пушке блеснуо ми је у очи. Имао сам срећу. Пушчани пламен само ми је нагорео рукав на левој руци.

Када ме је видео остао је за тренутак без даха и рекао: „Наишли смо на младића-четника". Из страха је одложио пушку и подигао руке увис. У његовој близини стајао је натоварен коњ. Рекао нам је да је то санитетски материјал.

Наше јединице су прегазиле Лим. Чули смо да је било невоља у води, али срећом без последица. Јачи окршај имале су наше јединице на мосту, лево од нас. Наставили смо напад на четничке положаје.

У саму зору ушли смо у Рудо.

Блажо Журић

Јурши у шоку дана

У првој половини јула 4. санџачка бригада успешно је разбила непријатеља на правцу Кратово — Радојиња — Кокин Брод, продирући до Кокиног Брода, а затим се вратила на леву обалу Лима.

Ноћу 20/21. јула јединице бригаде заузеле су простор: Брашанско Брдо, села Ђурашићи, Забрдњи Тоци, Шербетовац. На заравни Брашанског Брда (близу с. Бабина код Пријепоља) разместио се 1. батаљон. Јединице су добиле задатак да држе запоседнуте положаје и врше извиђање према комуникацији Прибој — Пријепоље — Јабука.

1. батаљон упућивао је патроле према комуникацији Пријепоље — Јабука, извиђајући покрете непријатеља и његов распоред. На североисточним падинама Брашанског Брда организована је стална осматрачница за испитивање терена испред батаљона.

22. јул освануо је леп и сунчан. Друга чета упутила је патролу у правцу Сељашнице, коју су сачињавали Момчило Крговић и Раде Остојић. Прва чета организовала је осматрачницу.

Нешто пре 10 часова из прве чете кренули су у патролу према Савином Лакту Милорад Каљевић, комесар чете, Саво Старовлах, заменик командира чете и Радоица Лаковић, командир друшг вода. У одласку наишли су на осматрачницу на којој се налазио Богдан Зечевић, командир првог вода.

После петнаестак минута појавили су се Немци. Кретали су се према осматрачници. Једна група долазила је уз косу из правца Сељашнице, а друга из правца Савиног ЛаКта. Ову другу групу благовремено је приметио Богдан Зечевић и отворио ватру из пушкомитраљеза. Немци су полегали и приковани за земљу нису могли отворити ватру на патролу.

Са првим рафалом пушкомитраљеза Милорад Каљевић је упозорио другове на опасност. Међутим Саво Старовлах ово упозорење није озбиљно схватио.

После другог шаржера, испаљеног појединачном паљбом, другови су схватили да нема шале, али на жалост, касно.

Каљевић и Лаковић су кренули ка шуми и избегли најгоре. Саво Старовлах кренуо је уз косу кроз жито, где није било никаквог заклона. Како пушкомитраљез на осматрачници није имао више муниције, Немци су искористили прекид ватре и отворили паљбу на патролу. Том пириликом Саво је убијен. Требао је прећи још само двадесетак корака да би избегао смрт. Био је изванредно храбар борац и одличан старешина.

На ватру пушкомитраљеза са осматрачнице цео батаљон је одмах изашао на положај за одбрану.

Нешто иосле 10 чаеова око 1.000 Немаца, четника и муслиманске милиције, из правца Савин Лакат и Јабука, напали су 1. бат. на Брашанском брду. Развила се жестока борба. Положаје батаљона непрекидно је тукла артиљерија, без које непријатељ не би могао заузети Брашанско Брдо. Скоро до 16 часова батаљон је успешно бранио своје положаје, када се услед надмоћности непријатеља, под заштитом ватре пушкомитраљезаца Мирка Лучића, Милана Радовића и Милорада Ненадића, повукао у шуму, северно од Брашанског Брда 250—300 метара.

Патрола друге чете остала је одсечена у непријатељском распореду све до противнапада батаљона и заузимања Брашанског Брда.

Приликом ове борбе погинуо је Мргуд Мишовић, нишанџија тешког митраљеза. Пресекао га је рафал непријатељског пушкомитраљеза.

После повлачења батаљона, непријатељ је истурио обезбеђење у коме су била и два пушкомитраљеза. Део непријатељских војника утврђивао је положаје за одбрану, а остали су се одмарали.

У међувремену је стигло наређење Штаба бригаде да се у току ноћи Брашанско Брдо мора поново заузети.

Дискутујући о начину извршења наређења, комесар батаљона Илија Зечевић предложио је да се напад изврши у току дана, што пре, док се непријатељ није утврдио. Образлажући овај предлог истакао је да непријатељ не очекује наш напад у току дана. Ако бисмо чекали ноћ непријатељ би се утврдио и без већих жртава не би успели, јер држањем Брашанског Брда непријатељ је желео обезбедити несметан саобраћај комуникацијом Пријепоље — Пљевља.

Командант батаљона Благоје Перуновић био је мишљења да се напад изведе ноћу, како је и наређено.

Ипак, Штаб батаљона одлучио се за напад у току дана.

Извршено је извиђање непријатеља и констатовано да се на обезбеђењу налазе слабије снаге, да се споро ради на утврђивању положаја, што је потврдило процену да непријатељ није очекивао наш напад дању.

Извршене су припреме батаљона за напад и постављени задаци четама како да дејствују. Друга чета нападала је са северозападне стране Брашанског Брда (десно крило батаљона), а прва чета са северне стране (на левом крилу). Пратећи вод распоређен је на погодне положаје одакле је могао подржавати напад чета. Чете су добиле задатак да у првом налету ликвидирају непријатељске пушкомитраљезе на свом^ правцу напада, разбију обезбеђење и не дозволе главнини снага непријатеља да организује одбрану.

Са северне стране Брашанског Брда, одакле је батаљон извршио напад, налазило се високо класало жито (раж), што је послужило прикривеном наступању до непосредне близине непријатељских положаја.

На правцу напада прве чете био је нешто већи успон. Испред линије јуришног положаја налазила се доста висока међа (одорина), што је успоравало извршење енергичног јуриша.

Батаљон је у стрељачком строју, непримећен, пришао непријатељским положајима на домет бацања ручних бомби. Сунце је још сијало на небу. Владала је тишина. Борци су на ивици жита исчекивали команду за јуриш, који је изведен без даљег маскирања и на брисаном простору.

Заменик команданта батаљона Гавро Соковић усправио се и командовао: „Пали". Био је то знак за јуриш, који су чули сви борци. Брашанско Брдо је плануло, као да га је захватио највећи пожар. Једновремена експлозија великог броја ручних бомби свих бораца као да је уздрмала Брашанско Брдо. Отворена је плотунска ватра из свих пушака. Праштали су аутомати. Пушкомитраљези су дугим рафалима засипали непријатељске положаје, не дозвољавајући му да организује озбиљан отпор.

Почетком напада тешки митраљез је подржавао борбу батаљона. Први рафал био је испаљен по стрељачком строју прве чете, јер нишанција није прецизно гађао. Није било губитака. За тренутак прва чета је полегла, међутим, грешка је брзо исправљена. Овај моменат имао је утицаја на брзину напада.

Друга чета је у првом налету ликвидирала непријатељски пушкомитраљез на свом правцу напада и заузела положаје непријатеља. У даљем јуришу била је приморана да кратко полегне, отварајући ватру из лежећег става. Трпела је бочну ватру из пушкомитраљеза који се налазио испред прве чете.

Бомбе које су бацали борци прве чете на овај пушкомитраљез експлодирале су десетак метара испред рова. Велика међа испред стрељачког строја чете спречавала је добачај. У једном моменту чета се нашла под експлозијом троблонских мина непријатеља, од којих је рањен Славко Вранеш. Видевши ову ситуацију командир прве чете Милован Чавић наредио је јуриш без оклевања. Брисани простор од 40 до 45 метара испред чете стално је држао под ватром непријатељски пушкомитраљез. Кренути напред значило је сигурну смрт више бораца. Пушкомитраљез се морао ликвидирати. Командир првог вода, Богдан Зечевић, наредио је пушкомитраљесцу Мирку Лучићу да га штити, отварајући непрекидну ватру дугим рафалима на непријатељски пушкомитраљез. Затим је искочио на међу, залетео се неколико корака и бацио бомбу која је пала тачно у ров. Одјекнула је експлозија. Чета је извршила јуриш без губитака.

У овом моменту устала је на јуриш и друга чета. Отпор непријатеља на заравни Брашанског брда, без ровова и заклона, брзо је сломљен енергичним налетом и убитачном ватром свих бораца батаљона.

У рову испред прве чете остао је један Немац, нишанџија на пушкомитраљезу. Ноге су му биле сасечене од експлозије бомбе. Поред њега је био пушкомитраљез, али без кундака и ударне опруге. Вероватно га је демонтирао његов помоћник. Немац је имао нове ципеле, плен за командира првог вода, који је заменио дотрајале опанке.

Разбијени непријатељ бежао је у нереду низ брдо у правцу Сељашнице. Многи су били без наоружања, боси и без горње одеће. Батаљон је гонио непријатеља до Сељашнице, кога је спасила ноћ од већих губитака.

У незадрживом јуришу батаљона и неописивом метежу непријатеља било је различитих ситуација. Док су два непријатељска вој-

ника штитила одступницу уплашеном немачком официру, пушкомитраљезац Милан Радовић је, из стојећег става, рафалом покосио сву тројицу.

Комесар батаљона Илија Зечевић, који се нашао на левом крилу прве чете, срео се са немачким војником на пет корака. Плануле су пушке. Комесар Зечевић био је прецизнији.

Командир прве чете, Милован Чавић, налетео је на рањеног непријатељског официра, који је покушавао да га убије из пиштоља. Чавић је покушао да избегне опасност. Овај призор посматрао је помоћник комесара батаљона, Милосав Рабреновић, са куриром. „Шта чекаш Чавићу" — узвикнуо је Рабреновић — „што га не дотучеш". „Нестало ми метака" — узвратио је Чавић —- „па му не могу ништа". Другови су му притекли у помоћ.

У овој борби батаљон није имао ни 100 бораца, али захваљујући изненадном нападу и енергичном дејству, разбио је непријатеља јачине око 1.000 добро наоружаних војника. Поред тога, услед напада из непосредне близине противник није могао употребити артиљерију, што га је чинило мање моћним у одбрани.

Непријатељ је имао 20 мртвих од којих 2 официра и 25 рањених. Плен је био доста велики: 2 пушкомитраљеза, 2 аутомата, 2 пиштоља, један двоглед, више пушака, бомби и муниције, 2 бусоле, 16 ранаца пуних конзерви и разног прибора, 20 блуза, 18 шаторских крила, 18 ћебади и више друге опреме. Непријатељ је остао без своје коморе.

За време напада батаљон није имао губитака.

Милорад Каљввић
Милаи Радовић

Дијалог са неиријашењем пред окршај

Пре напада на Рудо, 31. 7. 1944. године 4. санџачка бригада налазила се на левој обали Лима, на простору Црквени Тоци, Забрдњи Тоци, Прибојска Голеша.

Бригада је кренула на Рудо у две колоне. Лева колона коју су чинили 1. и 2. батаљон, требала је прећи Лим у рејону Старо Рудо, а затим обухватом са северозапада извршити напад на Рудо. Десну колону чинио је 3. и 4. батаљон. Место прелаза Лима било је у рејону с. Миоче. По преласку Лима 3. батаљон остао је у рејону с. Миоче да би обезбеђивао бригаде из правца Увац — Прибој, а 4. батаљон је продужио покрет ка Руду и извео напад из правца североистока.

Почетак напада био је одређен у 23 часа.

У рејону Рудо налазиле су се четири бригаде четника, а у самом месту било их је преко 1.000.

Покрет јединица ка Руду изведен је дању, а до места прелаза Лима колоне су стигле ноћу.

1. батаљон кренуо је из рејона Забрдњи Тоци правцем: планина Побијеник — с. Саставци — с. Батковићи — с. Сјеверин — Рудо. Око 15 часова батаљон је стигао у с. Саставци, где је дат дужи одмор да би борци ручали, одморили се и просушили одећу, која је била мокра од зноја. Дан је био сунчан и топао, температура је износила преко 25 степени.

Сунце је већ било на заласку када је батаљон наставио покрет. Када су прешли Батковиће већ је била ноћ. Почела је да пада јака киша која није престала целе ноћи. Пут је био расквашен, па се колона кретала по блату, што је успоравало маршевање.

У с. Северин 1. батаљон се сукобио са четничким обезбеђењем. Стражар је узвикнуо: „Стој, ко иде". Претходница се развила у стрељачки строј и полегла, спремна за отварање ватре. Комесар батаљона Илија Зечевић остао је стојећи очи у очи са четником који је држао уперену пушку на њега. Одговорио му је да иду пљеваљски четници. Стражар није поверовао, сигурно су били обавештени о нашем покрету. Испалио је метак, али је промашио комесара. Батаљон је отворио ватру. Четници су побегли ка Руду.

Нешто пре 22 часа батаљон је стигао челом колоне до моста на Лиму, испред самог Руда.

На супротној страни моста налазили су се бункери са два тешка митраљеза, који су отварали ватру дуж моста и бранили прелаз. Наши су борци као заклон од четничке ватре користили насип и канал поред пута.

ШТАБ
IV САНЏ. БРИГ.
Бр. 31
1 маја 1944 г
Положај

РЕЛАЦИЈА

IV Санџ. НОУ бригаде XXXVII НОУ Дивизије за вођење борбе са непријатељем, четницима и Њемцима, на дан 25. и 27. априла, на положајима Пренћани, Шејтан Кула, Пушањски До, Црни Врх, Чавањ и Мучањ, Косаница, Влаховићи и Црноборје.

Према наређењу Штаба II Ударног корпуса НОВ Југославије, Оперативни отсјек Пов. бр. служб. од 24 априла 1944 г. наша бригада је имала задатак[2] да у општем склопу напада на Санџак изврши прелазе преко Таре на мостовима Пренћани —- са два батаљона у заједници са Комбинованом бригадом, а са друга два батаљон да изврши прелаз на Лазином камену низводно 7 км. од Левер Таре. Даљи задатак је био избити на Влаховиће и затварати правац Пљевља — Жабљак и на тим положајима остати до даљег наређења.

I. НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Непријатељ је био јачине 150 Њемаца, 400 четника (Прибојска бригада и мањи дио Пљеваљске бригаде). Са четницима је руководио Милутин Јеловац, а поред њега Гавро Бошковић и Раде Петровић. Јеловац је био сазвао збор у Косаници ради мобилизације. Непријатељ је био састављен од пјешадије.

б) Непријатељ је био наоружан (четници) са 6 теш. митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 1 тешки бацач, и одређени број пушака. Њемци су били наоружани великим бројем аутоматских оруђа („шараца" и „машингевера"). Муниције су имали и једни и други доста.

в) Морал код непријатеља био је слаб.

г) Вид борбе био је дефанзивно-офанзиван (одбрана—напад).

II. НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ

а) Четири батаљона IV Санџ. НОУ бригаде, у јачини од 350 бораца. Наоружани: са 4 тешка митраљеза, 1 тешки бацач који није употребљаван, 28 пушкомитраљеза, 19 талијанских, од којих није било муниције, 4 „Брна", од којих такође није било муниције и 5 енглеских, од којих је било муниције.

б) Десна колона од два батаљона која је извршила прелаз на мосту Пренћани, под командом три члана Штаба бригаде (команданта, начелника и зам. полит. комесара) водила је борбу на сљедећим положајима 27 априла т. г.: Пренћани, Шејтан Кула, Пушањски До, Црни Врх, Чавањ, Мучањ и Косаница. Прелаз је извршен 25 априла у 6 часова. По прелазу предузето је сљедеће: 3 батаљон ишао је десно у

правцу Ланишта, Котлајића, Суводола, с тим да чисти непријатељске дијелове и одржава везу са Комбинованом бригадом, која је оперисала десно од нас. 2 батаљон пошао је лијево у циљу заобилажења Рахман Куле,[3] с тим да загосподари Србин Кулом[4] и прогони непријатеља у правцу с. Селац. Послије заузећа Рахман Куле, 3 батаљон је продужио у правцу с. Чавањ, с тим да загосподари са Мучњом. 2 батаљон продужио је са гоњењем од „Кар. Србин" ка с. Пушањском Долу. 3 батаљона рокирао се лијево са циљем да избије на Црни Врх, с тим да обухватно дејствује са 2 батаљоном, јер је непријатељ био успио да потисне наш 2 батаљон са положаја изнад Пушањског Дола. Падом првог мрака 2 батаљон је овладао с. Пушањским Долом, будући потпомогнут бочном ватром 3 батаљона, 2 батаљон заноћио је у с. Кутуши, а 3 у Чавањ држећи Мучањ и Црни Врх. Вријеме је било повољно (ведро).

в) Наши и непријатељски губици: Непријатељ је имао 5 мртвих и 6 теже рањених. Ми нисмо имали губитака.

г) Морал и држање наших јединица, као и појединаца — добар, а рад јединица као цјелине такође.

д) Ратни плијен и заузета територија: Заплијењено 5 џакова соли, 100 кг хлеба, 3 коња и 300 пушчане муниције.

ђ) Утрошак муниције: пушчане утрошено врло мало јер је нисмо ни имали, а од аутоматског оруђа такође, изузев енглеских пушкомитраљеза, од којих смо потрошили 200 метака и 50 од „Бреде".

Лијева колона од два батаљона (1 и 4) извршила је прелаз 25 априла око 10 часова под командом зам. команданта бригаде и политичког комесара бригаде. Прелаз је извршен са закашњењем јер мост који је требала Команда мјеста са Жабљака да подигне на вријеме није био подигнут у одређено вријеме. Прављење моста убрзано је уз помоћ једног нашег вода. Пут од Међужваља до Глибаћа био је врло стрм, тако да се на томе путу провело пуних 8 часова. Ова колона уз велике напоре на које је наишла на беспутном терену, носећи теш. митраљезе и муницију на леђима, избила је у с. Глибаће у 16 часова истог дана. По избијању у пом. село били смо обавијештени од сељака из дотич. села да се у с. Косанице код четничке команде мјеста налазе 4 камиона Њемаца и око 100 четника. На том истом мјесту били су сазвали збор. По прикупљеним подацима и малом одмору људи (одмор је трајао свега пола сата) предузет је напад у два правца. I батаљон кренуо је јужном ивицом с. Глибаћа у правцу Црнога Врха са задатком напада на непријатеља код Команде мјеста. 4 батаљон са једном четом кренуо је у правцу Команде мјеста преко Ладиног Врха (к. 1400) а са другом четом преко Краљеве Горе на Влаховиће. Моментална појава лијеве колоне, која није била откривена све до доласка у Глибаће, збунила је непријатеља, тако да је потрпавши се у 14 камиоца успио да се извуче из ове клопке без жртава. Наши батаљони успјели су да ухвате свега три четника, од којих је један био некакав коњоводац из Гл. штаба за Санџак који се предао четницима. Код њега је нађена објава у којој је наглашено да је био коњоводац код Велимира Јакића, а објаву је потписао Вук Калаит. Сва три ухваћена четника су стријељана на лицу мјеста. По избијању на Влаховиће приступило се рушењу цесте. Рад и морал наших јединица био је добар.

Четници су очекивали да ће партизани покушати прелаз преко моста, па су га делимично онеспособили скидајући поједине даске. Своју „храброст" испољавали су виком и псовком. Њихова труба стално је свирала јуриш, мада га нису ни покушали извршити. Надошли Лим није се могао лако прегазити. Од четника највише се оглашавао неки њихов командант Бодирога, како је рекао да се зове.

— Пређите преко моста — говорио је — ако вас је мајка родила. Почастићемо вас кафом и ракијом.

Са њим је разговарао комесар батаљона Илија Зечевић. Корио га је што псује.

— Који си ти што ми дајеш савете о лепом понашању — питао је Бодирога, увређен.

Комесар Зечевић му је рекао ко је, упозоривши га да бежи што пре да га живог не би ухватили у Руду.

— Изађи кучкин сине — узвратио је Бодирога — ако си јунак да те погледам преко нишана.

Лијева и десна колона ухватиле су везу у с. Косаница.

27 априла 1944 г. у 10 часова почела је борба са непријатељем, који је дошао од правца Пљеваља, са намјером да изађе на Косаницу и овлада изгубљеним положајима.

I. НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Јачина непријатеља била је од 150 до 200 Њемаца и нешто мало четника — пјешадије.

б) Наоружање непријатеља: Велики број аутоматских оруђа (5 „шараца", 1 тешки бацач и око 40 „гевермашина").

в) Морал непријатеља и активност у борби: Морал слаб, у почетку прилично активни, а касније приликом отступања слаби.

г) Вид борбе коме је непријатељ прибјегао: Напад.

II. НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ:

а) 4. батаљон ступио је у борбу 27 априла у 10 часова на положајима с. Влаховићи — Црноборје. Бројно стање 110 бораца, наоружани 1 тешким митраљезом, 2 енглеска п. митраљеза за које је било муниције и 9 италијанских пушкомитраљеза за које није било муниције. Упућен је био и 2 батаљон, у том правцу, да садјествује у борби са 4, али кад је већ стигао, борба је престала и непријатељ је отступио. Продужено је гоњење до Оџака.

б) Борба је вођена на положајима Влаховићи — Црноборје у горе означено вријеме. Вид борбе — контранапад. Борба је престала око 14 часова, без гоњења.

в) Наши и непријатељски губици: 5 мртвих Њемаца, и око 15 рањених, међу којима по причању сељака из с. Подпеће 2 официра. Наши нису имали губитака.

— Е манити Бодирога — одговорио му је Илија — знаш ли ти како је Марко Краљевић пробао пушку на длану, па кад му је пробила длан рекао је, е сад видим да и најгора рђа може убити најбољег јунака. Ја нећу тако да погинем. Хоћу жив у Рудо. Пристави кафу и чекај нас. Долазимо за пола сата. Док те ја заговарам моји борци већ прелазе Лим и брзо ће ти ударити у леђа.

И док је овај дијалог трајао један вод одабраних бораца, који је водио заменик командира прве чете, Богдан Зечевић, упутио се према газу у рејону Старо Рудо. Пред водом је ишао водич. Јака киша је и даље падала, видљивост је била слаба. Кад је вод дошао близу џамије у Старом Руду, на колону су, изненада, четници из пушкомитраљеза отворили ватру. Били су удаљени свега тридесетак метара скривени у великом кукурузу. Срећом нису били прецизни. Милан Радовић пушкомитраљезац у покрету је отворио ватру из свог шарца. Зрна су секла оближње стабљике кукуруза као коса, осветљавајући простор. Четници су побегли.

г) Морал и држање јединица и појединаца, и рад јединице као цјелине: Добар, држање такође, појединци се нису истицали, и рад јединице као цјелине добар.

д) Ратни плијен: 26 мина од теш. бацача, 1 сигнални пиштољ са 10 метака, 800 метака од „шарца", 3 товарна коња, 5 пуних шаржера од „гевермашине" 160 метака.

ђ) Утрошак муниције: 300 метака од енгл. п. митраљеза, 150 од „Бреде" и врло незнатан број из пушака и осталих аутоматских оруђа, јер их није било.

Закључак о борби:

Борба се развијала према одређеном плану, с тим што се није у потпуности успјело да обадвије групе једновремено дођу на одређене положаје. Узрок овоме је ненаправљени мост на Лазином камену. То је узрок што се није на вријеме дошло. Извјесне јединице дозволиле су да у протјеривању непријатеља испусте иницијативу из својих руку, разлог за ово је донекле немање довољно муниције.

Циљ је постигнут и без жртава.

Укупно непријатељ је имао 13 мртвих и 21 рањеног. Ми нисмо имали ни мртвих, ни рањених.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Б. д. полит. комесара,
Веселин Булатовић

Командант,
Новак Кпежевић

Начелник — мајор,
Душан Филиповић

(М. П.)

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 37—4, к. 1253.

[2] Види док. бр. 158.

[3] и [4] Није нађено на карти 1 : 100.000.

Касније смо од заробљених четника сазнали да је ту било шихово обезбеђење, које смо потерали из с. Северин. Кад су дошли до моста њихови их нису пустили да пређу мост. Нису им помогли ни уговорени знаци, ни лично познанство. Плашили су се да се партизани, ако су ухватили некога из њиховог обезбеђења, не послуже лукавством и тако пређу мост. Тако је ова група четника остала сама.

За време ове кратке ватре, користећи слабу видљивост, побегао нам је водич. Питали смо се како без њега да пронађемо газ. Дилему је отклонио Радојица Лаковић. Рекао нам је да већ идемо стазом која води на газ. То се показало тачним.

Ту су нас чекале нове тешкоће. Вода је и на газу била доста дубока услед велике кише. Нижим борцима се, на појединим местима, преливала преко главе. Држали смо се за руке и тако прегазили Лим. На десној обали реке била је стаза за Рудо. Нисмо могли ићи туда, јер би нас четници приметили. Кренули смо право уз једну стрмину, која је била зарасла у шипражје и глогово растиње. Због стрмине и клизавог терена клизао се и пао у воду комесар друге чете, Момчило Бајчетић, кога смо једва спасили да се не удави.

Кад смо изашли на чистину остало је свега 15 минута до почетка напада. Сви смо били изгребани по рукама и лицу.

Кренули смо према Руду, на место одакле је требало извршити напад. Четници нас нису приметили. Сви су се налазили на десној обали Лима, чекајући да партизани изврше напад преко моста. Чекали смо знак 4. батаљона да је стигао на положаје одређене за напад.

Батаљон се јавио у 23 часа.

Отворили смо ватру и прешли у напад на четнике, с леђа.

У Руду је настала општа пометња четника. Бежали су у паници да што пре напусте Рудо. Убитачна ватра два пушкомитраљеза, пушкомитраљезаца Милана Радовића и Миливоја Ковачевића, проређивала је њихов строј. Нису пружали организован отпор. Једино је један њихов тешки митраљез, који се налазио на цркви, отварао ватру на наш стрељачки строј. Пушкомитрал>езац Милан Радовић приближио се цркви и отклонио и ову опасност.

Иако су четници бежали доста груписано, због слабе видљивости наши борци нису били прецизнији при отварању ватре. С друге стране, нисмо имали довољно искуства за вођење борбе у насељеном месту. Ова два елемента су разлог што четници у Руду нису претрпели масовне губитке.

Рудо је било ослобођено у ноћи 1. августа 1944. године.

Батаљони су наставили са гоњењем разбијених четника преко Бијелих Брда.

За време борбе јединице су убиле 7 и заробиле 8 четника. Заплењено је доста опреме и нешто хране.

Јединице бригаде нису имале губитака.

М. *Рабреновић*
Б. Зечевић
М. Радовић

Клоика за немачку моторизовану колону

Један од највећих успеха које је имала Четврта санџачка бригада у борби с Немцима, била је борба са моторизованом колоном, августа 1944. године, на комуникацијама Пријепоље — Прибој и Кокин Брод — Нова Варош, у којој је учествовао њен ојачани Први и Други батаљон. Без сумње се може рећи да је то био највећи појединачни успех батаљона јер се претпо-ставља да је непријатељ имао 80—100 мртвих, уз оштећење дела технике. У тој борби погинула су само два борца.

*

Август 1944. године. Јединице Четврте санџачке бригаде наступали су према Србији. Давале су подршку другим јединицама за улазак у срце Србије, за почетак последњег обрачуна. По неколико пута прелазили су на десну и леву обалу Лима и Увца у борби са четницима и Немцима. Крајем месеца Први и Други батаљон био је у Вранешима. Врућина је зрачила с неба и костура крша. Батаљони су се увече прикупљали. Њихова колона увирала је у шуму према Кокином Броду и Бистрици на другој страни. Убрзо је стигао Први и Други на простор Кулина — Ластва — Прибојска бања.

Доле су се белеле траке пута Кокин Брод — Нова Варош и Пријепоље — Прибој. Испод њих шапуће река Лим и поток Злошница. Сви борци су схватали због чега су ту и без посебног наређења. Импровизовали су заклоне колико се то може. Оба на крајњој левој страни својих јединица. Непријатељска моторизована колона требала је прво на њих да наиђе. Због тога је њихов задатак деликатнији. Слушали су и тихо шапутали: „Пустити колону унутра да прође док је засједа не ухвати у загрљај. Кад услиједи одговарајући знак отворити ватру. Држати се чврсто, правити што виши учинак и не помишљати на повлачење без наређења". Они су у својим обавезама стабилни, у школи су били најбољи ђаци, на послу темељни, у борби поуздани.

Заседе затим утонуше у мрак и потпуну тишину. Чула се само понека ноћна птица или осетио мирис дувана. У очекивању Немаца ноћ се учинила дуга. Али њих није било. У стрмим странама преко Лима и Увца на кратко би се огласила светлост, да би је опет прогутао потпуни мрак. Најзад се забелело небо преко Бистрице и Муртарице и изронило чисто, ведро јутро. Шума оживе. Заседе ћуте као затегнуте струне у напетом очекивању. Сунце је позлатило врхове дрвећа.

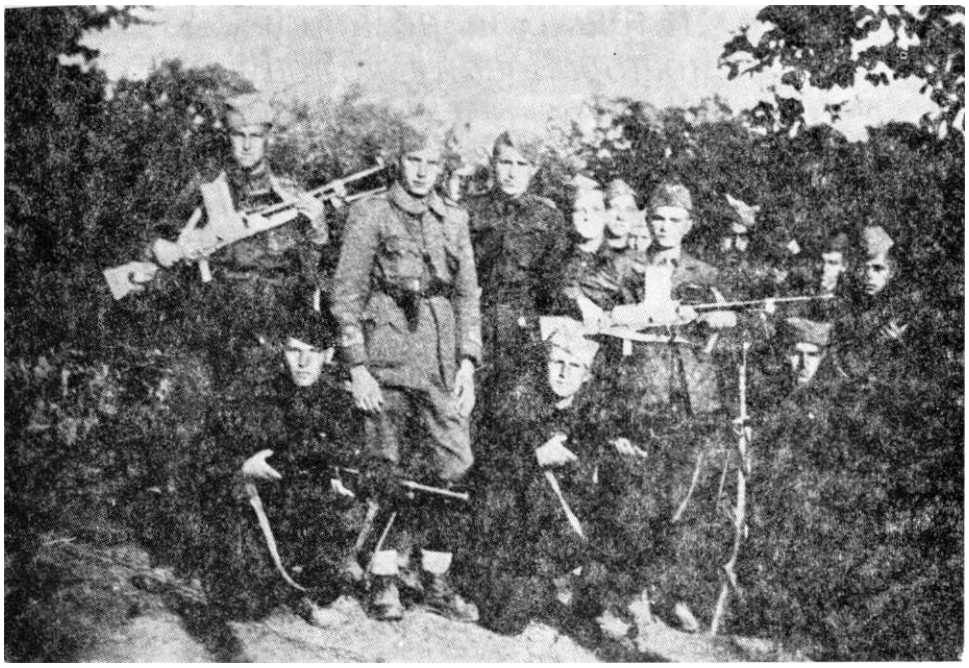

Група бораца 3. чете 4. батаљона, 4 бригаде

Борци су гледали стрме окуке које се сурвавају ка Лиму и Увцу. Видеше прво одсјај стакла на сунцу, онда читаву колону возила: једно, друго, тридесето. Колона је лењо пузила окукама прашњавог пута.

Док су се приближавали, долина се испунила силном хуком. Напред су ишли мотоциклисти, возила за њима. Улазили су у заседу коју нису очекивали. Не зна се сигурно колико их је ушло. Можда десет, петнаест возила. Испунише дужину заседе. Дат је знак за напад. Било је још двоструко више возила која нису ушла у заседу.

Огласише се сва оружја, као четинар на ватри. Немци, изненађени, на отвореном простору, гинули су немилосрдно. Преживели су искакали из возила, склањали се иза њих по каналима, увалама, уз обалу Лима и Злошнице, ваљали се по путу, уз врисак и запомагање. Нека су спасоносно скакали у поноре, други у шоку и потпуном изненађењу нису видели реку, па су горели. Преживели су се скупљали и отварали ватру. Борци су гледали испод себе на путу огромне руже пламена од запаљених возила. Радовали се дечачки. Огласила се и немачка артиљерија, огласише се сва оружја.

Немачка возила која нису ушла у заседу стадоше. Војници из њих кренуше стрељачким стројем, масовно. Њих двојица на самом крају, на врху партизанског одбрамбеног ножа, који није уопште био ојачан и претила им је смртна опасност. Гледали су са својим друговима њихово приближавање, отварали ватру по њима. Неки су падали смртно погођени. Али таласи су се кретали напред. Прићоше сасвим близу. Борци су се бранили. У заседи борба се још чула, али слабије. Наређење за повлачење још није стизало. Немци су десним крилом

заобилазили другове, већ су им били за леђима. Коначно дође курир с наређењем за повлачење. Звали су Живка и Милоша да се повлаче. Неко је рекао: „Живко не може одстугшти — смртно је рањен". Милош је погинуо. Подижу их на леђа и носе.

Блиски један другом, своји и драги, морају их изнети по сваку цену. Зађоше у гушћу шуму. Позвао је и остале другове. Са импровизованим носршима наставише даље. Шума је узаврело кључала, гранате се сурвавале у њен врео казан. Долинама је јечала грмљавина. Батаљони су одмицали. Иза њих су штектали митраљези.

Јединице су се повукле. Изгубљена је битка. Немци су спалили село Вранеши. Црвене кресте пламена повијале су се, лизале и онако ужарен ваздух. Неке становнике бацали су у ватру. Метеж, бежање и запомагање. Шума је пуна нејачи.

Колоне кренуше. Живка спуштише на спарушену ледину. Изнад њега Тодор и Радомир. Лепо, скоро девојачко лице прелило бледило. Гасе се очи боје смарагда. Одлази пре своје двадесете. Колоном тих шапат. „Умро је". Завладала је потпуна тишина неколико тренутака. Затим колона одмиче даље.

Сунце се попело на врх шуме, иза села Радојне. На радојинском гробљу спуштају их у привремену гробницу, један до другог. А тамо, према Кокином Броду, и даље су одјекивали немачки топови. Колоне Првог и Другог батаљона иду за нама без Милоша и Живка.

Често пролазим кроз Прибој. Гледам језеро, међе и крш где су погинули многи наши другови. То језеро подсећа на њихову проливену крв. Сада та чудесна снага језера са лакоћом окреће огромне турбине. Окреће точак историје и револуције.

Душан Ћосовић

У Пожеги и око Пожеге

Није било борца у нашој Четвртој санџачкој НОУ бригади који се није радовао и једва чекао да из Санџака пређемо у Србију и тамо наставимо борбе. Знали смо да од повлачења партизана из Ужице, далеке 1941. године, овим деловима Србије харају окупаторске јединице уз свестрану помоћ народних издајника, четника Драже Михаиловића. Пре нашег поласка за Србију слушали смо о многим злоделима четника, који су, да би се што понизније додворили окупатору, спроводили насиље, пљачку, паљење, убијање и злостављање свега што је било партизанско или напредно. Злогласне „четничке тројке" биле су страх и трепет у народу из ових крајева, па нико није био сигуран када смркне да ли ће и осванути. Зато је било сасвим разумљиво што је и народ овог устаничког краја жељно очекивао долазак партизанских јединица.

У току јула и августа 1944. године, Четврта санџачка НОУ бригада је, водећи борбе са Немцима и четницима, неколико пута избијала на реку Увац. Међутим, најчешће наш даљи покрет, што нам је било нарочито жао, вршен је у правцу Санџака, а не у правцу Србије. Тек након тешких борби са Немцима на Бијелим Брдима и Вардишту, Четврта санџачка НОУ бригада је 18. септембра 1944. године извршила покрет ка Пожеги и Ариљу. Без неке веће борбе, већ 19. септембра, бригада је ослободила Ариље. Четници су испред бригаде побегли у правцу Пожеге. Народ Ариља и околних села радосно је дочекао бригаду и пружио јој срдачно гостопримство. На сваком кораку осећали смо мржњу према четницима.

Наредних дана, упоредо са чишћењем терена између Ариља, Пожеге и Ивањице од четника, бригада је вршила и интензивне припреме за напад на Пожегу, која је у то време била врло значајан саобраћајни чвор за окупатора. Тих дана комуникација Ужице — Пожега — Чачак служила је Немцима за извлачење њихових снага — 7. СС дивизије и других јединица. Зато су врло јаке немачке и четничке снаге вршиле обезбеђење ове комуникације, а нарочито рејона Пожеге. Наша бригада имала је врло важан задатак, да дејством овом комуникацијом омета и успорава извлачење непријатељских снага и онемогућава долазак јачих четничких снага од Чачка. Свако заузимање Пожеге, тих дана, значило би прекидање ове комуникације, а тиме и заустављање немачких снага, којима се јако журило да што пре стигну за одбрану ширег рејона Београда.

Први напад на Пожегу Четврта санџачка НОУ бригада извела је ноћу 23. септембра 1944. године и то из више праваца. Варош је бра-

нило око 1.500 четника. Међутим, четници су после слабијег отпора разбијени и повукли се ка Овчарско-кабларској клисури. Тиме су успели да избегну опкољавање. Али, због врло брзе интервенције јаких немачких моторизованих снага, потпомогнутих артиљеријом, 24. септембра, у свануће, јединице бригаде биле су приморане да напусте Пожегу и повуку се у села Горобиље и Годовик.

Бригада је у ширем рејону Пожеге, укључујући Ариље и Гучу, остала све до половине октобра водећи, свакодневне борбе не само на комуникацији Ужице — Пожега — Чачак, него и са четничким јединицама које су пристизале са разних страна настојећи да избаце бригаду из овог рејона. Од тих борби нарочито су биле тешке оне које су вођене 1. и 13. октобра 1944. године. Четници су тада, под командом познатих издајника Калабића и Рачића, били принуђени да се повуку преко Гуче. Овде треба поменути и тежак пораз четника 14. октобра, када је наш Други батаљон изненада упао ноћу целом колоном у четнички логор у Милићево Село, унео панику међу четнике и у краткој и оштрој борби убио 41 четника, ранио око 30 и заробио 10, при чему је заплењена и архива једног четничког корпуса.

У тим борбама око Пожеге, јединице Четврте санџачке НОУ бригаде више пута су улазиле у Пожегу и благовремено је напуштале пред налетом јачих немачких снага. Наиме, када год су наше јединице дејствовале према Пожеги, а у граду није било Немаца, четничке снаге које су обезбеђивале Пожегу брзо би напуштале град плашећи се да прихвате борбу са нашим јединицама. То се десило не само при првом нападу на Пожегу 23/24. септембра 1944. године, већ и у каснијим нападима на град, од којих бих изнео онај када је у Пожеги ухваћен четнички војвода из Дражине врховне команде.

У послеподневним часовима једног сунчаног октобарског дана, колона штаба Четврте санџачке НОУ бригаде, са пиштабским деловима и јединицама једног батаљона, избила је пред Пожегу. Остали батаљони такође су наступали према Пожеги, али из других праваца, вршећи обезбеђење из правца Ужица и Чачка. Обавестили су нас да се у Пожеги налазе слабије четничке снаге, па смо усред дана кренули комуникацијом према граду.

У штабу бригаде имали смо тих дана неки немачки бицикл који сам најчешће користио. И тога дана возио сам поред или испред чела колоне. У једном моменту одјурио сам испред чела колоне и, чини ми се, само после стотинак метара прешао сам неки мост. Излазећи из неке благе кривине нађох се у граду, на једном великом тргу. Био сам изненађен. Трг ми није био познат иако смо више пута пролазили периферијом града и често посматрали Пожегу са околних брда. Међутим, изгледа да су још више били изненађени мештани који су се затекли. на тргу. Почели су брзо да се удаљавају и одлазе у околне радње, кафане и улице. Убрзо сам ту остао сам. Испред мене на коњу пројурио је неки четник. Сустигао сам га и повикао: ,,Стој, или ћу те убити!" На моје изненађење брадоња је зауставио коња и иодигао руке. Одбацио сам бицикл и уперио аутомат у четника, који је, такође, имао немачку машинку преко рамена и велику црну шубару са кокардом на глави. Натерао сам га да сиђе са коња. Повео сам га испред себе, натраг, у правцу трга. При томе сам му напоменуо да ћу га убити ако покуша да бежи. Њега се тада нисам толико плашио колико мо-

гућности да неко од његових другова, сакривен иза неког улаза или прозора, не припуца на мене. Убрзо затим, на крају улице, појавише се наши борци који дотрчаше и помогоше ми да четника спроведем са оружјем и коњем до штаба бригаде.

Тамо је једна од позадинских радника из тога краја, мислим да се звала Олга или Ната Живковић, препознала у заробљенику четничког војводу из Дражине врховне команде. И тадашњи секретар среског комитета у Пожеги, Јово Стаматовић, предочио је штабу бригаде да је ухваћени четник врло важна личност четничког покрета, да се зове ЈБубивоје Јовићевић, да је потпуковник бивше југословенске војске и да је од првог дана присни сарадник Драже Михаиловића, као и да је члан најужег дела четничке врховне команде у којој је одговарао за снабдевање. Убрзо затим, штабу бригаде је наређено да се ухваћени четнички војвода, под јаком пратњом, упути штабу 37. дивизије, одакле је касније спроведен у Главни штаб за Србију.

Према причању неких другова, овај окорели четник, који је од првог дана био у врху четничког покрета, учествовао је у разговорима 1941. године између партизана и четника на Равној Гори. У ствари он је први, од свих четничких главешина, 1941. године показао праве намере четника — да се свим силама боре против партизана, уз тесну сарадњу и свестрану службу окупатору. Оптужница га је теретила, према казивању да је 1941. године са групом четника извукао из воза народног хероја Милана Благојевића са пратњом, и да су их све зверски побили.

Села Горобиље и Годовик, иако су се налазила недалеко од Пожеге, најчешће су били рејони размештаја наше бригаде, органа власти и њених позадинских органа за срез Пожегу и Ужице. Сваким даном све је више долазило до изражаја поверење и љубав мештана овог краја према јединицама и борцима наше бригаде. Једном речју, народ овог краја нас је примио као најрођеније, помагао нам у свим приликама, што је и утицало да су се борци туда кретали слободно, рачунајући на пуну подршку мештана.

Хивзо Поровић

Борбена дејсшва бригаде у западној Србији

22. септембра јединице 113. дивизије Црвене Армије прешле су р. Дунав код Кладова и Брзе Паланке и успоставиле контакт са јединицама НОВЈ на Југословенском ратишту. Немачке снаге групе армија „Е" убрзано су се повлачиле из Грчке на север, према Београду. Немачка команда за југоисток формирала је у Србији армијску групу „Фоблер" и борбену групу „Фишер", које су браниле источну Србију до стизања групе армија „Е" из Грчке и истовремено вршиле одбрану Београда.

У то време извршен је прелаз оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију преко Копаоника и Топлице, Првог пролетерског корпуса ка Златибору и Дванаестог ударног корпуса из источне Босне, преко планине Тара, ка Повлену. У ширем рејону Краљево, Крагујевац, Чачак, биле су концентрисане јаке немачке снаге. Спречавале су продор јединица НОВЈ и обезбеђивале време за извлачење групе армија „Е" према Београду.

Успешна борбена дејства јединица Црвене Армије и Прве армијске групе НОВЈ у источној Србији и јединица Четрнаестог корпуса НОВЈ онемогућиле су план немачке армијске групе формиране за одбрану Београда. Ове непријатељске снаге су одбачене са положаја и делимично уништене. Групи армија „Е" дефинитивно је била пресечена одступница моравским правцем. Те јединице морале су се повлачити неповољнијим путем долином реке Вардара — Ибра — Рашке — Зворника, према Босни или другим, такође неповољним, Нови Пазар — Сјеница — Пријепоље — долина р. Лима — Прибој — Вишеград.

У овако сложеној борбеној ситуацији 37. дивизија добила је задатак да своја борбена дејства усмери према западној Србији, ка Ужицу, Пожеги, Ариљу, Ивањици и Гучи, да обезбеди десно крило Првог пролетерског корпуса и подржава његова борбена дејства продора у Србију.

На правац дејства 37. дивизије повлачиле су се главне четничке снаге Драже Михаиловића преко Чачка — Пожеге — Ариља — Ивањице — Сјенице — Пријепоља — Прибоја, ка Источној Босни. Ове четничке снаге обезбеђивале су бок главних немачких снага које су се извлачиле овим правцем ка Босни.

У саставу 37. дивизије Четврта санџачка бригада добила је посебан задатак за дејства према комуникацији Ужичка Пожега — Ариље — Ивањица. У једном силовитом ноћном нападу на Пожегу, 23/24. септембра 1944. шдине, бригада је разбила четничке снаге (око 1.500

четника) и ослободила овај град. Разбијени четници су се повукли ка Овчарско-кабларској клисури, остављајући погинуле и рањене. Заробљено је 11 четника. Заплењено је неколико магацина опреме и наоружања. Пред зору бригада се под јаком интервенцијом немачких моторизованих јединица, уз подршку артиљерије и тенкова, повукла у шири рејон села Годовик и Горобиље.

После повлачења из Ужичке Пожеге, бригада је своја борбена дејства оријентисала према Ариљу, Гучи и планини Јелици, где је водила жестоке борбе са далеко јачим четничким снагама (око 12.000 четника), који су се повлачили из Србије. Октобра 1944. шдине Четврта бригада извршила је напад на ову четничку групацију у рејону Ариља. План напада био је да се борбеним дејствима пресече четничка колона која се кретала ка Ивањици. Упркос оштре борбе и наших губитака батаљони нису успели заузети Ариље. Убијено је око 60 четника. Бокови батаљона били су угрожени од јаких непријатељско--четничких снага. Четврта бригада је 21. октобра са 1. батаљоном Пете бригаде, наставила борбена дејства у ширем рејону Ариља и у току седмочасовне борбе нанела непријатељу велике губитке (око 100 заробљених и убијених четника). Заплењена је велика количина наоружања и опреме. У трећем покушају, бригада је коначно ослободила Ариље.

После борбених дејстава у рејону Ариље Четврта бригада извршила је покрет ка југу према селу Гривска, оријентишући своја нападна дејства према Ивањици, где су се налазиле јаче четничке снаге. Према плану напада на Ивањицу, распоред борбеног поретка бригаде био је: 1. и 4. батаљон наступа преко Црвене Горе, а 2. и 3. батаљон ка Опаљенику, са циљем да бригада концентричним снагама изврше напад на град. Положаје за напад 2. и 4. батаљон заузели су на југозападној страни града. Поред дејства на град спречавали су и евентуално пробијање четника ка планини Јавор. Напад 3. батаљона продужавао се северозападно од Ивањице, правцем Клика —• Палежа — Сађевца — Мицића Крш. 1. батаљон се налазио на централном распореду бригаде и нападао преко Клепаног врха, Јовца и Олијеча, са западне стране града. Непријатељ је на овом правцу имао истурена борбена обезбеђења у Руднику и коти 796. У борби за ове положаје погинула је другарица Шапоњић Душанка, референт 1. батаљона.

Четници су били изненађени нападом на Ивањицу. Бригада је неколико дана водила оштре и непрекидне борбе са четницима у широј околини Ариља.

Напад на град отпочео је у први сумрак 23/24. октобра 1944. Развила се жестока борба. Од унакрсне ватре покидана је електрична мрежа, што је борцима причињавало велике тешкоће. Ивањицу су бранили делови четничког корпуса Калабића и Рачића. Енергичном борбом брзо су разбијени. Панично су бежали. Делови 1. батаљона уз садејство 3. батаљона овладали су мостом на Моравици и спречавали одступање четника преко моста.

Група бораца 1. батаљона, са командантом Благојем Перуновићем, прешла је Моравицу и заузела четничку болницу са 56 рањеника и 5 лекара. У борбама за ослобођење Ивањице заробљено је 120 четника. Рањени четници у болници од страха, разним сечивима на брзину су секли браду. Повели смо 3 лекара, 2 оставили у болници.

Један од заробљених лекара био је др Мехмед Хоџић, до тада познати хирург. Пре рата радио је у Чачку. Четници су га мобилисали при одступању из Чачка. (Касније је доктор Хоџић био мајор наше Армије. Умро је 1946. године, као лекар Војно медицинске академије у Београду). Заробљени лекари су одмах упућени штабу 37. дивизије. Ивањица је ослобођена 24. октобра 1944. године. Ослобођење Ивањице грађани су дочекали са великим одушевљењем. Са нама је пошао знатан број младих бораца.

Главне четничке снаге које су браниле Ивањицу успеле су да се пробију према селу Катићи и планини Јавор. Мањи, заостали делови, појављивали су се 27. и 28. октобра.

По ослобођењу Ивањице Четврта бригада се краће време задржала у рејону Ариља и с. Добраче. Касније је водила непрекидне борбе са четничким колонама, које су се повлачиле преко с. Катића, планине Јавор, Буковик, Кладница и Сјенице. Четници су трпели велике губитке и били спречени да се споје са немачким снагама, које су се извлачиле правцем Сјеница — Пријепоље — Прибој, према Босни.

Последњи напад, на ове снаге Четврта бригада је извршила 28. октобра 1944. године у рејону села Катићи и планини Јавор и успешно завршила двомесечне борбе у западној Србији.

М. *Рабреновић*
Ристо Вуковић

Борба из неиосредне близине

У другој половини октобра 1944. године главне четничке снаге из Србије, под командом Драже Михаиловића, повлачиле су се преко Чачка, Пожеге, Ариља и Ивањице, затим Сјенице, Пријепоља и Пљеваља, у источну Босну. Њихова јачина, била је 8 корпуса, око 12.000.

19. октобра 1944. године, 4. санџачка бригада, са три батаљона, извршила је напад на део ове четничке групације у Ариљу и ближој околини.

За овај задатак бригада је дошла из дубине. Маршевало се ноћу до положаја за напад. Овај марш је остао у сећању многих бораца, јер је целе ноћи падала хладна киша. Расквашен пут и тмурно јесење време стварали су видан замор код бораца. Међутим, упркос тешком маршу, јединице су пре свануће стигле на одређени циљ.

1. батаљон је ушао у с. Поглед. Због кише, ноћи и сумаглице видљивост је била јако слаба, тако да се колона није могла приметити на остојању до 30 метара. Предњи део колоне чинила је 1. чета, њен први вод био је у улози извиднице. Лавеж паса у селу откривао је наш долазак, али четничка предстража није поклањала пажњу овом упозорењу. У средини села у једној кући горела је петролејка. У осталим кућама се није водело светло. Извидница је претпостављала да ту може бити четничка предстража, што се показало тачном. Борци су неопажено пришли кући и ухватили једног четничког официра, командира обезбеђења. Цела предстража, јачине једне десетине, спавала је полупијана на сену у једној појати. Разоружали смо их без опаљеног метка.

Батаљон се разместио по кућама ради краћег одмора, сушења мокре одеће и обуће и чишћење оружја, које је било прљаво од блата. Истурене су патроле у правцу Ариља и постављено непосредно обезбеђење.

Према заповести команданта бригаде Чедомира Друловића бригада је извршила напад по следећем плану:

1. бат. је нападао преко с. Поглед ка југозападној ивици варошице Ариље (десно крило бригаде).

3. бат. преко с. Грабовика ка западној страни.

2. бат. преко с. Вране ка северозападној страни варошице (лево крило бригаде).

Претпостављало се да ће се у овом рејону најлакше пресећи четничка колона која се кретала ка Ивањици.

Први батаљон заузео је положаје за напад непосредно поред пута у следећем распореду: прва чета на десном крилу батаљона, друга чета на левом крилу, пратећа оруђа и команда батаљона на средњем делу борбеног распореда. Штаб бригаде налазио се у близини 1. батаљона.

Непријатељ је наступао у две колоне. Једна се кретала од Гуче ка Ивањици, правцем јужно од Ариља, друга од Пожеге, преко с. Годовика, северозападно од Ариља.

Деветнаести октобар освануо је без кише. Изјутра, неколико хиљада четника кренуло је од Ариља ка Ивањици. Четници су ишли у неразчлањеном поретку и без јачег борбеног обезбеђења.

Бригада је једновремено прешла у напад на издужену колону четника, која се кретала доста споро. Развила се велика борба из непосредне близине. Поједине јединице бригаде употребиле су и ручне бомбе.

Група руководилаца 4. бригаде стоје: Богдан Гледовић, Милош Влаховић и Радован Мрдак, у првом реду чуче: Миливоје Рецић, Маринко Драгош и Шућро Друда (с лева на десно)

1. батаљон је напао четнике који су се кретали путем и поред њега. Чело колоне дошло је на око 150 метара испред распореда 1. чете. 200 до 300 метара колоне нашло се под снажном ватром јединица батаљона. Изненађен овим дејством непријатељ је залегао поред пута и почео се повлачити. После неколико тренутака четници су се развили у стрељачки строј и кренули у напад на Први батаљон. Међутим, убитачном ватром из свих ватрених средстава јединице батаљона одбиле су њихов напад. Нарочито је успешно дејствовао први вод 1. чете, чији је распоред омогућавао дејство по дужини четничке колоне.

Упркос оштре и одлучне борбе, батаљони нису успели разбити четнике и заузети Ариље, јер су им у једном моменту бокови били угрожени надмоћнијим снагама непријатеља, који је у борбу уводио нове снаге. Главне снаге четници су усмерили на лево крило бригаде. После вишечасовне борбе непријатељ је успео да одбије напад бригаде и потисне 2. и 3. батаљон, тако да је 1. бат. трпео јаку бочну ватру, нарочито његова 2. чета. Чета је залегла и одбила један напад четника, који су дошли на домет бацања ручних бомби. Почели су се комешати. У том моменту, командир чете Перко Цувер, који је био са првим водом, устао је и кренуо напред узвикујући „јуриш". Тада је био смртно погођен рафалом непријатељског пушкомитраљеза. Смрт командира чете, коју је видело више бораца, још више је мобилисала јединицу за борбу. Чета је кренула у последњи јуриш тога

дана. Храбро и жестоко. За чудо четници нису узмицали, били су надмоћнији, стално су им пристизале нове снаге.

После неуспелог јуриша чети је наређено да се извлачи из борбе. Последњи се повлачио пушкомитраљезац Милан Зечевић, један од најбољих бораца јединице. Када се хтео повући, из стојећег става је упутио рафал на четнике који су наступали. Тада је рањен. Није могао да се повуче и даље је својим пушкомитраљезом косио четнички стрељачки строј. Под кишом куршума и заштитом ватре чете из борбе га је изнео комесар батаљона Душан Томовић. Милан је после кратког времена умро. Тако је чета изгубила два храбра борца и добра друга.

Извлачењем 1. батаљона из борбе, први вод 1. чете, који је био на десном крилу, нашао се одсечен од јединице. Није добио наређење за повлачење. Под заштитом објеката, користећи погодност конфигурације земљишта и слабу будност четника, вод се касније повукао кроз четнички распоред и дошао у састав батаљона.

Ова борба остала је у сећању због изразите храбрости бораца и старешина, иако су били уморни од напорног марша и нису ништа јели уочи напада.

У овој борби четници су имали 60 мртвих. Није познато колико су имали рањених.

21, 22. и 23. октобра 1944. године бригада је, са једним батаљоном 5. санџачке бригаде, наставила борбе са четницима у рејону Ариља. У току борби у ова три дана убијено је или заробљено око 100 четника. Заплењено је 6 пушкомитраљеза, 1 тешки митраљез, 4 пиштоља, неколико пушака и друге опреме.

Бригада је имала 4 погинула и 10 рањених бораца.

Милосав Рабрвновић
Богдан Зечевић

Немци су били изненађени

У новембру и децембру 1944. године 4. санџачка бригада водила је непрекидне и успешне борбе са Немцима на десној обали Лима, дуж комуникације Пријепоље — Прибој. То су биле, уствари, завршне борбе за ослобођење Санџака, са немачким јединицама које су се повлачиле према Вишеграду и Сарајеву.

Ноћу, 4. јануара 1945. године прва чета 1. батаљона, ојачана са два оделења пушкомитраљеза из 2. чете, напала је Немце на Раковића Брду код Прибојске Бање. Са четом су се налазили: заменик команданта 1. батаљона Гавро Соковић, помоћник комесара батаљона Милосав Рабреновић и болничарка Даница Недовић.

Тога дана извршена је смена немачких јединица на Раковића коси и Раковића брду, који су вршили обезбеђење из правца с. Рутоше. На обезбеђењу се налазио један батаљон Немаца од око 800 војника. Податке о смени немачких снага и јачини обезбеђења донео је један мештанин, који се добровољно јавио да буде водич уколико партизани крену у борбу.

Примивши ово обавештење, команда 1. батаљона самоиницијативно је одлучила да се још исте ноћи изврши напад на Немце. Тако је прва чета око 22 часа, кренула из с. Рутоше ка Раковића Брду. Ноћ је била прохладна, а видљивост слаба. Пред четом се кретао командир Богдан Зечевић са водичем, а за њим први вод са командиром вода Мирком Лучићем. Знак за напад био је први пуцањ који испале Немци ако нас примете, или светлећи метак из пушке командира чете.

Колона чете се на прописном одстојању лагано кретала удолином према Раковића брду. Чело колоне већ је зашло у шуму на самом врху Раковића брда. Немци се нису оглашавали. Командир чете је шапатом питао водича где су Немци, јер да их је било већ би отворили ватру на нас. Водич је тврдио да су ту сигурно, можда спавају. Заиста, само што смо кренули неколико корака напред, командир чете се саплео о кочић шаторског крила и пао на шатор у коме су били Немци. Полугласно је узвикнуо командиру вода, Мирку Лучићу: „Бомбе Немци". Обојица су једновремено бацили бомбе.

Уз громки поклич свих бораца, чета се окренула улево према коси и извршила јуриш. Удаљеност немачких шатора била је 10—15 метара од средине колоне. Експлодирале су бомбе, плануле пушке и загрмела аутоматска оружја.

Борба није трајала више од 5 минута. Немци су били изненађени и нису пружили отпор, јер је цела јединица под шаторима спавала, без стражара и било каквог обезбеђења.

Заменик команданта батаљона Гавро Соковић упао је у шатор који је био нешто истуренији према Бањском вису, извукао из њега пушкомитраљез и усмерио паљбу према Прибојској Бањи, одакле је долазила спорадична ватра неке друге немачке јединице.

Немци су имали 30 избачених из строја. Заплењено је 5 пушкомитраљеза, велики број другог оружја, муниције и опреме.

Нама су погинула 2 борца: Радоица Смоловић, водник и Слободан Митић, десетар. Имали смо и 4 лакше рањена.

Приликом повратка један Немац се нашао у нашој колони. Ишао је испред болничарке Данице Недовић. У једном моменту приметио **је** да то нису његови и почео је да се креће поред колоне. Даница га **је** опоменула да иде у колони, а када овај није послушао повукла га **је** за рукав. Немац ју је тада ударио кундаком пушке. Болничарка **је** помислила да је то један од нових бораца, па није још научио на дисциплину. Зато се обратила помоћнику комесара Милосаву Рабреновићу, који се кретао испред њих овим речима: „Друже комесаре овај се бије". Кад се Рабреновић окренуо Немац је испалио метак и побегао. Спасила га је ноћ од смрти.

Батаљон је за овај успех био похваљен од стране Штаба бригаде.

Бујишић Владислав

Ни Дрина нас није могла зауставити

Пред крај 1944. године налазио сам се у Допунском батаљону, у Новом Пазару. Тада је тај батаљон, а тако и ја, пошао у попуну 37. санџачке дивизије. Када сам стигао у састав 37. санџачке дивизије распоређен сам у 1. чету 5. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде.

У околини Прибојске Бање наша бригада је повела борбу са Немцима. Управо, то је било моје ватрено крштење. Брзим и смелим дејством Прибојска Бања је брзо ослобођена. Затим смо кренули према Пријепољу. Притекли смо у помоћ Петој бригади која је водила жестоке борбе за ослобођење Пријепоља. После дуготрајних борби Пријепоље је заузето. Немци су се повлачили према Пљевљима. Наставили смо да их гонимо. Стигли смо до Пљеваља. Немци нису давали отпор. Пљевља су напустили без борбе, тако да смо у град ушли без икаквих жртава.

Након тога вратили смо се према селу Саставци. Ту смо водили борбе са групом четника која је ту покушавала да успостави своју страховладу. Када смо их, на крају, потукли и протерали из Саставака, продужили смо за Горажде. Стигли смо на реку Дрину. Мост на Дрини био је срушен, а ми смо требали да пређемо на другу обалу. Пребацивање је било врло тешко. Хватали смо се за руке и тако прегазили хладну реку. Иако је тај прелаз био врло напоран, жеља свих нас је била да успемо. Због тога нико од бораца није осећао ни хладноћу ни друге тешкоће које су нас пратиле. Успели смо. Ни хладна и брза Дрина није нас могла зауставити у нашим настојањима да што пре ослободимо земљу од окупатора и његових слугу.

По преласку Дрине приступили смо припремама за напад на Горажде. Желели смо да га што пре ослободимо, па наше припреме нису дуго трајале. Борба за ослобођење Горажда трајала је више дана. И ми и непријатељ смо имали пуно губитака. Када смо најзад заузели Горажде наставили смо да гонимо Немце даље, према Сарајеву. Жестоке борбе водили смо и на прилазима Рогатици. Када смо и ово место ослободили, кренули смо према Романији. Дана 28. марта 1945. године, код села Стамболчића имали смо врло оштре борбе са Немцима. Тога дана сам рањен у леву ногу. Нисам могао да се подигнем са земље. Лежао сам беспомоћно. Сигурно би ме Немци или усташе, са којима смо се тада борили, заробили и ликвидирали да ми није помоћ пружио Бајро Ницовић, борац из моје јединице. Он је узео мој митраљез, ставио га на раме, а мене је вукао по снегом покривеној земљи.

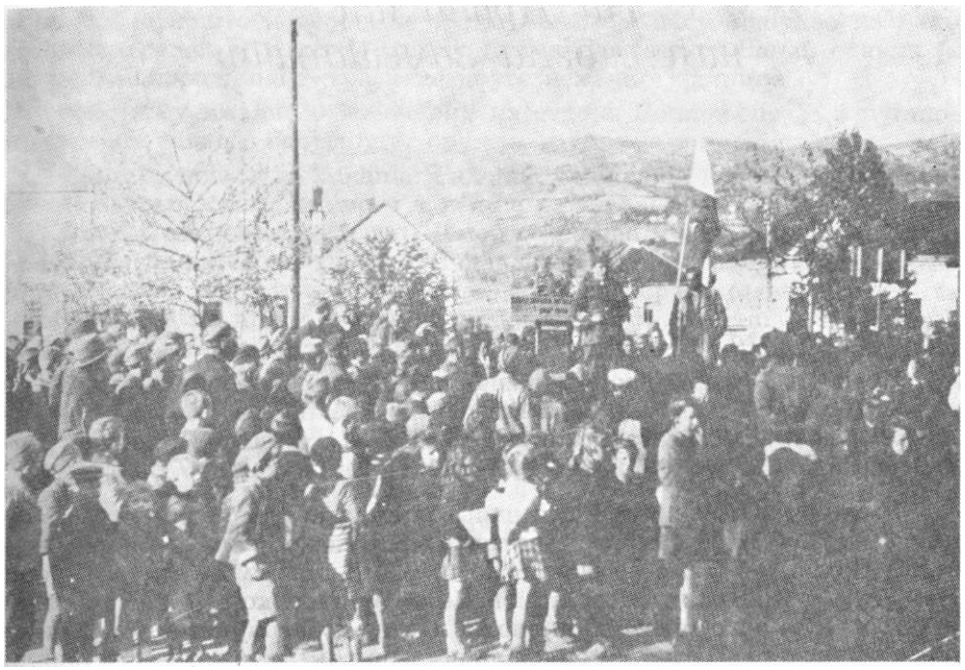

Борци 4. бригаде и народ у Бајиној Башти. Говори Чедо Друловић, командант 37. дивизије, маја 1945. године

Након рањавања пребачен сам у болницу. Лечио ме доктор Хоџић. Сећам се, у болници је тада било много рањеника. Некима су секли ноге, некима руке, а доста рањеника је ту и умрло од задобијених рана. Мене су лечили превијањем и лековима и излечили. Са осталим рањеницима из Горажда пребачен сам у Пљевља, а одатле за Ужице и на крају у Чачак.

Пошто сам излечен пуштен сам кући на тромесечни опоравак. Када сам чуо да је Сарајево ослобођено било ми је жао што и ја нисам учествовао у тој борби.

Након потпуног излечења и опоравка вратио сам се у своју јединицу. Убрзо нам је саопштено да се Дража Михаиловић, са већом групом четника налази на рејонима Сутјеске и Зеленгоре и да одатле покушава да се пробије за Србију. Кренули смо на усиљени марш и за врло кратко време стигли на планину Зеленгору. Ту смо водили тешке борбе са четницима и после више данонoћних борби успели да их разбијемо. Много је четника изгинуло у тим борбама а многе смо предали штабовима јединица да им народ пресуди.

Реџеп Халидовић

Сви на фронш — све за фронш

Наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 1. новембра 1944. године објављена је мобилизација дванаест годишта обвезника на свим ослобођеним територијама Југославије, рођени од 1. јануара 1915. до 1. јануара 1927. године. До 10. јануара 1945. године, укупно у Србији је мобилисано или се добровољно јавило око 250.000 бораца. У позадини су задржани неопходни стручњаци, техничари, занатлије и рудари.

Наглим јачањем НОП-а у нашем крају од пролећа 1944. године, до ослобођења Пирота, већина способних младића и осталих обвезника ступила је у Пиротски партизански одред, у 25. и 27. бригаду 46. дивизије и у 8, 10. и 12. бригаду 22. дивизије. Већину ових бригада сачињавали су борци из Пиротског краја. Нешто више од 2.000 бораца са овог подручја је мобилисано. То су били углавном млађи од 18 година, а било је и оних који су тек дошли из заробљеништва, интернације из Бугарске или печалбе.

Тих дана на бившем вашаришту Барје обвезници-регрути пристизали су из свих села и градова предвођени одборницима Народноослободилачких одбора, који су будуће борце по списку предавали мобилним официрима, а ови су формирали неколико допунских батаљона. На зборном месту вршен је лекарски преглед, без свлачења и слушалице. Лекар је прошао кроз строј и питао има ли ко болестан или неспособан. Таквих скоро и да није било или се нису хтели пријавити. Сви су желели да што пре оду на фронт, да се боре за ослобођење земље. Тада је главна парола била „Сви на фронт — све за фронт".

Формирани батаљони размештени су у већим околним селима на исхрану, обуку без оружја и чекали су распоред за попуну дивизија на фронту.

Велики прилив бораца, у тако кратком року, наметнуо је и проблем наоружања. Складишта са оружјем нисмо имали. Зато се са распоредом и допуном јединица новим људством одуговлачило. Половином децембра 1944. године коначно је наређено да наши допунски батаљони крену у попуну 37. Санџачке дивизије (3. 4. и 5. бригаде, као и приштабских јединица).

Полазак допунских батаљона на фронт испратила је плех-музика до железничке станице. Једне вечери укрцани смо у отворене коњске вагоне. Од поласка до Ниша, целе ноћи, пратила нас је ситна, јесења киша. У Нишу смо чекали неколико дана. Одатле смо кренули за Крушевац, Краљево, Рашку. Тај пут прелазио се пешке.

У Рашкој смо распоређени по бригадама и одатле, преко Н. Пазара, Дуге пољане, Сјенице, Н. Вароши кренули на фронт који је био

код Бистрице, Златара, Прибојске бање и долином Лима. Ту смо попунили чете и почели да изводимо акције и учествујемо у борбама, без оружја, чекајући да га заробимо од непријатеља. Око 1.000 бораца са 1. Батаљоном 4. Санџачке бригаде послато је за Црну Гору да се наоружа, а један батаљон наоружавао се сакупљањем оружја по селима сјеничког среза. Тако наоружане јединице кренуле су на фронт који се у међувремену преместио ка Дрини, Фочи, Горажду, до Вишеграда.

На овом борбеном путу од Пирота до Сарајева многи су дали своје животе за ослобођење наше земље.

Матејић Матеја

Снажи нас борбени дух и другарство

Новембра месеца 1944. године више допунских батаљона из пиротског краја, са око 5.000 бораца, кренуло је за Санџак да попуни делове 37. Санџачке дивизије. Пут и покрет до Санџака није био лак. До Врбе код Краљева ишли смо возом, а после нешице до Нове Вароши. Снег је био велик, а температура око —30°Ц. Били смо слабо одевени. На себи смо имали сељачка сукнена одела, што је још и било добро, али обућа нам је била лоша, углавном опанци од свињске и говеђе коже. Храна је била врло слаба. Добијали смо нешто од сељака у селима кроз која смо пролазили.

Прву борбу доживео сам на Бистрици код Н. Вароши. Ту сам био болничар, без оружја. Приликом распоређивања по бригадама није било довољно оружја за све борце. Оружје се узимало од непријатеља. По ослобођењу Бистрице, кренули смо за Пријепоље. Био је срушен мост. У току ноћи прешли смо Лим преко срушеног моста. Било је јако хладно. Руке су нам се лепиле за гвоздену конструкцију моста.

*

Пљевља — јануар 1945. године. У Пљевље сам дошао са IV Санџачком бригадом. Наш други батаљон добио је наређење да иде у Гацко, за оружје. По јакој зими и снажној вејавици, гладни и полубоси, кренули смо из Пљеваља на температури —30°Ц. На пола пута до Гацка стигло је наређење да су оружје подигли наши други батаљони, па смо се вратили у Пљевља. Ту смо тада добили оружје и тако постали права војска.

Сећам се једног хладног и тмурног дана. Командовано је да изађемо у строј без оружја. Пронео се глас да ће неко бити стрељан. Док смо изашли из куће где смо били распоређени на одмор, видео сам једног младића из мог суседног села, Стањанац. Звао се Александар. Он је, како се видело из пресуде преког Војног суда, организовао једну десетину његових сељака да беже из борбе, док су спровођени до наше јединице. Непристојно се држао и вређао наше курире који су их спроводили. Пресуда је изречена пред нашим батаљонима.

*

Село Крће код Пљевља. Распоређени смо ради краћег одмора. Хигијена је била врло слаба. Снег је без престанка падао и блокирао читаво подручје. Народ овог села као и других у овом крају, примио

нас је лепо. Где год смо пролазили пружано нам је све што се могло. Становништво је храну одвајало и делило са нама. Међутим, хране је било јако мало и код сељака. Туда су пролазиле многе војске и свака је односила. У овом селу као следовање добили смо кувано жито и по парче несланог меса. О хлебу није било ни говора. Ипак, морал је био на висини. Сећам се једног младог борца, мислим да се звао Живојин, из села Стањанца код Пирота, који је у току дана са омладином и народом из ових села учествовао на чишћењу снега па је после тога појео нешто више качамака, оптеретио стомак и на путу за болницу умро, недалеко од села Крће.

*

Из овог села добио сам прекоманду за III санџачку бригаду. Путовали смо по беспућима. У III бригаду стигао сам 13. фебруара 1945. године. Од старијих бораца ове бригаде примљен сам као од својих најближих. Братство и јединство било је заступљено на највишем нивоу. Ту је било бораца из свих крајева наше земље, (Србијанаца, Црногораца, Босанаца, Хрвата, а било је и Италијана). Ту ми је пришао један борац из Црне Горе и питао ме како се зовем. Рекао сам да се зовем Гојко Петровић. На то је он додао да се и он презива Петро-

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 85
30 јула 1944

ШТАБУ III и IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

Непријатељ је прије извјесног времена предузео јачим снагама офанзиву на нашу слободну територију на сектору Андријевица — Беране. Јачина непријатеља је била до 10.000 војника Њемаца, Арбанаса, муслиманске милиције и нешто четника, који су уз садејство њемачке авијације намјеравали да по сваку цијену овладају Андријевицом, Беранама, Колашином, са циљем даљег продирања на нашу слободну територију.

Снаге наше војске успјеле су да у снажним и одлучним нападима потпуно разбију непријатеља на томе сектору, испресијецају га, нанијевши му велике губитке у мртвим, рањеним и заробљеним и заплијенивши веће количине материјала.

Послије разбијања тога непријатеља слиједиће, вјероватно, продирање извјесних наших јединица сјеверним дијеловима наше земље.

У исто вријеме њемачко-четничко-милициске снаге предузеле су напад и на нашу дивизију. Непријатељ је одбачен на свима секторима, ка Пријепољу и пребачен на десну обалу Лима.

С обзиром на наш даљи задатак, првенствено је нужно да се разбију непријатељске снаге на десној обали Лима од Бање до Рудога, гдје је концентрисано око 2.000 четника. Они су распоређени сада у три групе, једна најјача код Манастира Бање, друга на сектору

вић и да смо ми неки рођаци по презимену. Зачудио сам се. Овај мој презимењак био је храбар борац-бомбаш. Тешко је рањен код Стамболчића испред Сарајева. Отишао је у болницу и више се нисмо видели.

Сећам се борца који је био мој десетар, борац од 1942. године. Био је неписмен. Учио сам га да пише и чита. Заволео ме је као рођеног брата. На положају, при борби, често је био поред мене, објашњавао ми како да пуцам, како да се пребацујем до заклона. Био је неустрашив. Није се плашио метка и углавном је гађао из стојећег става. Имао је 14 рана. Његовог имена се сада више не сећам. Знам да је негде испред Горажда отишао за Београд у Титову Гарду. Кад је кренуо поздравио се са мном, пољубио ме, пожелео ми добро здравље.

Руководиоци у овој бригади били су тако добри људи и увежбани ратници као да су завршили војне академије. Учили су нас, помагали нам, тако да смо и ми, пирођанци, постали храбри и неустрашиви борци.

*

Најтежа борба у којој сам учествовао, била је борба за ослобођење Горажда. Време је било јако лоше, снег дубок, температура испод 0. Наш други батаљон нападао је на Илијином брду са леве стране Горажда. Борбу за Горажде почели смо 14. или 15. фебруара

Штрбци, и трећа код Рудога. Упоредо са разбијањем тих четника наш је задатак да се ликвидира милиција која се налази у Прибоју.[2]

НАРЕЂУЈЕМО:

1. III санџачка бригада у току 30/31. ов. мј. извршиће прелаз Лима негдје код Добриловића са свим својим јединицама, ликвидираће непријатеља код Манастира Бања, обухватајући својим десним крилом непријатељске снаге на томе сектору. По разбијању непријатеља на томе сектору ликвидираће Прибој, и упоредо ће овладати положајима Лесковац — Црни Врх [к. 1155] — Црни Врх (к. 1142) — Рабрново Брдо. У Прибоју се извјесним мањим снагама задржати само краће вријеме у циљу свршавања најнужнијих послова. На просторији Луниће — Црни Врх — Рабрново Брдо одморити јединице, а пред мрак кренути правцем: Рача, односно Штрбци, разбијајући четнике на томе сектору и одмах форсирано продужити ка Рудоме нападајући четнике на томе сектору. По разбијању четника код Рудога, пребациће се на лијеву обалу Лима, на просторију Црнуговићи — Голеша (Западна).[3]

Приликом извршења овога задатка мора се дејствовати најенергичније, не дајући непријатељу времена да се прибере, и на тај начин ће успјети да га почесно туче. Са штабовима батаљона треба одржати састанак и припремити борце на овај задатак.

2. Јединице IV санџачке бригаде ће садејствовати извршењу горњег задатка III бригаде.

1945. године. Скоро сваке ноћи вршили смо нападе и имали доста жртава. Ту је погинуло више наших бораца.

Кад смо једне ноћи требали да извршимо напад, десетар Мартин (мислим да је био Црногорац) добио је задатак да поведе бомбаше и да их распореди за напад. Отишао је са бомбашима. Пошто се дуже задржао, а време је било јако лоше, десетар Лакић и ја кренули смо да видимо како је извршио распоред и да поднесемо извештај пред почетак напада. Десетар Лакић је ишао напред, ја за њим. Одједном, пред нама се појавио човек. Мислећи да је то Мартин десетар је повикао: „Мартине". Међутим, то није био Мартин, већ залутали немачки војник. Били су један уз другога. Немац је Лакића ударио ручном гранатом, Лакић је зграбио пушку и ударио га. Нисмо се снашли, Немац је бежао. Отворили смо за њим ватру из пушака. Нестао је у густој магли. На наш пуцањ борба је одмах отпочела. Мислим да се то место звало Јабука. Настала је жестока пуцњава из свих могућих оружја. На самом брду помешали смо се са Немцима. Један гимназијалац из Новог Пазара погинуо је те ноћи. Било је доста рањеника. Наш вод је добио задатак да их у току ноћи пренесе до Дрине, где су чамцима пребацивани за болницу. Како смо били преморени и исцрпљени, било је врло тешко носити рањенике на примитивним носилима. Народ овог краја, нарочито омладина, свесрдно су нам помагали.

Одмах по пријему овога наређења јединице IV бригаде смјестиће се на просторији: Кучин, држећи засједу на путу Бистрица — Прибој, Забрдни Тоци, Маржићи са два батаљона. 30 ов. мј. у сумрак два батаљона IV бригаде извршиће прелаз Лима негдје код Калафатовића, очистиће четнике на просторији између Кратовске Ријеке и Михајловца, избиће на Бањско Брдо и преко Кратова и Челица поново ће се пребацити за село Маржиће. Тај задатак ова два батаљона морају извршити најенергичније и за што краће времена.

31 ов. мј. у 12 часова IV бригада ће извршити покрет у правцу Рудога. Један батаљон ће оставити у селу Црнуговићи, са задатком извиђања у правцу Чајнича, Мустафина Гроба и Бучја, а са три батаљона ће у први сумрак 31 ов. мј. демонстративно дејствовати на сектору Устибар — Рудо. На томе сектору ће у свему садејствовати јединицама III бригаде које ће се појавити са сјеверне стране у циљу напада на четнике тога сектора. Уколико буде потребно, извјесне снаге пребацити и на десну обалу Лима тога сектора.

3. Штаб дивизије ће се 30 послије подне пребацити за засеок Грабовица (сјеверно изнад слова Д. села Добриловићи). У току 31 ов. мј. послије подне пребациће се за село Батковићи, гдје ће остати до даљега.

4. Са бригадом ће овај Штаб одржавати везу путем радио-станице, по до сада уговореном времену, с тим што уговарамо везу још сваки дан у 12 часова.

5. Уговорени знаци: — Паљење ватре на истакнутим и важним заузетим положајима.

За 30 т.мј.: Призрен — Пипери
„ 31 „ Рат — Романија

Испред Горажда. Четири омладинца су упућена до штаба бригаде, ради неког задатка. Били су врло млади, деца — борци. Задржали су се на путу неколико дана више. Стигли су у јединицу у први сумрак код Илијиног брда, испод Горажда. Комесар је био љут. Наредио је да одмах пођу на бункер, недалеко од наших положаја. Добили су по неколико бомби. За вође бомбаша био је одређен водни делегат. Пошла је и болничарка. Како се сећам, звали смо је Бела. Другови су спремно кренули на задатак. Комесар се на то насмејао и рекао: „Вратите се, видим да сте храбри борци".

У околини Горажда хлеб уопште нисмо имали. Омладинци из села су нам доносили сушене крушке. То су били пионири — деца. Народ овога краја помагао је и давао све што је имао. Једног дана био сам одређен да чувам стражу изнад села. У близини су се налазили немачки бункери. Наишао је неки старији човек и рекао: „Друшкане, постави се у заклон, Немци су у близини, могу да те виде и убију". Захвалио сам и тако урадио.

А на одмору, у плеханим бурадима палили смо одела. Од вашки се није могло живети.

„ 1/УШ: Митар — Митровица

6. Хируршка екипа кретаће се са Штабом дивизије.

7. Бригадну интендантуру и све остале непотребне дијелове оставиће III бригада, за вријеме вршења ове акције, код IV бригаде. Данас нека се сви ти дијелови прикупе у с. Голеша, засеок Шалипури, а даље ће о њима водити рачуна Штаб IV бригаде.

8. Пионирско одјељење ове дивизије упутићемо данас до Штаба III бригаде коме се ставља на расположење у циљу вршења потребних рушења комуникације према моментаној потреби.

9. У прилогу се достављају знаци распознавања и борбени знаци за првих 10 дана мјесеца августа.

10. 30 ов. мј. послије подне Штаб IV бригаде упутиће свој Извиђачки вод у правцу Мустафина Гроба у циљу извиђања на томе сектору. Даће му детаљна упутства и начин везе.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
п.пуковник,
Мило Јовићевић

Командант — п.пуковник,
Жарко С. **Видовић**

Начелник — п.пуковник,
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 30—3, к. 1253.

[2] О извршењу овог наређеша види док. бр. 228.

[3] Бригада се није враћала на леву страну Лима. Види допунско наређење, док. бр. 225.

После ослобођења Горажда кренули смо према Сарајеву. Посебно тешка била је борба за ослобођење Стамболчића. Нападали смо више пута овај градић. Једне вечери требали смо да извршимо напад у поноћ. Пре тога требала је да туче наша артиљерија, па је дошло до неспоразума. Ми смо стигли испред немачких бункера, а наша артиљерија се није још јављала. Касније је почела да туче по нама. Морали смо се повући. Наређено је да поново извршимо напад пред зору, што смо и учинили. У тој борби погинуло је више бораца, само четворо њих из околине Бабушнице. Сахранили смо их поред једне појате испред Стамболчића. Једног борца изнели смо из борбе под тешким околностима. Плавокоси младић из околине Бабушнице храбро је ишао према бункеру. У моменту када је замахнуо да баци бомбу смртно је погођен од непријатељског митраљеза. Под јаком ватром изнели смо тело овог мртвог друга. Били смо се зарекли да непријатељу нећемо дозволити ни мртвог борца да зароби.

*

После ослобођења Стамболчића, месеца априла 1945. године кренули смо на Пале. Командант батаљона Драгојло, презимена се не сећам, био је храбар борац, друг и руководилац. По чину је био капетан. Испред Пала батаљон је стигао ујутро око 7 часова. Стали смо у једној ували да се одморимо и сачекамо доручак. Стигао је кувар. Донео је за доручак пасуљ. Почео је да дели храну. У том моменту непријатељ је почео да пуца из топова на нас. Наређено је да сви идемо у заклон. Био сам близу казана. Глад је била несавладива. Рекао сам кувару: „Ма сипај". Послушао је. Са порцијом пасуља јурио сам у заклон.

Једног дана у Палама играли смо Козарачко коло. Непријатељ је држао положаје изнад Пала, утврђен у школи. Отворио је ватру и смртно ранио другарицу референта бригадског комитета имена се не сећам, али сећам се њеног лика, њене дуге косе, прекројеног лепог зеленог одела, пиштоља око паса, праве лепотице у бригади. Сахрањена је на Палићком гробљу. Било нам је јако жао ове наше дивне другарице.

Око 13 часова наш батаљон је ушао у град Пале. Расподелили смо се по кућама ради краћег одмора. Негде око 18 часова издато је наређење да батаљон изврши напад на школу у којој се непријатељ забарикадирао. Прво је тукла наша артиљерија. Затим је батаљон кренуо у напад. У први сумрак били смо испред школе и немачких бункера. Одвијала се борба на живот и смрт. Морали смо да прилазимо бункерима под јаком непријатељском минобацачком ватром. Радо Ранчић из села Праваљеник код Бабушнице, скојевац и пушкомитраљезац, био је тешко рањен. Касније нога му је ампутирана. Данас је ратни војни инвалид и живи у свом селу. Били смо нераздвојни, делили смо и последњу кору хлеба.

Батаљон је опкољавао школу. Дејствовали смо из свих оружја. Бомбаши су морали да одиграју главну улогу. Храбри командант батаљона, друг Драгојло, стао је близу школе иза једног дрвета и повикао: „Другови — борци, ко се плаши да баца бомбе, додајте их мени". Са бомбашима је засипао школу бомбама. Са дуге стране, два Пирићанца, браћа од стричева, пошто је погинуо пушкомитраљезац, викали су: „Друже комесаре, митраљез смо спасли" (касније су похваљени на

четној конференцији за овај подвиг). После напада наших бомбаша на школу, непријатељ је уђуткан. А онда и одједном смо викнули: „УРА". Сви смо у један мах јуришали на бункере и дотукли непријатеља. Колико се сећам погинуло је 4—5 наших бораца и неколико је рањено. Непријатељ је имао тешке губитке.

Пошто смо освојили бункере, командант батаљона Драгојло кре-ну° је у сусрет првом батаљону, десно од нас. У том моменту, налетео је усташа. Бацио је бомбу и ранио команданта у главу. Но, срећом, рана је била лака. Под завојем наставио је водити батаљон у борбу.

Пале је ослобођен. Били смо на домаку Сарајева. Изашли смо из шуме, која нам је служила као заклон. Непријатељ је потиснут са свих положаја на овом пределу. Приближавали су се часови борбе за ослобођење Сарајева, уочи 6. априла 1945. године.

Истог дана око 20 сати увече, по ослобођењу Сарајева, кренули смо за Рајиловац и Високо. Орила се песма: „Зар усташе то не знаше, Сарајево да је наше". Усташе су тада из неких високих зграда бацале бомбе на нашу чету. Како се сећам, рањено је 4—5 бораца. Пренели смо их у болницу.

После ослобођења Сарајева, требало је да се вратимо за Србију на заслужени одмор. Међутим, наша бригада је учествовала у борбама са четничким снагама код Калиновика, где је погинуо наш храбри командант Драгојло. Ту смо коначно и разбили четничке снаге.

Нарочито ми је остало у сећању велико другарство. Волели смо један другога као рођена браћа. И свуда где смо прошли, омладина из Санџака, Босне и Црне Горе пружала нам је сваку помоћ.

Гојко Драгољуба Пвтровић

У мишраљеској чеши

Мобилизација је у нашем крају извршена средином децембра 1944. године. Од кућа смо пешице дошли до Пирота, а одатле возом за Ниш. Из Ниша смо ишли за Криву Врбу и Крушевац. Испратила нас је војна музика. У то време железничка пруга била је оспособљена до Крушевца, где смо добили храну. Чини ми се да је то било наше последње право војничко следовање.

Након краћег боравка у Крушевцу кренули смо за Краљево, а одатле, преко Рашке, наставили пут за Нови Пазар. Ту смо се мало одморили, затим, преко Дуге Пољане, наша колона од око три стотине омладинаца, стигла је у Нову Варош. Ту сам распоређен у 3. батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде. Из Нове Вароши кренули смо пешице, најпре козјом стазом уз неко брдо. Водич пута нам је рекао: „Другови, кретаћемо се у колони по један. Будите опрезни, Немци се налазе недалеко одавде".

У колони прешли смо преко неког виса и спустили се у село Рутош. Ту смо преноћили и сутрадан су нас распоредили по четама. Од омладинаца са којима сам кренуо из Пирота у митраљеску чету, у коју сам добио распоред, дошла су још њих двојица. У овој чети, сећам се, имали смо три митраљеза: две „Бреде" и један „Фијат". Поред тога чета је имала један минобацач 82 мм и један лаки бацач који се носио на леђима.

Вод у који сам распоређен било је око тридесет бораца. Недељко Бајчета био је командир чете, комесар Љубан Ружић. Те људе никада нећу заборавити, поготово комесара ЈБубана. Био је изузетно добар. Командир вода био је Милован Недовић, који је, такође, много бринуо о својим борцима.

Покрете смо изводили ноћу. Комесар је тада, најчешће, ишао на зачељу колоне. Он је војнике бодрио, подстрекивао нас. да истрајемо у напорном маршу. Увек је био спреман да помогне борцу који би посустао, уморио се, или био болестан . . . Мој комесар Љубан Ружић био је примеран комуниста и изнад свега добар друг, који је волео и чувао своје борце.

Први пут сам ступио у борбу код села Бистрице. Кад су нас Немци напали хитно сам распоређен за помоћника митраљесца. Нишанџија је био Милојко Стојковић, родом из Бајине Баште. Жестоко тучени од наших бораца, Немци су почели да одступају. Са собом су терали стоку коју су запленили од сељака. Са свим тим притерали смо их у један теснац. Било је то око поднева, јануара 1945. Имао сам

велику трему и страх. Међутим, митраљезац Милојко, коме то није била прва борба, био је равнодушан. Пушећи смирено је чекао тренутак када ће Немци наићи да ио њима оспе ватру. У том чекању Милојко је и мене понудио цигаретом, рекавши ми да је попушим како бих се загрејао. До тада нисам ни видео цигарету, а камо ли пушио. Узео сам је и повукао неколико димова. Цигарета ме је опила. Баш тада Немци почеше да пуцају испред нас.

У оном стању нисам ни схватао шта се око мене дешава. Устао сам и радознало почео да гледам у правцу одакле су Немци пуцали. Хтео сам да посматрам како то изгледа када се води борба.

— Лези, бре, Бато! Главу ћеш да изгубиш — повика Милојко **и** повуче ме према доле. Тада смо добро тукли Немце. Са интересовањем сам ослушкивао штектање митраљеза, рику говеда и блејање оваца. После борбе командир ме је прекорео што сам несмотрено поступио, рекавши ми: „Јуче си дошао, данас замало да погинеш!"

У следећим борбеним окршајима понашао сам се другачије. Посебно су дуге и тешке борбе биле за Горажде. Трајале су скоро петнаест дана. Иако су назирали крај рата Немци се нису лако предавали и упорно су бранили Горажде. Најжешће борбе водили смо на брду Мишјак. Изгледало је као да се читав брег запалио. После ове борбе упутили смо се према Рогатици. Ту није било јако опасно, мада су на том подручју погинула моја два друга са којима сам кренуо из Пирота. Код Рогатице смо се зауставили испред једног минираног поља. Ту смо чекали целу ноћ. Била је велика зима. Стајање нас је замарало. Један мој друг из села Блата Бериловца без одобрења је пошао у чекаоницу железничке станице да узме клупу да би могао да седне. Позвао је још једног борца, родом из Осмакова. Како су повукли клупу активирали су мину коју су Немци поставили. Чуо се страшан пуцањ. Зграда железничке станице је била разрушена, а нас, који смо стајали недалеко одатле засуо је малтер и креч. Обојицу смо сутрадан сахранили недалеко од железничке станице.

Сввтозар Миладиновић

Борба на Сирогојну код Ужица

Шестог октобра 1944. године, увече, јединице 6. источно босанске бригаде, 1. батаљона 4. санџачке НОУБ и Ужичког одреда ушле су у Ужице. У граду су се налазили четници. Енергичним дејством јединице су врло брзо очистиле град, заробљено је око 30 четника. 6. источно босанска бригада продужила је дејство према Косјерићу и Ваљеву. Наш батаљон се задржао у Ужицу са деловима Ужичког одреда, ради успостављања реда и обезбеђења. Упућене су патроле за извиђање у правцу Пожеге, Бајине Баште и Кремана.

Улазак у Ужице био је велики догађај за наше борце. Нарочито је импресивно деловао сусрет са народом слободарске Ужичке Републике. Ужичани су били пресрећни што је њихов град опет слободан. Сутрадан, 7. октобра, у граду је било велико весеље народа и наших бораца. Увече је наша културно-просветна група дала врло успешну приредбу за грађане у ондашњем Соколском дому. После изведене приредбе настављено је са игранком до касно у ноћ. Наредних неколико дана чистили смо терен од заосталих и скривених четника.

Већ 13. октобра, изјутра, стигао је курир Команде места у Чајетини и известио нас да је на Чајетину наишла велика група четника злогласног Радовића, званог Кондор, који су разбили Команду места, побили неке другове, неколико њих везали и одвели са собом у правцу Сирогојна. Четници су наишли од Вишеграда преко Кремана и Шљивовице.

Командант батаљона Благоје Перуновић одмах је издао наређење за покрет у правцу Чајетине. У граду су остали делови Ужичког одреда, интендантски вод са интендантом Радисавом Зечевићем и патроле које се нису биле вратиле са задатка. Са батаљоном је пошао и један број бораца Ужичког одреда.

Покрет бораца до Чајетине био је врло напоран. Ишло се убрзаним кораком, па су борци прелазили више од 6 километара на час. Маршевало се краћим путем и батаљон је врло брзо стигао у Чајетину. У току марша нико од бораца није остао иза јединице.

Доласком у Чајетину наишли смо на пустош у објекту Команде места, који су починили четници. Батаљон се кратко задржао у Чајетини ради предаха и ручка. Потом је наставио потеру за четницима, претпостављајући да ће их до ноћи негде стићи. Од Чајетине батаљон се кретао правцем: Партизанске Воде — с. Рожанство — с. Трнава — с. Сирогојно.

Већ се приближавала ноћ кад смо стигли у Рожанство, где смо стали да се одморимо и распитамо се о четницима. У међувремену, у

штаб батаљона дошла је нека средовечна жена, уплакана и узнемирена (колико се сећамо звала се Зорка), говорећи да су јој четници свезали и одвели сина за Сирогојно, због тога што је био партизански одборник. Рекла је да је ишла поред сина до Сирогојна молећи четнике да га пусте. Четници су је тукли и натерали да се врати, говорећи јој да ће њеног сина стрељати сутрадан. Испричала је колико је знала о размештају четника у Сирогојну, месту предстраже и означила кућу у којој је смештен четнички штаб. Касније се показало[1] да су ови подаци били тачни, као да их је прикупио најбољи обавештајац. Молила је команданта батаљона да разбије четнике и ослободи њеног сина. Понудила се да буде водич батаљону до Сирогојна. Била је пресрећна кад је командант батаљона наредио покрет ка Сирогојну. Пошла је као водич.

На око 2 километра од Сирогојна, са места одакле се имао добар преглед терена (ноћ је била видна), командант батаљона извршио је распоред јединица за напад: прва чета требала је заузети положај косом југоисточно од села, са задатком да буде у заседи и сачека главну групацију четника кад буде напуштала село, под дејством друге чете; друга чета нападала је четнике са северозападне стране Сирогојна, са задатком да енергичним дејством разбије њихове снаге, не дозволи им организовано повлачење и присили их на повлачење у правцу прве чете. Пратећа оруђа заузела су погодан положај са задатком дејства у центар размештаја четника. Штаб батаљона кретао се са другом четом. Одређено је време за напад. Знак за почетак дејства била је прва испаљена мина из минобацача.

У току приближавања четничким положајима, видели смо њихову предстражу на хоризонту испред самог села. Извидница прве чете дошла је у контакт са четничким обезбеђењем и после уобичајеног „ко иде", наши су одговорили да иде пожешка четничка чета. Позвали смо их да приђу ближе ради распознавања. Четници су олако ово прихватили. Један је пришао ближе нашој извидници и затражио знаке распознавања. Рекли смо да је дужан да то каже први, јер долазимо из Пожеге и нисмо сигурни да су они четници којима треба да се прикључимо. Збуњени четник је изговорио реч „пиштољ", на што смо узвратили да је то наша парола. Одмах је изговорио: „Е онда је наша „пушка". Тако смо на лак начин открили четничке знаке распознавања. Видевши да смо „браћа" четник је пошао ближе нама. Баш у том моменту је један наш друг без одобрења и несмотрено опалио метак из пушке и убио га. За чудо, ни овај пуцањ није узбунио четнике. Јединице батаљона су, користећи се знацима распознавања, прошле кроз проређен распоред периферних снага четника, који су се грејали поред добро наложених ватри, и поселе положаје одређене за напад.

После неколико минута, у одређено време, пратећа оруђа отворила су ватру по главној групацији четника. Како смо сутрадан видели, прва мина из минобацача пала је пред улазна врата зграде у којој је био смештен четнички штаб. После прве испаљене мине, друга чета је силовито кренула у напад. Међу четницима је настала пометња, услед изненадног напада. Чета је извршила јуриш и помешала се са четницима. Експлодирале су ручне бомбе и убитачно су дејствовале аутоматска оруђа. Четници нису успели да пруже организован отпор. Панично су бежали косом југоисточно од села, пошто из овог правца нису трпели ватру. Међутим, сада их је изненада дочекала

прва чета брзом паљбом из свих ватрених средстава и ручним бомбама. Четници су се нашли под дејством блиске унакрсне ватре обеју чета. Бежали су на све стране, остављајући комору, припремљене прасиће, пилиће, гибанице и ракију. Једна већа група задржала се на оближњем сеоском гробљу и почела да отвара ватру. И она је била брзо разбијена ватром батаљона.

Захваљујући ноћном дејству и изненађењу, две наше чете са око 130 бораца, уз садејство пратећих оруђа, успеле су разбити четничку групацију од око 2.000 до зуба наоружаних четника.

Једна група четника задржала се на пошумљеној коси изнад Сирогојна. Сачекала је зору 13. октобра. Приметила их је прва чета, пришла на блиско одстојање и изненадном ватром натерала у бекство.

У овој борби погинуо је пушкомитраљезац 1. чете Милан Јеловац, који је био одређен за истуреног пушкомитраљесца (између распореда

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 91
13-^111-1944

ШТАБУ III и IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

(и замјенику команданта III бригаде другу Данилу Јауковићу)

1. Према добивеним подацима непријатељ је у току 12 ов. мј. пребацио извјесне своје снаге за Прибој. Такође постоји вјероватноћа да нас непријатељ нападне од правца Пријепоље — Кладница, са задатком набијања на Лим. На лијевој обали Лима налази се нешто четника Вука Калаита и четници Милутина Јеловца.

2. Да би предухитрили непријатељске намјере, а у исто вријеме нужно је да прихватимо и материјал за нашу дивизију,[2]

Н АР Е ЂУ Ј Е М О:

— IV санџачка бригада до сумрака 13 ов. мј. прикупиће своје јединице у Радојињи и у току ноћи 13/14 т.мј. ликвидираће непријатеља на сектору Прибој, заузеће Прибој, пребациће два батаљона на лијеву обалу Лима код Прибоја, поставиће засједе на комуникацији Бистрица — Прибој, порушити цесту на најзгоднијем мјесту и по сваку цијену осигурати ту комуникацију. Уколико се укаже потреба, два батаљона са десне обале Лима могу се, у циљу интервенције на лијевој обали Лима, пребацити према моментаној ситуацији. Иначе ће се задржати на тој просторији у току 14 т.мј. У току 14/15 тмј. смјестиће се на просторији Маржићи — Забрдни Тоци — Ожаљ — Голеша, са задатком разбијања четника на лијевој обали Лима, затварања праваца од комуникације Пријепоље — Пљевља.

— III санџачка бригада одмах по пријему наређења кренуће правцем Борова Глава — Торник — Јабланица — Бијела Брда, разбијајући непријатеља на томе правцу и постављајући се на просторију:

прве чете и села). Имао је задатак да прати повлачење четника и на време обавести свог командира. Међутим, Милан је сачекао четничку групацију и испалио на њу два шаржера муниције. Тада га је његов помоћник Божидар Варагић опоменуо да се требају повући, како им Је и речено. Милан, међутим, није послушао. Ставио је у пушкомитраљез и трећи шаржер, устао и стојећи почео да туче четнике који су пришли на свега десетак метара. Тада је смртно погођен. Његов помоћник је изнео пушкомитраљез. Милан је био врло храбар борац и добар друг.

Један борац је био лакше рањен. Батаљон више није имао губитака.

Четници су имали 15 мртвих и преко 30 рањених. Заплењен је део њихове коморе са доста брашна и других намирница. Остала је сва храна коју су спремали за ручак. Ухватили смо коња њиховог команданта који је у бисагама имао четничку архиву.

Бијела Брда — жел. станица Увац — Равно Брдо — Хусеинова Раван, са задатком затварања нравца Вишеград — Прибој, рушења комуникације на најзгоднијем мјесту. На ту просторију мора бригада да избије усиљеним маршем. На тај задатак кренути одмах са два батаљона који се налазе на Боровој Глави, а два батаљона који се налазе у ЈБубишу под командом замјеника команданта бригаде нека одмах такође крену правцем Горња Јабланица — Бијела Глава — Цигла — Штрбци и нека се смјесте на просторији Штрбци — Равно Брдо — Кнегиња. У току 14/15 т.мј. III бригада ће нродужити напредовање у циљу чишћења просторије Рудо — Миоче, извршиће прелаз Лима и пребациће се на просторију Међуречје — Батковићи — Црнуговићи — Западна Голеша, са задатком затварања правца од Пљеваља и Чајнича.

— Горе наведене задатке бригаде треба да изврше најенергичније вршећи покрете усиљеним маршем а нападајући снажним еланом, бацајући на најважније правце јаче снаге.

— Штаб дивизије кретаће се са IV бригадом.

— Чету 2 батаљона која се налази на Кокином Броду упутићемо да заједно са интендантуром и санитетом III бригаде уђе у састав IV санџачке бригаде код села Радоиња.

— Дивизијску извиђачку чету и извиђачки вод III бригаде употријебиће Штаб IV бригаде у току 14 ов.мј. на просторији Гобате — Китоња а по пребацивању IV бригаде на лијеву обалу Лима наредиће да се и они пребаце.

— Тешке рањенике ћемо оставити на досадашњем мјесту.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Начелник — п.пуковник,
Р. Кнежевић

Командант — п.пуковник,
Жарко С. Видовић

Политички комесар
п.пуковник

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 33—3, к. 1253.

[2] Види док. бр. 233.

Миливоје Сарић и Радоје Булатовић (с лева на десно горе) Радомир Стојановић и Томо Пековић (доле)

У току дана тринаестог октобра батаљон је очистио ширу околину села од разбеглих четника и прикупио плен. За то време жена која нам је била водич, пронашла је живог сина. Био је везан конопцем за стожер на једном гумну у селу. Крвав и модар од четничких батина, али и срећан што смо га ослободили. На стожеру је била прикуцана смртна пресуда према којој је требао бити убијен 13. октобра. Поред смртне пресуде била је везана и уплетена камџија од волујске коже, на којој је писало: „четнички закон". Пресрећна мајка се захвалила штабу батаљона и повела претученог сина кући. Командант батаљона дао јој је коња натовареног заплећеним брашном и другим намирницама.

На крају ове успешне борбе, окупили су се мештани Сирогојна и околних места и са нама прославили победу.

Батаљон се вратио у Ужице. Пре уласка у град обавештени смо да су савезнички авиони бомбардовали град и да је тада погинуо интендант батаљона Радисав Зечевић и неколико грађана. Сахранили смо га на Доварју. Опроштајни говор држао је комесар батаљона Душан Томовић. Борци су плакали. Плакали су и Ужичани који су га испратили до вечне куће. Његово име је уписано на плочи на грабљу у Доварју, у Титовом Ужицу као Радосав Зечевић.

Богдан Зечевић и Милосав Рабреновић

На коши Бишовик

Немачке снаге, које су се повлачиле из Грчке и југа Балканског полуострва правцима Нови Пазар — Сјеница — Пријепоље — Прибој према Сарајеву, биле су мете напада санџачких бригада, треће, четврте и пете санџачке бригаде. Немци су морали да издвајају јаке снаге ради осигурања тих праваца.

Не сећам се дана напада. Знам да је претходног дана запаљено село Дренова. На дан акције бомбрдовано је Пријепоље од стране енглеске авијације.

Трећи батаљон Четврте бригаде, комадант Владо Лечић, логоровао је у селу Бистрица, код Нове Вароши. Тога дана, после првог сумрака, батаљон је добио задатак за покрет. Правац кретања био је према селу Дренову, са северне стране коте — 1411, Битовика. Провлачили смо се нечујно кроз немачке положаје изнад села Дренове. Била је ноћ. Знали смо да се крећемо у правцу пута Пријепоље — Прибој. Нисмо тачно знали где нападамо. После дужег маршовања дошли смо у подножје Битовика. Чули смо хуку моторних возила, која су се кретала у правцу Прибоја.

При пролажењу изнад Дренове осећао се мирис паљевине. Нека згаришта су још горела у ноћи. Доласком батаљона у непосредну близину пута направљен је мали предах. Након тога је наређено да се развијемо у стрелце. Читав батаљон је у стрељачком строју подилазио коти, изнад пута Пријепоље — Прибој.

Ноћну тишину нарушио је немачки стражар са: „Алт" (стој). У том моменту помислио сам да је наш напад потпуно изненађење. Немци нас нису очекивали. Пале су и ручне бомбе. Борба је узела маха. Немци су пружали отпор, али су били изненађени. Напустили су положај. Одступили су у правцу пута остављајући неколико мртвих. Оставили су и плен који су опљачкали палећи Дренову (месо, ракију, мед и др.).

Када се борба утишала очекивали смо повратак у место логоровања, што смо најчешће радили после оваквих препада. Међутим, наш батаљон је остао на коти. Ту смо сачекали и зору и остали до поднева. То је било загонетно.

На коти Битовика 1411 видео се бункер, у коме се повремено појављивао немачки војник. Командант батаљона двогледом је осматрао немачки положај. Позвао је командира чете Милоша Џарића и наредио му да га са својом четом уништи. Мислио сам да ли се исплати ићи уз Битовик, јер се због успона требало ићи сат до бункера. У раз-

мишљању чуо сам командиров узвик: „Хајдемо, друга чета!". Узео сам пушкомитраљез с муницијом на леђа. Формирала се колона, на челу са командиром. Са нама су били командири водова Жугић и Остојић. Ја сам био у воду друга Жугића.

Наша чета имала је 23 војника. Док смо прелазили преко непошумљеног терена, Немци у бункеру могли су да виде колико нас је у колони. У нади да ћемо живог Немца у бункеру заробити пошли смо у тај пакао. Пре поласка на Битовик чуо сам да су претходне ноћи у борби поред наше бригаде, учествовала и два батаљона Пете санџачке бригаде и да је рањен командант Данило Јауковић.

Повукли су се у току ноћи.

Чета се споро кретала према врху Битовика. Били смо преморени. Ноћ је протекла под маршом и борбом. Успон према врху био је дуг, опрема и врућина отежавале су кретање. Када смо били на пола пута ка врху командир је наредио одмор.

Убрзо, случајно сам се окренуо у правцу кретања и видео сам 5 немачких војника са шмајсерима у рукама. Били су удаљени 30—40 м. Повикао сам: „Џаро, Швабе!". Узео сам пушкомитраљез и ухватио заклон иза буковог стабла. Немачки војници су се брзо изгубили у шуми. После тог сусрета са њиховом извидницом наставили смо пењање. Очекивали смо замку у току кретања, па смо ишли опрезно. Нестао је умор, сви смо били напети. Стижући готово на врх Битовика, заузели смо један ћувик, удаљен од бункера око 150 м. Немци се нису појављивали.

Командир чете наредио је Остојићу, командиру вода, да са његовим водом нападне са десне стране. То је био прегледан, непошумљен простор. Командиру Жугићу одређен је прилаз бункеру с леве стране, где је терен пошумљен. На ћувику је остао командир и један пушкомитраљезац, да нас штите.

Кренули смо са полазног положаја. Пут до бункера био је веома стрм. Пребацивали смо се од заклона до заклона. Сметао ми је ранац са муницијом. У џепу сам имао једну бомбу. Чувао сам је за посебну употребу. Хтео сам да је употребим ако стигнем до бункера. Опрезно, пузећи приближио сам се.

Нико још није испалио метак. Завукао сам руку у џеп и извадио бомбу, припремио је за употребу. У том моменту десило се оно што смо најмање очекивали. Непријатељ је отворио артиљериЈску ватру. Настао је прави пакао. Све се око нас тресло и рушило. Успео сам да се пребацим у један заклон и чекао да артиљеријска ватра престане. Не знам да ли су имали припремљене елементе гађања од раније или су им са Битовика послати радиом или телефоном. Гранате су падале око нас на уском простору. Артиљеријска припрема трајала је око 10 минута. Мени је изгледало знатно дуже.

После престанка артиљеријске ватре Немци су извршили јуриш са положаја на Битовику. На нас су се сручиле ручне гранате и рафали. Главни правац њиховог напада био је вод Остојића. У том метежу неко је скочио у мој заклон. Био је то командир вода Жугић. Када је почео немачки напад на нашу чету, истовремено је почео и напад на делове батаљона који су се налазили на полазној коти. Немачки напад није дуго трајао. Осујетили су наш напад и наш положај

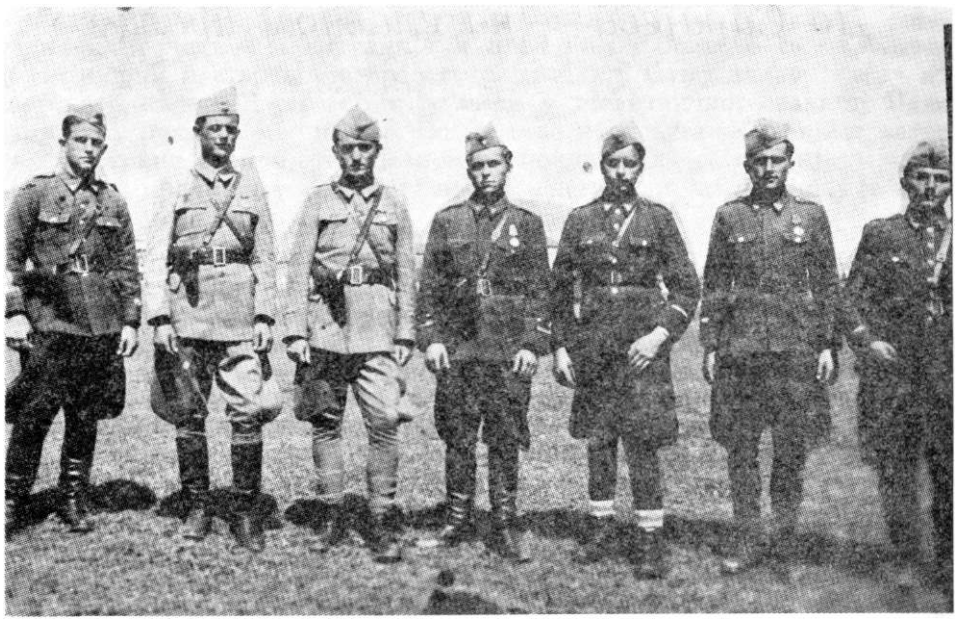

Група руководилаца 4. бригаде, с лева на десно: 1) Радојевић Љубисав, 2) Новковић Филиман, 3) Вуковић Драго, 4) Рецић Миливоје, 5) Ракочевић Батрић, 6) Ћировић Новица и 7) Ђорић Вуко

у тој ситуацији био је више него безизлазан. Спасавао се како је ко могао и умео. И две бреде које су остале на полазној коти, за подршку нашег напада, почеле су да дејствују. И њихову ватру осетили смо с леђа.

Командир Жугић и ја остали смо у заклону размишљајући шта да радимо. Предложио сам Жугићу да одступа, а ја да га штитим. Он је наредио да ја одступам први. Ослободио сам се ранца с муницијом, окренуо ее на леђа, ставио пушкомитраљез на груди и тако лежећи клизио низ стрму вододерину. Тако сам стигао до полазног положаја, где је остао командир чете са пушкомитраљесцем. Међутим, тамо није било никога. Заузео сам заклон и дао знак командиру Жугићу да и он пође. Одступио је на исти начин као и ја. Нас двојица нашли смо се између немачких положаја. Опрезно смо се успели повући у село Бистрица, где је био наш логор. Стигли смо касно у ноћ. У јединици су мислили да смо погинули на Битовику. На жалост, нису се сви вратили у логор. Било је и рањених.

Данило Обрадовић Мило

До Сарајева на главном иравцу

Крајем 1944. године, после попуне са већим бројем младих бораца из ондашњег војног округа Пирот, Четврта санџачка НОУ бригада знатно је ојачана. Тада је имала око 3.000 бораца сврстаних у пет батаљона, извиђачку чету и остале приштапске делове. До ослобођења Пала, у сарајевској операцији, била је подржана са две батерије хаубица и дивизионом брдских топова.

У току читаве операције од Дрине до ослобођења Сарајева, Четврта санџачка НОУ бригада водила је данонoћне тешке борбе, под тешким временским и земљишним условима. Непријатељ нам је тада наметнуо фронтално ратовање. Били су то за нас неповољни услови, али су они и те како погодовали окупатору који је био бројно и технички надмоћнији, ојачан већим бројем квислиншких јединица, чак и једном јако борбеном черкеском јединицом. У тим операцијама Немци су испољили велику упорност и најмању отпорну тачку грчевито су бранили.

Од Дрине Четврта бригада је наставила дејства у захвату комуникације Горажде — Рогатица — Реновица — Подграб — Стамболчић — Пале, на правцу главног удара 37. дивизије. По ослобођењу Рогатице она је добила задатак да дејствује на левом крилу напада 37. дивизије оријентишући главне снаге у захвату железничке пруге и аутомобилског пута Подграб — Пале. У том борбеном распореду бригада је углавном остала све до ослобођења Сарајева.

Најтеже борбе вођене су у сламању спољне одбране Сарајева, на линији Хоџа — железничка станица Стамболчић — Подроманија и нарочито за Пале, посебно желизничку станицу, које су биле добро утврђене. Ипак, највеће утврђење на правцу дејства Четврте санџачке НОУ бригаде била је Хоџа (кота 1379). Неколико покушаја да заузмемо Хоџу остали су безуспешни. Тек у последњем јуришу, 28. марта 1945. године, када смо употребили бртски топ и непосредно гађали немачка утврђења са удаљености од 200 до 250 метара, коначно је сломљен немачки отпор на Хоџи. То је било од посебног значаја за даље наступање бригаде у правцу Пала. Сутрадан бригада је, водећи тешке борбе, предњим деловима избила у непосредну близину Пала, али је снажним противнападом Немаца њен продор био заустављен.

У зору 3. априла 1945. године, 37. дивизија је прешла у општи напад на фронту железничка станица Пале — Подроманија. Четврта бригада добила је тада задатак да у садејству са Трећом пролетерском санџачком бригадом изврши напад на Пале. Борба за ово место трајала је целог дана. Немцима је стигло појачање, па су у борбу увели

и тенкове. Стигао је и оклопни воз из Сарајева. Иако је то била изненадна и неочекивана ситуација и прва борба бригаде са оклопним возом, борци и старешине брзо су се снашли. Отворили су ватру из свег наоружања. Борци који су били у железничкој станици Пале бацили су ручне бомбе на воз. Воз је стао и из њега је избијала ватра на све стране. Непријатељ је поново покушао да се пробије у нашу одбрану и продужи у позадину наших снага, али тај покушај је пропао. Натеран је на брзо повлачење према Сарајеву.

Још у јутарњим часовима предњи делови бригаде продрли су са југоисточне стране у Пале, а део Треће пролетерске бригаде са севера. Тада, међутим, није могло да се заузме јако упориште Немаца у школи и школском дворишту. Тек предвече, уз снажну подршку наше артиљерије која је врло прецизно гађала са удаљених ватрених положаја, савладана је и та последња отпорна тачка Немаца и Пале је ослобођено. То је на нашем правцу дејства означило потпуни слом спољне одбране Сарајева и омогућило Четвртој санџачкој НОУ бригади услове за напад и на непосредну одбрану Сарајева.

После прикупљања јединица у ширем рејону Пала извршене су истог дана припреме за општи напад на Сарајево. Четврта бригада добила је тежак задатак да до 5. априла увече, самосталним и брзим дејством на левој обали реке Миљацке заузме сав терен до Требевића, а у току ноћи 5. априла изврши снажан напад на Требевић и железничку станицу Бистрик. По заузимању ових положаја бригада је требала да продужи ка Златишту и на тој линији се задржи да би заштитила јединице које буду водиле борбу у граду.

Иако ми је, као команданту Четврте санџачке НОУ бригаде, тај терен био добро познат, као и његова шира околина, јер сам 1940/41. године ту служио војни рок у Десетом пешадијском пуку „Таково", био сам забринут да ли ћемо успети да на време извршимо овај задатак. Јер, Требевић је утврђење још од давнина. Поеебну тешкоћу представљао је тешко приступачан терен са јужне стране. Зато смо и схватили да бригада овај задатак мора извршити по сваку цену.

Да би утврдили ко, како и којим снагама брани Требевић, предузели смо преко Извиђачке чете низ мера извиђања и продор у позадину непријатеља — левом обалом Миљацке у правцу железничке станице Бистрик. Четвртом батаљону издато је наређење да мањим снагама 4. априла увече изврши демонстративни напад. Овај задатак батаљон је извршио са једном ојачаном четом. Изненадним продором и упадом у бункере и ровове батаљон је брзо заузео врх Требевића. Том приликом заплењена је знатна количина ратног материјала — минобацача, артиљеријских двогледа, телефона и слично. Телефоном смо разговарали са Сарајевом и сазнали да Немци и усташе врше противнапад уз артиљеријску подршку са Кошева. Због те снажне артиљеријске ватре и бојазни да ће чета бити одсечена, Штаб батаљона је наредио да се повуче.

Са демонастративним нападом на Требевић и добивеним извештајем од Извиђачке чете сазнали смо драгоцене податке, који су нам били од значаја за процену ситуације. Закључили смо да Требевић треба напасти обухватом са југозапада и истока, и по заузимању железничке станице Бистрик и Златишта једним мањим делом блокирати одбрану Немаца на Требевићу, а осталим снагама, са овог поло-

жаја, ватром подржати дејство јединица које учествују у борбама за ослобођење града.

Штаб Четвртог батаљона самоиницијативно је 5. априла обновио напад на Требевић и после подне овладао његовим врхом. Извиђачка чета је до тада успешно ликвидирала мање отпорне тачке непријатеља на североисточним падинама Требевића. До предвече овај батаљон и Извиђачка чета потпуно су владали свим отпорним тачкама на северним падинама Требевића и предњим деловима града, где су остали до мрака.

Док је извиђачка чета у свом успешном продирању гонила непријатеља према железничкој станици Бистрик, борци романијских јединица из правца Орлића дозивали су њене борце и говорили: „Напред Црногорци, напред Санџаклије!" У први сумрак Извиђачка чета је брзо продрла у град и предњим деловима избила на леву обалу Миљацке. Водила је борбе са немачким тенковима који су ишли низ улицу десном обалом. Циљ им је био да ликвидирају градску илегалну групу са Валтером Перићем на челу, која је запосела електричну централу и није дозвољавала Немцима да је минирају. То је био и последњи покушај Немаца да врате и униште електричну централу.

Увече је и Четврти батаљон прешао у напад на град. Дејствујући главним снагама правцем према згради Команде Армије, брзим продором је ликвидиран сваки отпор Немаца и усташа и ослобођен већи део града на левој обали Миљацке. Не чекајући извештај, наредили смо да Трећи батаљон продужи за извиђачком четом. Остали део бригаде наставио је кретање преко села Петровића. По доласку у село Близанци добили су нови задатак. Око 20,00 часова са нестрпљењем се очекивао извештај Извиђачке чете и Четвртог батаљона. Али, извештај није стигао. Штаб бригаде је променио командно место, а јединице о томе нису могле бити обавештене. Међутим, око 22,00 часа успостављена је веза са Четвртим батаљоном.

Ишли смо сеоским путем, преко гребена, западно од Требевића. По ватри смо оценили да јединице Другог ударног корпуса воде тешке борбе око Касин Дола. Када смо стигли изнад Бистрика приметили смо да су наши предњи делови избили на леву обалу Миљацке. Јединице Трећег ударног корпуса из правца Романије успешно су продирале према центру града. У зору из једне улице у граду приспела је група војника јачине једног вода. Представили су се као домобрани. Наводно нису знали шта се збива, нити да партизани држе тај део града. Када су нас видели покушали су да беже. На моју команду: „Стој, пуцаћу!", поновљену неколико пута, стали су и одложили оружје. То су уствари биле усташе преобучене у домобранска одела. То је тих дана била масовна појава, јер смо ми имали толерантан однос према домобранима.

У зору смо се срели и са илегалцима из Сарајева. Ушао сам у зграду у којој се налазио илегални рејонски пункт. Ту се сместио и штаб Четврте санџачке НОУ бригаде и остао све до нашег одласка из Сарајева. Чим су грађани видели да су партизани ослободили Сарајево, изашли су на улице, љубили наше борце, пружали им информације... Убрзо је настало право весеље. После пуне четири године злогласне немачке и усташке владавине Сарајево је ослобођено.

Најзначајнију улогу у извршавању борбеног задатка Четврте санџачке НОУ бригаде у ослобођењу Сарајева имали су наш, Четврти

батаљон, којим је командовао Радован Мрдак, а политички комесар био Миливоје Рецић и Извиђачка чета којом је командовао Светозар Драшковић, а политички комесар био Радисав Недовић.

Другог дана по ослобођењу Сарајева, тј. 8. маја 1945. године одржан је велики збор грађана на коме је говорило више другова. Радован Вукановић, командант Другог НОУ корпуса и командант Штаба групе корпуса у сарајевској операцији, одао је пуно признање борцима и руководиоцима 37. санџачке дивизије и нашој Четвртој санџачкој НОУ бригади, која је прва ушла у Сарајево. То је објављено и у сарајевском листу „Ослобођење".

Трећи дан по ослобођењу Сарајева командант 37. санџачке дивизије од мене је у писменој форми тражио изјаву зашто сам одступио од првобитног задатка, самовољно ушао и водио борбу у граду. Одговор је био кратак. Известио сам да смо оценили да су постојали сви услови да то остваримо. На томе се и завршило. Да Четврта санџачка НОУ бригада није брзо, успешно и благовремено овладала Требевићем, велико је питање да ли би Сарајево могло бити ослобођено б. априла.

Почетком маја 1945. године наша бригада је, између Зворника и Братунца, у селу Полог остварила још један значајан успех. У јутарњим часовима, приликом покушаја прелаза преко Дрине, ухваћен је Бранко Гашпаревић, звани Гара, резервни капетан авијације, учитељ по професији, родом из Срема. Од априлског рата 1941. године, а после напада четника на партизане у западној Србији, па све до краја рата, био је шеф обавештајне службе Драже Михаиловића. По договору са својим господарима Гашпаревић је јануара 1945. године авионом повео 120 људи на специјалну обуку у Беч. После тромесечне обуке вратио се возом у Бања Луку, а затим повезао са Дражом Михаиловићем и одатле припремао повратак у Србију. Имао је задатак да на планини Рудник са једном десетином организује обавештајни центар за Балкан, а остале групе распореди да организују и руководе диверзантским акцијама.

Гарина група од 84 диверзанта, колико их је стигло преко босанских планина од Бања Луке до Дрине, брзом акцијом дела наше бригаде, јединица ОЗНЕ и центра за предвојничку обуку у Братунцу, је у целини ликвидирана. Један део са Гаром и капетаном Милошем Терзићем, шифрантом Гашпаровића је ухваћен, а остали су приликом гоњења ликвидирани.

У завршним операцијама за ослобођење Југославије Четврта санџачка НОУ бригада је, у садејству са осталим јединицама, одиграла значајну улогу у разбијању главне групације четника Драже Михаиловића, који су покушали да се из источне Босне пробију за Србију и наставе борбу против нове Југославије.

Милош Влаховић

Борба на Муршеници

У зору 27. августа 1944. године вођа патроле 1. чете 2. батаљона известио је командира чете да су из правца Љубиша испаљене две ракете. Командир чете Марко Томашевић одмах је о томе известио штаб 2. батаљона. Чету је распоредио на положај изнад села Негбине и издао задатке командирима водова. На положај је убрзо изашла и 2. чета, којом је командовао Васко Рабреновић. Десно од 2. батаљона, у борбеном распореду, био је 4. батаљон 4. санџачке бригаде.

Осванув је топао, сунчан дан. Са положаја, који су се налазили на једној заравни планине Муртенице, пружао се изванредан поглед на Златиборску виооораван. Нисмо дуго спокојно посматрали те дивне пределе Златибора. По нашим положајима почеле су експлодирати минобацачке мине и топовске гранате. Знали смо да је то увод у борбу, коју морамо прихватити, без обзира на однос снага. Нисмо ни по коју цену смели допустити да непријатељ продре ка с. Драглица, где се тада налазио велики број наших рањеника.

Пошто су престале артиљеријске канонаде по нашим положајима, са супротне стране заравни појавио се стрељачки строј непријатеља. Приметили смо да то нису четници. Они галаме, псују, прете и пуцају у покрету. Били су то Немци, са необичном униформом и без шлемова на глави. Посматрали смо једно време њихов борбени поредак, а онда је следило наређење да кренемо напред. У борбеном строју опрезно смо се пребацивали према немачком стрељачком строју, јер је наш положај био неповољан за одбрану. Иза нас се налазила стрма падина с. Негбине. У случају када би нас Немци потиснули тешко бисмо могли повратити изгубљене положаје. Од држања тих положаја зависила је судбина наших рањеника.

Док смо се кретали једни према другима владала је мукла тишина. На остојању од Немаца на око 300 метара, на наш леви бок припуцали су четници. Командир чете брзо је реаговао. Послао је један вод да нападне четнике и заузме узвишење које су држали. Радило се о малом броју четника. Наш вод их је брзо потиснуо. Са тог положаја као на длану видео се цео распоред непријатеља. Убрзо је следио и сусрет са Немцима. Настао је жесток окршај, како по брзини јуриша, тако и по јачини ватре пешадијског наоружања. Била је то прва борба прса у прса са деловима злогласне 7. СС „Принц Еуген" дивизије. Борба је трајала врло кратко. Та елитна јединица немачке војске почела је да одступа, остављајући у паничном бекству своје мртве и рањене војнике. Међутим, наше јединице начиниле су грешку. Уместо да их гоне ватром и наступају опрезно, примениле су пра-

ву потеру за Немцима. Непријатељ је искористио овакву нашу неопрезност. Док су наше снаге гониле разбијене делове немачких јединица, дочекане су јаком ватром непријатеља из непосредне близине са задњег нагиба. То су биле снаге непријатељске резерве, која се није повлачила иако је њихов први ешелон био разбијен и налазио се у повлачењу.

Наше јединице су накратко залегле по земљи, како би избегле убитачну ватру. Али одмах затим командири чета Марко Томашевић и Васко Рабреновић командовали су борцима — јуриш. Плануле су бомбе на непријатељски распоред, који се налазио на удаљености од око 20 метара. Борци су силовито кренули на јуриш. Пред њима су храбро, као и увек, ишли њихови командири чета. На жалост, то су били последњи јуриши ове двојице храбрих командира. Покошени су рафалима непријатељских митраљеза. Кад су борци видели погибију својих командира још су јаче јурнули на непријатеља.

Овога пута јуриш чета подржали су и остали делови батаљона, који нису били у непосредном додиру са непријатељем. Тукли су Немце пушкомитраљеском ватром у њихов бок. Немци су били разбијени. Одступали су према Љубишу.

Била је то наша велика победа над елитном немачком јединицом, победа са окусом горчине. Други батаљон 4. санџачке бригаде био је тужан. У тој краткој, али жестокој борби изгубио је два храбра командира чета, два врсна руководиоца, чији лик никада нисмо изгубили из сећања. Марко Томашевић ускоро је требао бити постављен на већу дужност, па смо се спремали да га топло и другарски испратимо, са жељом да тамо постигне још више успеха. Међутим, сутрадан њему и Васку, сузних очију, одали смо последњу пошту. Обећали смо да ћемо још храбрије, вођени њиховим примером, туђи непријатеља до коначне победе.

Хуснија Козица

Брдо Каран је иланул о

Напад на брдо Каран у непосредној близини Пала почео је једне мартовске ноћи 1945. године. Ноћ је била хладна и слабо видна. 2. батаљон се кретао у највећој тишини, приближавајући се непријатељским положајима. Немци су положаје утврдили по систему ровова и траншеја. Када се батаљон приближио непријатељу на остојању од око 500 метара, чете су се развиле у стрељачки строј. Испред стрељачког строја чета пузили су бомбаши. Владала је ноћна тишина. Пузили смо и кретали се лагано и пажљиво, да не би пореметили ноћну тишину и тиме открили своје присуство. Важно је било изненадити непријатеља, који је био опрезан. Без изненађења није се могло рачунати на већи успех, пошто се непријатељ јако утврдио.

Бомбаши су пореметили ноћну тишину. Плануле су бомбе по првим рововима непријатеља. Истовремено, митраљески рафали из непосредне близине смртоносно су дејствовали по непријатељским одбрамбеним положајима. Пушчани плотуни свих бораца допуњавали су дејство бомби и митраљеских рафала. Брдо Каран је плануло. Било је осветљено као на длану. Командири су командовали „јуриш". Из грла свих бораца проломили су се поклици: „Ура", „Ура", „Јуриш пролетери". У првом налету борци су заузели прве ровове непријатеља. Наилазили смо на мртве и рањене Немце. Борци су незадрживо јуришали, упркос убитачној ватри непријатеља из дубине положаја. Нико није заостајао. Сви су храбро јуришали. Уз старије другове, храбро су јуришали и Пироћанци, који су се већ прекалили у претходним борбама у долини Лима, на Чајничу, за време форсирања р. Дрине и у борбама на Горажду.

Борба за даље освајање ровова по дубини наставила се несмањеном жестином. И ми смо имали неколико рањених и мртвих. Александар Главинић — Леко остао је без руке, одсекао му је непријатељски пушкомитраљез. Ибрахим Чупурић, упадајући у непријатељски ров, пао је покошен. Болничарке Коса Дацић и Милка Грујић имале су много посла. Превијале су и извлачиле рањенике.

У једном моменту, Пироћанац Јово обавестио је да један „шарац" испред нашег стрељачког строја дејствује у правцу непријатеља. Знали смо да наши још увек нису заузели линију са које овај пушкомитраљез дејствује. Борци су освајали ров по ров и упали у ров одакле је дејствовао овај пушкомитраљез. Били смо изненађени кад смо видели Немца са чиновима и одликовањима, који је остао у рову иза своје јединице, а затим отварао ватру на своје. Био је то бивши пилот са источног фронта, окорели фашиста, који је отварао ватру на

своју јединицу јер се повлачила без наређења. Заробили смо га и предали команди батаљона, а његов пушкомитраљез је и даље тукао Немце из руку једног нашег борца.

Батаљон је извршио задатак. Брдо Каран је освојено, а тиме сломљен и отпор непријатеља да брани Пале. Пут за Сарајево био је отворен.

По извршеном задатку батаљон се разместио у с. Влаовићи ради предаха и припрема за напад на Сарајево. Постављена су обезбеђења и упућене патроле према Сарајеву ради извиђања. Немци су одступили према Сарајеву, не пружајући озбиљан отпор.

Негде око подне осматрачи су јавили да се из правца железничке станице Пале према батаљону креће неки човек машући белом крпом. Пустили смо да приђе. Био је то илегалац из Сарајева, који је имао задатак да успостави везу са партизанима који су нападали на овом правцу. Упознао нас је са ситуацијом у Сарајеву и распоредом Немаца на нашем правцу, што нам је било од велике важности у току даљег дејства.

За ручак смо имали и бели хлеб који смо заробили од Немаца. Илегалац, који је ручао са нама, изненадио се како се „добро" хранимо. Мислио је да ми немамо ни црног, а камоли белог хлеба.

Милан Дрљевић

Немце смо принудили на повлачење

Наша 3. чета 5. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде, у којој сам био борац, водила је прву борбу за ослобођење Горажда. Чим смо прешли Дрину, око два сата после поноћи, ступили смо у борбу, заузели један немачки бункер и наступали према граду. Изјутра, у зору, Немци су почели да нас туку јаком ватром. Били смо присиљени да одступамо у правцу једне шуме која је требало да нас заштити од непријатељске ватре. Десетина која је била близу реке није могла да одступи већ је цео дан остала на снегу поред Дрине. Увече су наши другови отишли по њих и помогли им да се врате у јединицу. Били су до краја исцрпљени. Међу њима је био и Војислав Јелашиновић, родом из мога села.

*

У време приближавања моје јединице Сарајеву, наша чета водила је борбу за Хоџу, јако немачко упориште испред железничке станице Стамболчић. Ноћу смо напали бункере. Наша десетина је тада заобишла бункер. Тукли смо га пушкомитраљезом. Ипак, нисмо успели да га освојимо, па смо ујутру око 9 часова одступили. После подне 28. марта 1945. године, око три сата, наша 3. чета била је постројена у једном шумарку. Командир чете Козица наредио је да изађу пушкомитраљесци. Након тога тражио је добровољце-бомбаше. Јавило се њих тројица.

После тога, предвече, поновили смо напад на бункер на Хоџи. Бомбаши су ишли напред. Ми смо их штитили пушкомитраљезима. То вече није се из борбе вратио бомбаш Добривоје Игњатовић, родом из села Крујина. Како је погинуо није се могло тачно сазнати. Вероватно је остао мртав испред бункера, јер су Немци тукли са свих страна. Нападе смо вршили и неколико наредних ноћи, све док их нисмо принудили на повлачење. Иако су се повукли са Хоџе, Немци су поново изградили бункере на Палеу. И ту смо их нападали и на крају их одатле истерали.

*

Затим смо кренули према Сарајеву. Око 4. априла предвече стигли Јмо на неке ливаде. Ту смо се мало одморили. Почела се спремати и вечера. Кувари су наложили ватру, поставили казане, кад је стигло наређење за покрет. Сутрадан смо стигли до врха једног брда одакле

се могло видети Сарајево. Било је вече. Били смо смештени по кућама. Али, само што смо сели наредили су да крећемо на положај. Пред свануће већ смо били у Сарајеву. Те ноћи је ослобођено Сарајево.

*

Из Сарајева наша чета је дошла у Сребреницу. Одмах сутрадан позвали су ме у команду чете на партијски састанак. Том састанку присуствовао је и наш комесар батаљона, Хивзо Поровић. Он нам је поставио и задатке у вези хватања разбијених непријатељских четничко-усташких група. Кренули смо у околна села и у брда. Са командом чете тада је био и неки човек кога раније нисмо виђали у чети. Кад смо стигли у село, командир чете Козица и комесар чете Милош Вуковић позвали су ме и рекли ми да идем са овим човеком. Рекли су ми да је то командир чете домобрана, и да са њим прикупим људе који су били у његовој чети, а налазе се негде по селима. Наравно, пошао сам на задатак, мада ми није било драго.

За два дана, колико смо тражили разбежале домобране прикупили смо их око тридесет. Сви су били добро наоружани. Када смо се враћали за Сребреницу ноћили смо у једној кафани у којој није било никога. Рекао сам домобранском командиру да би требало да поставимо стражу и дежурног. Он је одговорио да нема потребе. Међутим, ујутру смо видели да је побегао један домобран и однео пушкомитраљез. Тако смо у команду чете уместо 30, довели 29 домобрана.

Миодраг Анђелић

Похвашани у бункеру

Са много младића из Новог Пазара кренуо сам у попуну санџачких јединица. Када сам стигао до Пријепоља распоређен сам у Четврту санџачку НОУ бригаду. Одатле смо наставили пут за Пљевља, а затим за Чајниче. Ту смо се окупали, очистили и онда кренули за Горажде. На железничкој прузи близу Горажда сачекивали смо немачке возове и нападали их. Био сам у то време митраљезац. Тукао сам непрестано. Видео сам када су Немци срушили мост на Дрини. То нам је отежало прелазак на другу страну.

У време када смо се налазили око Горажда ја сам са неколицином другова одабран за извиђачку јединицу. Ту сам стално био у покрету. Осматрали смо немачке положаје, њихов распоред и кретања. У том послу доста неприлика задавали су нам усташе и четници. Они су често штитили прилазе немачким положајима, а понекад су нас и нападали из позадине.

Борбе са Немцима вођене су свакодневно. На положајима око Горажда Немци су били јако утврђени. Направили су бункере, а све прилазе затворили су бодљикавом жицом, понегде и са минама. Требала је велика умешност и храброст да се овлада тим бункерима. Ми смо у томе редовно успевали, чему су нарочито доприносиле групе бомбаша. Оне су формиране у свим јединицама наше бригаде. Знам да су највредније и најхрабрије младиће бирали за бомбаше. После краће обуке они су постајали прави мајстори за убацивање бомби у непријатељске бункере. Када би бомбаши подишли бункерима и бацили бомбе уђуткавши непријатељске митраљесце, јединица је јуришала и освајала бункере и целе непријатељске положаје. На тај начин смо после више дана непрекидних борби заузели и Горажде.

После заузимања Горажда наставили смо гоњење Немаца према Сарајеву. На Романији смо се срели са борцима Треће пролетерске санџачке бригаде. Радовали смо се том сусрету, распитивали за своје комшије и познанике који су се у тој бригади налазили. Били смо у групи, али не за дуго. Немци су нас приметили и почели да туку из артиљеријских оруђа. После тога вршили смо сталне нападе на Немце и све више се приближавали Сарајеву. Након вишедневних борби најзад смо 6. априла 1945. године ослободили и Сарајево. Том приликом грађани Сарајева изашли су на улице. Радовали су се ослобођењу свога града и предстојећој слободи у земљи. Љубили су се са нама, певали песме, давали нам храну и пиће.

Након ослобођења Сарајева вратили смо се назад. Најпре на Романију, а онда према Братунцу и Љубовији. Одатле смо усиљеним

Старешине 1. батаљона 4. бригаде после преформирања бригаде јуна 1945. г. у Пљевљима; с лева на десно у првом реду: водник Имамовић, поручник Крвавац Милован, заставник Захир Љуца, у другом реду стоји водник Церовић и Мирко Војиновић

маршем стигли на Зеленгору где смо почели велики обрачун са групом четника која је покушала да се пребаци у Србију. Сећам се како смо једном похватали групу од око 20 четника. Међу њима је био и командант неке четничке јединице. Том приликом неко од мештана нас је обавестио да су у једној шуми, у бункеру приметили групу четника. Пошли смо да то проверимо. Приметили смо бункер. Пришли смо му опрезно. А онда је наш командант закуцао на врата бункера и повикао: „Устајте, свануло је!" Четници су потрчали ка оружју. Наш командант на то поново викну: „Не мрдајте, побићемо вас!" Након тога ова четничка група се предала. Међу четницима је било једно дете које није имало више од десет година. Оно нам је помогло да у овој групи откријемо и једног четничког команданта, пришавши једном четнику и ословивши га са команданте. Када је то чуо четник је почео да бежи, али не дуго. Ухватили смо га и заједно са осталим четницима предали нашој команди.

Драго Бешевић

Борба на Сшамболчићу

Пети батаљон 4. санџачке НОУ бригаде крајем марта 1945. године налазио се на терену око Подграба. Борци се су одмарали. Поправљали смо пут. У исто време вршена је попуна јединице муницијом и наоружањем.

Двадесет седмог марта добили смо задатак да организујемо приредбу за борце и грађанство. Приредба је требала да се одржи на отвореном простору у поподневним часовима. Почела је припрема дилетантске групе бораца 2. чете Петог батаљона. Направљена је бина, постављене су даске за седење. Време је било тмурно. Снег се топио, а навлачили су се сиви облаци. Изгледало је и да ће пасти киша.

Приредба је почела на време. Најпре је отпевана химна „Хеј Словени". Затим је изведен скеч „Затвор и решетке". Ја сам требао да рецитујем „Издајицу". Тек што сам ступио на бину чуо сам глас иза себе: „Скрати рецитацију!" Колико се сећам то ми је рекао помоћник комесара батаљона Коста Ђорђевић. Схватио сам то озбиљно, али сам ипак изрецитовао до краја. Мало касније Ђорђевић је изашао на бину и саопштио да се приредба прекида због временских услова.

Док сам силазио чуо сам команду: ,.Прва чета у строј!". У строју смо примили муницију и одмах кренули према Сарајеву. Пао је мрак. Када смо прошли Сјетлину срели смо борце Петог батаљона Треће пролетерске санџачке бригаде. Одлазили су на нови положај, а ми смо преузимали њихов дотадашњи.

По њиховом одласку, колона је застала. Настало је комешање. Група усташа налетела је на нашу колону. Развила се кратка борба. Један усташа је заробљен. Остали су побегли.

Трећа и Прва чета отишле су лево. Наша, Друга чета, је код првог тунела од Сјетлине према Стамболчићу дошла до вијадукта. Одатле смо скренули лево и задржали се на пропланку код шумарске кућице. Ту смо заузели положај. Напад на немачке положаје одређен је за 04 часа, а артиљеријска припрема је требала да почне у два сата после поноћи.

Артиљеријски напад је почео тачно у заказано време. Сви смо изашли на полазни положај. Водови су добили конкретне задатке. Водници су преузели команду и извршили распоред људства. Кренули смо у напад. Командир чете Војин Булатовић послао је курира, Милојицу Томашевића, да опомене водника на левом крилу да се повуче са првом четом. После десетак минута одјекнуо је кратак рафал немачког „Шарца". Затим се све утишало. Командир је узвикнуо:

„Хеј, побисте се горе!" Касније смо сазнали да је наш курир налетео на немачку заседу. Тешко рањен, ускоро је издахнуо. Сахрањен је у близини места погибије.

Један вод 2. чете остао је у заштитници. Ту је била и пратећа чета. Налазила се код вијадукта. Наступала су три вода. Али, контакт са Немцима нисмо одмах успоставили. Скренули смо удесно, испред саме железничке станице Стамболчић. Испред скретнице прешли смо пругу. Десно од нас остао је тунел, на који нисмо обраћали пажњу. Показало се да је у тунелу била немачка заседа. Када смо прешли пругу, Немци су нас свом снагом напали. Чета је пресечена на два дела. Тако су се три вода чете нашла у блокади изнад железничке пруге према Витезу и селу Горојевићи. Покушај да се чета споји није успео. Ускоро је из Сарајева стигао оклопни воз са око 300 непријатељских војника. За другу чету ситуација је постала врло тешка. Остала је у обручу опкољена са свих страна. Остале чете Петог батаљона вршиле су притисак на непријатеља да би јој олакшале положај. Пратећа чета је почела жестоко да туче немачке положаје. Бацачи су непрестано дејствовали. Букнуо је и пожар у кућама у којима су се налазили Немци.

У поподневним часовима дошло је и до првих жртава. Погинули су Радомир Ристић, пушкомитраљезац и његов помоћник Димитрије Вучковић. Мина је пала на цев њиховог пушкомитраљеза. Ситуација на положају била је врло озбиљна. Однос снага био је један према пет у корист Немаца. У сумрак наша чета је ипак успела да се извуче. Том приликом погинуо је и десетар Срба из околине Пирота. Нестало је још неколико бораца. Готово целе ноћи чета се прикупљала. Жртава би било много више да није било одважних и храбрих бораца и водника, а међу њима и Обрада Шаранчића, водног делегата. Он је знатно допринео да се чета извуче без панике.

Наредног дана у чети је владала потиштеност и туга због изгубљених другова. Одржавани су састанци партијских ћелија, организације СКОЈ-а и четна конференција. Анализирана је ситуација и стање у чети, указивано на грешке . . . Тог дана наше положаје надлетали су и савезнички авиони. Они су митраљирали положаје Немаца. У поподневним часовима у нашу чету стигао је скретничар са железничке станице Стамболчић. Дао нам је драгоцене податке о бројном стању и распореду Немаца, о раепореду немачких митраљеских гнезда, наоружању и другом. Рекао нам је и да је наш десетар Срба, који је тешко рањен остао на положају, заробљен и после мучења убијен.

Следећег дана, 30. марта, скретничар је довео код нас своју супругу и кћерку стару око 16 година, а он се вратио на службу. Сумњао је да Немци на њега мотре. Следеће ноћи, уочи 1. априла, поново смо кренули у напад и осванули на железничкој станици Коран, пошто смо претходно ослободили Стамболчић.

Никола Живковић

Обука бомбаша — циљ самар

Пети батљон 4. бригаде припремио је терен и јединице са прелазом реке Дрине, 18/19. фебруара 1945. године, код села Зупчиће. Прелазило се чамцима, који су били мобилисани заједно са власницима. Водостај је био висок. На левој страни чамци нису могли пристајати до обале. Заустављани су на десетак метара од копна, одакле се вода морала прегазити. Напољу је био мраз, па када би изишли из воде, чинило нам се да на ногама имамо чизме до колена. Ипак, у тој ситуацији смо збијали шале, као „да су наше чизме подесније од фашистичких" и слично.

По преласку Дрине сместили смо се у селу на домак Горажда. Мислим да се звало Дучићи. Уз садејство пролетерских бригада ово село било је и раније заузето. Ту смо се одморили и осушили одећу.

Дана 21. фебруара, око 4 сата по подне, водни делегат Соколовић пришао је неколицини бораца и једном по једном у конспирацији, саопштио да се јаве команди чете. Међу тим друговима био сам и ја. Није нам саопштен задатак. Преслишавао сам се да нисам направио некакав испад.

Командир чете био је Милорад Шћепановић-Шћепа, комесар Милорад Ристић. Били су присутни још неки руководиоци које нисам познавао. Када смо ушли у канцеларију командир је питао сваког посебно да ли је руковао бомбом. Неки су одговорили да јесу. Он им је наредио да узму по 3 бомбе, ако ко хоће може и више. До тада нисам ни видео такве бомбе, верујем ни многи други. Биле су то енглеске бомбе са опругом. Колебао сам се да ли да признам да нисам руковао бомбом. Испред мене је био друг Рагип Пазарац, из Новог Пазара. На питање командира да ли је руковао бомбом одговорио је да није. Командир га је зауставио. И ја сам рекао тако. Командир нам је наредио да пређемо код комесара да нас обучи. На столу су стајале 3 бомбе са опругом. Комесар је узео једну. Практично нам је објаснио руковање. Тог момента чинило ми се све јасно. Комесар је пришао прозору. Напољу, на снегу стајао је коњски самар, уз нека дрва, удаљена од куће на око 10 метара.

Комесар ми је показао и рекао ми да је то циљ. Нашао сам се у незгодној ситуацији. Узео сам бомбу и гледао шта ћу са њом. Задатак је требало да извршим. Размишљао сам шта да радим. Комесар ме је пожуривао: „непријатељ не чека, погинућеш". Оклевао сам.

Мислио сам да ако бомба експлодира, могу повредити некога од кувара.

Извукао сам осигурач опруге. Активирао опругу и бацио бомбу на самар. Изненађен сам. Ништа се није догодило. Бомба се скотрљала са самара у снег. Није експлодирала. Био сам у недоумици шта се десило. Комесар је био задовољан, јер је у тим подухватима једино важно погодити циљ. Требало је убацити бомбу у бункер испред Горажда. Одмах после ове обуке чета је постројена. Примили смо вечеру. Напољу је пао мрак. Командир је позвао бомбаше, митраљесце, десетаре воднике. Издао је заповест: напад на положаје непријатеља и бункере. Био је 21. фебруар 1945. године око 20 часова. Био је то одлучујући напад за ослобођење Горажда од фашиста.

Видосав Јовановић

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 9
10-11-1945 год.

РЕЛАЦИЈА

XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ за вођење борбе са Њемцима и четницима на положајима десне и леве обале реке Лима и то: Дуга Пољана, Голија, Јавор, комуникација Сјеница — Пријепоље, Битовик — Бистрица — Бања — Прибој — Бијела Брда — Вишеград и на левој обали Јасен — Бродарево — Камена Гора — Савин Лакат — Јабука — Михајловица; Градина — Црквени Таоци — с. Маршићи — Рудо — Чајниче -— Горажде — Дрина.

(Секције: Сјеница, Ужице, Вардиште, Вишеград, Пљевља, Жабљак, и Сарајево размере 1:100.000).

НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Јачина непријатеља: на комуникацији Дуга Пољана — Сјеница — Пријепоље — Прибој — Вишеград, на комуникацији Колашин — Бијело Поље — Пријепоље и на комуникацији Чачак — Ужице — Вишеград, а у периоду времена од 23. октобра 1944. до 14. јануара 1945. год., отступиле су немачке пешадијске и моторизоване снаге у јачини 10 дивизија што износи око 120.000 војника.

б) Непријатељске четиичке снаге: четници Драже Михаиловића, Недићевци и четници Црне Горе под командом Павла Ђуришића у јачини око 20.000 војника већином силом мобилисаних са територије Србије, Санџака и Црне Горе.

Свеукупна јачина непријатеља износила је око 140.000 војника.

в) Непријатељ је био добро и модерно са свим врстама оружја пешадиског артиљериског, против авионског и противтенковског наоружан. Такође непријатељ је имао довољно муниције и праћен је при оступању авиацијом.

г) Морал непријатеља је био слаб, борбеност непријатеља добра и свуда је пружио активну и жилаву одбрану.

НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ:

а) XXVII. дивизија (састављена од: III, IV и V с. бриг. — јачине 2.500 до 15. децембра 1944, а од 15. децембра до данас бројно стање износи око 9.000 официра, подофицира и војника).

б) Наоружање и ватрена моћ дивизије је следећа:

— топова 6 са просечно по 130 граната на један топ;
— тешких митраљеза 35 са просечно по 2.300 метака на један митраљез;
— пушкомитраљеза 274 са просечно по 1.230 метака на један пушкомитраљез;
— бацача 37 са просечно по 27 мина на један бацач;
— пијата 7 са просечно по 15 граната на један пијат;
— жишкара — митраљеза 8 са просечно по 300 метака на једнога жишкара;
— брзометних пушака 2.923 са просечно по 71 метак на једну пушку;
— ручних бомби 2.159 комада, што значи да само има 1/2 војника дивизије бомбе.

Напред изнето стање ватрене моћи је у последње време, а иначе је било за време октобарских, новембарских па и децембракских борби са непријатељем много слабије.

в) *ОПЕРАЦИЈЕ:*

Непријатељске јаче снаге у одступању из Грчке, правцем Скопље — Качаник — Косовска Митровица и Рашка — Нови Пазар — Дуга Пољана — Сјеница — Пријепоље — Прибој — Бијела Брда — Вишеград и даље, избио је челом моторизоване претходнице на дан 21. октобра 1944. године на Дугој Пољани.

Непријатељске јаче четничке снаге (Недићевци, четници Драже Михаиловић) истовремено су се сконцентрисале на просторији Ивањица, Јавор и Голија, принуђене од стране наших снага и Црвене Армије на одступање заједно са Њемцима а унапред изнетим правцима.

Распоред наше дивизије у означеној ситуацији био је следећи:

III санџачка бригада на просторији Штавељ — Сјеница — Пријепоље заузимајући обе стране комуникације. Са задатком дејства у правцу Дуге Пољане спречавања непријатељског надирања у долину

Лима. Један батаљон ове бригаде иребачен је на просторији Пљевља, са задатком обезбеђења војних установа, народних власти и разбијања четничких група у околини Пљеваља.

IV санџачка бригада постављена је на просторији Ариље — Ивањица, са задатком разбијања концентрације четничких и недићевих снага које су одступале пред нашом војском и Црвеном Армијом, и евентуално надирање немачких снага од правца Ужице, Пожеге и Чачка.

V санџачка бригада постављена је на просторији Јавор — Голија, са задатком да се лево повеже са IV, а десно са III Бригадом наше дивизије и спречи надирање гоњених четника од стране наше војске и Црвене Армије, на правцу, Пожега — Ивањица — Јавор — Сјеница.

Штаб дивизије са припадајућим дијеловима сместио се је у Пријепољу.

Поред снага наше Дивизије придодата је за садејство VII црн. бригада која је постављена на просторији Сјеница — Штаваљ, са задатком дејства у правцу Дуге Пољане и заједничког задржавања непријатеља који је јачим пешадијским и моторизованим дјеловима одступао из Грчке и Албаније.

Месец август, септембар закључно са 15. октобром 1944. године, наша Дивизија провела је у борбама са четницима, љотићевцима, недићевцима, милицијом и шуц полицијом на територији Санџака и делом територије западне Србије. Исход борби био је потпуно разбијање напред означених групација и заузимањем вароши: Рудог, Прибоја, Нове Вароши, Пријепоља, Пљеваља и 15. октобра 1944. вароши Сјенице.

Поред означених вароши заузете су Ужице, Пожега, Ариље, Ивањица и Бијело Поље.

О току и исходу ових борби достављен је својевремено извештај — релација Штабу II Ударног Корпуса.

На дан 21. октобра 1944. год. наша Дивизија налази се у напред описатом распореду, стању и положајима.

21. октобра око 9 часова делови наше III санџ. бригаде и VII црн. бригаде на правцу Штаваљ — Дуга Пољана ухватили су први ватрени контакт са извиђачким моторизованим непријатељским дијеловима и овим моментом почиње борба са одступајућим њемачким пешадијским и моторизованим дивизијама, која се борба све до данас наставља и води на просторији долине Лима и долине Дрине.

Дана, 21, 22, 23, 24. и 25. октобра 1944. год. наша III, V санџ. и VII црн. бригада водили су тешке и огорчене борбе у циљу заустављања непријатељског надирања и одбране Сјенице на положајима Штаваљ — Брњица — Дуга Пољана. Но и поред жилавог и јаког отпора наших јединица непријатељске моторизоване и пешадијске јаче снаге модерно наоружане свим врстама оружја, успјеле су да потисну наше снаге са положаја и на дан 25. октобра око 19 часова, овладају са Сјеницом.

Падом Сјенице распоред дивизије се мења и он је следећи:

III санџ. бригада добила је задатак да се повуче са досадањих положаја правцем Сјеница — Милошев До — Пријепоље и пребаци се на левој обали реке Лима, тако да се постави на просторији Коловрат

— Сељашница — Градина — Црквени Тоци и с. Маржићи, добивши задатак да спречи пребацивање непријатељских снага са десне на леву обалу реке Лима и затвори комуникацију Пријепоље — Пљевља. По иребацивању делова бригаде и народа из Пријепоља, Бригада је добила задатак да поруши гвоздени мост на Лиму код Пријепоља, — што је и учињено 31. октобра 1944. године.

IV санц. бригада напустивши своје раније положаје по наређењу Штаба дивизије сместила се на просторији Штитково — Буковик, са задатком да дејствује у правцу Јавора и Сјенице и затвара комуникацију која води Ивањица — Љубиш — Нова Варош; да се сзошм левим крилом ослања на „Ужички партизански одред" на просторији Златибора, а својим десним крилом на делове V санц. бригаде, која дејствује на просторији Златар — Биуково Брдо — с. Дражевићи — с. Бистрица.

V санц. бригада смештена је на просторији Златао —• с. Косатица — Битовик — с. Драчевићи — с. Бистрица — Кукањ, са задатком бочлог дејства пролазећег и одступајућег непријатеља долином реке Лима, његовог спречавања одступања и ширења у стране од комуникације.

Штаб дивизије налази се у Новој Вароши.

Са оваквим распоредом и ситуацијом, дивизија је ушла у тешке и крваве новембарске борбе, које су се свакодневно и непрекидно низале.

VII црн. бригада по губљењу својих положаја: Штаваљ — Брњица и овлађивање непријатеља са Сјеницом, повукла се је у правцу Пештер — Пећарска — Бијело Поље и пребацила на просторију Фемић Крш — Равна Ријека — Јабучје.

На дан 30. октобра 1944. год. непријатељске јаче моторизоване јединице пробиле су се од Сјенице ка Пријепољу и истога дана око 14 часова овладале Пријепољем, непријатељске претходнице поселе су доминантне тачке и положаје око самог Пријепоља, а извесни делови продужили су покрет комуникацијом за Бистрицу. Непријатељске снаге по заузећу Пријепоља, одмах су приступиле подизању понтонског моста и поправци порушеног моста на Лиму, из чега се дала проценити непријатељска намера. Јединице наше III бригаде имале су у задатак да спријече подизање мостова, као и пребацивање непријатеља путем гумених чамаца. Но и поред добре воље наше јединице дајући огорчене отпоре нису се могле одупрети страховитој паљби непријатељске артиљерије, бацача и осталих аутоматских тешких и лаких оруђа. Јединице III бригаде у току 31. октобра, 1, 2. новембра извршили су неколико напада на непријатеља који је.успео да се у току ноћи и дана под заштитом своје артиљерије, чамцима и путем понтонског моста пребаци на лијеву обалу р. Лима. Нападима се успело да се непријатељ натера у реку Лим, којом приликом су непријатељу нанешени велики и осетни губици, самим топљењем избачено је из строја неколико стотине непријатељских војника.

У току 1, 2, 3. ***и*** 4. новембра на целоме фронту наше Дивизије, од Јавора, Сјенице, Пријепоља, Савиног Лакта, Бродарева и Јасена водиле су се жестоке борбе и наша дивизија одолевала је јаким непријатељским навалама, моторизације, пешадије и страховите артиљеријске,

бацачке и митраљеске ватре, спречавајући непријатељско комуницирање, подизање моста на Лиму, пребацивање чамцима преко р. Лима на леву обалу и ширење непријатеља у стране за обезбеђење комуникације, као и залажење непријатеља у села ради пљачке и паљења.

На дан 4. новембра непријатељ је и поред давања највећег отпора, успео да се путем чамаца под заштитом своје артиљерије пребаци на леву обалу р. Лима у јачини око 3.000 војника са тенковима и артиљеријом, и на овај начин потисне јединице наше III бригаде са положаја: Градина, Избичањ — Јеринин Град.

Наша III бригада повукла се је на положаје Брашанско Брдо — Бабине — Савин Лакат — Јабука — Михајловица, са којих положаја су вршени противнапади и непријатељ враћан на његове положаје — првобитне.

Пребацивањем непријатеља на леву обалу р. Лима наша III Бригада одбачена је од долине р. Лима и непријатељ је на овај начин обезбедио несметан пролаз за Прибој и даље, тј. није му грозила опасност од стране наших јединица са леве обале р. Лима, ово још и зато што је непријатељ пребацио јаче снаге као и то што се повезао са снагама које су одступале из Албаније и Црне Горе правцем Подгорица — Матешево — Колашин — Мојковац — Бијело Поље.

У току 5, 6, 7. и 8. новембра 1944. год. непријатељске, четничке, недићевске, љотићевске снаге, милиција и шуцполиција пребацила се је код Пријепоља на леву обалу р. Лима и под заштитом Њемаца, а уз садејство са Њемцима овладали су положајима: Сељашница — Савин Лакат — Јабука — Михајловица, и на овај начин ослободили комуникацију Пријепоље — Пљевља, раздвојивши нашу III Бригаду на два дела (положаје Камена Гора и Бабине).

На дан 8. новембра 1944. год. непријатељ је успео да овлада Пљевљима.

У току октобра, новембра, децембра 1944. године и јануара 1945. год. бригаде наше дивизије водиле су жестоке и изразито — тешке борбе, и то:

III санц. бригада 29-1X-1944. год. на положајима леве обале р. Лима, сектор Душманићи — Градина — Барице — Сељашница — Савин Лакат; секција Пљевље 1:100.000; у овој борби бригада је заузела Пријепоље и нанела велике губитке непријатељу-четницима у мртвим и рањеним.

1-X1-1944. год. III санц. бригада у борби са четницима успела је да заузме град Пљевље, наневши непријатељу губитке у погинулим и рањеним.

У борби 9-X-1944. год. на Вишеграду разбијене су четничке банде, нанети велики губици у људству и заплењено много материјала, такође је заузет Вишеград.

14/15. октобар 1944. године у садејство са VII црног. бригадом, III санц. бригада заузела је Сјеницу, борба се је водила са четницима и милицијом.

18/19. октобар 1944. год. на *сектору Јабука — Миш — Вражалица* (секција Вишеград 1:100.000). III Бригада водила је борбу са усташама. Ова борба имала је свој војнички и политички значај (спашено је 250 православних фамилија од усташа), непријатељу су нанети губици у људству и материјалу.

29. октобра 1944. год. III санџ. бригада водила је борбу са Њемцима на сектору Градина — Душманићи (секција Пљевља 1.100.000). У овој борби нанети су непријатељу велики губици у људству и материјалу.

1/2. новембар 1944. г. III Бригада водила је борбу са Њемцима на сектору Залуг — Душманићи — Градина, којом приликом су непријатељу нанети велики губици у људству и материјалу.

18/19. новембар 1944. г. III бригада у борби са четницима заузела је Пљевља, којом приликом су непријатељу нанети велики губици у људству и материјалу.

25/26. новембра 1944. г. на положајима Савин Лакат — Сељашница — Сељани (секција Пљевља 1:100.000), III бригада у борби са Њемцима нанијела је непријатељу велике губитке у људству и материјалу.

4, 5. и 6. децембра 1944. г., на положајима Јасен — Оштра Стена — Балићи — Зечја Глава (секција Пљевље 1:100.000), III бригада у борби са Њемцима нанела је велике губитке у људству и материјалу и спречавала комуницирање непријатеља на комуникацији Бијело Поље — Пријепоље.

9. и 10. децембра 1944. г. на положајима Обарде — Црни Врх — Вуково Брдо —- Козице (Пљевље 1:100.000), III бригада у борби са Њемцима, нанијела је непријатељу велике губитке у људству и материјалу и, спречила продирање непријатеља у Пљевља.

1. и 2. јануара 1945. године на положајима Ђурђеви Врхови — Јаблановац — Влака — Јабука — Савин Лакат — Црни Врх — Барице — Иконовац (секција Пљевље 1:100.000), III бригада у борби са Њемцима водила је крваву жестоку борбу у циљу преотимања поменутих положаја које је држао непријатељ. У току напада бригада је успела да овлада положајима, али непријатељ јаким противнападом са многобројном снагом успео је да поврати изгубљене положаје. Овом приликом непријатељу су нанете велике жртве у људству и материјалу.

8, 9. и 10. јануара 1945. г. на положајима Икановац —- Градина — Залуг — Избичањ — Ђурово и Пријепоље III Бригада водила је борбу са Њемцима, којом приликом је успела да непријатеља одбаци са поменутих положаја и *ноћу 9/10. јануара т.г. овлада Пријепољем,* и настави гоњење непријатеља левом обалом р. Лима у правцу Прибој — Рудо.

Напред изнете борбе су изразито војнички организоване и донекле стилске, које бележе и велике успехе. Поред изнетих борби III Бригада је скоро свакодневно у борбама са непријатељем.

IV санџ. бригада:

18, 19. и 20. новембар 1944. год. на положајима Драчаница — Цикоте — Бања — Кутловац и Јармовац, водила је борбу са Њемцима У којој борби нанела је осјетне губитке непријатељу у људству и материјалу.

22/23. новембар 1944. год., на положајима Бања — Раковића Брдо — Потпеће (секција Вардиште 1:100.000) IV бригада водила је борбу са Њемцима у којој борби је нанела велике жртве непријатељу у људству и материјалу.

25/26. новембар 1944. г. на положајима Челице — Друглићи и Соколица, IV бригада водила је жестоку борбу, тј. извршила је напад на непријатеља којом приликом му је нанела велике губитке у људству и материјалу.

3. и 4. јануара 1945. г. на положајима Друглићи и Раковића Брдо код прибојске бање IV бригада водила је жестоку борбу са Њемцима, у којој борби нанела је непријатељу велике губитке у људству и материјалу.

Поред напред изнетих борби које су вођене организовано — војнички и донекле стилски, IV бригада је скоро увијек у борбама и исте је водила са пуно пожртвованости бележећи знатне успјехе.

V санџ. бригада:

31. октобра 1944. г. V бригада водила је борбу са Њемцима на положајима Доња Дренова — Бистрица (секција Пљевље 1:100.000), у овој борби бригада је нанијела непријатељу велике губитке у људству и материјалу.

1. новембра 1944. г., на положајима Сдобро — Расина — Бистрица -— Кукањ (секција Пљевље 1:100.000). V бригада повела је борбу са Њемцима, ова борба била је прса у прса пушкомитраљезима, машинкама, ручним бомбама итд., тако да је у јуришу учествовао и комесар бригаде друг *мајор Живко Цувер,* — у којој је борби и погинуо, поред комесара бригаде, погинуо је командант 4. батаљона поручник друг *Милун Дрчалић,* као и још неколико друго>ва.

У овој борби истакли су се борци и руководиоци, зашто их и Штаб дивизије својом наредбом бр. 101 од 28. новембра 1944. г. *похвалио.* Такође су нанети велики губитци непријатељу — Њемцима у људству и материјалу.

5. новембра 1944. г. на положајима Бистрица — Пилатовац — Биуково Брдо (секција Пљевље 1:100.000) у борби са Њемцима V бригада нанела је велике губитке у људству и материјалу.

16. новембра 1944. г. на положајима Ћетаница — Милошев До — Доњи Горачићи — Кашан (секција Сјеница — Пријепоље, размер 1:100.000), V бригада водила је борбу са Њемцима, којом приликом је непријатељу нанела велике губитке у људству и материјалу.

25. и 26. новембра 1944. г. на положајима Битовик — Кукањ (секција Пљевље 1:100.000), V бригада напала је-непријатеља — Њемце, којом приликом му је нанела велике жртве у људству и запленила велики материјал.

29/30. новембар 1944. г. на положајима Аљиновићи — Д. Гарачићи (секција Сјеница 1:100.000) извршен је напад на непријатеља — Њемце, у ком нападу V бригада нанела је велике губитке у људству и материјалу.

1. децембра 1944. г. на положајима Равна Гора — Анкин Бријег (секција Пљевље 1:100.000) V бригада је извршила напад на непријатеља којом приликом му је нанела велике губитке у људству и материјалу.

7/8. децембра 1944. г. на положајима Златарско Брдо — Аљиновићи (секција 1:100.000) V бригада водила је борбу са Њемцима, у којој борби је нанијела непријатељу велике губитке у људству и материјалу.

13/14. децембар 1944. г. на положајима Доњи Горачићи — Златарско Брдо — Аљиновићи (секција Сјеница 1:100.000) V бригада водила је борбу са Њемцима и у истој нанела велике и осетне губитке непријатељу у људству и материјалу.

20. и 21. децембра 1944. г. на положајима Пода — Куница — Рутоше (секција Вардиште 1:100.000) V бригада извршила је напад на утврђеног непријатеља, којом приликом му је нанела велике и осетне губитке у људству и материјалу.

Напред наведене борбе V санџ. бригаде су изразито организовано — војничке и донекле стилске у којима се V бригада свуда храбро показала и врлодобро држала.

Поред ових борби V бригада је стално и скоро непрекидно у борбама.

г) *Наши губици:*

У напред описаним борбама и означеном периоду, наша дивизија имала је 95 погинулих, 252 рањена. Укупно избачених из строја 347.

д) *Непријатељски губици:*

2.152 погинулих, рањених 1.463, заробљених 49, укупно избачених из строја 3.664.

ђ) Заплењен је следећи материјал:

митраљеза „Шараца" 61, пушкомитраљеза 42, талијанских митраљеза 8, машинки 14, пиштоља 52, митраљеза „Жишкара" 10, лаких бацача 7, тешких бацача 6, двогледа 6, камиона 15, више муниције, бомби и остале ратне спреме.

е) Морал и борбеност наше Дивизије је на достојној висини. Наше јединице после жестоких вишемесечних борби ломећи непријатељске отпоре и навале, успеле су га растројити и кажњено принудити на одступању.

У овим тешким борбама истакао се је виши број руководиоца и бораца, као и јединица зашто ће их Штаб дивизије предложити за одликовање и на овај начин одати им дужно признање за храброст и пожртвовање у борби за слободу свога народа и своје домовине.

ж) Здравствено стање наше дивизије је врло добро.

з) Исхрана је добра и она се врши путем интендантуре наше дивизије од народа и савезника.

и) Веза, како унутрашња у дивизији, тако и спољна са вишим командама је гарантована и врло добра.

Као завршно стање и ситуације у којој се налазимо јесте врло добро.

Убудуће ће се релације достављати Штабу за сваку већу борбу благовремено.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
п.пуковник
Велибор Љујић

Начелник штаба
пеш. п.пуковник
Раде В. Кнежевић

Командант,
п.пуковник
Жарко С. Видовић

Шарцем ио бункеру

У првој половини марта 1945. године водили смо борбе против четника и Немаца дуж целе Романије. Наш 4. батаљон, Четврте санџачке НОУ бригаде, налазио се у месту Прача. Климатски услови били су неповољни — непрекидно је падао снег, киша и суснежица. Наше јединице су чистиле овај крај од Немаца, наступајући према Сарајеву. За водиче јединица ангажовани су цивили који су добро познавали терен. У борби око Праче учествовала су два наша батаљона — Четврти и Други. Четвртим батаљоном командовао је Радован Мрдак, његов заменик био је Милован Крвавац, док је Другим батаљоном командовао Маријан Ковачевић.

На челу колоне била је 3. чета Четвртог батаљона, у којој сам се налазио. Четом је командовао Чедо Голубовић. Када смо се окупили на једној коси командант је позвао командире чета. Били смо у непосредној близини и чули све што је командант рекао.

— Чедо, хоћеш ли на чуку или уз поток — питао је нашег командира.

— Ја ћу са четом на чуку — одговорио је Чедо. Том приликом командант батаљона је командиру чете скренуо пажњу да добро води рачуна, јер се тамо налазе окорели четници Баја Станишића.

У ту борбу са нама је пошао и комесар батаљона Миливоје Рећић. Он је од митраљесца Мурата узео пушкомитраљез, ставио га око врата и командовао:

— Другови, за мном!

Кретали смо се високом боровом шумом у највећој тишини. Нисмо много журили. Ишли смо опрезно, чекали да и остале чете пристигну и заузму положај. Почетак борбе померен је за 21,00 час. Тада смо кренули у напад. Рећић је ишао напред. Почели смо да се распоређујемо у стрељачки строј. Налазио сам се на десном крилу. Пролазећи испред четничког бункера приметили смо да нешто повремено светлуца. Закључили смо да је то одсјај цигарете. Пажљиво смо пришли бункеру јер је био на чистини. Ту смо застали. Нестрпљиво смо очекивали знак за напад. Сваком борцу срце је убрзано куцало. Гледао сам четника како шета око бункера, а нисам смео да пуцам. Остали су вероватно спаврли у бункеру.

Најзад, командант батаљона дао је знак за напад. То су била три звиждука пиштаљком. Када смо чули и трећи звиждух Миливоје Рећић викну:

— Напред партизани!

Четник који је шетао поред бункера, застаде и одговори:

— Дођи, божју ти мајку комунистичку!

— Ево ме, идем! — одговори Миливоје па распали шарцем по бункеру. И четници отворише ватру. Њихови меци су нас пребацивали, јер смо били испод бункера. Почели су да бацају и ручне бомбе. Отворили смо ураганску ватру. Четници још мало припуцаше. У том командир чете повика:

— Јуриш, другови, четници одступају!

Код четника настаде општа пометња. Сложно пројурисмо и брзо освојисмо бункер. Командовано је да наставимо са гоњењем четника. Сишли смо на неки пут. Миливој Рељић рече:

— Другови, и на овом брду има четника. Дајте да ту гамад потерамо!

Наш стрељачки строј се усмери према брду. У једном налету растерасмо четнике. Тако смо те тмурне ноћи извршили много већи задатак него што се од нас тражило.

*

На јужној страни Јахорине био сам на стражи код чете од 20,00 до 22,00 часа. У контролу је тада наишао командант батаљона Радован Мрдак. Ишао је са куририма. Када су дошли на неколико корака испред мене, викнуо сам:

— Стој! Ко иде?

— Војска, одговори командант.

— Један напред, остали стој! — поново командовах. Међутим сви су се кретали према мени. Тада ја скидох пушку са рамена и поново командовах:

— Остали стој, или ћу пуцати!

Стали су. Командант Радован приђе до мене. Поново сам га зауставио и питао за знаке распознавања. Сутрадан ме је командир чете пред свима похвалио како сам добро поступио и као стражар добро обавио своју дужност.

*

Једне ноћи, датума се не сећам, 2. вод 3. чете имао је задатак да дубље упадне у немачке положаје и да им нанесе губитке. Са нама су били и неки официри које нисам познавао. Налазио сам се на левом крилу. Наш најбољи пушкомитраљезац Мурат са својим помоћницима Исом и Божидаром Симићем, био је у средини. Тада смо изненадили Немце. Њих двојица пошли су да провере ситуацију и наишли на пушкомитраљесца Мурата. Кад су се приближили Мурат је репетирао пушкомитраљез, али он је затајио. Исо се, такође, није снашао. Збунио се и није употребио машинку. Божидар Симић није много оклевао. Устао је и кренуо право на Немце. Ухватио је пушку и са њом ударио првог. Немци су се дали у бекство.

После овог догађаја добили смо наређење да се хитно повучемо са тог положаја како нам Немци не би пресекли пут и заробили нас. Те ноћи из нашег вода погинуо је друг Влајко из Беле Паланке, а један друг је рањен.

Часлав Спасић

*Сукоб извиђачке чеше са Немцима**

Извиђачка чета ЧЕТВРТЕ САНЏАЧКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ бројила је око 30 људи, проверених бораца и добро наоружаних. На свом борбеном путу имала је врло тешке задатке. Најтеже су, свакако, биле борбе око Горажда, Пала, Јабуке, Кобиље Главе, Стамболчића, Требевића и ослобођење Сарајева.

Пре сваког напада наших јединица извиђачка чета је продирала у дубоку позадину непријатеља и прикупљала податке, више пута и под борбом.

На Требевићу 5. априла 1945. године чета је добила задатак да се убаци у Сарајево, да прикупи што више података о броју и распореду непријатељских снага, Немаца, усташа, домобрана које бране Сарајево. Када је командир чете, Светозар Драшковић, тај задатак саопштио, као руководилац СКОЈ-а одржао сам састанак. Разговарали смо о том врло тешком и одговорном задатку. Морали смо рачунати и на жртве, али се он морао успешно извршити.

Када смо дошли до првих кућа, у предграђу Сарајева, чекали су нас грађани. Давали су нам цигарете, хтели су да нас виде. Били смо прва партизанска јединица која је од окупације Југославије, са стране Требевића, ушла у Сарајево. У наступању ка Миљацки придружила нам се група домобрана. Хтели су да се боре против Немаца. Нисмо томе придавали никакву важност, нити смо им веровали, мада су нам давали неке податке о распореду и броју непријатеља.

Спустили смо се до Миљацке скривајући се. На супротној обали приметили смо колону Немаца. Командир чете је наредио да из свих оружја припуцамо на њих и да се затим повучемо натраг. Паљба је била жестока. Немци су одговорили из митраљеза и пушчаном ватром, а касније из артиљеријског оруђа. При повлачењу парче бомбе погодило је пушкомитраљесца Мирка Дивца у торбу у којој су били шаржери, муниција и опанци. Мирко није био рањен. Када је видео да су му опанци оштећени рекао је: „Волио бих да ме је то парче погодило у бут него што ми је оштетило опанке". Мирко је имао велику ногу па није могао да нађе за себе ципеле, опанке је морао правити.

Сутрадан, 5/6. априла, када су све наше јединице нападале на Сарајево, опет смо били први у граду. Када смо пролазили поред Миљацке, где смо се претходног дана срели са Немцима, видели смо око 20 лешева, без одеће, наслагане један на другог. Нисмо знали ко их је скинуо. Немци или домобрани.

Љешњак Милорад Мишо

* 5. априла 1945. године у Сарајеву.

Припрема и напад на Требевић

Био сам водник првог вода 3. чете 4. батаљона 4-те бригаде. Када смо се приближавали Требевићу, из правца села Тврденић, са велике даљине допирао је јак мирис пањевине људског тела. Када смо наишли у село затекли смо испред једне куће разбацане мртве три особе. Старој жени и једном младићу уста су била исечена. На другој страни лежала је девојчица. Горела је са десне стране леђа. Глава и коса су јој већ изгореле.

У кући где смо се сместили за одмор, домаћин нам је испричао да су усташе и Немци у селу покупили младе, старе, женско и мушко, отерали их у једну кућу, закључали врата и запалили. Био је страшно уплашен. Причао је да ће се Немци и усташе поново вратити, све побити и попалити. Убеђивали смо га да се то неће догодити, да остане са нама. Тако уплашен није пристао и побегао је у шуму.

После неколико дана извршена је припрема за напад на Требевић. Трећег априла 1945. године добили смо задатак да нападнемо, да ликвидирамо Немце и усташе, да заузмемо бункере. Кренули смо у колони, затим смо се развили у стрелце. Била је ноћ, ништа се није видело. На бункере је нападао први и други вод 3. чете 4. батаљона. Један вод на левој, а други на десној страни. Налазио сам се између њих. Водник другог вода био је Лапчевић. Заједно смо се пребацивали према бункерима. Немачки стражар нас је приметио и викнуо ,,Алт". Обојица смо се пребацили до једног камена. Немац је бацио бомбу испред нас. Експлодирала је у непосредној близини. Водник Лапчевић био је рањен.

Водови су наставили борбу. Заузели смо први бункер. Немци су га напустили, али је оружје остало. Ту смо запленили два минобацача, једну италијанску бреду и доста муниције. Окренуо сам телефон. Из Сарајева се јавио усташа и претио ми да нећемо заузети Сарајево. Ја сам му одговорио „Сутра ћемо видети чије је Сарајево". Пошто сам знао да рукујем са бацачем испалили смо две гранате у правцу града.

Наишао је комесар батаљона Миливоје Рецић. Ушао је у бункер и наставио разговор са усташама. После тог разговора Немци су почели да нас туку топовима. Били смо принуђени да се повучемо на полазне положаје.

После ове борбе мој први вод био је распоређен на мртвој стражи. На нас су наишли неки мештани. Бежали су са овцама. Пружили су нам драгоцене податке о кретању Немаца. Вод је кренуо на Златар (ако се не варам). Ту су биле зграде планинарског дома. Немци су били приморани да га напусте. Када смо наишли кључали су казани са јелом. Казане смо испревртали и кренули ка Сарајеву.

Јотев Русин

На врху Требевића

Четврта бригада је крајем марта 1945. године водила тешке и свакодневне борбе око Горажда, Јабуке и Кобиље Главе са Немцима и другим непријатељима.

На Кобиљој Глави први пут су најбољим борцима дељена одликовања наше нове државе. Добро се сећам да смо били у строју када је објављено да је друг ТИТО својим указом одликовао неколико бораца Орденом и Медаљом за храброст. Та признања и одликовања и поменуто име друга ТИТА дало је борцима још више храбрости за борбу против окупатора и домаћих издајника.

5. априла, колико се сећам, на Кобиљој Глави, почео је ноћни покрет у правцу Требевића. И Четврта чета Трећег батаљона у којој сам био комесар, добила је наређење за пут према највећем врху. Покрет чете извршен је после вечере. Шибао је снажан ветар. Борци су се једва држали на ногама. Испред самог врха дочекао нас је зид са кога смо морали врло опрезно скинути неколико коменова да бисмо се један по један пребацили и развили у стрељачки строј, лево и десно. На врху Требевића уочили смо стражара. По преласку зида полегали смо по земљи. Када је дат знак за јуриш имали смо отшрафљене бомбе у рукама, напуњене митраљезе и пушке спремне за дејство. Иако нас је са врха Требевића дочекала ураганска ватра, за кратко време заузели смо њихове положаје и овладали делом врха.

У том јуришу погинуо је командир трећег вода, Нешко Гојачанин из Добрића, а један друг је рањен. Његовог се имена не сећам. Тада је за команданта вода постављен најбољи борац чете Тодор Цолић од Пирота. Овај положај држали смо око један час. Затим, је од команде батаљона следило наређење да се повучемо на старе положаје.

Сећам се да је било тешко повући јединицу, а да нас непријатељ не примети. Морали смо прескакати један по један преко зида, један са левог и један са десног крила. Са собом смо носили мртвог Нешка и рањеног друга, кога је болничарка Милка Поповић, из с. Азана, превила и ублажила му болове.

При повлачењу претрпели смо жестоку борбу и панику од шрапнела који су прскали око наших глава.

Сутрадан сахранили смо погинулог Нешка. При поновном приласку врху Требевића непријатељ се повукао без борбе. Сарајево је тада било опседнуто са нашим снажним јединицама. Ослобођено је 6. априла 1945. године.

Радомир Полексић

Уз борбу и наиоре

СКОЈ — ШТА ЈЕ ТО? Нови борци, младићи, обрели смо се у Санџаку. Као допунски батаљон кренули смо правцем Крупац — Ниш — Краљево — Рашка — Н. Пазар — Н. Варош, до положаја у с. Бистрица.

У сумрак једне вечери, пре Нове, 1945. године, строју је пришао старији бркати човек и почео да одбројава са зачеља. На зачељу су били најмањи. Брко је рекао: „ајде пикули код чике." И тако се нас 40 бораца нађосмо у пратећој митраљеској чети 4. батаљона 4. санџачке бригаде, 37. дивизије.

У чети смо затекли петнаестак бораца и четири тешка митраљеза „Бреда", један неисправан митраљез и два минобацача, један без нишанске справе. На пет бораца била је једна пушка, за стражу. Командир чете, Брка, звао се Зиндовић Периша, из околине Мојковца; комесар је био Секула, а болничарка Милка Пајевић, командир вода Мрдак, имена се не сећам.

Део чете био је на положајима недалеко од с. Бистрице. Сутрадан смо распоређени у чету. Распоређен сам на дужност помоћника нишанџије на тешком митраљезу. Обука је трајала док нисмо научили везаних очију да расклапамо и склапамо митраљез „Бреду".

За дан-два наш 4. батаљон кренуо је назад у сјенички срез, да се наоружа. Сакупљали смо оружје код сељака. Налазили смо велике количине, тако да се наш батаљон наоружао и нешто сакупио за друге батаљоне.

Свакодневно маршевање, глад, јака зима. Скоро месец ипо ишао сам са једном цокулом здравом, другој је био одвојен ђон. Нагурао бих сламу и тако сам прошао цео Санџак, до Горажда. Иако сам био готово најмањи, слаб, слабо одевен, без шињела и са поцепаним цокулама, нисам се предавао. Нисам изостајао иза бораца који су стасали за војску пред рат.

Свуда где смо пролазили на зидовима су биле пароле: „Живела КПЈ, СКОЈ", „Живео друг ТИТО". Нисам знао шта то значи. Негде код Пљеваља, у селу Глисница (колико се сећам), пришао ми је заменик командира чете. Било је то после једне акције у којој смо гонили четнике. Питао ме је хоћу ли да будем члан СКОЈ-а. Рекао сам да ћу размислити до сутрадан. Питао сам другове курире у чети шта је то СКОЈ? Рекли су ми да су они чланови скојевске организације. Сутрадан сам заменику командира чете рекао да пристајем. Било је то крајем јануара 1945. г., истог дана када ми је брат Радомир, као командир

Блажо Журић обавештајни официр 3. батаљона 4. бригаде

вода у 25. бригади 46. дивизије, погинуо у борбама са балистима код рудника Трепча на Косову. То сам касније сазнао. Тако сам га заменио у редовима СКОЈ-а. И мене су Бугари тукли, мучили и водили на стрељање. Из колоне сам им преваром побегао.

ВИШЕ ОД БОРБЕНОГ ДРУГАРСТВА

Једне хладне фебруарске ноћи окупио нас је командир батаљона, Радован Мрдак у селу Зупчићи. Био је висок, средњих година, стасом и понашањем уливао је храброст борцима. Одржао је кратак говор. Изнео је задатке батаљона и чета и одредио ко ће први кренути да форсира хладну и брзу Дрину. Наш командир чете добио је задатак да распореди митраљеска одељења у борбеном поретку.

Направили смо потковицу око свог командира, изнео је задатке. Тражио је добровољце за акцију прве чете, као појачање. Нисмо тачно знали где су се укопали Немци, да ли на обали или негде даље. Требало је створити мостобран, заузети део леве обале, да би се искрцао батаљон, а затим све јединице 4. санџачке бригаде.

Било је много неизвесности. На сцену је ступила партијска и скојевска организација. Млади скојевци у многоме су олакшавали команди чете извршавање борбених задатака. Те ноћи полагали смо велики испит.

Пре покрета ка Дрини одржали смо кратак скојевски састанак. Говорили смо да скојевци морају бити на челу чете, повести борце на непријатеља, јавити се за добровољце, понети највише бомби и муниције.

Када је командир чете тражио добровољце који ће са пешадијским јединицама кренути преко Дрине, јавили су се скојевци. Изашли смо корак напред. Још се нисмо ни постројили, а цела чета се пријавила. Нико није хтео да изостане. Командир је морао да изабере неколико скојеваца и снажне борце. Тада су из строја изашли Хајро, наш кувар, средњовечан борац (лепо је певао борбене песме), Зулфо коњоводац (мало је шепао) и још два старија друга. Молили су командира чете да и њих одреди за прелаз првим чамцем или скелом преко Дрине. Говорили су да младе, недовољно обучене борце, пошаље касније. „Старији смо и ако погинемо нема ко за нас жалити" — говорили су.

Овај гест био је више него другарски. Својим животима хтели су да сачувају неискусне младиће и борце. Тек месец ипо били смо за-

Минобацачка чета 2. батаљона 4. бр***игаде 1945. год.***

једно, а сви смо били сигурни једни у друге. Нико никог не би оставио у борби рањеног или мртвог. Та сигурност и поверење било је заједничко сваком борцу и јединици.

ТЕШКИ ТРЕНУЦИ

Моје митраљеско одељење било је придодато Трећој чети 4. батаљона, која је држала положај поред Дрине у с. Зупчићи, више од двадесетак дана. Задатак одељења био је да чува мост на Дрини и туче Немце кад крену преко моста и заштити леђа нашем батаљону. Ноћу смо прилазили мосту, код порушене циглане. Дању смо били на положају око 100 м, на брегу и једној окомитој стени.

Борбе за ослобођење Горажда трајале су више дана. Нападали смо скоро са свих страна. Наш митраљез тукао је непријатеља преко Дрине, углавном положаје одакле се видела њихова ват-ра.

Једног јутра у освит повукли смо се на резервни положај, између воћњака, на левој обали Дрине. Немци су извршили напад на наше положаје. Неке наше јединице нашле су се између Немаца и Дрине. Кад се разданило нису могле да одступе, биле су приковане за земљу непријатељском ватром. Наш митраљез непрестано је дејствовао. Немци су се крили иза дебелих стабала јабука. Ватром смо одбранили наше од заробљавања, али знатан број бораца није преживео овај пакао. Следеће ноћи изнели смо рањене и мртве.

Када се тог дана борба утишала Немци су испалили једну мину из минобацача. Пала је на пола метра од нашег митраљеза. Експлоди-

рала је на ивици стене. Камење и парчад од мине летели су на све стране. За чудо нико од бораца није био ни рањен. Наше старешине добро су одредиле помоћни положај и то нас је спасило. Тада смо научили и да морамо маскирати наша црна сукнена одела, јер су била уочљива и са велике даљине.

*

Поставили смо предстражу код порушене циглане у с. Зупчић, а дању се повлачили на резервни положај. Имали смо већу маневарску могућност да тучемо непријатеља кад крене преко моста. Једног јутра курир из чете је закаснио, а без наређења нисмо смели мењати положај. Било се већ разданило када је курир, Тоша Видановић пренео наређење да се повучемо на уобичајени положај. Тек што је колона кренула, Немци су осули ватру из свих оруђа. Испред нас је експлодирала граната. И митраљеска ватра је била снажна. Залегали смо у једну плитку јаругу. Били смо само до пола скривени. Земља је пштала, меци фијукали. Питали смо се да ли ће ико преживети ту ураганску ватру. У једном моменту ватра је престала. Један по један, погнути и на већем одстојању повукли смо се на следећи положај. Пењали смо се уз велику стрмину. Курир Тоша је носио две касете муниције за „Бреду". Хватао се за грање дрвећа, које су се ломиле. У једном моменту Тоша се скотрљао око 30 метара. Од муке смо се и смејали.

*

Село Зупчићи. Свакодневно предстраже и борбе поред брзе и хладне Дрине на мунис 20°Ц. Пуцало је дрвеће од хладноће. Одећа и обућа лоша, без шињела. А храна — 17 дана без хлеба. За целу чету спремала се супа од 2 кг јечменог брашна, са овчим или говеђим месом и по који кромпир, без трунке соли. Килограм соли био је скупљи од килограма злата. Следовање меса је било добро, али неукусно без соли. У позадини је сигурно било хране, Путеви су били завејани и није се могла дотурити на фронт. Снабдевање се вршило на терену, од становништва, које само није имало шта да једе. Ипак нико се није жалио на глад и зиму, чак смо у предасима свирали, певали и играли. Младост је надјачала ратне невоље.

Дан пре ослобођења Горажда штаб 4. санцачке бригаде тражио је два борца за пратећи вод од 4. батаљона. Одредили су мене и још једног борца. Било је јутро кад ме је на Јабуци, код Горажда, позвао командир чете Периша Зиндовић. Рекао ми је да ме шаљу у јединицу штаба бригаде као доброг и пожртвованог омладинца и скојевца, да сам у чети био добар борац, да тамо морам бити још бољи, да у штабу бригаде представљам нашу чету.

Волео сам командира. Сви су га волели. Уливао је поверење код бораца и није било задатка који наша чета не би извршила.

ПОНЕКАД БИТКУ ОДЛУЧУЈЕ КУРИР

Многи се курири на задатку изгубе, погину, буду заробљени. Али већином, курири су храбри и савесни у извршавању врло важних задатака. Провлаче се и кроз непријатељске редове да би тачно и на време пренели поруке и наређења команди, што често одлучује и исход битке.

Иако сам био борац пратећег вода штаба 4. бригаде, често су и мене одређивали за курирске задатке. Једном приликом требало је ја и још један борац да однесемо пошту у Подроманију, у неко село где се налазила 20-та романијска бригада. Вероватно је то била пошта о садејству наше и њихове бригаде за напад на Пале.

Снег је био до појаса, али постојала је пртина. Кретали смо се кроз шуму. Пролазили смо једно, друго, треће брдо, а села нигде. Магла је била густа, студен штипа. Пут се рачвао, ознака није било. Био сам вођа патроле и морао сам одлучити куда да идемо. Кренули смо доњим путем. На око 200 метара иза окуке чули смо рзање коња. Застали смо и боље осмотрили. Десно, ниже од нас стотинак метара, Немци су се паковали за покрет.

Да нас њихов коњ није осетио налетели би на немачки логор. Кренули смо заобилазним путем и однели пошту у штаб 20-те романијске бригаде. Борци ове јединице били су у енглеској униформи са нашим ознакама. Већина су имали једно до два одликовања на грудима. Тада сам први пут видео одликовање.

РОДИТЕЉИ ПИРОЋАНАЦА У ПОДГРАБУ

Сви родитељи воле своју децу. Али привржeност родитеља Пирођанаца својим синовима је посебна прича. Негде половином марта 1945. године штаб бригаде био је у Подграбу. Чувао сам стражу испред штаба и повремено вршио курирске дужности, као и обично. Подељен нам је ручак. Тада је било довољно хране. Сео сам на шине уског колосека да ручам. Пришао ми је средњовечан Пирођанац. Препознао ме је, из Крупца, мог суседног села. Испоручио ми је поздрав од тетке. Поручила ми је „да не певам и играм". Старији брат, Радомир, погинуо је код Трепче, на Косову. Нисам много о томе дуго размишљао. На фронту се сваког часа гине, у рату је тако. Касније сам размишљао каква је то снага и воља код родитеља. Иако у годинама, прелазе и преко 500 км до своје деце, носећи понуде, веш, обућу, а пре свега да их виде.

ТИФУСАРИ

У рату је изгледа теже умрети од болести него од метка у борби. Безбројне невоље су нас пратиле од Пирота до Сарајева, што се морало одразити на наше здравље. Преко 80 бораца имало је око 20 година. Дуго пешачење, зима, глад, дананоћни маршеви, исцрпљујуће борбе, промене времена. Појавиле су се болести а најопаснија — тифус.

У повратку преко Романије прехладио сам се. Спавало се на грању. Напред је горела ватра, позади се ледио шињел. Можда сам се и заразио у бригадном санитету у Реновици, док сам опслуживао једно одељење рањеника и болесника. Разболео сам се у ЈБубовији. Око 20. априла нашао сам се као болесник у Братунцу, у бригадном санитету. Са свих страна народ је доносио понуде рањеницима и болесницима. Више дана нисам знао за себе. Лекова није било. Органи-

Радоман Секулић комесар 1. батаљона 4. бригаде и његов отац Марко Секулић (с лева на десно)

зам се сам борио. Ту је много бораца поумирало. Тешко је било сазнање да се на прагу слободе умире од болести, а не од метка или гранате.

Крај рата дочекао сам у постељи. Из с. Братунца одвезли су ме запрежним колима за болницу у Ужице. Тако сам се одвојио од моје јединице. Моји другови су се радовали и пуцали од радости и због уништавања 12.000 четника од Зворника до Сутјеске, Фоче и долине Дрине. Чини ми се да је наша 37. дивизија најдуже водила борбе у Југославији, до коначног уништења четника.

Матвјић Матеја

Ослобођење градова и већих насељених места

Четврта санџачка НОУ бригада од свог формирања до потпуног ослобођења Југославије од окупатора и домаћих слугу, самостално или у садејству са другим јединицама НОВ, учествовала је у ослобађању једног броја градова и већих насељених места.

ПРИБОЈ И ПРИБОЈСКА БАЊА

Ноћу 3/4. јула 1944. године у 22,00 часа Четврта санџачка НОУ бригада, без 3. батаљона у врло кратком времену извршила је прелаз преко реке Лима. Прелаз је обављен у рејону с. Калафатовићи и с. Читлук, које положаје су, у старим италијанским бункерима, држали четници. Том приликом потиснуте четничке јединице одступале су ка Прибојској Бањи. Међутим, батаљони 4. санџачке НОУ бригаде нису им дозволили да се среде, већ су одмах по преласку реке наставили да их гоне и убрзо их потисли са положаја. Један део четника повукао се у Прибој, а други ка с. Кратово и с. Рутоше, са намером да се ту прикупе и пруже отпор. Међутим, ни на овим положајима четници нису успели да се организују, већ су се уз слабији отпор повукли у Нову Варош. Тако је Прибојска Бања ослобођена, а нешто мало касније и Прибој.

Тринаестог августа 1944. године штаб 37. дивизије је издао задатак 3. пролетерској санџачкој бригади и 4. санџачкој НОУ бригади да разбију четничке снаге које су се претходних дана повукле испред 4. санџачке НОУ бригаде и поселе Рудо и Прибој. Четврта санџачка НОУ бригада, претходно рушећи мостове на комуникацији Бистрица — Прибој, ноћу 13/14. августа 1944. године разбила је непријатеља на сектору Прибоја и ослободила га. Тако је једном добро припремљеном акцијом и дејствима 3. пролетерске санџачке бригаде и 4. санџачке НОУ бригаде поново ликвидиран непријатељ на ширем подручју доњег тока река Увац и Лим.

Прибој је и раније ослобађан. 29. октобра 1943. године ослободиле су га јединице 5. дивизије. Касније, 17. марта 1944. године 4. крајишка бригада, у садејству са деловима. Друге пролетерске бригаде, поново је заузела Прибој, али га је већ 18. марта 1944. године морала напустити.

Дана 20/21. август 1944. године јединице Првог корпуса су, такође, ослободиле Прибој.

Водећи непрекидне борбе са немачким снагама које су се повлачиле из Грчке долином реке Лима, Четврта санџачка НОУ бригада је у току ноћи 11/12. јануара 1945. године коначно ослободила Прибој. Тиме је и Санџак био дефинитивно ослобођен.

НОВА ВАРОШ И КОКИН БРОД Дана 3/4. јула 1944. године узводно од места прелаза 4. санџачке НОУ бригаде, код с. Избича, реку Лим је прешла и Трећа пролетерска санџачка бригада. Наступајући преко Златара и Дражевића она је избила на Свитњак код Нове Вароши. Бригада је одмах прешла у напад на ове положаје и после врло јаког отпора потиснула четнике у град. Четврти батаљон 3. пролетерске санџачке бригаде успео је да продре у саму Нову Варош, где се нашао у врло тешком положају, опкољен и одсечен од осталих јединица. Овакву тешку ситуацију овог батаљона решила су дејства Четврте санџачке НОУ бригаде и то њени 2. и 4. батаљон који су извршили напад са северне стране, тако да је око 18,00 часова 5. јула 1944. године ослобођена Нова Варош, а четници су се повукли на линију: с. Дрмановићи — с. Вилови — с. Акмечићи. Међутим, Први батаљон 3. пролетерске санџачке бригаде и 2. и 4. батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде наставили су гоњење четника и успели да их потисну на десну обалу реке Увца, ослобађајући у исто време и Кокин Брод.

Трећег августа 1944. године Четврта санџачка НОУ бригада је по разбијању четника код Руда извршила покрет ка простору северно од комуникације Кокин Брод — Нова Варош. Крећући се правцем: с. Јелача — с. Кратово — с. Брезна — с. Рутоше — с. Радојиња и чистећи терен од четника поново је ослободила Кокин Брод и посела линију: с. Гобате — с. Радојиња — Кокин Брод.

Кокин Брод и Нова Варош и раније су више пута били ослобађани. Тако је 30. новембра 1941. године главнина партизанских одреда, под руководством Врховног штаба, повлачећи се из Србије према Златибору и Златару прешла Увац и преко Кокин Брода стигла у Нову Варош.

29. октобра 1943. године јединице 2. дивизије ослободиле еу Нову Варош и Кокин Брод.

23/24. децембра 1943. године Дрз^г^га далматинска бригада такође је ослободила Нову Варош и држала је до 30. децембра 1943. године.

РУДО По прикупљању јединица, 31. јула 1944. године организован је самостални напад Четврте санџачке НОУ бригаде на Рудо, којег су тада држале четничке снаге. Према одлуци штаба бригаде напад је изведен у две колоне. Десну колону сачињавали су 3. и 4. батаљон и она је имала задатак да на газу код с. Миоча пређе на десну обалу реке Лима, разбије четнике на том правцу и потом, заједно са левом колоном, коју су сачињавали 1. и 2. батаљон Четврте санџачке **НОУ** бригаде, ликвидира четничке снаге у рејону Старо Рудо, пређе на десну обалу реке Лим и заједно са десном колоном ликвидирају четнике у. Руду.

По разбијању четничких снага на левој обали реке Лима, у рејону с. Северин, десна колона је прешла на десну обалу реке Лима, оријентисала 3. батаљон према с. Маоче и реци Увац у циљу обезбеђења главних снага, а 4. батаљон у правцу Руда. Лева колона је за кратко време прешла на десну обалу Лима и заједно са Четвртим батаљоном око 01,00 час успела да разбије четничке снаге и од њих ослободи Рудо. Том приликом разбијене су четири четничке бригаде — Вишеградска, „5. октобар", Чајничка и Сребреничка.

21. децембра 1941. године, по наређењу Врховног штаба, у Руду је формирана 1. пролетерска бригада.

25. октобра 1943. године јединице Пете дивизије такође су ослободиле Рудо.

Рудо је ослобођено и 15. марта 1944. године. Тада га је ослободила Друга дивизија, која је у то време била на путу за Србију.

АРИЉЕ И ГУЧА По наређењу Врховног штаба да 37. дивизија своја дејства пренесе на простор: Ужице — Ужичка Пожега — Ариље — Ивањица, Четврта санџачка НОУ бригада је кренула према реци Моравици и већ 19. септембра 1944. године протерала четничке снаге из Ариља и околине. Том приликом јединице 4. санџачке НОУ бригаде ослободиле су Ариље, а мало касније и Гучу.

Четврта санџачка НОУ бригада се 1. октобра 1944. године сукобила са четничким јединицама које су биле под командом четничких команданата Николе Калабића и Драгослава Рачића, а које су наступале од Чачка. У том сукобу четници су одбачени ка планини Јелици и том приликом јединице 4. санџачке НОУ бригаде ослободиле су Гучу.

Први пут Ариље и Гуча су ослобођени крајем септембра и почетком октобра 1941. године.

До 1. септембра 1944. године Први корпус је избио према Ариљу, а 11. септембра 1944. године Оперативна група дивизија НОВ и ПОЈ ослободила је Ариље и Гучу.

УЖИЧКА ПОЖЕГА После неопходних припрема комплетна Четврта санџачка НОУ бригада је 23/24. септембра 1944. године напала на четничке снаге јачине око 1.500 људи у Ужичкој Пожеги. Четници су се после слабијег отпора повукли у правцу Овчар Бање, а бригада је ослободила Ужичку Пожегу. Међутим, због брзе интервенције јачих немачких снага бригада је била присиљена да се повуче у рејон с. Годовик и с. Горобиље.

Ужичка Пожега је први пут ослобођена 1. октобра 1941. године.

До 4. септембра 1944. године Први корпус НОВ и ПОЈ избио је према Ужичкој Пожеги, а 12. децембра 1944. године Шеста бригада, са осталим јединицама 2. и 25. дивизије, коначно је ослободила Ужичку Пожегу.

ИВАЊИЦА Четнички корпуси Калабића и Рачића, који су журили да се прикључе немачким јединицама док су се повлачиле из Грчке, крајем октобра 1944. године налазиле су се у Ивањици. Четврта санџачка НОУ бригада је 23/24. октобра 1944. године напала ову четничку групацију, разбила је и ослободила Ивањицу.

Први пут Ивањица је ослобођена 1. октобра 1941. године.

ГОРАЖДЕ Од 18. фебруара до 4. марта 1945. године, са малим прекидима, Четврта санџачка НОУ бригада водила је борбе за ослобођење Горажда, које су бранили делови 181. немачке дивизије.

Немци су посебно били утврдили рејон Горажда, које је непосредно бранио 334. пук 181. немачке дивизије. Нарочито тешке борбе вођене су у току ноћи 18/19, 19/20, 21/22. и 27/28. фебруара, уз обостране велике губитке. Немци су на прилазима града организовали за одбрану јаке отпорне тачке: Мишјак, Змајевац, Попов Дол и друге. Испред ових отпорних тачака биле су постављене мине изненађења. У току ноћи 4/5. марта 1945. године Четврта санџачка НОУ бригада и Трећа пролетерска санџачка бригада извршиле су снажан јуриш на немачке положаје и присилиле Немце на повлачење. Четврта санџачка НОУ бригада претрпела је велике губитке и то: 51 погинулог и 140 рањених бораца и руководилаца. Немци су имали 250 мртвих, већи број рањених, а заробљено је 50 усташа. Тако је 5. марта 1945. године у 02,00 часа коначно ослобођено Горажде.

Дана 2. септембра 1943. године Друга дивизија је извршила напад на Горажде и ослободила га, али су Немци врло брзо интервенисали оклопним возовима и другим снагама и 5. септембра 1943. године поново заузели град.

Пета крајишка дивизија је, такође, 31. јануара 1944. године ослободила Горажде.

РОГАТИЦА Дана 8. марта 1945. године Четврта санџачка НОУ бригада ослободила је Рогатицу, у којој су Немци минирали један број напуштених кућа, са минама изненађења од којих је погинуло неколико наших бораца.

25. децембра 1941. године Врховни штаб је са Првом пролетерском бригадом прешао на леву обалу реке Дрине и тога дана одржао два саветовања са члановина Покрајинског комитета и Главног штаба за Босну и Херцеговину. Снаге НОВ остале су у Рогатици све до 22. априла 1942. године када су под притиском немачких јединица из рејона Соколца, заједно са усташко-домобранским јединицама, напустиле Рогатицу и померили се према долини горњег тока реке Дрине.

Такође је 22. октобра 1943. године 27. дивизија заузела и ослободила Рогатицу.

ПАЈ1Е У току 3. априла 1945. године Трећа пролетерска санџачка и Четврта санџачка НОУ бригада, уз подршку артиљерије **37.** дивизије, успеле су да разбију непријатељске снаге у утврђеном рејону Пале. Тиме су немачке снаге биле присиљене да се повлаче према Сарајеву. Заузимањем Пала створени су услови за организацију напада наших снага на град Сарајево.

СТАМБОЈ1ЧИЋ У надирању према Сарајеву 5. батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде успео је да у првом налету **28.** марта 1945. године заузме Стамболчић, али се услед јаког противнапада непријатеља, после девет часова борбе, морао да повуче. Неколико дана касније Стамболчић су ослободиле јединице Четврте санџачке НОУ бригаде.

САРАЈЕВО Дана 5. априла 1945. године око 15,00 часова Четврта санџачка НОУ бригада је од штаба 37. дивизије добила задатак за организацију напада на Сарајево. У садејству са осталим бројним јединицама које су нападале Сарајево, Четврта санџачка НОУ бригада је претходно ликвидирала немачке снаге на Требевићу, а потом главним снагама продужила напад на Сарајево. На Требевић су нападали 2. и 4. батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде. Тај напад је отпочео око 17,00 часова. У борбама 4. и 5. априла 1945. године Четврта санџачка НОУ бригада нанела је велике губитке непријатељу. Сарајево је дефинитивно ослобођено у раним јутарњим часовима 6. априла 1945. године, а у његовом ослобађању, коме је видан допринос дала и Четврта санџачка НОУ бригада, учествовале су и јединице Другог и Трећег корпуса, Оперативна група 5. корпуса и група бригада Зеничког сектора.

4. (JCO

Сунце се рађа

(ПЕСМА САНЏАЧКИХ ПАРТИЗАНА)

Сунце се рађа из црнога мрака,
свиће нам румени дан,
носимо роду слободе и зрака
стварност већ разгони сан.

Санџак се буди из вјековне тмине,
диже се у крвави бој,
против терора за спас домовине
мач народ подиже свој.

Срца већ горе и пушке се чују:
смрт окупатору сад!
Оружје ново брапа нам кују,
устаје и стар и млад.

И Санџаклије под црвеним стијего.м
и Србин и Муслиман
већ кличу сложно долином и бријегом:
„Свиће нам слободе дан!"

Нек легне мржња, пакост и злоба,
нек љубав нас кријепи сад,
опште слободе кад настане доба,
сви ћемо славити рад!

Напријед другови, са Чемерна Брда,
са наше Бјеласице,
и са Златара, нек сри,а нам тврда
смрве све издајице!

У борбу свету за мир и слободу
нек устане Србин, Муслиман,
свануће најзад и нашем роду,
свануће радости дан.

И чете се крећу кроз пламене зоре,
освете гори оркан,
заставу бунта развија горе
одважни партизан!

Јунуз Међедовић

Полишички рад у IV Санџачкој НОУ бригади

Ввсвлин Булатовић

Четврта Санџачка народноослободилачка ударна бригада формирана је 1. децембра 1943. године. Датум њеног формирања има симболику, наиме, битке за ослобођење Пљеваља 1. децембра 1941. године.

Ова бригада била је састављена већином од бораца са села. Остали борци били су из градова, из редова занатлија, ђака и студената.

Сви борци који су се нашли у свечаном строју при оснивању бригаде били су добровољци. То је био један део младости устаничког Санџака. Потицали су из редова пауперизованог сељаштва Санџака, који је од искона давао печат свом плебејском пореклу бунама: Раоничким, Бабинским, Расовским. У својој мукотрпној историји Санџак је доказао да ако му је недостајало хлеба, бораца за слободу никада није недостајало. Санџаклије су стизале да дају помоћ, Орашцу, Такову, Мојковцу 1916. Али најновије генерације нашле су своју снажну потврду у најновијој буни 1941. године. Та генерација је овековечена у Пејатовићевим „Ватрама из долине." Тај млади свет читавим својим бићем припадао је партизанима и револуцији. Они су требали бити у строју III пролетерске санџачке на Шћепан Пољу 4. јуна 1942. године, али, нешто муњевитим ударом окупатора здруженог са домаћим издајницима, а донекле и тешким породичним приликама, били су одсечени од својих одредских партизанских јединица које су се повлачиле за Босну у пролеће 1942. године. Остали су на својим разореним и опустошеним домовима претрпевши четнички терор и каму. Сваки дан им је био „с крвљу ручак, а с крвљу вечера".. . Чезнули су и бринули за својим рођенима, за својим пролетерима, стрепели за њихову судбину. Кад су се вратили пролетери са новим искуством ратника и далеко јачи, још су постали бројнији, јер су се борци са терена прикључили пролетерима, уједињени у борби, до смрти и до слободе.

Од оваквих бораца није било тешко попунити III пролетерску санџачку и друге пролетерске јединице које су се бориле у Санџаку. Од њих није било тешко формирати: Четврту санџачку, Пету санџачку, артиљеријску и бригаду КНОЈ-а. Једноставно, овдје се радило о добровољцима. О мобилизацији на овим теренима, може се говорити у времену са краја рата, на прагу слободе.

У свакој новоформираној партизанској јединици, у сваком плану рада политичког комесара и плану партијског руководиоца, као основно, постављало се: објаснити борцима циљеве народноослободилачке борбе. Тај рад тражио је вријеме, исцрпљивао снаге политичким и партијским кадровима.

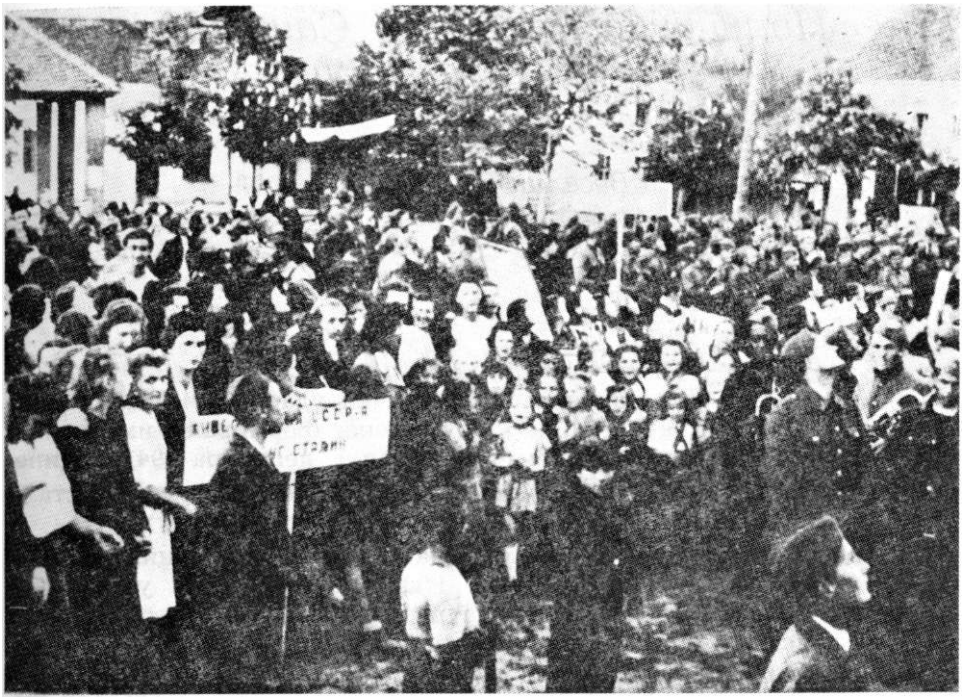

Митинг у Прибоју, 25. маја 1945. године поводом рођендана друга Тита, говори Чедо Друловић, командант 37. дивизије

Међутим, у овој бригади сви борци још пре ступања у њене редове имали су солидну политичку предспрему. Од устанка 1941. године борци су овај „предмет" довољно савладали.

Политички и партијски руководиоци ове бригаде сачинили су план рада по батаљонима. Наиме, ослањајући се на реалну ситуацију у бригади и према стварним потребама, све се подредило и окренуло једном циљу: стално подизати и развијати убојну способност борачког и руководећег кадра у бригади и бригаде као целине, подизати политичку свест до што вишег нивоа, јер само политички свесни кадрови и борци били су гаранција успеха и извршења свих задатака које је постављала партија.

Тежиште политичко-партијског плана и рада СКОЈ-а било је на следећем:

1) Партијску организацију изградити, проширивати, омасовити, учвршћивати. На овом послу бити систематичан и елиминисати сваки кампањски рад.

2) Изграђивати и омасовити организацију СКОЈ-а и учинити је носиоцем борбеног полета бригаде и главним фактором борбеног расположења по батаљонима и четама.

3) Користити позитивна искуства III пролетерске санџачке бригаде, посебно у погледу међуљудских односа, слоге, братства и јединства, другарства и љубави између батаљона и чета; а такође водити строго рачуна да се не појаве пропусти, посебно у кадровској политици и бризи о људима.

3а) Што више оспособљавати команде чета и штабове батаљона.

4) Стално учвршћивати и развијати борбену снагу бригаде и јачати њено морално-политичко јединство.

5) Братство и јединство чувати и развијати до највишег култа, тако да бригада, стварно буде ковачница ове највеће тековине наше револуције, гаранција свих успеха, победа и слободе. Ово, тим пре, јер је Санџак од искона био хетерогено подручје.

6) По културно-просветном сектору развити рад и усмерити га да што више јача као моћни фактор, нарочито кроз активност скојеваца, за јачање борбене снаге бригаде. Колико се придавала важност овом сектору рада види се и по дневном реду сваког партијског састанка, сваког састанка СКОЈ-а, па и батаљонских или четних конференција. Наиме, сваки дневни ред сваког састанка имао је обично под тачком бр. 3 културно-просветни рад. Садржину овога рада чиниле су ове активности:

а) подизати образовно-просветни ниво бораца и руководилаца;

б) развијати, јачати и учвршћивати борбено расположење бораца и руководилаца;

г) ширити културу и просвету у народу;

д) На теренима организовати аналфабетске течајеве. Овде треба напоменути да у бригади није било неписмених.

Ради извршења задатака на овом сектору били су изабрани културно-просветни одбори у батаљонима и четама. Они су у ствари, били органи политичких комесара. Одбори су се старали за одржавање предавања; издавање џепних новина; батаљонских листова; за одржавање приредби у јединицама и по селима.

Веома чести покрети и борбе доста су ометале да се постављени планови рада потпуно изврше. Но, и поред свих тешкоћа стварани су и коришћени сви услови да се задаци према плану што више изврше.

Партијским радом у бригади руководио је заменик комесара бригаде, уз помоћ заменика комесара батаљона и заменика комесара чета, који су били секретари партијских ћелија у четама.

Партијски рад одвијао се преко ћелија. У свакој чети била је ћелија, без обзира да ли је имала три или више чланова партије. Ћелијом је руководио заменик комесара чете. Ћелије су такође, биле у штабовима батаљона. Њима је руководио већином заменик комесара батаљона. Постојао је и батаљонски биро, којим је руководио заменик комесара батаљона. Биро су сачињавали: комесар батаљона, командант по функцији, секретар бироа — заменик комесара, сви заменици комесара чета и руководилац СКОЈ-а батаљона.

Критеријуми за пријем у Партију били су јако строги. У неким батаљонима било је чак и примеса секташења. О овоме говори и податак да је било случајева да су борци положили испит широм Босне као пролетери, храбри борци, до сржи одани партији и револуцији, а ипак су остајали ван партије. Комаидант и комесар бригаде инсистирали су да такви борци буду брзо примљени у чланство КПЈ. Касније се показало да је овај потез штаба бригаде, са аспекта кадровске политике, био веома значајан.

Иначе, кроз кандидатски стаж, који је трајао око месец дана, кандидат за пријем у КПЈ провераван је:

а) колико се чврсто саживио са линијом партије и политичким курсом НОБ-а; управо, колико у свакој ситуацији испољава активност

Делови 4. бригаде одлазе из Бајиие Баште, 10. маја 1945. године

и бескомпромисност у политичкој и оружаној борби са непријатељем свих боја;

б) лична храброст и пожртвовање у борби;

г) углед и омиљеност међу борцима.

Кандидате су водили, током кандидатског стажа, најбољи комунисти из ћелије, теоретски потковани и образовани.

Партијски састанци су се редовно одржавали једном седмично, или у 10 дана. Батаљонски биро једном у 15 дана. Изузетно су се састанци одржавали према искрслим потребама. Али, пракса да се после сваке борбе одржи партијски састанак, није занемариван. Овакви састанци су се одвијали у знаку критике и самокритике, а она се спроводила у искреној и другарској атмосфери. Лако се „отварало срце пред својом партијом". То је била велика школа за команданте. Никада партијска критика није повредила достојанство борца и личност човека. Критика је увек конструктивно деловала.

Дневни ред сваког састанка, формално гледано, имао је устаљену форму. Међутим, анализа држања у борби, критика и самокритика, **или,** ако се говорило о моралном лику неког од чланова ћелије, толико **би** динамизирали састанак, да се устаљеност губила.

Сваки други састанак био је теоретски. Због оскудице материјала вечито се прорађивала: „Историја СКП-(б)", „Основи Лењинизма", као и чланци из два предратна „Пролетера". Треба признати да се ту веома мало могло научити. Члан КПЈ, теоретски је највише постизао током кандидатског стажа, захваљујући другу који га је водио као кандидата. Он се трудио да кандидату да појмове из многих друштве-

них и научних области, учио је кандидате марксистичком погледу на свет, живот и појаве у друштву.

СКОЈ се у погледу стила рада није много разликовао од партије. Организационо по четама, имао је активе СКОЈ-а са руководиоцима актива који су се звали секретари актива. У батаљону је био батаљонски руководилац СКОЈ-а. Батаљонско руководство су сачињавали секретари актива из чета са батаљонским руководиоцем на челу. СКОЈ се брже омасовљавао од Партије. Главни критеријум за пријем у СКОЈ био је скоро идентичан као и при пријему у партију, једино није постојао кандидатски стаж. Дневни ред на састанку био је прилично шаблонизиран. Главни задатак био је да се развија борбени морал јединице, да се у свим ситуацијама одржи ведар дух бораца, и селекцијом, да се најбољи, СКОЈ-евци предложе за пријем у партију.

Масовни политички рад одвијао се преко четних и батаљонских конференција. Тежило се развијању свести бораца и старешина. План политичког образовања постављен је на широкој платформи. Борачкој маси требало је дати одговоре и на нека питања која су их свакодневно окупирала као: после слома Хитлерове Немачке хоће ли савезничка кохезија остати чврста; колико је искрена савезничка коалиција и сл. У овом погледу морала се добро осветлити московска и техеранска конференција. Посебно се стављао акценат на несебичан допринос Црвене армије и СССР-а у Другом светском рату и на популаризовање улоге Црвене армије, као војне силе, у сламању Хитлерових армија.

Уопште, веома брзи развој догађаја како спољњег тако и унутрашњег карактера, наметао је стално праћење тих збивања, тражење нравилних оцена и анализа, да би се све то у јединицама објаснило и борци упознали.

Посебно, догађаји на унутрашњем плану, Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу и његове одлуке, морале су се пренети свим борцима, да би се осветлила перспектива наше борбе. Старешинама и борцима сутрашњица је била јасна. То им је давало снагу и већи полет у борбама.

Политички рад морао се реално уклопити у оквире стварности Санџака. Створена општа политичка клима допринела је да се Муслимани смелије оријентишу према народноослободилачкој борби. Њихов прилив у партизане сваким даном је био бројнији. Села са чисто муслиманским живљем као: Кладница, Комаран, Кукуље, чије су границе биле стално затворене за партизане, тражила су контакте. Имамо неколико људи пребеглих из Ханџар и СС трупа, које смо прихватили у бригади. Политички руководиоци посебно су радили на учвршћивању братства и јединства, као гаранције срећне сутрашњице. Наметала се потреба свестраног објашњења активности реакције и контрареволуционарних снага, које су чак повезивале муслиманске коловође са четницима, на чијим се камама још није осушила муслиманска крв. Сва та кретања на класној основи и политичка ситуација унутрашњег карактера морала се јасно растумачити борцима и старешинама, посебно и због тога да се непријатељ не би родбинским или верским везама на неки начин инфилтрирао у јединице бригаде.

Да су борци увек и на време пратили стварност и војно-политичка збивања потврђивала је убојитост бригаде, њен борбени елан и морал, као и то како је народ дочекивао, прихватао бригаду у местима куда је пролазила у извршењу борбених задатака.

Приликом покрета бригаде у западну Србију постављен је план понашања на новим теренима и однос према становништву. У границама могућности, преко четних и батаљонских конференција дати су подаци о крајевима где ће бригада војнички деловати. То су крајеви који су доста дали за „Ужичку републику" 1941. године. Борцима је било довољно што су знали да су то устанички, партизански крајеви. Бригада је у целини оставила добар утисак, иако је имала жестоке борбе са четницима на Јавору и Голији, затим при ослобођењу Пожеге, Ариља и Ивањице. Интересантно да нисмо имали ни један случај дезертерства. Међутим, свако пребацивање на леву обалу Таре, заоштравало је будност политичког руководства бригаде према осипању кроз јединице.

При боравку у западној Србији борци су били поносни што су у разговору са сељацима показали знања: о краљевачком батаљону, ариљској чеги, чачанском батаљону, о Кадињачи и изгинулом радничком батаљону, о II пролетерској (српској) бригади.

IV бригада на овом задатку у западној Србији имала је и помоћ од другова из окружног комитета Ужица. Неки чланови овог комитета повремено су се кретали са штабом бригаде и увек му пружали исцрпне податке о крају — терену и људима.

Тако је бригада у целини не само извршила задатак војног карактера, као побочница и заштитница групи дивизија које су продирале у Србију, већ и политички гледано, оставила утисак храбре, дисциплиноване партизанске јединице. Бригада је достојно репрезентовала устанички и партизански Санџак.

Правилно организовање и прихватање попуне бригаде са борцима из источне Србије (како смо их у бригади од милоште звали Пирићанци), партијско-политички кадар, сви комунисти и скојевци извршили су велики и одговоран задатак. Свакодневне борбе на правцу Горажде — Сарајево и ослобођење Сарајева, затим жестоке борбе на Романији и Дрини и разбијању групација Драже Михаиловића, ометале су систематски политички и партијски рад, разуме се и рад СКОЈ-а. Другарство, поверење међу брцима и руководиоцима које су Пирићанци од првог дана осетили, снажно је деловало на њих. Та људска атмосфера којом су били окружени била је велики политички васпитач. Таква клима стварала је сигурност међу новајлијама и у тој тешкој ситуацији данонућних борби надоместила политичке часове које је било немогуће одржати.

При штабовима одржавана је обука десетара и водника, веома кратко, чак и у покрету. При штабу дивизије одржаван је двомесечни официрски курс за командире чета и најбоље воднике. На овај начин кадрови су обогаћивали своја војна знања и искуства у борбеним вештинама, тако да бригада, већ средином 1944. године, није имала потребу да се појачава кадром ван ње. То се потврдило формирањем V санџачке бригаде, када је IV бригада дала помоћ новој бригади у војном и политичком кадру.

Политички час спровођен у IV бригади, са оскудним штампарским материјалом, али са богатим и разноврсним људским, комунистичким, скојевским односом, без тирада, фраза, партизанским стилом, народним жаргоном, освајао је борце, покретао их на подвиге, јурише, стварани су бомбаши, пушкомитраљесци.

Блискошћу штабова и бораца, слободом критике, стварани су и развијани нови кадрови, тако да су се лако доказивали и потврђивали

у новим бригадама: Петој, артиљеријској, бригади КНОЈ-а и у другим. Четврта санџачка НОУ бригада уврстила се међу прослављене ратне бригаде наше револуције.

Из података се види са каквим партијским потенцијалом је бригада почела и како се током 1944. године проширивала, те колики је број чланова, кандидата и скојеваца имала на крају рата:

1. децембра 1943. године (на дан формирања)
— 16 чланова КПЈ
— о кандидатима за чланове КПЈ нема података.
2. априла 1944. године (три месеца после формирања)
— 146 чланова КПЈ
— 25 кандидата за чл. КПЈ
— 97 чланова СКОЈ-а.
1. маја 1945. године (годину дана тешких борби)
— 301 члан КПЈ
— 119 кандидата за чл. КПЈ
— 717 чланова СКОЈ-а.

На крају, треба поменути да су сви руководиоци у штабу бригаде и штабовима батаљона, који су радили на политичко-партијским и скојевским задацима, као и други, допринели значајним успесима бригаде на њеном борбеном путу током рата и револуције.

СКОЈ борац и васпитач

У свим, а посебно борбеним дејствима бригаде, важно место заузимала је организација СКОЈ-а. Попут партијске организације и она је припремала своје чланство да буде њен достојни припадник и да оправда поверење које му је у свим приликама указивала Комунистичка партија. Омладинци су се у својој организацији калили и васпитавали. Због тога је СКОЈ и био снажна организација не само у стварању врсних бораца, него и у изградњи добрих људи. Од скојеваца борци су се учили личној храбрости, другарству, жилавости и уопште издржљивости у напорима, борбама и другим тешкоћама.

Деловање СКОЈ-а ишло је некако упоредо са радом партијске организације, па се с правом може рећи да није изостајало за радом у Партији. Скојевци су се осећали одговорним како пред својом организацијом, тако и пред Партијом. Њихова одговорност имала је и ту димензију да су извршавајући своје скојевске задатке стално мислили да кроз то заслуже поверење и постану чланови Партије, што је представљало посебну част. Зато оданост, пожртвованост, храброст, дисциплина, као и друге врлине скојеваца нимало нису изостајале иза оних које су их испољавали чланови КПЈ.

Активност СКОЈ-а у бригади обухватала је рад у самој организацији — војнички и политички, теоретски и практични и нарочито културно-просветни и то како у јединицама, тако и у народу.

Да би што успешније обавили задатке скојевска руководства су се састајала ради доношења заједничких одлука и ради размене искустава. Састанци су одржавани увек када би ситуација то захтевала. Најчешће се догађало да се састанци скојеваца одржавају пред неку акцију или после састанака у Штабу бригаде или бригадном партијском руководству, на којима би се расправљало о борбама или другим значајним акцијама. Основни закључци тих скупова одмах су преношени скојевској организацији. Ако би било могуће сви батаљонски руководиоци СКОЈ-а окупљани су на једном месту и руководилац СКОЈ-а бригаде би им преносио оно што је на тим састанцима било закључено, а имало значаја за рад скојевске организације и осталог борачког састава. Ваља истаћи да су, ипак, били ретки случајеви да се руководиоци СКОЈ-а из свих батаљона скупе на једном месту. Најчешће се дешавало да се из два или три батаљона, који су се у одређеној ситуацији налазили најближе један другоме, позову руководиоци и њима пренесу ставови, закључци и задаци, а истог или следећег дана, зависно од степена удаљености, руководилац СКОЈ-а бригаде би пошао до других батаљона и тамо одржао исти такав састанак. Било је скоро правило да се при батаљону где се овакав састанак одр-

жавао, позову и руководиоци СКОЈ-а из чета, а често и још неке друге старешине, с тим што су комесар батаљона или његов помоћник готово редовно присуствовали оваквим скуповима. Због оваквог начина рада руководилац СКОЈ-а бригаде водио је рачуна да се наредни састанак одржи при другом батаљону, како би руководиоци чета тих јединица имали прилике да осете активност шире организације и непосредно се упознају са ставовима вишег руководства. То је било корисно из више разлога, а у првом реду због оспособљавања кадрова и њиховог уздизања.

Што је време више одмицало бригада се челичила, стицана су не само већа борбена искуства, него и већа искуства у раду саме организације, а и у њеном омасовљавању. Време је чинило да је бригадно руководство све више улазило у суштину проблема и ослобађало се појединих слабости које су и иначе биле присутне и код осталих санџачких јединица. У првом реду ради се о сузбијању секташтва, како у односу на пријем бораца у чланство Партије и СКОЈ-а, тако и у погледу уздизања на руководеће дужности. Јер, ти млади људи су из дана у дан показивали не само велику храброст и оданост, него и одговарајуће политичко знање и зрелост. О томе најречитије говори податак да је 24. априла 1944. године у бригади било 96 чланова СКОЈ-а, а тај се број за годину дана, тј. до 1. маја 1945. године попео на 717 чланова СКОЈ-а.

Скојевски састанци одржавани су по правилу увек када је требала да се изведе нека акција, већи покрет, борба против одређених непријатеља или када су разматрани свакидашњи проблеми из живота и рада јединица. Нарочиту врсту састанака представљали су они који су се односили на политичку изградњу и то по питањима за која се сматрало да треба да их зна сваки скојевац. Та питања су најчешће била: Шта је СКОЈ? Каква је наша народна војска и за шта се она бори? Ко су непријатељи? Какав треба да буде однос борца према народу? Каква ће бити наша будућа државна заједница? Шта су и како раде народноослободилачки одбори? Које су и какве одлуке које је донео Конгрес УСАОЈ-а и АВНОЈ и слично? На састанцима СКОЈ-а у четама се проучавао „Економски развитак друштва", давала објашњења о религији, а скоро без изузетка и у свим приликама оцењивана је војна и политичка ситуација, како у земљи, тако и у свету, а посебно стање на фронтовима. Нарочита пажња поклањана је стању прилика на терену на коме се јединица налазила, као и дејствима која је бригада извршавала или требала да изврши.

На састанцима на којима су се расправљала питања из унутрашњег рада и живота јединице, разматрао се рад скојеваца у бригади, батаљонима и четама, као и њихов однос према народу. Скојевци су се посебно припремали за конференције које су одржаване у четама и батаљонима, а на којима се расправљало о моралном и борбеном лику бораца, њиховој храбрости, пожртвовању, залагању у савлађивању политичке проблематике, описмењавању и културном уздизању.

Најчешће су четне и батаљонске конференције биле намењене припремама за борбу или акцију или анализи оних борбених дејстава која су већ била изведена. Те анализе биле су организоване у циљу подстицања храбрости или извлачења искустава да би се боље ратовало. Сем тога предмет конференција било је и држање појединаца у протеклој борби, на маршу или у односу на народ на новооослобођеној територији. У погледу односа према народу указивано је на оби-

Митинг у ослобођеном Сарајеву на коме је говорио Војо Николић, комесар 2. ударног корпуса, 6. априла 1945. године

чаје који су владали у том крају, као и на однос становника тога краја према народноослободилачкој борби. И у једном и у другом случају борцима је препоручивано како да се понашају, нарочито ако је бригада први пут дошла у тај крај, ако је тај рејон био дуже држан од стране непријатеља или под непријатељском пропагандом. Тада се настојало да се скојевци и борци оспособе да народу покажу и докажу како смо ми заиста народна војска и како је наш однос према њему поштен, брижљив, срдачан и пријатељски. Свакако се настојало да се ни у најтежој материјалној оскудици ни један борац не упусти у то да сам за себе обезбеђује храну или друге потрепштине. Скојевци су били ти који су предњачили у исправном понашању, а уједно им је била дужност да и остале борце каналишу у истом правцу. Они су често имали задатак да контролишу и спречавају појединце који би, нарочито у местима где је било симпатизера разних- непријатељских јединица, покушали да се свете или да малтретирају чланове њихових породица. У сваком случају скојевци су, поред чланова Партије, били ти који су својим понашањем највише доприносили да се разбију разне приче непријатеља о неморалним и нељудским поступцима наше војске.

Политичка активност СКОЈ-а у бригади била је у исто време главна припрема јединица за рад на терену, у народу. Та активност била је постављена плански — одабирала су се актуелна питања и поставл>али одређени задаци. Акција се састојала у одржавању конференција, зборова и приредби. Ту је обухватан рад с омладином на терену,

помоћ скојевској организацији места, ако је постојала и друго. Деловање у народу било је једна од прворазредних обавеза организације СКОЈ-а. Због тога се и водило рачуна да њиме буду обухваћени сви скојевци. Како се бригада већим делом кретала теренима који су били мешовитог националног састава — српског, црногорског и муслиманског — то је задатак скојеваца био да се према свим тим националним групама односе другарски и пријатељски. Како је у појединим таквим срединама била развијена велика мржња између групација, скојевци су чинили све да се међу тим људима поврати поверење једних у друге, у чему се доста и успевало. Због таквог поштеног и правилног држања када бисмо напуштали поједине крајеве, народ нас је са зебњом испраћао. То се дешавало око Пљеваља, Пријепоља, Руда, Прибоја, Нове Вароши, Горажда, Ивањице. Борци су у тим местима остављали дубока лична и политичка пријатељства, која су и једне и друге везивала и обавезивала. Имали смо прилике да нас борбени пут поново доведе у крајеве у којима смо већ једном били и да се сретнемо са познаницима. Дочекивали су нас весело, као старе познанике и пријатеље.

У бригади су се често одржавале и приредбе, које су имале не само културно-просветни него и политички карактер. На њима су извођени скечеви, рецитације, рецитовао се „Врабац" и певале песме. После тога се певало и играло. То су биле омиљене и једине забаве бораца у часовима предаха, као и омладине из места у којима је јединица боравила. Организација СКОЈ-а била је носилац ових активности. После таквих манифестација у редове бригада ступао је већи број омладинаца из тих места. Том, културно-просветном, делатношћу руководили су културно-просветни одбори уз помоћ скојевске организације, а посебно руководећег кадра јединице. У те одборе, поред руководилаца СКОЈ-а и скојеваца бирани су и остали борци који су по тим питањима имали знања, смисла и воље.

Описмењавање неписмених, као и организовање разних курсева, био је задатак у коме су скојевци активно учествовали. Издаване су зидне и џепне новине, четни батаљонски и бригадни листови у којима је учешће скојеваца било приметно. Тако на пример Четврта санџачка ударна бригада издавала је лист „Победа", њен 1. батаљон лист „Зора", 4. батаљон лист „Млади борац" итд.

Културно-просветна група, или како смо је најчешће звали културна екипа бригаде, бројала је од 15 до 25 другова и другарица, који су имали склоности за глуму и знали да свирају и певају. Ова група је припремала културно-уметничке програме и приказивала их по батаљонима, селима и градовима кроз које је бригада пролазила.

За поједине значајне датуме, као што су Дан октобарске револуције, Дан Црвене Армије, Први мај или Нова година, који су у то време слављени као наши празници, приступало се и одговарајућим прославама. Оне су биле организоване тако да су приређиване приредбе, а најчешће су биле праћене одређеним борбеним акцијама. Тако је уз прославу Првог маја 1944. године бригада предузела борбену акцију у чишћењу терена од четника. Први батаљон растерао је четнике у рејону Бобова, Други батаљон око села Шљиванско и Хоћевине, Трећи батаљон село Шумане и заједно са Другим батаљоном учествовао у нападу на четничко упориште у селу Јбуће.

Посебне задатке скојевци су добијали у акцијама какве су биле напади на Рудо, Нову Варош, Ивањицу, Ариље, Горажде, Пале, Сарајево и друго. Скојевци и остали борци, посебно су били припремљени да издрже дводневни напорни марш како би у рејону села Саставак онемогућили четницима да одрже збор и мобилишу људе за борбу против партизана, тако и за марш Првог и делова Трећег батаљона за Гацко, ради доношења оружја из корпусне базе.

Један од задатака скојеваца био је и да онемогућавају дезертерство у јединици. У тежим ситуацијама било је појединаца који би се деморалисали и покушавали да побегну. Нарочито је тих појава било код новомобилисаног људства, посебно у ситуацијама када је бригада напуштала терен са кога су били ти борци. Међутим, будност скојеваца је помогла да у тим критичним данима ти појединци преброде кризу. А онда, када је то већ пребројено, то су постајали храбри и одважни борци од којих су већина касније постали чланови СКОЈ-а и Партије, па и добри руководиоци.

Децембра 1944. године бригада је попуњена са људством из војног округа Пирот. Приливом тих нових бораца, до тада неискусних у ратовању, целокупно руководство бригаде, па и скојевска организација добили су нове задатке. У првом реду да помогну тим младићима да се што пре прилагоде новонасталим условима, да се обуче за борбена дејства и у што краћем периоду оспособе за потпуно извршавање борбених задатака који су стајали пред бригадом. У реализацији тих задатака скојевска организација је одиграла значајну улогу. Она је не само помогла да се млади борци оспособе, него и да се што пре привикну на за њих заиста нове и тешке услове живота. Развијањем другарства, показивањем пуне бриге да се другу на најпогоднији начин помогне, посебно у борби, скојевци су допринели да се то ново људство врло брзо уклопи у нову средину. Примерне борбене и моралне особине тог новог људства дошле су до пуног изражаја у борбама против Немаца у долини Лима, нарочито за ослобођење Горажда и Сарајева.

Међутим, Четврта санџачка ударна бригада није отпочела мирнодопски живот одмах после капитулације Немачке. Више од месец дана после тога водила је тешке борбе за уништење главнине четничких снага које су покушавале да се из Босне пробију за Србију. То је била иста она групација четника са којима је бригада имала обрачун 1944. године око Ивањице, Ариља и Ужичке Пожеге. Тек у јулу 1945. године бригада је стигла у рејон Ивањице, где је требала да отпочне са мирнодопским животом. Али, ни тада није имала правог одмора. Јер у зиму 1945. и почетком 1946. године непрекидно је учествовала у уништавању заосталих четничких банди Калајита, Пеливана и Бојовића. И у тим акцијама од скојеваца су захтевани изузетни напори, које су они до краја савесно извршавали, дајући пример осталима како се бори и жртвује за слободу и независност своје земље.

Велизар Обрадовић

Поиуларни комесар — Иџо Зец

Илија Зечевић (рођен 1907. године, Врба) живи V сећању бораца као незаборавни комесар 1. батаљона Четврте санџачке бригаде. Много је тога што нас је све за њега везивало. Тешко је издвојити оне врлине које су из њега зрачиле: постојаност, храброст, хуманизам, непосредност, војна и политичка способност. То га је, наравно, и 1941. године учинило врло запаженим и у организовању устанка у свом крају, па и у срезу Пљеваљском.

Већ 18. јула, почетком устанка, 1941. он приступа формирању герилских група и одреда за напад на италијанске карабињерске и жандармеријске станице, рушење мостова, телефонских линија и других објеката који користе непријатељу. Он није одлагао акције. Са 50 устаника 20/21. јула 1941. године учествовао је у разоружању жандармеријске станице у Мељаку.

Знали смо, многе од тих врлина Илија је стекао и као студент права на Београдском универзитету. Активно је радио и у завичајном Удружењу студената из Санџака, са средњошколском и сеоском омладином. У овим судбоносним данима за народ, својом одлучношћу, једноставношћу и смислом за организацију борбе брзо је стицао симпатије и углед међу народом ужег завичаја и шире.

Илија је своје саборце знао да мотивише и инспирише слободарским и борбеним традицијама. Иако због школовања није одслужио војни рок располагао је са солидним војно-стручним знањем. Познавао је основно наоружање Југословенске војске. Обучавао нас је у руковању и гађању. Био је одличан стрелац. Говорио нам је и о извесним облицима борбе, зналачки, једноставно, сугестивно. У борби није било борца који није желео да буде уз Илију у јуришу, у групи бомбаша у повлачењу, где се он увек налазио. Са њим смо осећали неку сигурност. То се препричавало и у другим јединицама. Говорило се да Иџу „ни метак неће". Ваљда је зато често премештан на дужност старешине у више јединице.

Формирањем Прве пљеваљске чете (11. октобра 1941. г.) Илија се нашао у њеном саставу, већ као искусан борац. Ова чета, од 135. бораца, учествовала је, са црногорским партизанским одредима, у нападу на Пљевља (1. децембра 1941. године). Њени борци нападали су распоређени по батљонима ових јединица. Познавајући терен и град служили су као водићи и бомбаши у нападу на утврђења италијанских снага. У тим борбама погинуло је 7 и рањено 10 бораца из ове чете. И тада се Илија истицао храброшћу и сналажљивошћу.

Борци устанка све су били бројнији. Почетком 1942. године формирана је (7. јануара) Друга и (25. јануара) Трећа пљеваљска чета,

Илија Зечевић, комесар 1. батаљона 4. бригаде

чији је командир био Илија Зечевић и комесар Богдан Гледовић. Од ове три чете формиран је Пљеваљски батаљон „1. децембар" (27. јануара 1942.). Упоредо са растом и формирањем ових јединица нарастали су одреди. И они су брзо прерастали у чвршћу организацију ударних јединица. Формиран је 2. (1. марта) и 3. (14. марта) пљеваљски батаљон. Илија Зечевић, већ проверен и храбар борац и старешина, комуниста (у фебруару је примљен у КПЈ) постављен је за команданта 3. батаљона, за комесара Душан Јеловац.

По формирању, 3. батаљон је држао положаје у селима Шљиванско, Пљешевина, Трновице и на левој обали Володера. Спречавао]е продор непријатеља на ову територију и изводио акције на непријатеља. Сукоби у то време били су врло чести. У живом је сећању остао напад овог батаљона на четнике (24. марта 1942. г.) у рејону села Орља и Корита, Краљичино брдо и Бели Камен. Илија је извео вешт изненадан маневар напада на крила непријатеља убацивањем у његову позадину. Разбијене су јаке четничке снаге, нанети им знатни губици и натеране у панично повлачење преко реке Ћехотине. После пар дана (27/28. март) следила је шира борбена акција, у садејству са 1. и 2. батаљоном. У току ноћи, брзим, изненадним и енергичним дејством 3. батаљон је разбио четнике и овладао реоном с. Тикова, Бијело брдо, с. Потоци, Зелена Локва. Четници су панично побегли код Италијана у Пљевља. И у тим борбама Илија је командовао својим јединицама из стрељачког строја. Његов лични пример, сналажљивост и храброст, напајао је борце борбеним духом и сигурношћу. Стицао је тако њихово велико поверење.

Ређале су се непрекидне борбе целог пролећа 1942. године са Италијанима, четницима и муслиманском милицијом, на простору среза Пљевља у којима је учествовао и 3. батаљон. Остала је дубоко у сећању разноврсност тактике коју је Илија примењивао, не дозвољавајући непријатељу мир: заседама, упадом у његову позадину, на бокове, ноћу и дању. Изазивао је страх и панику код непријатеља и, са малим снагама, наносио му губитке, терао га да напушта положаје које је држао. Чак су по селима причали да чују глас Илије Зечевића кад командује својим борцима. Прочуло се да је Илија „страх и трепет" за непријатеља. Испред његове јединице су безглаво бежали, најчешће у блокаду код Италијана.

Завршне борбе, у пролеће 1942. године, 3. батаљон је водио са Италијанима и четницима, у ширем простору Мељака и планине Љубишња, штитећи повлачење наших снага из Санџака: с. Глибаћи, Бобо-

во, Мештревац, Шћепан Поље (лева обала реке Таре). Део бораца 3. батаљона ушао је у састав Треће пролетерске (санџачке) бригаде, формиране о.јуна 1942. године.

Са неколико чланова Среског комитета КПЈ за срез Пљеваљски на терен је враћен и Илија Зечевић. При повратку у Ограде напали су их четници (17. јуна 1942. године). Илија је рањен у ногу. Ипак, успели су да се пробију. Илија је окупио део својих бораца. Уз лечење је наставио извршавати задатке. Знајући да су на том простору, четници су настојали да ликвидирају ову герилску групу партизана. Успели су да је открију и опколе у Љубишњи, на месту Вучји Клек (12 јула 1942. године). Иако се због ране још тешко кретао Илија је успешно организовао одбрану и извлачење групе. Двојица другова и једна другарица нису успели да се извуку, били су заробљени. Ова герилска јединица се стално кретала, иако је често била изложена судару са четницима који су настојали да је ликвидирају. Ипак Илија је, са својим друговима, дочекао наше јединице, у с. Челебиће, по њиховом доласку из Босне, априла 1943. године.

Убрзо је следила пета непријатељска офанзива и драматичне борбе на овом, као и ширем простору. И Илија се са јединицама повлачио преко Таре, Дурмитора до Недајна. Одатле је опет, са секретаром Среског комитета за срез Пљевља и неколико другова, поново враћен на терен. Највише се задржавао на простору општине Мељак, Бобово и Хоћевина, где је уживао велики углед и поштовања. Поновним ослобођењем Пљеваља (22. септембра 1943. године) снажно се ширио покрет у овим крајевима. Извршена је знатна попуна јединица са новим борцима и формирају се нове. Илија је постављен за командира чете у 2. батаљону 3. пролетерске бригаде, а затим, за оперативног обавештајног официра у штабу ове бригаде. Као свуда раније и у овој јединици Илију су ценили као једног од најспособнијих старешина.

У то време било је неопходно кадровско ојачање 4. санџачке бригаде (формиране 1. децембра 1943. у Пљевљима). Илија је постављен за комесара 1. батаљона (јануара 1944. године. Бригада је била релативно слабо организационо и материјално оспособљена, са изузетно малим бројем чланова партије и СКОЈ-а, с кадром недовољног борбеног искуства. А следила су је врло сложена војно-политичка збивања. Бригаду је требало што пре припремити за предстојеће борбене задатке. Илија је знао истицати да су идеје, циљеви и задаци вредни онолико колико њима овладају људи. Објашњавао је то једноставним речима, блиско и непосредно. Тако је објашњавао циљеве и карактер ослободилачке борбе, збивања на нашем ратишту и код савезника. Такав разговор са борцима, уз њему својствен благ осмех, пленио је њихову пажњу. С неком њему својственом лакоћом указивао би на начин ангажовања партијских ћелија и актива СКОЈ-а у војном, политичком и културном раду у јединицама и раду са народом.

Бригом о људима: исхрани, одећи, одмору и здравственом стању, оспособљености за борбена дејства, духовитим досеткама и ведрином, које је умео да споји са одлучношћу и одважношћу, трајно је везивао борце и као старешина и као човек. Он је уепевао да упозна све старешине и борце у батаљону, непосредно, лично.

Али Илија није био само комесар. Поседовао је изврсне особине да брзо процени борбена збивања, намере непријатеља, да му се вешто и одлучно супротстави, без обзира са колико снага располагао. У команди је цењен као вешт и способан у командовању јединицом, Пости-

зао је то поштовањем команданата и других старешина у штабу батаљона. Био је увек и срећна спона јединства у командовању. Водио је и непрекидну бригу о оспособљавању млађих за нове и веће дужности. Знао је да уочи и процени њихове врлине.

Илија Зечевић је увек својим способностима, надмашивао дужности које је обављао. То је запажало и руководство Санџака. Али, чини се, и са неадекватном бригом да се нађе на положају који је својим врлинама заслуживао. Његове способности и потребе борбе доводиле су га до одговорнијих дужности. По ослобођењу Санџака постављен је на дужност опуномоћеника ОЗН-е за Санџак, при обласном руководству у Новом Пазару, где остаје до 1946. године. Затим је обављао одговорне послове у Министарству унутрашњих послова Србије. Једно време био је и државни подсекретар у овом Министарству. Са те дужности је и пензионисан. Умро је, прерано, од инфаркта 1968. године.

Милован Крвавац

Полка Булашовић — Полексија

Рођена 1927. године у селу Припчићима код Бијелог Поља, у породици црногорског официра Михаила Булатовића и мајке Љубице. Школовала се у тадашњој женској стручној школи у Бијелом Пољу, гдје јој је рат прекинуо даље школовање и ускратио све радости које младост доноси. Од осморо дјеце колико их је било у породици (седам сестара и брат јединац), сестре Коса и Деса и брат Вуко су били борци од 1941. године, а најмлађа Полка била је борац 1. батаљона Четврте санџачке бригаде, од њеног формирања децембра 1943. године, па све до ослобођења земље.

Полка је, као и многе омладинке из њене генерације, у својој 16--тој години живота пошла у партизане, у ту сурову школу живота и прихватила се најхуманије и најтеже дужности у рату — да спашава рањене другове и помаже онима којима је помоћ била неопходна. Прошла је борбени пут од четне партизанске болничарске до референта санитета Четврте санџачке бригаде. Иако врло млада по годинама, била је зрела и врло одговорна по понашању и извршавању задатака на дужностима које је обављала. Красиле су је особине племените и омиљене другарице, која је заслуживала најтоплије симпатије, љубав и поштовање свих другова у јединици.

Изнад свега, Полка је била изузетно храбра и неустрашива партизанка. Јуришала је међу првима у најтежим борбеним окршајима. Презирала је смрт и излагала несебично свој млади живот у скоро безнадежним ситуацијама, у којима је имала ратне „среће" да спасе рањеног друга. Са правом се може рећи за Полку Булатовић да је била партизански јунак — жена. Својом храброшћу служила је за пример борцима јединице у којој је ратовала.

* * *

Било је лето 1944. године. Главне партизанске снаге припремале су се за велику офанзиву — за продор у Србију и напад на Београд. Наша јединица се налазила на делу тог ратишта и водила непрекидне данонoћне борбе са Немцима и четницима. Нарочито су биле тешке борбе на Брашанском Брду, Бабинама, Оградама и Врбову. Водили смо борбе против надмоћнијих снага непријатеља, па смо морали да се повлачимо, под борбом, у правцу Црквених Тоца и Голеша. Четници, те ревносне слуге непријатеља, нису заостајали у вршењу својих злодела. Нападали су нас бочном ватром и ометали наше повлачење. Једног момента пала је команда да се издвоје око 20 бораца, да сачека четнике, разбије их изненадном ватром и протера у правцу Пљеваља. Нормално, као и увијек у оваквим тешким ситуацијама, са нама се нашла храбра партизанка — болничарка Полка Булатовић. Разбили смо четнике, које смо гонили преко Ограде у правцу Пљеваља и тако заштитили повлачење своје јединице.

Партизанке на политичком курсу у Пљевљима, фебруара 1944. године

Једног момента тешко је рањен у груди Владимир Марковић, борац нашег батаљона. Рана је била врло тешка. Дошло је до крварења и гушења. У међувремену, правац нашег повлачења пресекли су Немци, тако смо остали одсечени од своје јединице.

Појединце од наше групе бораца ухватила је паника. Међутим, оклевања није било. Требало је прихватити борбу са Немцима и тешког рањеника пренети до бригадног санитета. Видевши тешку ситуацију, рањени Владимир замолио је другове да га убију како не би жив пао непријатељу у руке, а другови да се спасавају како могу. Поново је проговорила храбра Полексија, упућујући речи прекора појединцима којима је понестало храбрости. Рекла је: ,,Рањеника дајте мени. Ја ћу га носити и жива га нећу оставити непријатељу, а ви напријед са бомбама, пушкама и пушкомитраљезом направите пролаз кроз непријатељски обруч. За мене и рањеника не брините". И заиста, на храбри поклич ове партизанке извршисмо јуриш и разбисмо швабске положаје, пробијајући се у правцу одступања бригаде.

Нашој радости није било краја када смо, после извршеног пробоја, угледали храбру болничарку која је у заклону превијала нашег рањеника, којег је пронела кроз кишу куршума и прва изашла из обруча, носећи га око 2 километра. Храброст и одлучност су победили. Рањеник је епасен.

Исто тако, једном другом приликом и ко зна колико пута током борби, Полка је одважно, храбро и зналачки, са пуно стеченог ратног искуства спашавала рањене другове. Тако је било и једног августовског дана 1944. године. Први батаљон Четврте санџачке бригаде добио је задатак да у току ноћи направи заседу у рејону Кокиног Брода и сачека немачку моторизовану колону, разбије је и потуче.

Чекали смо наилазак колоне целу ноћ. Почели смо губити стрпљење, кад се у јутарњим часовима зачула потмула тутњава моторизације. Појавила се непрегледна колона моторних возила натоварених наоружаним немачким војницима. На уговорени знак противтенковске пушке, која се налазила на крајњем десном крилу заседе, цео батаљон

отворио је ватру из свих ватрених средстава. Настао је прави кркљанац у кориту реке Злошнице, данас притоке великог језера код Кокиног Брода. Штектали су пушкомитраљези и бацане бомбе на камионе пуне Немаца. Разлегала се команда храбрих командира и команданта батаљона.

Направили смо праву пустош од немачке колоне. Чули су се крици рањених на све стране. Изненађени и збуњени бежали су и тражили спас око дрвећа и камиона. Али, ми смо морали да се повлачимо, јер се зачеље немачке колоне, које није било под ватром батаљона, развило у стрељачки строј и ударило у леви бок заседе батаљона. Извлачили смо се ужурбано. Пушкомитраљезац Милан Радовић дејствовао је брзим шарцем и штитио извлачење другова. Наједанпут умукнуо је пушкомитраљез, који је дејствовао до усијања цеви. Радовић је тешко рањен. Један борац налетео је покрај њега и узео пушкомитраљез да не падне у руке непријатељу, мислећи да је пушкомитраљезац мртав. Тешко рањен и онесвешћен од експлозије гранате Милан је пронашао последњи атом снаге, пузио и котрљао се некуда само да буде даље од те убитачне ватре. Снага га је издавала, био је сав у крви. И баш у моменту кад је мислио да је готово са њим, однекуда се појавио весник наде и спаеа, онај који се последњи повлачи у оваквим приликама. Полумртве очи угледале су ту неуморну и храбру девојку, Полексију, како се ваља и пузи само да би дошла до рањеног друга, да покуша да му спасе живот. Била је сама, а рањеник тежак па није могла да га подигне на леђа, а није смела да га вуче због велике стрмине, ипак се досетила и довукла га до једне засечене стрмине. Ту га је подигла на рамена. Носила га је посрћући, а понегде идући и на коленима, али га је изнела уз стрмину кањона реке Злошнице, кроз заглушујућу канонаду непријатељевих граната, дозивајући из свег гласа курира Радована и тражећи помоћ.

Батаљон је већ био изашао из домета убитачне ватре непријатеља. У мислима је био осиромашен за једног храброг пушкомитраљесца и неустрашиве болничарке. Није их било у строју. Но и овога пута победила је присебност и пожртвовање младе болничарке. Полка је спасила још један живот. Спасила је свог ратног друга. Радости другова није било краја када је дошла носећи рањеног пушкомитраљесца Милана Радовића.

Тако је било и оне тмурне ноћи 31. јула 1944. године, када је њен 1. батаљон добио задатак да са осталим јединицама бригаде форсира набујалу .реку Лим и заузме Рудо. Многима је и данас у сећању храброст и неустрашивост ове санџачке девојке, која је, и поред честих прекора од стране команданта и комесара батаљона да не иде напред, јер је њено место иза стрељачког строја, тражила да иде са првим борцима за форсирање Лима и да баца бомбе на непријатељске бункере. На њену жалост ова жеља јој је ускраћена. Нису јој дозволили да она јуриша међу првима. Због тога је била јако тужна.

Ово су само делићи истине о храбрости партизанске болничарке Полке Булатовић, бјелопољске омладинке, које, на нашу жалост, данас нема живе међу нама. Погинула је послије рата несрећним случајем, баш онда када је требала најсрећније да живи, у слободи за коју се борила и коју је тако радосно дочекала.

Милосав Рабрвновић
Милан Радовић

Прегалац у раду и јунак у борби

Породица Секулића је позната у срезу бјелопољском, од балканских ратова и Првог светског рата. Читаво гшеме Секулића било је на страни НОБ-а из којега потиче велики број првобораца и осведочених ратника.

Радоман Секулић, био је комесар 1. батаљона 4. санџачке бригаде. Рођен је 1916. године у породици Марка Секулића, носиоца Златне медаље Обилића, председника општине Павино Поље у старој Југославији, првоборца наше револуције и ратног команданта батаљона бјелопољског одреда. Погинуо је 1942. године у борби против домаћих издајника — четника.

Радоман је растао и у напредној средини познатих предратних револуционара и интелектуалаца са београдског универзитета: Милован Јелић — народни херој, Раде Бајчета, Милија и Добрија Кљајевића, Алекса-Бећо-Ђилас народни херој, његов старији брат првоборан Радојица Секулић, и др. У таквој средини Радоман је показао изванредне младалачке способности и привржeност напредним слободарским идејама. Још 1941. шдине примљен је у КПЈ. Његов чврст младалачки дух и револуционарни занос надахњивао је све који су га познавали. Већ 1942. године постао је члан среског комитета КПЈ за срез Бијело Поље и секретар среског комитета СКОЈ-а. Један је од организатора устанка у Бијелом Пољу 1941. године.

Маја месеца 1942. године повлачењем партизанских снага из Санџака и Црне Горе за Босну, Радоман је као опробани партијски радник и активиста, по задатку Партије, остао у позадини са групом бораца на илегалном раду. Тешки су били дани 1942/43. године у Санџаку. Насиље окупатора, паљевине кућа, стрељање партизана и симпатизера НОБ-е, велика страдања и протеривања партизанских породица, хапшења и силовања, су била свакодневна бестијања разуларених издајника и окупатора над недужним становништвом.

Но и у таквим условима дух овог револуционара није мировао. Радоман је често у контакту са народом. Храбрио је људе да не поклекну духом. Успевао је са групом активиста упркос четничких репресалија да формира скојевске и омладинске активе у селима Блишкова и Павина Поља, Коврена и шире околине. Тешки услови живота у земуници, у дубокој илегалности, учинили су да се Радоман разболи од тешке упале плућа. Скоро је био непокретан. Смештен је у кућу блиског рођака Стевана Секулића. Али услови лечења били су немогући. Постојала је опасност од провале. Радоман се пребацио из-

над села Коврена, на летњи сеоски катун. О њему се старао његов рођак, Вукојица Секулић. Вукојица је касније ухапшен и стрељан од четника у Шаховићима.

Радоман се опорављао од болести. Марта 1943. године са својом групом почео је организоване нападе на четничке команде места, штабове, патроле и поте_рна одељења. Доласком наших јединица из Босне Радоман се прикључио Трећој санџачкој бригади и учествовао у бици на Сутјесци. Поновним повратком делова ове бригаде на терен Санџака, Радоман активно помаже реорганизацију јединице бригаде, окупља нове борце и формира Бјелопољски партизански одред. Крајем августа 1943. године, формира се Павинопољски батаљон у коме је Радоман био комесар батаљона, све до формирања 4. санџачке бригаде 1. децембра 1943. године.

Радоман Секулић, већ као искусни политички руководилац, постављен је за комесара 1. батаљона ове бригаде. Као политичко-партијски руководилац у тек новооформљеној јединици много је учинио на учвршћивању борачког састава на омасовљењу партијске организације и уопште политичке свести борачког и руководећег састава батаљона. Био је популаран и омиљен руководилац батаљона.

Крајем децембра 1943. године, у једној тешкој борби 1. батаљона против надмоћнијих немачких и четничких снага, у селу Трновице код Пљевља, Радоман је тешко рањен. Пребачен је у централну болницу у с. Стожер. Остао је на лечењу дуже време. Није се више враћао у батаљон. По оздрављењу остао да ради на терену у бјелопољском срезу.

Као члан среског комитета партије и секретар омладине Радоман је неуморно обилазио сва села бјелопољског среза. Одржавао је многобројне конфсренције. Држао ватрене говоре на скуповима. Омасовио је скојевску организацију и помагао органима народне власти. Како рече један чланкописац о њему: „Данас је у Бијелом Пољу примио задужења, сутра је у Мојковцу, прекосутра у Коврену и Павином Пољу или негде на сасвим другом крају среза".

Једне априлске ноћи 1944. године враћајући се са омладинске конференције из с. Гранчарева, на путу за Шаховиће осећао је јаку преморeност. Заноћио је у с. Селаковићи. Четничка банда Павла Ђурића наишла је овим правцем. Сазнали су да се ту налази познати партизански руководилац Радоман Секулић. Опколили су кућу. Позвали Радомана на предају. Родоман им је одважно одговарао пушчаиим хицима и бомбама. Целе ноћи трајала је драматична борба. Пред зору четници су наредили да фамилија изађе из куће. Кућа је горела. Радоман је давао јуначки отпор. Четници су насртали. Хтели су да га ухвате живог.

Кад се кућа почела рушити под јаком ватреном стихијом Радоман је бацио бомбу. Скочио је из пламена кроз прозор. Бацио је и другу бомбу. Четници су били збуњени. Родоман се пробио из опсаде. Видевши да је сам четници су насрнули. Унакрсном ватром тешко су га ранили. Пао је. Али опет је пронашао последњи атом снаге. Давао је отпор и успео се удаљити из убилачког кошмара. Но снага га је издавала. Четнички митраљески рафал му је поломио обе ноге. Још живог четници су га масакрирали.

Пионирски одред Основне школе „Ристо Ратковић" у Бијелом Пољу, носи име овог поносног борца Санџака.

М. Р.

Драг комунисша

После напорног ноћног марша 4. батаљона 4. санџачке бригаде, прва чета добила је задатак да нападне четнике на падинама села Крварице, да их разбије и продужи напад ка пл. Јелици и с. Гучи.

У освит зоре чета је стигла на полазне положаје за напад. Командир чете Добрило Драгаш дао је задатак чети и одредио распоред за напад на четнике. Положај четника налазио се на самој ивици села.

Са полазне линије, непосредно испред села, чета се кретала преко ливаде, на којој су се налазила ретка стабла воћњака. Као и увек, на челу чете кретао се њен командир, неустрашиви старешина, Добрило Драгаш. Његов лик одавао је складну гранитну фигуру, на коме су боре исклесале запажену тврдоћу и одлучност. Боре нису биле од година, већ од свакодневних борби, неспавања и недовољне исхране. Био је то дечак из Крушева, испод пл. Љубишње код Пљеваља, који у својој младости није знао за весело детињство и удобан живот. Младић, човек — који се од малена калио у револуцији кроз свакодневне борбе.

Чета је извршила јуриш на непријатеља. У стрељачком строју са борцима, раме уз раме, налазио се и командир Добрило Драгаш. Давао је пример храбрости својим борцима. У првом налету на непријатељске положаје смртно је погођен командир чете. Остао је лежећи иза стрељачког строја својих неустрашивих бораца. Био сам близу њега. Стао сам укочен, ћутао и безгласно плакао. Рекао сам његовом заменику да преузме команду чете и настави са нападом.

Донели смо га до прве куће. Био је погођен посред чела, али је давао знаке живота. Два дана се налазио у коми, подлегао је ранама.

Био је у батаљону и бригади омиљен као руководилац и комуниста. Потицао је из сиромашне сељачке породице. У партизане је ступио 1941. године, у Пљеваљски партизански одред, затим у 3. санџачку пролетерску бригаду (5. бат.), где је са истом прошао све борбе које је водила, као борац и старешина. Приликом формирања 4. санџачке бригаде дошао је за командира вода, а касније на дужност командира чете, на којој је и погинуо. Био је један од најомиљенијих и најхрабријих руководилаца 4. батаљона.

Милан Дубљввић

Углед личног примера

Наш пропагандно-политички рад, уосталом као и у другим јединицама, носио је двоструко обележје; бројне активности на подизању идејно-политичке свести бораца и старешинског састава о циљевима народноослободилачке борбе и пропагандно-политички рад на терену где су боравиле, или се кретале, наше јединице. Носиоци пропагандно-политичке активности биле су партијска и СКОЈ-евска организација. У почетку у бригади је било мало чланова КПЈ. Није се могао попунити ни руководећи састав чета и батаљона. Али партијска и СКОЈ-евска организација су се брзо повећале и постале моторна снага свеукупног живота и рада у јединици. Интензивним идејно-политичким радом читав борачки састав је уздигнут за успешно политичко деловање на терену у свакој прилици.

У садржају политичке линије Партије за активност на терену истицало се неколико најважнијих питања: упорно објашњавање народу циљева народноослободилачког рата и перспективе живота у слободној земљи. Коришћен је сваки сусрет са становништвом: на њиви, ливади, за време боравка у кући, у предаху између две борбе. Било је неписано правило да не сме проћи ни један дан, да сваки борац не разговара са људима са којима је имао сусрет. Поред појединачних и групних разговора одржавали смо конференције по селима и засеоцима. Читане су вести, објашњавана је ситуација у нас и свету, стање на фронтовима. Говорено је о циљевима НОБ-а, о томе зашто је КПЈ, са осталим родољубивим елементима, повела борбу. Говорило се о потреби ступања у јединице, раскринкавала намера окупатора и његових бројних сарадника. Сваки борац се трудио ла објасни шта је суштина непријатељских парола као што су: „још није време за устанак", „треба чекати" итд. Најрадије смо разговарали и одржавали конференције са омладином. Њој су идеје НОП-а биле ближе, лакше их је прихватала, лакше се окупљала, брже ступала у акцију, а многи од њих су постали борци јединица наше бригаде.

Непријатељски расположени елементи и они који су падали под њихов утицај често су постављали питања: како комунисти гледају на веру, одобравају ли славе, венчања, крштења, хоће ли сви сељаци после рата морати у колхозе и сл. Стрпљиво смо све објашњавали. Било је увек осетљиво питање односа према верским осећањима и верским установама, посебно у мешовитим срединама какав је био Санџак. Ту је вековима сејана мржња између Срба и Муслимана, коју је подгрејавао и користио за своје циљеве окупатор и његове слуге.

Полазници политичког курса у Прибоју, јуна 1945. године

Народ је према држању и понашању бораца и јединица ценио народноослободилачки покрет. Због тога смо стално на четним и батаљонским конференцијама говорили о значају правилног односа бораца према народу за даљи развој и успех наше борбе. Анализирани су поступци сваког борца, старешине и јединице и указивало се на неправилности. Дубоко смо веровали да непријатељска пропаганда неће имати успеха када народ види исправан став наших јединица.

То је била најбоља, очигледна пропаганда, поготово када је народ поредио однос наших јединица са окрутним понашањем четника, муслиманске милиције и осталих сарадника окупатора.

Посебно се радило на изграђивању правилног односа бораца и јединица према народној власти. То се питање стално налазило у центру пажње политичког рада јер се народна власт стварала кроз

развој ослободилачке борбе и револуције. Људи који су радили у одборима били су често неуки. То није давало право да се заобилазе и ради мимо њих. Први задатак, доласком на одређени терен, био је обавестити све ко су одборници, ступити у контакт са њима и сарађивати у свим акцијама. Тиме је подизан ауторитет народне власти и њено учвршћење. Задржавање на неком терену, где нису постојали народни одбори, руководства јединица, у сарадњи са позадинским радницима, организовали су конференције са народом на којима су бирани органи народне власти.

Снабдевања јединица храном, обућом и сл. вршено је преко одбора народне власти. Руководствима и борцима било је најстроже забрањено да се снабдевање врши без учешћа одборника. Имовинско стање сваког појединца у селу знали су само одборници. Ако нешто нису знали како треба урадити, помагали смо их. Сваки неправилан поступак бораца, интенданата и економа, када би се за исти сазнало, оштро се критиковао, у тежим случајевима и кажњавао. Строго се водило рачуна о народној имовини: није се смело кретати преко њива засејаних житом, газити ливаде, коњи су напасани тамо где је одборник или домаћин одредио; они су утврђивали где се може узети сено, коже од заклане стоке — ако нису искоришћене за обућу бораца враћене су власнику или одбору. Самовољно узимање било чега из кућа је забрањено. У случајевима претреса кућа сарадника окупатора, увек је морао бити присутан неко од чланова домаћинства.

Стално се борцима објашњавало да поступци бораца и јединица морају бити у складу са политичком линијом Партије, високо морални. То је имало немерљив утицај у опредељивању народа против окупатора и издајника.

Вуле Брашанаи

Доследан револуционар

Породица Благоја Перуновића, по слободарској, револуционарној и борбеној традицији, спада међу најистакнутије породице пљешивичког краја бившег никшићког среза. Она је по својим људским квалитетима могла бити и била је само честита, патриотска, часна и комунистичка, која је у НОБ и револуцији, учествовала непрекидно од првих устаничких дана 1941. године.

Благоје (Голубов) Перуновић, рођен је 10. августа 1906. године у село Дреновштица, општина Никшић, у сељачкој сиромашној, честитој породици. Рано се укључио у напредни револуционарни покрет. За члана СКОЈ-а примљен је 1934. а члана КПЈ 10. фебруара 1938. године. Учесник је познатих демонстрација у Никшићу које је организовала КПЈ против ненародних режима пре рата. Уочи јулског устанка 1941. године постављен је за командира герилске партизанске групе, а затим командира Доњопјешивичке чете, која је под његовом командом учествовала у пљеваљској бици 1. децембра 1941. године са осталим снагама Црногорског НОПО. Формирањем 5. пролетерске црногорске НОУ бригаде, месеца јуна 1942. године, Благоје постаје командир чете и заменик командира батаљона. Учесник у свим биткама које је водила ова прослављена бригада НОВ и ПОЈ.

За команданта 1. батаљона 4. санџачке НОУ бригаде Благоје је постављен месеца марта 1944. године. Сви борци батаљона су брзо сазнали о његовим људским квалитетима, да је предратни комуниста, да поседује богато револуционарно и борбено искуство. Сем тога Благоје — Блашко како су га борци 1. батаљона ословљавали, стекао је њихово неизмерно поверење, пре свега, својом једноставношћу, непосредношћу, примером личног угледа, брижним односом према борцима, личним способностима као команданта у свим борбама, јер је увек био у њиховом борбеном поретку. Чим би борци чули његову команду за борбу, одмах би силовито јуришали, јер су били сигурни да их храбри и одважни командант Блашко поуздано предводи у борби за извршење постављеног задатка. С разлогом су борци пред полазак у борбу певали: „Нема боја, да се бије, где батаљон први није", или „А ој Блашко команданте, твоја војска поздравља те . . .".

Блашко не само што је код бораца био оличење правог команданта, он је био и више од тога, њихов најнепосреднији друг, борац, пријатељ и васпитач. Познавао је борце не само по имену, већ и њихове људске особине, ратничке квалитете, код неких и одређене слабости. Снагом личног примера и морала, великим искуством као прекаљен комуниста, стрпљивим и садржајнијим радом, изграђивао је праве

Благоје Перуновић, командант 1. батаљона 4. бригаде

другарске међуљудске односе. Био је од ретких команданта — градитеља правилних међуљудских односа. Ведрином духа, присношћу, искреношћу, принципијелношћу правог комунисте, снажно је деловао и на борце и руководиоце при сваком сусрету. Био је, како су често истицали борци, подједнако командант и политички комесар, друг и комуниста, подјенако драг и омиљен код свих припадника свога 1. батаљона.

Крајем 1944. године Блашко је постављен за начелника штаба 4. бригаде, а после рата и командант 5. санџачке НОУ бригаде. Као искусан старешина, постављен је на дужност команданта војног округа у Приштини, и на тој дужности је остао до пензионисања у чин потпуковника. До краја живота неуморно је и активно радио у друштвено-политичким и другим организацијама. Био је члан Покрајинског комитета СК Косова, члан Републичког СУБНОР-а СР Црне Горе. Као делегат КПЈ, односно СКЈ, учествовао је на V, VI и XI конгресу СКЈ. Носилац је „Партизанске споменице 1941" и многих ратних и мирнодопских одликовања.

Умро је у осамдесетој години живота, 14. фебруара 1986. године, као члан ОК СКЦГ општине Никшић, као доследан револуционар, који је увек корачао правим путем у борби за остваривање идеала за које се истрајно борио. Оставио је велика дела која ће подсећати његову породицу, његову генерацију и генерације које долазе, борце његовог Првог батаљона, на нашу тешку борбу али славну победу.

Милован Кувавац

Борац из слободарске иородице

Милан Зечевић био је дете сиромашног сељака из засеока Оџићи у бив. мељачкој општини, код Пљеваља. Рођен је 1925. год., од оца Радована — Бешура и мајке Милице.

Маштао је, као и сви његови вршњаци, да се, по завршетку основне школе, домогне Пљеваља и да настави даље школовање. Међутим, немаштина у кући, бројна породица (шесторо браће и сестара), земља посна и тешко обрадива, нису му дозволили да му се жеље остваре. Остао је у селу и са својим родитељима, браћом и сестрама радио је на оскудном имању, чувао стоку, а често радио и код других, имућнијих, сељака да би помогао око исхране породице. Тако га је затекао рат 1941. године.

Још малолетан, имао је тек 16 година, стао је на страну оних који су устали у одбрану части и достојанства свога народа. Нашао се под заставом партије са својом старијом браћом. Одмах је показао да је, иако млад по годинама, зрео и постојан. Да је способан за извршавање и најтежих задатака.

Ступио је у Мељачку партизанску чету почетком 1942. године и све нас је задивио својом неустрашивошћу и јунаштвом, које је испољавао у свим борбама. Сматрао је срамотом одступити пред непријатељем или пузећи вршити пребацивање. Био је усправан чак и у најтежим борбама, па су га, његови старији другови, саветовали, а понекад и грдили зашто не узме заклон, зашто не легне и тако смањи мету. Понекад смо се са њим морали и посвађати због тога.

Једном приликом 1942. године, на месту званом Бјелово Брдо, наша јединица водила је борбу са четницима из околине Пљеваља. Растојање између нас и четничких положаја било је око три стотине метара. Једног момента Милан је позвао четника Тода Марковића, кога је познавао и изазвао га на једну врсту двобоја. Рекао му је да ће први изаћи из заклона и стати да га Тодо гађа из пушке са пет метака, па уколико остане жив да њему четник Тодо Марковић изађе из заклона да га он гађа само једанпут. Сви смо га одвраћали од тога, па чак покушали и силом да му спречимо излазак из заклона, али нам то није помогло. Остао је доследан самом себи и датој ријечи. Сећам се како је стајао. Десном руком се подбочио на карабин, а левом је хладнокрвно приносио устима цигарету и пушио некакву крџу. Био је усправан и пркосио смрти, као храст који се не да савити ни пред највећом олујом. Дах нам је свима застао очекујући шта ће се догодити. Четник је мирно, лежећи почео да гађа: једном, двапута, три и тако испалио свих пет метака. Куршуми су парали земљу око Миланових ногу, а ниједан га није погодио. А затим је он

викнуо „Тодо, ја остадох жив, ако си човек и мушко изађи да те ја гађам само једанпут". Али, Тодо није одржао ријеч.

Формирањем Четврте санџачке бригаде ступио је у њене редове и убрзо постао пушкомитраљезац у другој чети првог батаљона. Његова неустрашивост и јунаштво брзо су постали познати свима у батаљону. Понекад смо покушавали и да га сачувамо, да га изоставимо из неких акција или да му дајемо мање опасан задатак. Нисмо у томе успевали, јер се Милан, одмах, врло енергично побунио, говорећи да он није кукавица која жели да по сваку цену сачува живу главу. „Моје је место — говорио је — у стрељачком строју, у првим борбеним редовима, тамо где се јуриша, где се решава судбина борбе. Да сам хтео да се чувам и кријем главу не бих био са вама, већ негдје тамо у позадини у некој смрдљивој рупи".

И заиста, био је такав у свим борбама. Сећам се када смо заузели Рудо ноћу 31. јула и 1. августа 1944. године. Били смо тучени јаком ватром са супротне стране реке Лима, па смо, прилазећи мосту пузили јарком поред цесте који је био пун воде од непрекидне кише која је падала те ноћи. Милан није хтео да пузи. Ишао је усправно, отварајући у покрету ватру на четнике из свог пушкомитраљеза. Такав је био и приликом форсирања Лима у рејону Старо Рудо. Међу првима је загазио у мутне таласе набујале реке и када је дошао до средине, сачекао је остале борце помажући им приликом преласка на супротну страну.

Такав је био друг Милан у свим борбама које је водила бригада и њен први батаљон. Сећам се борби на Брашанском Брду, Оградама, Барицама, Врбову, Кокином Броду и других. Увек је био први или међу првима. Другачије није могло ни бити, јер му, његова неустрашивост и храброст нису дозвољавали да заостане.

Стално смо стрепели за њега. После сваке борбе, било дању или ноћу, питали смо један другог да ли се Милан вратио жив из борбе.

И тако су пролазили дани, низале се борбе и победе које је водила Четврта санџачка бригада, у којима је Милан учествовао као један од челних бораца. Али, дошао је тај кобни 20. октобар 1944. године, када су јединице Четврте санџачке бригаде извршиле напад на четнике Драже Михаиловића у рејону Ариља. На челу батаљона, са пушкомитраљезом, налазио се Милан. Јуришајући косио је непријатеља дугим рафалима, проређујући њихов стрељачки строј. Борба је била жестока. Смењивали су се јуриши један за **другим**. Чули су се повици бораца „јуриш напред", међу којима се Миланов громки глас издвајао од осталих, исто као што се и његов „шарац" са својом „песмом" разликовао од осталих пушкомитраљеза. Овога пута није имао ратничке среће да га непријатељски куршуми мимоиђу, као што су у свим ранијим борбама пролазили поред њега. Отварајући ватру из стојећег става, био је покошен рафалом непријатељског пушкомитраљеза. Пао је заједно са својим, исто тако храбрим командиром чете Перком Џувером, водећи чету у јуриш против четника.

Тешко рањен, на носилима, тражио је воде да покваси осушена уста и да још једном поведе песму и запева: „Наша борба захтијева кад се гине да се пјева".

Био је један од оних за које народна пјесма каже: „Могао је стићи и утећи и на страшном мјесту постајати".

М. *Радовић*

У борби. први
V *одступању последњи*

Љуће је село на домак Пљеваља, где су се били утврдили четници. Бранили су гарнизон и Италијане, а затим Немце у Пљевљима. Ископали су ровове, направили бетонске бункере, права утврђења.

Четврта Санџачка бригада изводила је борбена дејства око Пљеваља. Често су јединице 4. бригаде, у садејству са 3. бригадом, више пута са једним батаљоном или четом, нападале на Љуће. Тих напада и чарки било је скоро свако друго или треће вече. Било је и озбиљних напада у току јануара и фебруара 1944. године. Ево неколико примера.

Командир Прве чете Четвртог батаљона био је Обрад Чеперац. Пример храбрости и неустрашивости. Уз њега су борци постали заиста храбри и смели. Били смо смештени у селу Какмуже, у кући Бајчетића. Кад би год ишли да нападамо Љуће Обрад је био пред четом. Увек је у нападу био први, у одступници последњи. За његову храброст је везано и заузимање Љућа.

Група партизаики 4. бригаде, у Бајиној Башти, маја 1945. године

Једне вечери нападао је наш 4. батаљон. Командант је био Вукосав Бошковић, предратни комуниста. Када смо се приближили непријатељским положајима осута је ватра на нас из свих могућих оружја са којима је непријатељ располагао. Кад је осетио да нападамо само из једног правца прешао је у противнапад. Вукосав је био са нашом четом, његов заменик Радован Мрдак са другом четом.

Те вечери су нас Немци потисли преко Врбице. Малу, али набујалу речицу газили смо понегде до појаса. Снег је био до изнад колена. Било је хладно. Када смо дошли близу села Какмуже, где смо боравили, командир је затражио добровољце. Требало је да остану на Градини, као предстража од могућег изненађења од Немаца и четника.

Јавили смо се ја и Вучина Делић. Били смо чланови партије, командир и комесар. Са нама се тада јавило још неколико бораца. Било нас је јаче одељење.

На Градини смо остали око 2 сата. Дошла нам је смена, али били смо скоро непомични. Прво смо били мокри, газећи Володер, а на Градини је стално дувао оштар ветар, па се вода заледила. Једва смо дошли до кућа где смо били смештени. Тај моменат сигурно је остао у сећању сваког борца који је преживео рат.

У ноћи између 7. и 8. априла 1944. на Љуће је нападала цела 4. бригада и три батаљона 3. бригаде. Нисмо га заузели. Између 9. и 10. априла 1944. године напао је 4. батаљон 4. бригаде и 2. батаљон 3. бригаде. Тада је заузето Љуће. Утврђено Љуће заузето је уз велику храброст Обрада Чеперца и Милице Влаховић. Она је и остала на бункеру као бомбаш. Тај бункер је био бетонски, на коси. У њему су била смештена 2—3 тешка митраљеза. Могли су да туку на све стране и да бране Љуће.

Вукола Живковић

Тежак губишак за 3. чешу

22. фебруара 1945. године увече следило је наређење за напад на Горажде. За напад су одређене, колико се сећам 4. и 5. бригада. Било је и делова 3. бригаде 37. дивизије. Наша бригада са три батаљона 2, 4. и 5. нападала је са јужне стране града. Са леве стране реке Дрине 4. и 5. батаљон нападали су од 2. батаљона, равницом поред Дрине. Други батаљон је нападао на левом крилу бригаде, брежуљкастим тереном. На правцу напада батаљона био је Мишјак, и једно брдо, јужно од Горажда, на коме су Немци имали бункере и организовано упориште за одбрану Горажда.

Поласком из с. Јабука према Горажду, наша чета је добила задатак да напада на десном крилу батаљона, друга чета у средини, а прва чета на левом крилу. Ишли смо неко време колоном, затим се развили у стрелце и врло опрезно кретали. Кад смо стигли до прве линије одбране непријатеља, наишли смо на непоседнуте положаје. Продужили смо опрезно на другу одбрамбену линију непријатеља. Тамо су ровови били празни. Ту долази до наше велике грешке. Мислећи да се непријатељ повукао из Горажда. Немци су се били повукли на трећу линију, добро утврдили, притајили и чекали. Кад смо се приближили, отворили су јаку ватру. Доста, бораца избацили су нам из строја. Друга чета нашег батаљона налетела је на минско поље. Повећао се број рањених и мртвих.

Наша чета је имала срећу што је терен био изломљен. Били смо ниже у некој страни, заклоњени од ватре из бункера са Мишјака. Тукао нас је и шарац са једне џамије, са периферије града којој смо се приближили. Немцима је погодовало што је био снег и могли су нас осматрати.

Онако изненађени, полегали смо, заузели заклоне. Командир је наредио да се размакнемо и да пазимо на џамију. Наређено је једном нашем пушкомитраљесцу да отвара ватру на џамију.и штити наше наступање. Пушкомитраљезац је дејствовао. Немци су се притајили, али чим би приметили наше покрете отварали би јаку ватру.

Позвао ме је командир чете и наредио да пренесем наређење командирима водова. Показао ми је заклоњено место где да се повучемо, за допунску заповест. Само што сам кренуо на ивицу отвореног простора, са џамије ме је дочекао дуг рафал. Поред мене је снег прштао. Неко повика: „лези!" Скочио сам улево у неку јаругу. Дотрчаше с друге стране болничарка Станка Кнежевић, командир 2. вода Мирко Војиновић и борац Абаз Цурић. Питали су јесам ли рањен. Станка је рекла да су видели како кроз мене пролећу светлећи меци, вероватно, ране још не осећам. Поново сам рекао да нисам рањен. Про-

дрмали су ми руке и ноге. Установили су да нисам рањен. Продужио сам на задатак. Командири 1. и 3. вода повукли су водове у заклоњено место. Командир је издао заповест водовима за напад на бункер који се налазио на брду Мишјак, заграђен бодљикавом жицом, обезбеђен и минским пољем.

Нападали смо уз стрму страну, кроз храстову шуму, према бункеру. Све је било добро док нисмо наишли на жицу. Одатле на корак даље, жица је била на домак ватре из бункера. Немци су испаљивали ракете, осветљавали и гађали. Поред жице је доста рањених и погинулих бораца. Поред мене је погинуо Божидар Костић, командир одељења у трећем воду, борац Рамо (презимена се не сећам). Тешко је рањен у груди Милисав Пешић командир вода, борац Станимир-пирођанац и комесар Рајиф Вељовић. Притрчали смо ја и Абаз Цурић, који је био одређен као болничар за извлачење рањеника и Симо Тодоровић, курир у чети. Комесар је био рањен у кук. Није могао да макне. Повукли смо га у заклоњено место. Цурић је неким грубим платном завио рану. Имао сам ћебе. Ставили смо комесара, ухватили за крајеве и носили. Он је јаукао, кост у куку била је смрскана. Цурић је био одслужио војску (мислим био и наредник). Направили смо импровизована носила. Комесара смо однели до реке Дрине и ставили у чамац. Абаз је отишао да прати комесара до болнице. Са зебњом смо чекали да се врати.

Рањавањем комесара Раифа Вељовића чета је остала готово без руководства. Командир је погинуо, комесар рањен, помоћник комесара на курсу у Пљевљима. Остао је само Иван Томић. После рањавања комесара, у чети се приметила потиштеност. Сваки борац је жалио и са стрепњом очекивао вест о његовом здрављу.

После борбе на Мишјаку повукли смо се у село Брда, јужно од Горажда. Кад год сам ишао у неки вод по задатку борци ме питали има ли вести о комесару. Био је вољен од свих бораца у чети, добар друг и руководилац.

Радомир Манчић

Ушао је у песму за живоша

Има бораца чији лик у мојим сећањима не бледи временом већ постаје јаснији, пунији, свеобухватнији. Ти драги ликови ми се често враћају и сваки пут откривам у њима нове детаље и карактерне црте. Питам се: како то раније нисам запазио. Један од таквих је и Марко Томашевић.

Необичан је његов животни пут. Рођен 1914. године у сиромашној породици, која са четири хектара кршевите и неплодне земље у бабинском засеоку Мркића ограда није могла да исхрани породицу од десет чланова.

Марко, уосталом као ни шесторица браће и две сестре, није имао детињство. Кора опорог овсеног хлеба или шака качамака, стицала се надничењем оца у имућнијим кућама, или напорним прањем веша мајке у градским породицама. Сва деца, па и Марко морала су у најам. Бољих решења није било. Тешко се живело. Али је то била и велика школа живота и стицања сазнања, која ће касније послужити за правилну оријентацију у данима који су неумитно долазили.

Упознавши све тегобе живота још у детињству, након одслужења војног рока, прихватио је службу жандарма у старој Југославији, где је провео скоро три године. Био је краће време и у дворској стражи. Тако је имао прилику да види сјај и раскош око краљевског двора. Служба жандарма није га одвојила од народа. Помогла му је да боље схвати неке истине. Повезао се са напредном радничком и студентском омладином у Београду, где је и дочекао капитулацију. Уз доста тешкоћа и перипетија вратио се у родни крај.

Када су почеле припреме за устанак Марко се одмах, недвосмислено, определио за НОП, иако су на њега вршени притисци, претило се и давана обећања као бившем жандарму да ступи у четнике. Године 1941. постао је припадник Бабинског партизанског вода. Краће време био је и његов водник. Потом одлази у Милешевски батаљон, где постаје водник и са батаљоном учествује у борбама по Санџаку и Црној Гори.

За време боравка наших снага у Босни ради на терену. Постао је кандидат за члана КПЈ, а 1943. године постаје и члан. Након ослобођења Пријепоља постаје командир чете у Милешевском партизанском одреду и учествује у свим борбама које одред води. Крајем новембра одлази у Пљевља са око 200 бораца и 1. децембра 1943. постављен је за командира 1. чете 2. батаљона IV санџачке НОУ бригаде. Са 2. батаљоном пролази све окршаје, увек у првим редовима. Његов живо-

тни пут комунисте и руководиоца угасио се 28. августа 1944. године у жестокој борби против Немаца на падинама планине Муртенице, у селу Негбини. У жељи да збаци Немце са једног ћувика повео је борЧе У ЈУРИШ> али га је са мале раздаљине у груди погодио немачки официр. Био је то тежак губитак за батаљон, и све нас који смо га боље познавали, тим тежи што је само неколико сати раније пао и командир 2. чете овог батаљона, Рабреновић.

Стицајем околности имао сам могућности да Марка упознам у раду на терену, у часовима одмора и ратним окршајима. Средњег раста, снажан, динамичан, увек у покрету, добар друг, човек, комуниста, храбар борац. Одликовао се скромношћу, истицао примером у борби. Војничким знањем надвисио је све у чети, па и шире. Захтевао је од својих бораца дисциплину, али свесну и зато је био вољен. Бринуо се о борцима. Често је свој сан прекидао да би видео да ли борци спавају и какво је обезбеђење. За оне који су били у тренутним тешкоћама нашао би увек речи охоабрења. Никада није био уморан, никада се није жалио. О своме животу није довољно водио рачуна, а борио се да сачува животе својих бораца. За њих је куцало његово срце. Због своје храбрости и људских врлина још за живота је у песму ушао. И данас се у његовим Бабинама може чути како омладина пева о Марковој погибији.

Животна судбина Маркова је прича за себе. Ненародна власт старе Југославије га је спремала да је чува. Али он је и живот дао да буде срушена. На Љеним развалинама могао се градити нови живот, за каснија поколења.

Војин Брашанац

Где нема скојеваца нема ни правог рата

У партизанима су се често одржавале конференције јединице. Најчешће су биле четне и батаљонске. На њима се највише дискутовало о борбеним акцијама, политичкој ситуацији код нас и у свету и о другарству.

Трећи батаљон 4. санџачке бригаде, у јануару 1944. године није имао прилике да се окупи, иако се указивала потреба. Батаљонска конференција била је крајем децембра 1943. године у с. Локвицама, у кући Петра Крвавца. Руководио је комесар батаљона Радомир Медојевић. На тој конференцији, поред осталог, дискутовало се о војничкој обучености бораца.

У јануару 1944. године, 3. батаљон се налазио у с. Шљиванско, ноћу у акцији, а дању на положају. Тих дана штаб 4. бригаде био је, у Шљиванску, организовао курс за командире (војни курс), на коме су се слушаоци обучавали војничкој вештини. Курсом је руководио Миливоје Сарић, командир чете у 3. батаљону, касније командант батаљона. Курсисти су дању слушали наставу, ноћу одлазили у своје јединице и у аккције. Ради тог курса трећи батаљон је био ангажован сваког дана, тако да за такозване слободне активности није остајало нимало времена.

Чедо Друловић у књизи „Четврта санџачка бригада" за ангажовање 3. батаљона у јануару каже: „. .. за време трајања курса, штаб 4. бригаде одржавао је сталну борбену активност 3. батаљона, ангажујући га према положајима непријатеља око Пљеваља".

Одржаване су и кратке конференције по четама, на којима се вршила критичка оцена дотадашњих борби и акција. Али разговарало се и о другим питањима: о односима међу четама, снабдевању, другарству и сл. Питања су се, како је говорио Малиша Шћекић, комесар батаљона, „гомилала". На једној батаљонској конференцији требало је критички и самокритички изнети негативне појаве и слабости у снабдевању. Од те конференције смо се мало прибојавали. Питање исхране било је врло актуелно. Стално се оскудевало у најосновнијим артиклима. Говорило се како да интендант батаљона боље расподели следовање хране по четама, муниције, изношењу рањеника из борбе и указивање помоћи, стављање у колектив хране добијене од куће, заједничко делење дувана и слично. Углавном једнако и равноправно се критиковало од борца до команданта и комесара батаљона. Сви су такву критику прихватили. На то смо били и навикли. Једино је интендант батаљона Јокан Смоловић на сваку примедбу реаговао доста бучно. Јокан је био храбар борац и добар интендант. Снабдевао

Радисав Зечевић, интендант 1. батаљона 4. бригаде са девојкама из с. Крће 1944. године

је батаљон, можда, боље него и један интендант батаљона у бригади. Залазио је близу нерпијатељских положаја, где нико није смео и доносио храну. Код расподеле хране по четама био је правичан.

Крајем јануара батаљон је из Шљиванска прешао у Влаовиће. Неколико дана није било борбених акција. То време је искориштено за одржавање разних састанака по четама, за предавања, шишање, прање одела и друго. Комесар батаљона Малиша Шћекић заказао је конференцију батаљона, одредио са командантом батаљона дневни ред и време. Конференција је заказана у кући Пуповића у с. Влаховићи. Командири чета су обавестили колико је бораца одсутно. Малиша Шћекић је предложио дневни ред. Извршавање задатака сваке чете и сваког борца у последњим акцијама и другарство. Друга тачка политичка ситуација код нас и у свету. О првој тачци дневног реда говорио је командант батаљона Лазар Попивода. Говорио је о себи, како је примао задатке од штаба бригаде, како је давао задатке појединим четама, где је у томе грешио (самокритички се осврнуо на себе, као пример осталима да се самокритички осврћу), како је која чета извршавала задатке. Истицао је и позитивне примере: храброст командира прве чете Миливоја Сарића и командира друге чете Љубомира Вујичића. Били су стално међу борцима и у јуришу. Од бораца, колико се сећам, истакао је Иса Мартиновића, Војина Булатовића, Миливоја Зарубуцу и друге. После њега говорили су командири чета по реду: командир прве чете Миливоје Сарић, командир друге чете Љубомир Вујичић и командир треће чете Милош Ђарић. Сваки је, по правилу, прво говорио о својим пропустима, па о успесима и недостацима других бораца.

Док се говорило о борбеним акцијама ишло је брже и без великих устезања. Кад се говорило о другарству дискусија је била шира: ко

има дувана а не дели са друговима, ко од куће добија нешто од хране и како дели с друговима, ко је помогао изношењу рашеног друга из борбе и слично. Под другарством говорило се о свему што се сматрало да је добро и лоше. На пример, Рамиз Алагић је критиковао командира 2. чете што истрчава у јуришу, може погинути, како је рекао „за џаба". Малиша Шћекић критиковао је интенданта Јокана Смоловића што се није постарао да за изнурене другове набави варенике (слатко млеко). Јокан је, по навици, као „из топа" одговорио, да то није болница, да није дужан и не зна никог лечити, а ко је болестан нека иде у болницу. Павле Ровчанин критиковао је Мираша Балтића што му није дао „безец". Мираш је признао грешку. У исто време критиковао је Павла. Није хтио да га обрије док му не да дувана. Обријао га је до пола, а онда рекао: „дај дуван или ћеш остати необријан док Пљевља не ослободимо".

Ређала се добронамерна и искрена критика. Одужила се дискусија. Једва смо чекали да пређемо на другу тачку. Увек је била интересантнија. Стално се нешто ново сазнавало о догађајима у земљи и свету.

О политичкој ситуацији говорио је комесар батаљона Малиша Шћекић. О ситуацији у нашој земљи: који су крајеви ослобођени, које су нове јединице формиране, о предстојећем продору у Србију, која су политичка тела основана, о поразу четника у свим акцијама итд. О светској ситуацији говорио је о надирању Црвене армије и њеном приближавању нашим границама, о отварању Другог фронта, ко су нам све савезници, о издајству избегличке владе.

После његовог излагања развила се дискусија, постављала су се питања. Мијајло Стожинић је питао зашто већ једном не нападнемо на Пљевља, можда бисмо их ослободили, а овако смо се сваког дана мучили, гладни, голи и боси, тамо бисмо нашли хране и одеће. Зима је била сурова и хладна. Немци и четници су нас, скоро сваког дана нападали. Ми смо их дочекивали, нападали и враћали. Било је питања и о Другом фронту, ко треба да га отвори, кад ће отпочети и слично.

Петроније Удовчић дремао је у једном ћошку. Изненада је поставио питање: „Друже комесаре, кажи ти мени, има ли скојеваца у америчкој војсци"? Комесар му је одговорио да нема. „Е", вели, „кад нема тај се фронт неће ни отворити". Сви смо се громко насмејали. Сматрао је да тамо где нема СКОЈ-еваца, нема ни правога рата.

После оваквих конференција осећали смо се некако сигурнији, за рад орнији, сигурнији у себе и другове.

Милош Вујичић

Од вашреног кршшења до СКОЈ-а

По доласку допунских батаљона са подручја пиротског војног округа за попуну 37. санџ. дивизије, моја допунска чета је стигла у Нову Варош, где се налазио штаб IV санџачке бригаде.

Штаб бригаде нас је распоредио у 2. батаљон 4. бригаде, размештен у селу Радојина. Команда 2. батаљона је један број бораца, а међу њима и мене, распоредила у 3. чету. Нас тројица (сви из једног села) распоређени смо за курире у команди чете. Командир чете био је Војин Рабреновић. Мислим да је био из околине Бијелог Поља, заменик командира чете био је Иван Томић, из околине Колашина, комесар чете Раиф Вељовић из Пријепоља, помоћник комесара чете Вељко Томовић из с. Лепенац-Мајковац. Болничарке Кнежевић Станка из с. Вашково и Деса Богојевић из околине Ариља.

Сутрадан нас је позвао командир чете и упознао са задацима који нас очекују. Показао нам је у којим кућама су размештени водови и упознао са командирима водова. Командир 1. вода био је Бошко Гледовић, 2. Мирко Војиновић и 3. Милисав Пешић.

Истог дана почео је војнички живот. Од нас четири курира тројица смо добили пушке. Четврти, кад иде на задатак, узимао је пушку некога од нас.

У селу Радојину задржали смо се неколико дана на одмору. Онда је следило наређење да нападнемо положаје Немаца на месту Челице, код Бистрице, западно од Нове Вароши. До с. Рутоше кретали смо се уз стрмо брдо, а затим се спустили према Лиму. Једном удолином зашли смо Немцима иза леђа. Командир вода је позвао командире одељења и показао где се налази непријатељски бункер. Између нас и бункера налазила се "нека удолина. Из колоне развили смо се у стрелце. С друге стране бункера почели су наши да отварају ватру, вероватно одређени од стране команде батаљона као варка, да Немцима скрену пажњу и олакшају наше приближавање бункеру. Када смо се привукли близу, отворили смо ватру. У том моменту експлодирала је бомба. Неко од наших са левог крила је одговорио. После експлозије бомбе непријатељ је престао да отвара ватру. Појурили смо навише. Кад смо стигли код бункера непријатељ је одступио низ стрму страну. Али, Немци су отворили ватру са ћувика десно од нас. Прецизно су гађали у правцу бункера и около. Повукли смо се око 30 метара иза, тклоњени од непосредне ватре. Са тих положаја непријатеља је потиснуо 4. батаљон наше бригаде. То је било моје прво ватрено крштење.

После ове борбе повукли смо се према селу Рутоши и задржали испод самог врха, где је постављено обезбеђење. Остало људство се

сместило у једној великој кући. Била је то школа или кафана, не сећам се. Било је прошло пола ноћи. Били смо уморни и одмах поспали. Али, требало је стално обилазити положаје. Неко је позвао курира. Устао сам и пошао на положај, пренео што је било наређено. Тек што сам легао опет сам позван. И тако за редом четири пута. Командир је спавао. Пети пут је опет неко зовнуо: курир! Устао сам. У том Милић Батрић, пушкомитраљезац из друге чете и Светозар Томовић делегат 2. вода наше чете, као по команди, иако тако дремовни, рекоше: „Не можеш ти ићи. Буди друге курире". Било их је још пет. Три из друге и два из треће чете. Одредише другу двојицу. Тада се пробудио командир наше чете. Рекоше му да сам четири пута ишао на положај сам. Командир је наредио да без његовог наређења не смем нигде ићи. Говорили су да сам вредан, сналажљив у кретању, по мраку и на непознатом терену.

После извесног времена болничарка Станка Кнежевић једног јутра рекла ми је: „Кушо! решили смо да те предложимо за стрељање". Смешила се. Уствари, предложили ме за пријем у СКОЈ. На састанку актива Велизар Обрадовић је објаснио какав треба бити скојевац, које су обавезе и задаци СКОЈ-евца.

Радомир Манчић

ппп

Борбеносш, другарсшво и правичност

У Четврту санџачку НОУ бригаду, 3. батаљон ступио сам крајем 1944. године. Са мном је дошло доста омладинаца из мог краја. После краће обуке у селу Рутоше, код Нове Вароши, укључени смо у борбе поред Лима. У тим борбама стицали смо искуства која су нам касније добро дошла, у борбама око Јабуке, Фоче, Устиколине, Романије, а посебно Горажда и Сарајева.

У Четвртој санџачкој бригади примили су нас као праве другове. Иако сам тада био млад и неискусан, у новој средини осећао сам се врло пријатно. На сваком кораку о нама су посебно бринули руководиоци. Посебно сам их ценио. Не само по великом борбеном искуству него и по другарству и правичности. Ми Лужанчани смо уз те руководиоце расли, учили, ратовали. За врло кратко време, од голобрадих омладинаца са села, постајали смо добри борци и руководиоци.

Како је време одмицало, постајали смо борбено способнији и искуснији. Расло је и поверење према нама. Даване су нам и руководеће дужности. Уз наше руководиоце који су примером храбрили и у свим борбама предњачили, брзо смо сазревали. Ишли су испред нас. Бодрили нас у јуришима и сами јуришали. Миливоје Зарубица, командир 2. чете, у једној борби нашао се на поостору Подроманије. Излажући себе опасности склонио ме са брисаног простора и спасао сигурне смрти.

Код Соколца и Боговића, испред Сарајева, нашим 3. батаљоном командовао је Милован Крвавац, храбао, пожртвован, добар борац и руководилац. У једној ноћној борби, средином марта 1945. године, на положају Подроманија, успели смо да овладамо немачко-усташким положајем. Ујутру Немци су извршили противнапад. Дошли су блиндираним возом из Сарајева. Били су маскирани у белим униформама. Овако маскирани приближили су се на 30 до 50 метара до наших положаја, и са свих страна на нас отворили убитачну ватру из свих врста орухсја. Била је то страшна борба. Сигурно да би ту претрпели велике губитке да није било команданта Милована Крвавца. Уз мање губитке успео је да извуче батаљон из обруча, у који су нас Немци били уклештили.

Након ове борбе, после неколико дана, вршили смо активне и изненадне нападе на овом важном путном правцу према Сарајеву. Једне ноћи наш вод је добио задатак да са две десетине заобиђе Црвене Стијене. Био је то један од јако утврђених немачких положаја на Романији. Требали смо да испитамо снаге непријатеља у циљу припреме папада. Међутим, овај вод није добро познавао терен. Упао је у клопку, одакле се по дану није могао вратити у своју базу. Добио сам за-

датак да са својом десетином пронађем изгубљени вод и да га другим правцем доведем у базу. У десетини сви борци били су чланови СКОЈ--а. Иако нисмо имали радио-везу и друга техничка средства, десетина се, ипак, успешно снашла у густот и снегом покривеној шуми. Добро загледајући отиске ногу по снегу пратили смо кретање нашег вода. Било је различитих отисака. Ипак, разлучивали смо који су отисци наших бораца, а који немачких војника. Немачке отиске смо препознавали по томе што су се јасно распознавали трагови планинских цокула или чизама. Отисци корака наших бораца били су глатки јер је већина носила опанке. Тако смо пронашли вод и вратили у базу. Због сналажљивости и одређене храбрости неколико доутова је добило одликовање. Поред одликовања неколико другова је примљено у Комунистичку партију Југославије. Од тада до сада стално се налазим у редовима нашег Савеза комуниста. Од борца сам израстао у руководиоца са чином капетана I класе.

Тимотијв Милошввић

Перкова чеша

Првих дана устанка у Пљеваљском крају Перко Џувер је учесник у борби против окупатора. Својом борбеношћу и сналажљивошћу стекао је велико поверење својих сабораца и старешина. На борбеном путу партизанских јединица на проетору бившег Санџака израстао је у врсног командира чете. У многобројним борбеним акцијама све до доласка 4. санџачке бригаде у Западну Србију, Перкова 2. чета, 1. батаљона била је чувена по успешном извршавању борбених задатака. Скоро увек са надмоћним снагама непријатеља. По томе је и названа „Перкова чета".

Перко Џувер

Перка Џувера борци и старешине су ценили и волели не само као умешног и храброг командира, него и као драгог и омиљеног друга. Борци су у Перка" имали пуно поверење у акцијама у којима је њихов командир увек био на челу јуриша. У једној од многих таквих борби, са великом групацијом четника Драже Михаиловића, код Ариља, 20. октобра 1944. године, у жестоком окршају на челу своје чете погинуо је Перко Џувер. У тој борби смртио је рањен и Милан Зечевић, његов земљак и један од најхрабријих бораца „Перкове чете".

Р. Вуковић

Ко шо ијева горе

С јесени 1945. године, моја чета је имала усиљени марш од Пријепоља према Фочи. На путу између Јабуке и Пљеваља, на једној коси, ноћу (била је месечина), наређен је одмор. Одмарајући се буљио сам у месец и небо и онако инстиктивно запевао: „А да знајеш месечинко, које либе љубим ја, а ти не би, а ти не би за годину сванула".

Доле испод мене на коси чуо сам јак глас комесара чете Милана који виче: „Ко то пјева горе?". Другови су пренели да пјева Гања (тако су ме звали) јер сам по народности Бугарин. На комесарево питање уплаших се да ће ме узети на одговорност. Међутим, комесар је то проценио као велики морал код бораца. Тада смо били лоше обучени, слабо нахрањени, слабо обувени, јако уморни. Моје певање допринијело да будем примљен и у СКОЈ при повратку из Фоче на жа-

Полазници политичког курса 37. дивизије у Пљевљима 1944. године

буку, октобра месеца 1945. године, код Пријепоља. Не сећам се добро, али мислим да нам је секретар СКОЈ-а био неки Росић, а обавештајни официр Станко Ћосовић-Ћосо.

*

Почетком децембра 1945. године моја чета била је стационирана на одмору у селу Латвица код Ариља. Требало је да се иде на параду у Ивањицу, на дан годишњице формирања IV Санџачке бригаде. Како сам био бос, прилично здрав, то је на предлог водника Ибра одлучено да ми се доделе нове војничке ципеле. У торби сам имао нове, топле, вунене чарапе. Опрао сам ноге, обуо ципеле и замишљао сам како ћу у паради марширати у граду Ивањици.

Уочи параде, после пола ноћи, одређен сам за млађег дежурног. Добијене нове ципеле добро сам очистио и намазао лојем који сам добио од кувара. Али, не лежи враже, ципеле сам ставио у рерну шпорета да се засуше и повуку лој. После сам задремао. За то време нове ципеле су скоро изгореле, усмрделе и задимиле целу просторију, у којој су борци спавали. Умало да се угушимо. Тако је моја велика радост претворена у жалост, нисам могао да учествујем на паради.

Михајлов Димитра Тодор

Да смо имали више соли у глави

Око 20. октобра 3. батаљон је упућен у село Годовик, код Ужичке Пожеге, на краћи одмор и политички рад на терену. Осим тога требало је да повременим нападима узнемирава Немце на комуникацији Чачак — Ужице и уништава четничке групе у околним селима.

Једног дана, после подне, помоћник комесара 2. чете држао је „час политичке наставе". Након читања вести разговарало се о животу у колхозима. У предавању су више пута помињане речи „кулачки елементи" и „кулаци".

Четној конференцији је случајно присуствовао и Мркоје Ракоче-Еић, курир и миљеник штаба батаљона. Када су борци почели постављати питања, за реч се јавио и Мркоје:

— Помоћниче, ја знам једног кулака!

— Одакле га знаш? Где је?

— Јуче сам пролазио суседним селом и у обору једног сељака избројим 14 свиња. То може бити само кулак.

После ове Мркојеве упадице настао је много живљи разговор. Постављана су питања о сиромашним, средњим и богатим сељацима. Вршена су поређења живота у Санџаку и Црној Гори са животом у овим селима, причало колико тамо свиња држи једно домаћинство, а колико овде и сл. Разговор о кулацима постао је честа тема.

Исхрана батаљона за време одмора се знатно побољшала. Интендант Јокан Смоловић је брзо утврдио ко су у селима активни четници, па је од њих првенствено узимао реквизицију уз давање признаница.

Једнога дана дотерао је Јокан две веће, добро угојене свиње. Кувари су их брзо заклали, ошурили, исекли на комаде месо са сланином и то са пасуљом кували у казанима. Сви су се радовали богатом ручку. Међутим, организам бораца није могао да поднесе овако мастан оброк. Настао је масовни пролив и често трчање у оближње шумарке. Једва се могла саставити патрола и стража од здравих бораца.

Сутрадан помоћнику комесара чете пришао је десетар Милорад Шћепановић и полушаљиво рекао:

Удесише нас ови кулаци! Да ово није неки нови вид борбе против нас? Требало би да то размотримо на конференцији!

„Требало је да имамо више соли у глави, а за овај вид борбе кулака против нас лако ћемо" одвратио је помоћник.

Присутни су се насмејали овом надмудривању.

Вуле Брашанац

ШТАБ
IV САНЏ. БРИГАДЕ
Оп. бр. 67
10 јули 1944 год.
У 10 ч
Положај

РЕЈ1АЦИЈА

IV Санџ. Н.О.У. бригаде XXXVII Н.О.У. дивизије за вођене борбе са четницима 4, 5 и 6 јула т.г. а на положајима Бања — Рутоше — Радијевићи — Вилови — Акмачићи, као и Дрмановићи и Црнузи.

I. — НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Јачина непријатеља била је око 700 четника и врло мало Њемаца, који су руковали са тенковима. Састав је био пјешадија.

б) Наоружаше непријатеља било је: 5 „бреда", 4 тешка и 6 лаких бацача и неколико пушкомитраљеза.

в) Морал непријатеља био је слаб, а активност такођер.

д) Непријатељ је прибјегао одбрани.

II. — НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ:

а) У борби је учествовало 270 бораца, наоружани са 6 тешких митраљеза, 35 пушкомитраљеза, 3 противтенковске пушке, од којих је само једна дејствовала и 2 тешка и 3 лака бацача, од који су дејствовали само један тешки и два лака бацача.

б) Ток борбе: Наш 1, 2 и 4 батаљон извршили су покрет за прелаз на десну страну Лима ноћу 4/5 и тачно у 23 часа почело је насилно пребацивање преко Лима, које је трајало до 24 часа 4 о.м. Пребацивање је извршено испод села Калафатовића и Читлука. Непријатељ је био поставио аутоматска оруђа у непосредној близини газних мјеста на Лиму и бранио прелаз. Послије непуног часа борбе, нашим батаљонима је успјело да се под заштитом ватре из свих аутоматских оруђа и једног тешког и два лака бацача пребаце с десне стране Лима,[2] газећи исти, који је био дубок на појединим мјестима 1.50 м. Пребацивање је вршено без да се је људство свлачило, а сва аутоматска оруђа пренешена еу на леђима бораца. Чим је непријатељ осјетио да је успио прелаз нашим јединицама, отступио је у паничном бјекству. Наши су око 2 часа загосподарили свим положајима, које је непријатељ држао на сектору Бање. Наступило је гоњење непријатеља у правцу Кратова и Рутоша, гдје се он прибирао. Наш 3 батаљон, који је био остао с лијеве стране Лима, извршио је демонстративан напад 4 о.м. на Прибој, са положаја Црнузи (бункери италијански) на коси изнад самог Лима, да би олакшали прелаз нашим батаљонима с десне стране Лима.[3] 5 о.м. разбијене четничке банде из Рутоша и околних села скупиле су се у Нову Варош, гдје су намјеравале да се приберу и бране варош. 6 ов.мј. наша два батаљона у 2 часа ушла су у Нову Варош без борбе, јер је непријатељ напустио варош око 18 часова 5 ов.мј. и посјео полоажје испред села Дрмановићи — Вилова и Акмачића. Наш један батаљон у садејству са I Батаљоном III Санџ. пролет.

бригаде продужио је гоњење непријатеља и на безименој коси испред с. Дрмановића сукобио се са четничким бандама, којим је командовао бандит Калаит. Послије једног часа борбе непријатељ је отступио у правцу с. Вилова и Радијевића. По чишћењу четничких банди у с. Дрмановићима смјестио се је I Батаљон III Санџ. бригаде, а наш 2 батаљон продужио је са гоњењем непријатеља у правцу с. Радијевића. Десна колона, пошто је успјела да протјера непријатеља преко р. Увца, задржала се на положајима изнад села Дрмановићи — Радијевићи. Лијева колона од наша два батаљона такођер је успјела да очисти с. Вилови и Акмачићи и отјера непријатеља с десне стране Увца. Наш 3 батаљон дању 5 ов.мј. напао је четничке банде на положајима изнад села Црнузи и послије краће борбе протјерао га с десне стране Лима у Прибој. Истог дана непријатељ је са два тенка пошао из Прибоја за Пријепоље и наишао на нашу засједу, која је из прот. тенковске пушке отворила ватру на тенкове и том приликом један оштетила. 6 ов.мј. наша три батаљона извршила су покрет и пребацила се испод села Кучин на лијеву обалу Лима. Приликом овога марша нијесмо наилазили на непријатељски отпор, те смо несметано прешли Лим. На мјесту прелаза дубина Лима износила је око 1.30 м.

в) Ми смо имали једног мртвог (утопљеног) и једног лакше рањеног друга, а непријатељ је имао на свим положајима 18 мртвих, 6 заробљених, од којих су се 3 добровољно јавила у нашу војску, а остали су пуштени. Број рањених није нам познат, али верујемо да их је било прилично.

г) Морал наших јединица био је на достојној висини. Борба је текла по свему по предвиђеном плану, појединци се нијесу истицали, а наша три батаљона, која су прелазила Лим, истакла су се својом одлучношћу, енергичношћу и брзином прелаза преко Лима, као и брзом чишћењу непријатељских дијелова у Бањи и околним селима.

д) Утрошено је разних метака 3.500, 30 мина од лаког и тешког бацача и 10 ручних бомби.

Закључак: Борба је текла у свему по предвиђеном плану, пропуста није било. Наши борци држали су се врло добро, а руководиоци примјерно. Нарочито су се истакли борци и руководиоци, који су прелазили Лим.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
Веселин Булатовић

Командант — мајор,
Чедомир Ј. Друловић

(М. П.)

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 41—5, к. 1253.

[2] Треба схватити: са леве на десну страну Лима.

[3] Уствари: на десну страну Лима.

Прво вашрено кршење

Скоро одмах по формирању бригаде (1. децембра 1943) батаљони су пошли на одређене задатке. (Био сам у 1. воду, 1. чети, 1. батаљон). Наш батаљон је пошао правцем Косеница — Бобово — Гласинац. Кад смо ту дошли сетих се прича свог оца и других ратника из првог светског рата. Доста пута су причали о борби на Гласинцу са аустријанцима. Са Гласинца пошли смо у место Јелови пањ. Одатле у Мељак и Трновице. Често су држани састанци, био сам секретар СКОЈ-а. Све задатке јединице преносио сам на скојевце.

Једног јутра дошао је један цивил у штаб батаљона. Рекао је да се креће нека војска од Шљиваньска, да прелазе поток испод нас на 300—400 метара. Одмах је чета изашла на положај. Повикали смо, ко је! Одговорише да су Италијани. Са нама је била тада и бригада „Гарибалди". Како су прелазили реку одмах су се делили у две колоне. Једна је ишла право, уз ливаду, друга десно, једном косом. Прва је застала на сред ливаде, десна је продужила кретање косом. Код нас је настало нагађање да ли су Италијани или Немци? Питао сам ко ће са мном, да извидимо ко је? Јавила су се два скојевца. Пошли смо низ једну камениту стрмину 150—200 метара. За сваки случај једног друга сам оставио на заштити, другог десно на око 50 метара. Спустио сам се ниже, иза великог камењара. Питам — ко је тамо. Кажу — наши смо. Позовем да један дође до мене. Они: „дођи ти овамо". Каже да он не сме. „Бојим се да ниси четник". Изађем иза камена. Покажем петокраку на капи и рукаву. Био сам командир одељења. Десна колона већ је заобилазила, према месту размештаја батаљона. Испалили су црвену ракету. Одмах су затим отворили ватру из свог наоружања. Бацио сам се иза камењара. Погледао сам шта је било са четом. Није се јављала ватром са положаја. Била се повукла са положаја. Десна колона непријатеља појавила се изнад чете. И цео батаљон се повукао према планини на погодније положаје. Претила је опасност од опкољавања од десне колоне Немаца.

Узео сам заклон иза камењара. Придружила су ми се и два моја скојевца (имена се више не сећам). Један је био из Пљеваља, други из Пријепоља. Куршуми су звиждали око нас. Шињеле су нам закачили на по неколико места. У кожним опанцима у мом ранцу задржао се један метак. Морали смо да се повлачимо једном уском увалом око два километра према селу Шљиванско, паралелно како се борба водила. Тако смо пратили где је наш батаљон. Другови су се обрадовали и изненадили да смо остали живи. Рекоше да је комесар батаљона Радоман Секулић теже рањен и још два-три борца.

Око 5 сати по подне дошао нам је у помоћ 2. батаљон. Извршили смо контранапад на Немце, потерали их преко Володора и даље ка Пљевљима. Када смо дошли у Глогово где нам је била кухиња нашли смо казан изврнут, пробушен, тако да није био више за употребу. Један џак соли који смо имали Немци су просули и изгазили у блату. Неком из коморе остала је полуаутоматска пушка и њу су Немци поломили и бацили. То је било ватрено крштење Првог батаљона IV бригаде.

Вукола Живковић

Младосш за младосш — младост за идеале

(из дневника)

Породица Стојановић живела је на обронцима планине Таре у Солотушу, близу Бајине Баште. Отац те породице Тихомир беше бунтовник, познат бајнобаштанској жандармерији за време бивше Југославије, због чега је стално хапшен, мучен и прогањан. И његова породица: супруга, 6 синова и 3 кћери, васпитавали су се по узору на свог старатеља. Притешњени сиромаштвом, постали су слуге имућних велепоседника у Бајиној Башти, Докића и у Титовом Ужицу, Веснића.

Већ 1941. године 6 синова прихватило је идеје КПЈ, по узору на најстаријег брата Радована. Године 1941. Радоје је био одборник Ужичке републике. Радован, Властимир, Милан, Милован и Радиша припадали су радничком покрету.

Милован није био навршио 15 година 1942. године. Због сиромаштва морао је служити у с. Пилицу код господарице Софије. Мучен и малтретиран, више гладан него сит, 1942. године ступа у контакт са учитељем Вешевићем на служби у том крају, који је и становао код Милована и илегално радио на НОП. Милован је сваке суботе одлазио у Перућац, где му је била удата старија сестра, на везу са партизанима, носећи пошту и друге поруке. Да не би био откривен увек је носио дуван зету и његовом оцу. Веза је одржавана преко Јовановића из БесероЕине. Моћна Софија се увек кретала у друштву богатих сељака, међу којима је волела Митра.

Године 1943. на Митровцу планине Таре, боравила је четничка бригада Југовића и Рачића. Митар је имао сина у тој бригади. Код љубавнице Софије обезбедио је да му слуга Милован буде пратилац у посети сину. Пре тога, четници су Миловановом брату Радивоју ударили 30 батина, због учешћа у Ужичкој Републици. Тешко је батине преболео. Већ тада се у Миловану створила огромна мржња према четницима. Био је стално окупиран како да им се освети. Шанса се указала 13. августа 1943. године, када је Милован кренуо у пратњу Митру, при обиласку сина четника на Митровцу.

Од Солотуше до Митровца путовали су од 5 изјутра до 14 часова по подне. Милован је водио коња натовареног многим потребама као дар четницима. Митар је јахао белца и ишао напред. У шуми испод званог Жлебца, коњ је посрнуо. Милован је добио батине од Митра. Обливен крвљу, без поговора подигао је товар. Успут је Митар, да би га пожурио упућивао по један ударац коњу и Миловану, псујући му мајку комунистичку.

Милован је смишљао план бегства. Замислио је да то изведе чим се Митар сусретне са сином. Миловановa претпоставка се обистинила. Уобичајени поздрав и љубљење трајало је и дуже. У том моменту, на челу постројене бригаде, Југовић, четнички командант је из пиштоља стрељао ухваћеног патриоту из Босне, проглашавајући га комунистом.

Неприметно и хитро из торбе Митровог сина извадио је бомбу. Сви су били окренути према стрељању човека. Милован је подигао коњу ногу, ударио капислу о потков копите и бацио бомбу пред четнички строј. Вратоломно је пао и откотрљао се низ брдо, у шуму. Настала је паника. Од детонације бомбе погинула су три четника. Југовић и његов пратилац су тешко рањени.

Потера за Миловаком није успела. Милован је касно у ноћ, пробијајући се обронцима Перушца, стигао код сестре Милијане. Те ноћи се крио у пећини. Знао је да ће га Митар издати. Сутрадан је потера стигла. Његову сестру нису малтретирали. Миловановa зет и његов отац симпатисали су „краља и отаџбину". Међутим, Митрова и четничка освета је стигла. За одмазду четници су Миловановог стрица, Обрадина, предали Немцима, који су га стрељали у месту Пилица.

*

Сазнавши преко илегалне везе да се партизани налазе у Кремнима, Милован је кренуо преко Митровца и Бара у Кремна. Ту се срео са партизанима 12.09.1944. године. Разговарао је са комесаром (име не знам) и молио да буде примљен. Комесар је пред собом видео закржљалог и бледог дечака, одавао је слику детета, одбио је да га прими. Милован је плакао. У непосредној близини нашао се Милован Чавић. Уз топле речи, својствене Чавићу, прихватио је Милована за руку и рекао да ће бити његов курир. Милован Стојановић је поново почео да плаче. Овог пута потекле су сузе радоснице

У селу Горобиље 18.09.1944. године развила се неравноправна борба између IV Санџачке бригаде и четника. Пре уласка у окршај командант батаљона је саопштио борбени задатак, знаке напада и повлачења. Како Милован није знаке разумео, уместо повлачења, отишао је напред у четничко гнездо. Пошто је видео да је сам питао се куда су отишли другови. Суочен са унакрсном ватром, применио је испробану тактику са Митровца, скотрљао се низ страну у поток. Тако је избегао сигурну смрт и неповређен сустигао своје другове. Кроз борбе око Ариља, Јавора и Сјенице до Прибоја, постао је храбар борац.

Приликом напада на Прибојску бању 23. новембра 1944. г.одине, многи Немци су ликвидирани под шаторима. Први и трећи батаљон дејствовали су из покрета. Разбили су немачки логор и продужили дејство ка Бистрици. У тој борби, Милован је рањен у леву ногу. Иако рањен, још врућ, није осећао нарочити бол и продужио је напред. Прикован за земљу унакрсном ватром немачких шараца, скочио је у провалију преко глоговог трња. Био је изнемогао, малаксао, обливен крвљу. Срећа га је и овде пратила. Приликом скока италијанско шаторско крило остало је разапето на глоговом дрвету. Немци су мислили да се Милован држи рукама за гране. Испалили су доста светлећих метака док нису запалили шаторско крило. Гледајући тако у шаторско крило, Милован је изгубио свест и остао у потоку. У так-

вом га је стању нашао његов саборац, Стојимир Деспић, изнео га из потока и предао санитету.

Милован је постао курир штаба IV бригаде. Одиграо је велику улогу, јер је бригада у завршним борбама за ослобођење Санџака, дела Црне Горе и Босне, стално, дан и ноћ била у покрету на простору више од 50 км^2, вршила маневре и операције. Скоро сва наређења су преношена од батаљона до батаљона и бригаде преко курира: Милована Стојановића, Стојимира Деспића и Шерифа ЈБајића. Никад није забележено да наређење није на време пренето, па је и садејство батаљона увек долазило до изражаја. Понекад се дешавало да нису нашли штаб батаљона и бригаде на месту одредишта. Овакве маневре целе бригаде, са борбом у покрету, могли су да изводе врсни руководиоци бригаде. Томе је допринело васпитање, борбени дух, хероизам, патриотизам и партијска дисциплина.

Иза ових храбрих другова — курира остале су многе непроспаване ноћи. Прешли су пешке стотине километара беспућа, ноћу и дању. Имали су масу окршаја са четничким и немачким заседама и патролама. Ишли су увек напред, гладни, боси и неиспавани. У свему томе никада нису подлегли искушењима. И онда када су борци бригаде имали кратак предах, курири су увек били на ногама.

Примери њихове сналажљивости, храбрости и издржљивости су многобројни. Ево још једног. Ради се о сукобу са четницима. Требало је однети пошту из штаба бригаде у батаљоне лоциране на левој обали Лима, код Прибоја. Идући вијугавом стазом кроз шуму упали су у четничку заседу. Вештим маневром сјурили су се низ долину планине. Нашли су се у потоку крај кога је била воденица и само једна кућа. Уморни и исцрпљени, касно у ноћ, по највећој снежној олуји, нису могли даље. Нису знали ни куда да иду. Замолили су воденичара да код њега остану до јутра. После дужег оклевања власник је пристао. Милован, Стојимир и Шериф сместили су се на тавану воденице. Око 3 часа после поноћи стигла је четничка патрола. Извела је пред кућу власника воденице и под притиском батина приморавали су га да призна да су туда прошли партизани. Није признао. Повели су га ка водници, говорећи да ће га заклати. Милован је ступио у акцију. Наредио је Стојимиру да крене од воденице ка обали реке како би скренуо пажњу четника. Милован је са Шерифом отворио редове црепа од крова воденице. Четници су чули кретање Стојимира и обратили пажњу. Али утом стигли су и рафали са тавана. Убили су 3 четника и са собом т;у повели власника воденице и његову породицу. Оставили су их у наредном селу, код цркве.

Петровић Миодраг, ратни инвалид

Доживљаји које иамшим

Смрзли, гладни па и уплашени од неизвесности, децембра 1944. године, стигли смо у Нову Варош. О Санџаку сам нешто мало знао из школе. О Новој Вароши готово ништа. Доласком у ову варошицу стекао сам утисак да је мала, али да је у то време била пуна партизана.

После одмора постројили смо се у главној улици. Питали су нас за школску спрему, односно занимање. Био сам у групи земљака из села, најмлађи и најмањи. Због тога сам се и држао те групе. Био сам послушан за све што ми кажу. Овде, у Новој Вароши нисам их слушао. Јавио сам се да имам два разреда грађанске школе. Издвојили су ме из групе мојих сељака.

По издвајању растужио сам се. Сврстан сам са непознатим борцима. Распоређен сам у 1. чету 5. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде. Са комесаром батаљона дошао сам у Радојну и тамо ушао у састав чете.

Речено ми је да као ђак радим на припремама извесних културних програма, приредби итд. То ми се није допало. Имао сам само два разреда грађанске школе и по мојој оцени са том школском спремом нисам био у стању да остварујем те задатке. Тражио сам да будем задужен са пушкомитраљезом. Међутим, помоћник комесара чете Милорад Ристић то није прихватио. Био сам мали. За митраљесца је одредио десетара Сретена Живковића, мене за његовог помоћника. Узео сам кутију са оквирима и торбу са муницијом. Био сам задовољан са задужењем и распоредом.

Други мој сусрет са помоћником комесара Ристићем био је на првој четној конференцији. Била је посвећена растерећењу бораца од поњава, черги и гуњева.

Помоћник комесара је отворио конференцију. Говорио је о значају борбе, нашој улози и доприносу, солидарности, другарству, рањеницима и посебно о омладинцима — борцима, равноправности и једнакости... Све је то за мене било ново. Много тога сам тада први пут чуо, нарочито да сам равноправан. Јер, као печалбар — црепар, ту равноправност до тада нисам имао. У једном тренутку помоћник комесара ме је изненадио рекавши: „Хеј ти, ђак, узми оловку и пиши!" Од осталих мојих другова је тражио да добровољно уступе поњаве, черге, гуњеве... Поново се обратио мени и рекао: „Је ли, ђак, и ти дајеш своју поњаву?" Немајући куда без речи додадох поњаву, која је била као јорган. Кад сам пошао од куће баба ми је ову поњаву дала како се не бих смрзао: „као деда на Кајмакчалану", како је она то

рекла. Записах себе у списак. Онда су и остали борци, уз извесно снебивање, предавали своје гуњеве и черге. За кратко време били смо растерећени од ствари које су нам отежавале кретање, посебно сметале у борби. Предате су болници за покривање рањених другова.

*

У покрету и борби, почев од Нове Вароши па даље према Горажду, извесно време смо боравили у једном селу у околини Пљеваља. Као и пре тога и тада смо били гладни. Можда чак и више, бар сам ја имао такав осећај. Интенданти су се максимално трудили да нешто набаве за исхрану. Тешко је ишло. Ни у грађанству није била боља ситуација. Нигде ничега није било. Готово све је било порушено и попаљено.

Боравили смо у једној сеоској кући, која је по изгледу била боља од осталих. Имао сам 17 година па сам волео да се мало и дотерам. Волео сам да будем што боље обучен, да изгледам, колико је то било могуће, лепо као партизан. На себи сам имао очеву енглеску тророгу капу, коју је он донео из немачког заробљеништва, на ногама његове цокуле које су ми биле нешто мало веће. Све сам то уредно држао. Носио сам вунене чарапе са шаром при врху. Ове чарапе сам избацивао преко цокула и панталона. Шара од чарапе се лепо видела. Баш те чарапе допале су се једној девојци из те куће. Тражила је да јој их дам. Она би мени за узврат дала нешто од хране. Понудила ми је веће парче лоја. Најпре сам одбијао ову понуду. За чарапе ме није било моного брига, али није ми се допадало да добијем лој и да га сам поједем. Био сам скојевац и то нисам смео да чиним. Ипак, као изговор, овој девојци сам рекао да јој те чарапе не могу дати јер су ми на ногама, да су прљаве и слично. Рекао сам да имам још једне и да бих јој дао те друге. Међутим, девојка је била упорна и желела је баш чарапе које су ми биле на ногама. Превагнула је чињеница да сам био гладан, па сам најзад прихватио понуду, изуо чарапе, дао их девојци и узео парче лоја.

Одмах сам се осетио кривим. Био сам у дилеми да ли да бацим парче лоја или не. Још веће муке задао ми је један, такође, млад борац, који је вероватно видео да сам нешто добио од девојке, па је почео да ме уцењује. Када је сазнао да је у питању лој, тражио је да га поделимо. На наваљивање ово парче лоја смо поделили и заједно појели.

*

После ослобођења Горажда наша чета је од Устипраче, преко неких оштрих висова и брда, дошла до једног села у близини Рогатице. Чим смо стигли у село, као курир у чети, враћен сам у команду батаљона да бих пренео обавештења. Иако сам био уморан од дугог пешачења брзо сам се вратио у штаб батаљона, који је још увек био у Горажду. Пренео сам обавештење и потврдио да је чета заузела одређени положај. Док су другови из штаба утврђивали позицију чете, гледали карту и коментарисали где даље чета треба да иде, ја сам, такође, то пратио на карти. Задатак чете од мене није скриван, па сам запазио село у које чета треба да се премести, као и њен следећи положај.

Након утврђивања положаја чете, од штаба батаљона добио сам задатак да са собом поведем четну кухињу. Био сам јако уморан, јер сам много пешачио. Овај задатак прихватио сам са одушевљењем. На прагу је било ослобођење земље. Кренуо сам одмах. У кухињи је било 5 бораца са куваром. Имали су два коња са казанима и неколико пушака. Били су врло слабо наоружани.

Када смо дошли до Устипраче, знајући где треба чета да дође, кухињу сам упутио железничком пругом према Сарајеву, уз објашњење да се заустави у наведеном селу и да тамо сачека чету. Оценио сам да је кухињи много лакше да иде пругом него да се ломата преко брда. Сем тога пругом је било много ближе него путем којим сам морао да се вратим у чету. Све ове погодности за кретање кухиње уочио сам на карти у штабу батаљона, док су чланови штаба гледали секцију.

Али ни мени ни куварима тада није пало на памет да уз пут могу бити нападнути од заосталих четника или усташа. У првом моменту био сам одушевљен. Замишљао сам кухињу како прва стиже у село, распрема се и припрема храну за борце пре него што чету тамо доведем. У таквом одушевљењу и жељи да се направим важан, како и

ШТАБ
IV САНЏ. Н.О.У. БРИГ.
Бр. службено
23-X1-1944 год.
Положај

РЕЈ1АЦИЈА[1]

IV санџ. Н.О.У. бриг. XXXVII Н.О.У. Дивизије за вођене борбе са Њемцима 22/23 ов. мјес. 1944 год., а на положајима Бања — Раковића брдо — Потпећ.

I. — НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Јачина непријатеља била око 700 Њемаца и нешто Талијана и осталих, састав је био пјешадија.

б) Наоружање непријатеља било је: три тешка бацача, 10 „шараца", 8 тешких „бреда" и више пушкомитраљеза.

в) Морал непријатеља био је слаб, а активност такође.

д) Непријатељ је био у одбрани.

II. — НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ:

а) У борби је учествовала цијела бригада, 350 бораца, наоружани са три тешка бацача, 4 тешке „бреде" и 30 пушкомитраљеза.

б) Ток борбе:

Група младића из околине Пљеваља пред одлазак у 2. пролетерску бригаду и друге јединии,е 1943. године

ја умем да читам карту, нисам ни приметио када сам стигао у чету. Предао сам наредбу и на питање командира чете где је кухиња брзо сам одговорио да сам је упутио пругом до села где и чета треба да стигне.

Командир чете, Милован Шћепановић је на то грмнуо: ,,Ко те овластио? Знаш ли да могу бити нападнути од четника или усташа?!" Тек тада сам схватио шта сам учинио. Уплашило ме сазнање шта се све може десити куварима, поготово што борци у кухињи нису били добро наоружани. Више нисам имао снаге ни да говорим, а камо ли да ходам.

Напад је извршен тачно у 21 час, а распоред батаљона био је сљедећи: преко Карауле низ Кратовску (р.) — испод Потпећа — нападао је 2 батаљон, испод самог Бањског Брда — изнад Потпећа — нападао је 1 батаљон; 3 батаљон је нападао сјеверозападно од Бањског Брда тежећи да изађе у сусрет 1 батаљону; 4 батаљон нападао је од Сувог Поља са једном четом ка Раковића брду, а са другом четом пресијецао отступницу ка Лиму и комуникацији.

Сви батаљони су на вријеме отпочели борбу, 1 и 3 батаљон успјели су да постигну потпуно изненађење над непријатељем који је логоровао на сектору 1 батаљона под шаторима а на сектору 3 батаљона по кућама. Ова два батаљона успјела су да прићу непријатељу на отстојање од 20 метара те тако једновремено јаком ватром нанијели су непријатељу осјетне-губитке, а уз то непријатељ није успио да понесе ништа од личне спреме (ћебад, шаторска крила, чутурице и друго). Непријатељ се упорно држао на сектору 3 батаљона, јер се био забарикадирао у кућама гдје је борба вођена пуна два сата, али упркос свега овога 3 и 1 батаљон успјели су да ликвидирају непријатеља у кућама убацујући бомбе. Непријатељ је из села био сагнат на комуникацију Прибој — Бистрица.

Непријатељ је у овој борби претрпио: 56 мртвих војника, два официра, 50 рањених. Већи број рањених посакривао се по шумарцима.

Наши губици су: 2 мртва, 15 рањених — од којих 4 теже.

Заплијењено је: 4 пушкомитраљеза, 1 „шарац", 5000 југословенских метака, 8 пиштоља — од којих два неисправна (погођени куршумом), један сигнални пиштољ са више ракетла, 15 ком. бомби, један

Најзад, чета је кренула уморна и гладна, јер хране није било скоро два дана. Кренуо сам покуњен за четом. Једва сам корачао. Заостајао сам за четом. То је приметио и помоћник комесара чете, Иван Варага. И он је заостао. Уз пут ми је узео ранац и пушку. Оценио је да сам уморан и оптерећен. Размишљао сам шта ће бити са кухињом. У том размишљању нисам ни приметио када смо се примакли селу. Одједном чуо сам жагор у чети. Радовали су се. Видели су кухињу која је безбедно пре нас стигла и заробила једног четника. Нашла је нешто хране и скувала јело за борце. У ствари, ових пет бораца из кухиње је и ослободило ово село. Био сам радостан што се све тако лепо завршило.

Мирослав Соколовић

машин-гевер талијански (такође оштећен куршумом), 150 ћебади, 100 шаторских крила, 10 шињела, 130 ранаца, 2 двогледа (слаби), око 25 пушака, које су већином налажене биле објешене по храшћу или побацане, и још разних ситнарија које нећемо наводити.

Закључак: Овај напад извршен је по предвиђеном плану уз велико заузимање бораца и руководилаца. Сналажљивост и лукавство наших штабова било је заступљено у довољној мјери. Борбеност и морал наших бораца је на висини.[2]

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар — мајор,
Веселин Булатовић

Командант — мајор,
Чедомир Јов. Друловић

Начелник — капетан,
Радојица Секулић

(М. П.)

П.С.[3] Између рањених рањен је и командант 1 батаљона од бомбе али ране су површинске и неће му бити потребна већа љекарска помоћ.

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 27—6, к. 1253.
[2] О даљим борбама ове бригаде види док. у књ. 14 и 15.
[3] Дописано на истој машини.

Друже ваш војник је погинуо

Ове ријечи изговорила је једна девојчица 16. октобра 1944. године у Ужицу, после бомбардовања града од стране савезничких бомбардера. Трчала је усплахирена, са сузама у очима и повела ме да ми покаже. На самој обали реке Ђетиње лежао је војник у енглеској униформи, преклан као ножем испред грла, са дугачким гелером у десном рамену.

Одмах препознах мог друга и интенданта 1. батаљона Радисава Зечевића.

Срце ми се стегло. Прикривао сам тугу и бол, али сузе су потекле. Почех да пребирам нека сећања од пре неколико дана. Неко му је рекао „да ће погинути па да се сакрије у дуванску кутију".

Сетих се да ми је једне вечери на Мачкату неко шапнуо да наше другарице иду код неке бабе. Она им је гатала у кафу, коју је баба правила од прженог јечма. Ипак хтио сам то да проверим, да неко не измишља којекакве приче. Позвах Радисава и Богдана Зечевића и одосмо код бабе на кафу. Старица се ушепртљала, сакривала да се бави прорицањем. Почела је да се нећка да она то не ради него је лажно оптужују и она те гатарије не зна.

Ми знатижељни, убедисмо је да нам гата, говорећи да смо и ми свесно пошли у рат па и да гинемо, да јој ништа нећемо учинити.

Извадих неколико хиљадарки Недићеве државе и пружих баби. Она приста и пристави кафу. Загледала нас је. Смејали смо се да би бабу натерали да каже макар нешто. Насу нам кафу у филџане. Пописмо кафу. Послушали смо бабу како да их преврнемо.

После извесног времена баба узе први филџан и упита чији је овај. Радисав рече да је његов и рече: „Слободно ми баба реци шта ми пише у њему". Она погледа у њега и рече: „Штета. Да се затвориш у дуванску кутију ти ћеш војниче брзо погинути".

Исприча баба и нама по нешто. Пустили смо је да и даље гата, али нисмо могли прихватити њена предвиђања.

Ужице нам је било на мети, прикупљали смо податке о стању у граду. После два дана добисмо извештај да су последњи Немци напустили Ужице, да су се повукли према Пожеги, да су предали власт четницима. У штабу смо донели одлуку да нападнемо и разјуримо четнике и да се Ужице заузме.

Око 4 сата кренула је колона на Бијеле земље и Забучја у правцу Ужица. Имао сам тачне податке да је Забучје минирано и да су Немци оставили мине на потеге које су расуте и невидљиве.

Колона је цестом журила ка Ужицу. По прилазу кањону који у град води са Бијеле земље развили смо се у стрељачки строј. Нико

нас није дочекао ватром, како смо очекивали. Четници су побегли кад су сазнали да ми наступамо ка граду. Разместили смо се опрезно изнад Соколског дома здравља, кафане Праг, и испод Забучја, са извиђањем у правцу Пожеге, Карана и Шаргана. Према извештајима борбе су се већ водиле око Београда.

Другог дана доведоше једног човека зараслог у браду до појаса у штаб 1. батаљона. Рекли су да је четник. Он се бранио да није. Био је у народној власти и кад су Немци 1941. године пробили у Ужице, није се, каже могао повући и остао је сакривен негде у једној кући.

Запитах га да ли би се обријао. Рече да би кад би био какав пажљив бербер. Позвали смо курира Димитрија Соковића да наоштри неку бритву. Ипак предложио сам да машином за шишање ошиша браду. Пристао је, јер га нико од грађана са брадом није могао препознати. Пошто је Димитрије ваљано обавио посао човек је рекао да се зове Михаило-Ткач, да је родом из Ужица, да је био пре рата занатлија. Замолио ме је да му омогућим одлазак на слободну територију, да се мало размрда, јер је све време од повлачења из Ужица лежао и није се кретао. Михаила упутисмо у штаб бригаде са курином, да са позадинцима ради на терену и да се опорави.

Био је 16. октобар, после подне. Радисав Зечевић понудио је да узмемо два бицикла које је нашао пред домом здравља, да се учимо возити према железничкој станици. Рекох да незнам возити бицикл. Уверавао ме како је то лако и да ће ме он научити. Нисам пристао. Он је зграбио бицикле и пошао према станици. Од правца Ваљева су се појавила шест „москитоса". Град су надлетали на великој висини. Видео сам да су енглески. Сматрао сам да се враћају са бомбардовања. Ни помислио нисам да ће теретом бомби засути град. Један је направио понирање. Бљеснуше крила у малом десном заокрету. Настаде писак бомби кроз ваздух. Нешто десно од зграде среза према тунелима и трезорима банке настадоше експлозије. Подиже се прашина. Експлозија за експлозијом захватила је део иза Соколског дома према станици, где је стајало неколико празних вагона. Град је био обасут димом и прашином. Појавио се пожар на једној згради према станици. Позвах неколико другова да спашавају становништво, које је било захваћено бомбардовањем. Наредих да се пожар помогне гасити. Позвао сам Полку Булатовић да понесе санитетски материјал. После извесног времена пошао сам према железничкој станици, где су другови гасили пожар и извлачили рањене, којих је било преко двадесет.

Према мени је дотрчала једна девојчица која ми је саопштила: „Друже један ваш војник је погинуо"!

У рату по први пут, уз тужну поворку испратили смо друга Радисава на његово последње путовање на Доварје, на градско гробље. Од њега се први опростио Душан Томовић, комесар батаљона, затим Благоје Перуновић, командант, који су о његовим врлинама изговорили ријечи које су припадале таквом човеку и борцу, које је заслужио. Ја сам говорио о његовом детињству, оданости Партији и Револуцији. Најпотресније ријечи изговорила је девојчица која је обавестила да је Радисав погинуо: „Друже почивај мирно на нашем брду Доварју. Оно је и раније примило јунаке ослободиоце као што си ти, из братске Црне Горе".

Душан Ласица

Обука бораца за борбу

Већина бораца били су млади људи, који нису служили бившу југословенску војску, па нису имали никаквог знања у руковању наоружањем и вођењу борбе. Било је и бораца који нису никад узели пушку у руке пре ступања у партизане. Па ипак, сви су се они добро борили и били изврсни стрелци, захваљујући интензивној обуци у току рата.

Најмасовније обучавање бораца извршено је после формирања бригаде и приликом веће попуне са борцима и бившег пиротског округа крајем 1944. године. Обука је извођена редовно у оквиру водова и чета. Тек пред крај рата формиран је допунски батаљон дивизије, где је организована основна обука, па су борци, после краће обуке, упућивани у бригаде дивизије.

Обуку су изводили руководиоци који су служили војску: Милован Чавић, Владе Ивановић, Михајло Ковачевић, Саво Старовлах, Перко Цувер и други, затим руководиоци који су у бригади завршили краће курсеве за десетаре и командире водова.

Основна обука била је из познавања наоружања: руковање и гађање из наоружања које је имала бригада (све врсте пушака, пушкомитраљеза, митраљеза, аутомата, пиштоља, минобацача и ручних бомби), што је због разноврсности обучавања чинило сложенијим. Но, борци су веома брзо савладали обуку из наоружања. У јединици је сваки борац знао руковати свим врстама наоружања, па је у случају потребе могао одмах заменити пушкомитраљесца или митраљесца.

Често пута је организовано такмичење у брзини расклапања и склапања пушкомитраљеза и митраљеза завезаних очију, где су постизани изванредни резултати. Појединци су за 10 до 15 секунди могли расклопити и склопити пушкомитраљез. Најбоље резултате постизали су пушкомитраљесци: Мирко Лучић, Милан Радовић, Милан Зечевић, Миливоје Ковачевић, Милорад Ненадић, Драго Јоксовић, Радован Зејак, Раде Даниловић, Бранко Влаховић, Милорад Човић, Момчило Крговић, Владислав Бутушић, Катана Шућро, Михаило Ковачевић и други, а на митраљезу „Бреда" Ристо Вуковић, Мргуд Мишовић и Милош Бајчетић, док је на минобацачу 82 мм, најбољи био Рецо Булатовић, а на лаком минобацачу Павела Крашна.

Овде је реч о борцима 1. батаљона, а тако је било у свим јединицама бригаде.

Приликом напада 1. батаљона на Брашанско брдо код Пријепоља, 22. јула 1944. године, када су потучени Немци и муслиманска милиција, заплењено је доста разног наоружања, муниције и друге опре-

ме. Међу наоружањем заплењен је и један немачки пушкомитраљез звани „брзи шарац", оружје са великом брзином дејства, највећег до тада у свету од свих врста пушкомитраљеза. Први пут батаљон је имао ово оружје, нешто компликованије у руковању од пушкомитраљеза са којим је располагала јединица. Међутим, само после неколико минута он је дејствовао из руку наших умешних и храбрих пушкомитраљезаца. Сутрадан, сви борци знали су њим да рукују.

Борци су нарочито обучавани у прецизном гађању из наоружања. Ово је захтевала и ситуација и снабдевеност муницијом. Наиме, ми нисмо имали довољно муниције да би је у борби трошили неконтролисано. Морало се водити рачуна о сваком метку, о свакој ручној бомби. Зато су се борци обучавали да хладнокрвно и тачно гађају непријатеља. Пушкомитраљесци су учили како постићи најбољи успех гађањем кратким рафалима. Борци су знали да се сигурним погоцима и са мање испаљених метака постижу већи резултати у борби од више испаљених метака неконтролисаним гађањем.

Оружје је увек било беспрекорно чисто и подмазано, па је врло ретко долазило до застоја приликом борбе. Кад није било пушчане масти за подмазивање, борци су знали да просуше чолане од оваца и говеда, па да подмазују оружје коштаном сржи, која није дозвољавала замрзавање оружја ни код већих хладноћа.

Борбена обука, сви облици дејства, извођена је закључно са четом. Борци су учили како треба изводити напад, водити одбрану приликом напада непријатеља (посебно приликом изненадног напада), како се пребацивати у нападу, изводити јуриш, како се повлачити и организовати одступницу. Посебно је, у детаље, спровођена обука о организацији и извођењу заседе, одабирање места за заседу и дејство заседе. Непријатељ би се пустио на блиско одстојање, на домет бацања ручних бомби, па би се на дати сигнал отварала ватра по непријатељској колони из свих расположивих оруђа. Тако се успевало да заседа разбије и јаче снаге непријатеља. Обично се не би чекало срећивање непријатеља и његов напад, већ би се заседа благовремено извлачила, како не би трпела губитке.

Допуна теоријским часовима била је практична обука у борби. Није било потребе стварати фиктивне процене, а пракса је свакодневно проширивала знања бораца за вођење борбе.

Напад ноћу, који је у току рата најчешће примењиван, захтевао је посебно обучавање бораца; нечујно кретање и приближавање непријатељу на одстојање бацања ручних бомби, једновремено отварање ватре свих бораца и јуриш. Код извођења напада ноћу, врло често је примењивано убацивање дела снага у непријатељски распоред, који је извођен пре напада или у току самог напада, када непријатељ открије небрањене положаје, такозване међупросторе. Дејство наших снага из позадине непријатељског распореда скоро редовно је изазивало панику у његовом распореду, што је омогућавало јединицама са фронта да постигну већи успех.

Пре сваке борбе вршена је припрема јединице и бораца. Одређивани су конкретни и прецизни задаци о поступцима и извођењу напада. Често пута одређивана је група пушкомитраљезаца за дејство на једном правцу, ради масовније ватре, што је омогућавало бољи успех.

Другарице и другови из 4. Санџачке бригаде

После сваке борбе вршена је анализа успеха. Сагледавани су пропусти јединице и појединаца, да се ти пропусти не би поновили у наредној борби.

Иницијатива старешина и бораца, што је такође био предмет обучавања, показала је у току борби добре резултате. Како јединице нису имале другу везу осим курира, било је потешкоћа за време борби кад је учествовала цела бригада. Промена ситуације наметала је самоиницијативу руководиоца, командира чете и команданата батаљона, да доносе одлуке на време, не чекајући наређење штаба бригаде, које су скоро увек биле правилне.

Јединица се понекад нашла у полуокружењу или окружењу, али никад није, претрпела-неуспех. Брза процена ситуације и иницијатива руководилаца, обученост и храброст бораца, редовно су доводили до успеха у борби. Тако је, на пример 1. батаљон септембра 1944. године био у полуокружењу на прузи између Вардишта и Мокре горе. Батаљон је дању организовао заседу на теретни воз који је, према обавештењу, требало да прође од Вишеграда за Ужице. Међутим, наишао је комбиновани воз, где је више вагона било пуно наоружаних Немаца. Развила се оштра борба, у којој су Немци направили обухват левог крила заседе, што ми нисмо приметили све док се непријатељ није појавио иза наших леђа. Истина, нису ту још биле стигле јаче снаге Немаца, али, ипак, батаљон се извукао без губитака захваљујући иницијативи руководилаца, храбрости бораца и одлучном дејству батаљона.

У току рата нисмо копали ровове нити правили утврђења, из разлога што је непријатељ располагао артиљеријом, па би то мало по-

могло и што ми нисмо, без потребе, чврсто бранили одређене положаје. Зато су, у највећој мери, кориштени природни заклони и конфигурација земљишта, за шта су борци били одлично обучени. Свака недисциплина у том погледу критикована је, а појединци су узимани и на одговорност. Било је бораца који су сматрали да није храброст ако се користи заклон, па се нису увек заклањали. То је имало за последицу рањавања или погибије појединих другова у борби.

Обезбеђење у току марша и покрета редовно је примењивано у духу спроведене обуке, па непријатељ никад није успео изненадити јединицу. Истина, за покрете и маршеве најчешће је кориштена ноћ или временске непогоде дању, које су стварале слабу видљивост.

Оцена одстојања такође је била предмет обучавања бораца. Честе борбе и пракса оспособили су борце да и од ока доста успешно цене одстојање. Често пута, провера одстојања вршена је испаљивањем светлећих метака. Пушкомитраљесци су, када се имало више муниције, у реденике и шанжере стављали сваки трећи или пети светлећи метак, па су тако могли да прате рафале својих пушкомитраљеза.

Четврта санџачка бригада, обзиром на задатке које је имала, величину територије на којој је водила борбе и јачину непријатељских снага са којима се борила, скоро непрекидно се налазила у борби или у покрету, па је мало времена остајало за обучавање и оспособљавање бораца. Но, зато је кориштено слободно време, па чак и кратки прекиди у току саме борбе, застанци на маршу, и сл. Борци су се обучавали и водили борбе, водили борбе и обучавали се.

Стражарска служба и обезбеђење за време затишја борби и одмора била је садржај обучавања бораца. Борци су обучавани у вршењу стражарске службе, патролирању и осматрању, а у патролу и на осматрање ишли су и руководиоци водова и чета. Ради веће сигурности за изненадне нападе непријатеља, борци су спавали под ратном опремом, увек спремни за борбу. Чета би се у насељеном месту размештала по водовима, а вод је, не ретко, сам прихватао борбу са непријатељем. За време одмора сваки вод и чета знали су који су њихови положаји са којих требају прихватити борбу са непријатељем у случају напада.

Обавештајна служба је, такође, нашла место у обуци бораца и руководилаца. Борци су знали како треба прикупљати податке о непријатељу за време кретања, патролирања, осматрања и у току борбе. Посебно место заузимала је обука о начину прилажења месном становништву, односу према народу, вођењу разговора са људима и прикупљању података о непријатељу. Своју јачину, па често и намере, непријатељ није увек крио (посебно домаћи издајници), како-би на тај начин испољио претњу, а изазвао страхопоштовање код народа. Прикупљени подаци су скоро увек били тачни, што је омогућавало да се код напада изабере оно место где је непријатељ најслабији и где нас не очекује. Ово и објашњава чињеницу да смо ми, упркос надмоћности непријатеља, често успевали да га тучемо и добијамо борбе. Сваки борац је знао за ову тактику, знао је да се ми, избором места напада, колико толико изједначујемо са снагама непријатеља, а, не ретко, да смо понекад бројчано и јачи.

Примењујући овакав начин дејства, НОВ Југославије је успела да се успешно бори са далеко бројно и технички јачим снагама непријатеља.

Интензиван политички рад са борцима, рад Партије и СКОЈ-а давао је позитивне резултате у стварању свесне и чврсте борбене дисциплине, храбрости и иницијативе бораца.

Стројевој обуци бораца није посвећивана посебна пажња. Међутим, борци су обучавани, колико се имало времена, како се треба постројавати јединица, престројавати, поздрављати, предавати рапорт, најосновније и о стројевом кораку.

Иако смо били одевени у разне униформе, па и цивилну одећу, поклањала се пуна пажња спољном изгледу бораца. Сваки борац настојао је, колико се то могло, да му одећа и обућа буде чиста и уредна.

Све борце је красила чвоста и беспрекорна, али свесна дисциплина, која је обезбеђивала успешно обучавање и постизање добрих резултата на уздизању бораца и борбености јединице.

Милован Чавић

Школовање кадра

Уздизању кадрова на руководеће положаје посвећивана је посебна пажња. Одржавани су курсеви и семинари на којима су изучавани војни предмети везани за дужности које су обављали. Таква два курса одржана су крајем 1944. године при штабу 37. дивизије у Новој Вароши. Посећивали су га десетари, водници, заменици командира чета и командири чета.

На курсевима су били слушаоци из Четврте и Пете санџачке бригаде и неких санџачких одреда који су се налазили на десној страни Лима. Из Треће санџачке пролетерске бригаде није било присутних (налазила се на лијевој обали Лима). На другом курсу одржаном од 25. децембра 1944. године до 15. јануара 1945. године, највећи део људства, скоро 50% био је из Четврте бригаде. Четврта бригада је већ тада била стара бригада, са ратним искуством од године и више дана и бројно је била најјача.

У Војноисторијском институту чувају се наредбе о формирању ових курсева. Прва Наредба је број 100 од 18. XI 1944. године. Друга број 108 од 24. XII 1944. год. Наредбама је прецизно регулисано ко су старешине курсева, наставници, радно време, обедовање, учење итд. Изучавали су се предмети: ратна служба, фортификација (пољско утврђивање), настава гађања из пешадијског наоружања, ратна администрација, читање карата, правило службе (стражарска служба), уредба о војној дисциплини, служба везе (извиђање), пешадијско егзерцирно правило (стројева обука) и наоружање наше војске.

Курс је организован на принципу чете. Чета се делила на три вода, водови на три десетине. Живот на курсу се одвијао по мирнодопским правилима. Сваког дана се писала заповест, којом је одређиван дежурни курса, редари по собама (два у сваком воду), који су се старали о реду и чистоћи. У наредбама се негде помиње руководилац курса, а негде надзорник курса. Надзорник курса био је потпуковник Раде Кнежевић, његов заменик мајор Чедомир Друловић. У исто време они су били и наставници. Поред њих наставници су још били капетан Љубо Радосављевић, поручник Радоман Перуничић и поручник Владо Ивановић. Политичку наставу је предавао потпуковник Велибор Љујић, комесар дивизије.

И док су према Прибоју и Горажду тукли топови и трештали митраљези ми смо ту, на домаку положаја, живели скоро, касарнским животом, изучавали предмете које од нас нико до тада није изучавао. За врло кратко време, 25 дана, требало је оволико предмета савладати и на крају полагати испит. Тешко је било привикнути се на тај „мирнодопски" начин живота. Чинило нам се да потпуковник Раде Кне-

жевић, на своју руку, тражи од нас толику дисциплину. На једном састанку пожалили смо се комесару дивизије Велибору Љујићу. Међутим, он је рекао да је то ипак мало, да треба од нас тражити још чвршћу дисциплину. То су од нас тражили наш народ и наша борба. Тешко нам је падало устајање по команди и легање. Најтеже је било за одређено време завршити јело. Не могу да се сетим колико је то време било. Сећам се да ни половина није могла стићи појести цео ручак или вечеру када би потпуковник Кнежевић командовао „дижи се." Неколико пута сам парченце меса стрпао у џеп и касније га појео. То је радила и половина других.

Сећам се да нам је Раде Кнежевић поред осталих предмета предавао и наставу гађања. За извођење ове обуке водио нас је поред Нове Вароши, код цркве. Ту нам је показивао како се при гађању врши претицање, како се гађају непокретни циљеви. Насупрот нас била је цеста. Пролазили су сељаци у град на пијац. Неки су ишли пешке, неки на коњима или са запрежним колима. Он нам је показивао како те циљеве треба гађати. Ми смо се загледали у девојке које су пролазиле цестом и нисмо пратили пажљиво наставу. Кад је то приметио командовао је: „налево-круг", „Е сад", каже, „гледајте тамо горе у брдо." Дозвољавао је да се насмејемо и нашалимо. Питали смо што нас је окренуо супротно од цесте. Он је говорио да тада треба да учимо, постаћемо официри, носити еполете и звездице и кад то будемо постигли на сваку звездицу можемо имати по једну девојку. Нико од нас није веровао да ће се носити еполете. Нисмо знали ни како изгледају. Сматрали смо да капиталистички официри носе еполете. Ми имамо прописано какве чинове носимо на рукавима и реверима од блузе.

Егзерцирно правило предавао нам је поручник Радоман Перуничић. Чим би пошли од Дома ван града он би командовао: „Песма". Неки Јеловац, родом из Бобова, дошао је био из Пете бригаде, започињао би песму:

„Пријепоље-Прибој паде — А шта чекаш Вишеграде

Или чекаш да се бориш, ил' у ватри да изгориш?"

Песма се чула до Бистрице.

Неколико пута смо ноћу правили узбуну, у склопу обуке. Два пута су нас напале банде Вука Калајита. Све су то били стари борци који су се лако и бр^о укључивали у борбу и успешно одбијали нападе. Главни испитивачи на испиту били су другови Раде Кнежевић, Љубо Раосављевић и Радоман Перуничић. Предмете смо већином иолагали теоријски. Полагало се пред комисијом. Питања су била исписана на цедуљицама. Слушаоци су извлачили питања и после краће припреме одговарали. Најтеже је било полагати егзерцирно правило и расклапање и склапање наоружања. Та два предмета смо полагали практично. За егзерцирно правило било је потребно да се постројавања и престројавања врше десетином и водом. Често се није знало коме је било теже, ономе који командује или онима који су команде морали да извршавају. Мала погрешка у командовању изазивала је целу пометњу у строју. Неки нису знали шта треба да раде. На команду: „Строј с' у лево-полу лево, напред марш". Неки би се окренули лево и стали, неки полу-лево и продужили напред. Долазило је до смешних сцена: гурања, губљења свога места и слично. Наставник,

Богдан Гледовић са мајкама народних хероја: Сара Кнежевић, мајка Владимира Кнежевића-Волође, Софија Јакић, мајка Велимира Јакића и мајка Љуба Меденице (с лева на десно)

поручник Радоман Перуничић, би оштро и брзо реаговао. Код описа наоружања било је најтеже, јер је у одређеном року требало расклопити и склопити пушкомитраљез италијанске производње, „Бреду,,. Ко то није постигао сматрало се да није савладао обуку из наоружања, без обзира што је знао да га правилно склопи и расклопи.

По обављеним испитима сваком полазнику курса писана је карактеристика и слат предлог у јединицу коју дужност може да обавља. Успех се оцењивао са „добар,,, „врло добар,,, и „одличан,,. Према тим успесима давани су предлози за дужности од водника вода до команданта батаљона. Неки су према тим предлозима и добили дужности, неке су штабови постављали према потреби и упражњеним местима.

На крају је одржана и мала свечаност, на којој је говорио Раде Кнежевић. Истакао је, отприлике, да тада одлазимо у јединице, да се не смемо осрамотити, да смо пуни војничког знања. Од нас се очекивало да покажемо и другима војничку вештину. „Бићете командири, постати официри, развијаћете се као старешине и командовати крупним јединицама у нашој војсци. Можда ће неки од вас постати команданти бригада, дивизија па чак и армија". Многи смо се на то насмејали, а неки су рекли: „како ви предвиђате рат се неће завршити за више година". „Рат ће се брзо завршити", одговорио је Раде, „ви ћете се и у миру развијати".

По завршеном курсу послати смо у своје јединице. Слушаоци из Чртврте бригаде пошли су преко Бистрице, Пријепоља, Јабуке за Пљевља. У Пљевљима се налазио штаб Четврте бригаде. Ту смо сазнали да су први и трећи батаљон пошли за Гацко, по оружје. Из Пљеваља сам пошао за Ковач. Тамо су се налазили позадински органи Трећег батаљона. По повратку у батаљон командант батаљона Владо Лечић ме је поставио за водника извиђачког вода.

Шилош Вујичић

5.

Снабдевање бригаде

Немачки окупатор и домаћи издајници, у зимској офанзиви која је трајала цео децембар 1943. године, развили су снажна дејства против јединица Народноослободилачке војске у Санџаку. На територији којом је овладао непријатељ, народ је претрпео велике жртве и страдања. Већи део становништва се, и поред велике хладноће, склањао у планине, пећине, кањоне река.

Као и у ранијим офанзивама непријатељ је побио многе становнике које је затекао у својим домовима, попалио на десетине села и уништио ионако оскудна материјална добра. Иза себе свуда је оставио пустош. Дакле у врло неподобним условима следило је формирање 4. Санџачке НОУ бригаде.

Снабдевање храном, одећом и обућом био је један од најтежих задатака снабдевачких органа. Утолико пре што у прво време бригада није имала формацијски орган за снабдевање и санитетско збрињавање. У материјалном обезбеђењу бригада се ослањала на позадинске војно-територијалне органе. То се неповољно одражавало на обезбеђење јединица.

Од позадинских органа у бригади су били: интендант и заменик интенданта бригаде, интенданти батаљона и санитетски референти у бригади и батаљонима, са потребним бројем људства и преносних средстава. По потреби, интендантуре батаљона су ојачаване са борцима и средствима. У четама су били економи. Њихова дужност је била да на својој територији обезбеђују материјалне потребе за војску, на начин како је прописан од стране интендантуре јединице на чијој се територији налазила дотична команда. Треба истаћи да су саме јединице предузимале мере сопственог материјалног обезбеђења. За тадашње услове то је веома добро функционисало.

Интендантска служба била је задужена и за снабдевање и одржавање техничке опреме. Средином 1944. године из надлежности интендантске службе издвојено је снабдевање наоружањем и муницијом, мада су многе интендантуре и даље обављале ове послове у недостатку органа техничке службе.

Брига за рањенике била је брига свих, од команданта до последњег борца. Она се испољавала у преношењу, лечењу, смештају, исхрани, транспорту и обезбеђењу што повољнијих услова лечења.

При формирању бригаде њено снабдевање било је ослоњено на Команду подручја, команде места и народноослободилачке одборе. Ови органи требали су да се брину о снабдевању јединица, збрињавању рањеника и болесника, мобилизацији нових бораца, одржавању реда и безбедности на слободној територији, као и онемогућавања

шпијунаже и диверзаната. Због тога у бригади органи за снабдевање нису били оспособљени за самостално обезбеђивање јединица. Офанзивна дејства брзо су следила.

Наравно, исхрана људства је била болна тачка. Поред осталог и због тога што су борбе вођене на релативно малом и крајње пасивном простору, на коме су раније и у то време и наше, релативно бројне јединице, изводиле борбена дејства. Храна не само да је била једнолична, него је често није ни било. Хлеб је прављен од брашна које се добијало од сувих крушака, а најчешће је коришћен јечмени и зобни качамак. Оскудевало се у одећп обући, санитетском и другом материјалу. Температура се понекад спуштала и до минус 30 степени. Морало се бринути да не дође до смрзавања. Патролама и стражарима, према могућностима, обезбеђивани су шињели и топла одећа. Поред тога, сваком борцу је објашњавано како да се понаша у условима сурове хладноће и спречи смрзавање појединих делова тела. Превентивне мере су доприносиле да се борбени строј бригаде не прореди.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 96
22-^111-1944

ШТАБУ III, IV, V И VIII БРИГАДЕ ОВЕ ДИВИЗИ.ТЕ[1]

У току 21 и 22 ов. мј. непријатељ је мањим дијеловима избио у Нову Варош а са око 7 тенкова и 50 камиона на Бистрицу, гдје врши оправку моста на комуникацији Пријепоље — Прибој. Даље намјере непријатеља нису нам тачно познате.

Наша дивизија ће се у току 22/23 и 23 т. мј. пребацити са двјема бригадама на просторију Јабланица — Увац, а двије бригаде ће остати на просторији између комуникације Бистрица — Кокин Брод и Увац.[a]

I дивизија ће се у току 23 ов. мј. пребацити на просторију Борова Глава — Доброселица, 24 т. мј. ће вјероватно напасти на положаје Палисад — Чајетина и вршиће даље операције у правцу пруге Шарган — Ужице.

НАРЕЂУЈЕМО:

— VIII црногорска бригада ће у току ноћи извршити прелаз Увца, очистити просторију Штрпци — Бијела Брда и у току 23 т. мј. до подне смјестиће се на просторији Цигла (к. 918) — Шанац — Брезо-

ппп

Снабдевање бригаде у току првих месеци 1944. године било је повезано са великим тешкоћама. Руководство бригаде је предузимало и партијско-политичке мере објашњавања за ублажавања тешкоћа у снабдевању храном, одећом и обућом, збрињавању болесних и рањених. Велике бриге снабдевачима представљао је недостатак одеће, а нарочито обуће. У одевању бораца је владало велико шаренило. Коришћени су одевни предмети домаће израде, одећа заплењена од окупатора, односно одећа добијена од савезника. Од обуће најчешће су коришћени опанци од коже, који нису довољно штитили од хладноће и смрзавања. Посебан проблем је био помањкање муниције за јединице, јер, ратни плен је био, дуже време, једини извор снабдевања муницијом и наоружањем.

У тој суровој ратној ситуацији оскудевало се углавном у свему. Народ је одвајао од себе да би својим борцима што више помогао. То је био израз поверења у њихове снаге и свести да се, и у крајње неповољним условима, може водити успешна борба против сваког непријатеља.

Јединице бригаде су морали да воде рачуна и о народу, о његовим нужним потребама. Владала је висока одговорност за начин ко-

вац — Голеш (к. 1014). Затварање и извиђање правац Прибој — Вишеград и обратно. Рушиће комуникацију жел. станица Увац — Вишеград. Извидиће и испитати снаге непријатеља на сектору Добрун — Вардиште и Мокра Гора.

— III санџачка бригада ће у току 23 т. мј. до 12 часова избити на просторију Горња Јабланица •—• Лиска — Доња Јабланица. Ухватиће везу са VIII бригадом и десно са I дивизијом.[3] Извиђаће и испитати непријатеља правцем Семегњево и на сектору Вардиште — Мокра Гора. Командант дивизије ће се кретати са III бригадом и Штаб III бригаде ће га извјестити о тачном времену када ће они кренути са садањег мјеста.[4]

— IV санџачка бригада ће се по пријему наређења смјестити на просторији Китоња — Козомор — Каменица — Вранеша, са задатком затварања правца од комуникације Бистрица — Кокин Брод и извиђања у правцу Бање.

— V санџачка бригада заједно са дивизијском болницом смјестиће се на просторију Радоиња, по пријему наређења.

— У случају напада на сектор IV бригаде, она ће се повлачити под јачим притиском у правцу Радоиње смјештајући се према ситуацији на просторији сјеверно од Увца — Сеништа — Негбина, затварајући правац од Кокина Брода.

Штаб IV бригаде ће узети под команду дивизиску извиђачку чету и свој извиђачки вод којима ће организовати извиђање у правцу комуникације Прибој — Кокин Брод.

ришћења материјалних извора. Из тога су произилазиле обавезе и права снабдевачких органа. На истој територији, у истом временском периоду, коришћењем месних извора могао је да руководи само један снабдевачки орган. Зависно од економске моћи територије, интендант је користио месне изворе утврђеним редом.

Материјално збрињавање јединица захтевало је и много храбрости, умешности и организаторских способности. Њен основни допринос у снабдевању јединица бригаде дали су интенданти и економи. Међу овим треба истаћи Мухарема Тирака, Момчила Бојовића, Радисава Зечевића, Данила Зековића, Асима Међедовића, Уроша Свркоту, Милана Каровића, Радомира Ћоловића, Јокана Смоловића и друге. Они су веома предано и зналачки обављали своје дужности. Сналажљивост ових другова народ је и у песмама опевао. Они су први устајали, а последњи легали.

Смајо Твртковић

— Политички комесар и начелник Штаба дивизије ће у току 23. до подне доћи у Радоињу, гдје ће се и задржати са IV и V бригадом. Штаб IV бригаде нека дође такођер у Радоињу, гдје ће ухватити везу са комесаром и начелником ове дивизије.

— Командант дивизије ће одржавати везу са комесаром дивизије помоћу радио-станице IV бригаде. Везу ћемо одржавати што чешће и уговарати је према потреби.

— Хируршка екипа нека се креће са IV санџачком бригадом.

— Пионирско одјељење прикључиће се III санџачкој бригади.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
п.пуковник,
Мило Јовићевић

Командант — п.пуковник,
Жарко С. Видовић

Начелник — п.пуковник,
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 38—3, к. 1253.

[2] Према наређењу Штаба дивизије, документ у архиви ВИИ под рег. бр. 37/3, к. 1253, јединице су се пребациле 21/22 августа на десну страну Лима између Бистрице и Прибоја.

[3] О дејствима ове дивизије на Златибору и према Ужицу види књ. 11, док. бр. 28, 43. 53 и 66 .

[4] Види док. бр. 239.

Извесићу кад мина падне у казан

Крајем фебруара 1945. водиле су се борбе за ослобођење Горажда. Вече. У село Бећке, кухиња 2. чете, 5. батаљона, IV. санџачке бригаде. Чета на положају, поред Дрине, на путу Горажде — Фоча, у непосредној близини првих кућа у Горажду. Младеновић Борисав — Бора, економ чете, саопштио је куварима устајање у један час после поноћи. Храна за борце на положају морала се разделити пре свануће. У току дана кретање је врло опасно. Чета је изложена непријатељским снајперима.

У један час по поноћи вода се загревала да би се скувао качамак. Густ дим уздизао се из оџаклије. Немачка посада бацача га је приметила. Отпочела је жестоко да туче терен око кухиње. На руку им је ишла ведра ноћ и месечина. Кувари су се узнемирили. Брашно је већ било стављено у казан. Ватра је морала и даље да се ложи. Ситуација је била врло тешка. Немци су упорно тукли око зграде. Устао сам и ја. Економ Бора је био поред кувара. У једном тренутку кувари су почели да се колебају и удаљују од казана. Претила је опасност да качамак изгори, да борци на положају остану без хране. Бора, економ чете, стао је на излазна врата кухиње. Репетирао је карабин и строго наредио куварима да кувају качамак. ,,Кад мина падне у казан известићу командира чете и борце да је и качамак погинуо" рекао је.

Када је ватра утихнула и нестало дима, престала је и паљба немачких бацача. Вероватно су мислили да су погодили циљ. Качамак је подељен на два дела, у два шаторска крила, повезан и припремљен за утовар на кобилу. Божа, кувар, био је коњоводац. Пошао је у шталу по кобилу. Вратир се и кроз плач рекао економу да је мина пала у шталу И убила кобилу. Бора му је рекао: „Ајде не слини, кад би наши другови, после сваке борбе плакали, од победе не би било ништа. Качамак подели на четири дела. Сваки кувар на раме по један део — правац за мном, ускоро свиће". До тада сам завидео куварима. Тада сам схватио да је њима много теже и да могу погинути и као кувари.

Никола Живковић,
(2. чета 5. батаљона)

Јечмени хлеб

У првој половини јануара 1944. године прва чета 1. бат. 4. санџачке бригаде налазила се у селу Орљи, као предстража батаљона који је био у селу Трновицама. Село је било јако сиромашно, а давало је храну за наше борце. Тако смо неколико дана, узастопно, јели само овсену супу (скроб), без хлеба и соли. Жито је било крупно самлевено. Морали смо цедити кроз зубе крупне мекиње овса. Није било услова да се храна побољша.

У селима Глисница и Брвеница налазили су се четници. Делила нас је р. Ћехотина.

Нову православну 1944. годину четници су богато славили. Храну су пљачкали од народа, добијали су и сва потребна средства и од Немаца, који су се налазили у Пљевљима.

Истог дана дознали смо да се у Брвеници, у воденици Милоша Чоловића, међу веће количине жита за четнике. Радојица Лаковић и ја договорили смо се да у току ноћи пођемо тамо по брашно, без знања јединице и командира чете Милована Чавића.

Пошли смо код Милана Гардовића, из Орље, да нам обезбеди товарне коње. Рекао нам је да у селу имају само два коња. Договорили смо се где да нас чека и да о томе не говори никоме.

Кад је пала ноћ изашли смо из куће у којој је била смештена чета. Стражару смо рекли да идемо у патролу. На изласку из села чекао нас је Милан Гардовић са осамареним коњима. Узјахали смо их и кренули пут Брвенице.

Био је велики снег. Изван пута се није могло ићи, на делу пута према р. Ћехотини пртина је била слаба, јер су мештани ретко прелаизили са једне на другу страну воде. Коњи су тонули у снег. Морали смо наставити пут пешице.

Ноћ је била јако хладна и видна. Било је ведро, месец је сијао. Да су четници обраћали пажњу на овај пут сигурно би нас приметили и са удаљености преко 500 метара. Међутим, није их било. Повукли су се дубље у село ради прославе. То смо и претпостављали. Нису се вратили у овај рејон ни наредне ноћи.

Доласком на р. Ћехотину опет смо узјахали коње. Воду, која није била дубока, прешли смо на сеоском газу. Према воденици, дуж косе, водила нас је добра пртина. Пушке смо држали у руци, спуштене поред самара на коњима. Због тешког пута путовали смо скоро сат времена.

Воденица Милоша Чоловића налазила се на једном потоку, изван насеља, на десној обали р. Ћехотине, удаљена од ње 300 до 400 метара. Његова кућа била је нешто даље, испод брда Чабар.

Кад смо стигли до воденице Лаковић је држао коње и остао на стражи. Ја сам пошао у воденицу. Он није могао, јер га је воденичар познавао.

Пришао сам до врата воденице са отшрафљеном бомбом и кратко ослушнуо. Чуо се само жубор воде и уједначено лупкање чекетала на воденици. Погледао сам кроз шупљину дрвених врата и видео воденичара како лежи поред добро наложене ватре. Четника није било унутра. Због петокраке скинуо сам титовку и ставио у џеп, да воденичар не би знао да смо партизани. Куцнуо сам неколико пута на врата. Воденичар их је отворио видно узнемирен.

— Има ли кога унутра? — питао сам.

—- Нема — одговорио је.

— Да ли је самлевено жито? Послао нас је командант да терамо — наставио сам причу не дајући му времена да размишља.

— Није све, — рече.

— Дај за сада — кажем — да натоваримо два коња која смо довели.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Пов. бр. 62
29 јуна 1944

ШТАБУ III И IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

1. Задњих дана је непријатељ на сектору Пријепоље — Пљевља неактиван. Главне непријатељске снаге дејствују јаче на сектору Бијело Поље, гдје се воде жестоке борбе.

2. Ноћу 29/30 т.мј. јединице V Дивизије извршиће напад на сектору Јабука — Коловрат — Миоска, док ће наетојати са двама батаљонима да дејствују на десној обали Лима код Ивања.

3. III Санџачка бригада ће вечерас са два батаљона извршити напад на сектору Сељашница — Пријепоље, настојећи да непријатељу зада што више удараца, ангажујући та два батаљона у жешћу борбу.

Са остала два батаљона држаће садање положаје. Засједе на цести Пријепоље — Прибој морају увијек бити.

Штаб III Бригаде најхитније ће детаљно испитати и прикупити податке о непријатељу на десној обали Лима на сектору Пријепоље — Бистрица. Ти подаци морају бити тачни: које положаје непријатељ држи поименично, које су ту непријатељске снаге и наоружање. Понаособ подаци о самој Бистрици и мосту код Бистрице. Савесно и детаљно испитати газове на Лиму на одговарајућем сектору. Тачно на-

Воденичар није посумњао у ову причу. Узео сам коње и привео их пред воденицу. Вредно је товарио брашно. Придржавао сам вреће да се не преврну са самаром док их је он везивао.

На крају, захвалих му се на услузи за утоварено брашно. Остао је стојећи пред воденицом, зачуђен због моје захвалности. Знао је, сигурно, да би четници у овакој прилици псовали и викали. Не би се захваљивали.

Били смо опрезни приликом повратка до јединице. Нисмо имали проблема.

Кад смо стигли у чету чекао нас је будан командир чете Чавић. Бринуо је што смо се дуго задржали у патроли.

Радосни због успеха, испричали смо му где смо били. Био је љут, али нас није грдио. Наредио је да се брашно отера у Трновице и преда интенданту батаљона, да би се умесио хлеб. Тражили смо да један товар остане за чету, а други, да отерамо батаљону. Није се сложио. Одредили смо два друга који су одмах пошли у Трновице.

Већ сутрадан, за ручак, добили смо врућ јечмен хлеб. За све борце била је то права посластица.

значити колико је дубок Лим на појединим газовима, односно мјестима гдје је сада најплићи.

За сада не вршити пребацивање ниједнога батаљона преко Лима.

4. IV Санџачка бригада ће испитати детаљно сектор од Бистрице до Рудога закључно: прикупити податке о непријатељу на томе сектору, као и о газовима на сектору Бистрица — Прибој посебно и Прибој — Рудо посебно. Такође навести тачно колико је Лим дубок на најплићим мјестима и на којим.

Штаб IV Бригаде ће ставити одмах на расположење начелнику Интендантуре ове дивизије, односно његовим органима, један батаљон за прикупљање жита.

5. Штаб III и IV Бригаде ће податке тражене под тачком 3) и 4) најхитније доставити овоме Штабу, као и своје мишљење на којим мјестима је најзгодније извршити прелаз преко Лима, односно којим прелазом би јединице најзгодније могле да дејствују непријатељу у леђа, који се налази на десној обали Лима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,
Мило Јовићевић

Командант, п.пуковник,
Жарко С. **Видовић**

(М. П.)

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 16—3, к. 1253.

Кад је тог дана и команда батаљона добила за ручак леп, јечмен хлеб, командант батаљона Владо Лечић се интересовао одакле је брашно. Знао је да на нашем терену има само овсеног брашна. Интендант батаљона, Радисав Зечевић, рекао му је да је брашно запленила прва чета и послала батаљону. Командант батаљона је тражио од командира прве чете објашњење где и како је брашно заплењено.

Командир чете послао је мене у штаб батаљона да објасним како смо га запленили.

Отишао сам у штаб батаљона нерасположен. Више због пешачења од Орље до Трновице (био сам уморан од пута претходне ноћи), него због самовољног одласка у Брвеницу.

Штаб батаљона био је на окупу. Јавио сам се. Пошто ми је понуђено да седнем, испричао сам целу причу. На крају сам рекао да више нисмо могли јести само овсену супу.

Разумни командант Лечић је тихим гласом рекао: „Нисте то смели чинити. Отишли сте сами. Могли сте погинути."

То смо поштовали до краја рата.

Б. Зечевић

На Мишјаку и код Ивањице

Као борац 1. чете 4. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде први борбени окршај доживео сам на брду Мишјак код Горажда. У тој борби био сам рањен. Пре напада, партизански курири Славко Ћирић и Жика Соколовић донели су нам наређење да кренемо у напад на немачке бункере, који су се налазили на брду Мишјак. Маријан Ковачевић, који је био командант нашег батаљона, прикупио је батаљон. Затим је стао на чело стрељачког строја и повео нас према Мишјаку. Био је велики мраз и доста дубок снег. Опрезно смо се приближавали брду, очекујући да нас сваког часа Немци нападну. Међутим, попели смо се на врх брда, а од Немаца ни трага.

Када на овом брдашцу нисмо приметили Немце, наређено нам је да се вратимо назад. Вратили смо се и у подножју, знатно више удесно, поново се распоредили у стрелце. Пели смо се уз брдо. Наједном, нашли смо се непосредно испод једног немачког бункера. Застали смо. Затим је издато наређење да се на тој линији укопамо. Снег је био, чини ми се, већи од метра. Укопавали смо се али до земље нисмо дошли. Направили смо само дубоке заклоне.

У то време био сам помоћник митраљесца. Митраљезац је био Гаврило Марковић, из околине Крушевца. Други помоћник био је неки Босанац, чијег се имена не сећам. Када смо се нашли испод бункера завладала је мртва тишина. Но, убрзо Немци су нас приметили. Изненада, над нашим главама почеше да зврје и лете светлећи меци. Меци су нас пребацивали. Подвукли смо се испод бункера. Али сви нису тако добро подишли под немачке бункере. Са више страна чуло се јаукање и повици. „Јао моја нога; јао моја рука!" Одједном сам осетио неку топлину у нози. Митраљезац ми је наредио да се рокирам више удесно. Док смо се померали Босанац, други помоћник је погинуо. Пре пребацивања подигао је главу, па га је метак закачио. Покушао сам да пређем до њега, али нешто ме је лупило по глави. Пао сам у снег. Тада су ми пришли у помоћ Жика Голубовић и Ђока Петровић, болничари наше чете. Ухватили су ме за ногу и одвукли даље од бункера. Сишли смо у подножје. Ту су ме превили. Један ме је водник питао: „Друже, да ли знаш где треба да идеш даље?" Одговорих да не знам. Један борац из околине Пирота понудио се да ми буде пратилац. Пођосмо према позадини.

Убрзо стигли смо у једну увалу. Тамо се налазило превијалиште. Ту су биле две болничарке, Милка и Ружа. Стали смо да се одморимо. Нога ми је још увек била топла. Нисам знао о чему се ради. Више сам мислио на повреду главе. Након превијања главе болничарке ми рекоше да рана није опасна, да сам лакше рањен, да могу да пођем у

правцу бригадног превијалишта. Међутим, кад сам покушао да устанем осетио сам јаке болове у нози. Рекао сам то болничаркама. Погледале су ногу и виделе да сам рањен. Покушале су да ме превију. Нису могле да ми скину опанке. Исекле су их заједно са чарапама.

После превијања ноге другови направише носила. Ставише ме на њих. Једва су ме носили, више пута спуштали на снег и одмарали се. Било је још рањеника. Неки су се кретали, а друге су носили. Тако дођосмо до реке Дрине. Ту је умро један рањеник. Имао је велику рану на грудима. Нисмо могли одмах да пређемо реку. Немци су тукли са свих страна. Чекали смо да падне ноћ. Најзад смо прешли преко Дрине. Мене и још неке рањенике ставили су на санке. Тако сам стигао у Пљевља, у партизанску болницу. Мој батаљон је оетао да води борбе на Дрини.

У болници су нас лепо пазили и настојали да нас што пре оспособе, како бисмо се вратили на фронт. Када сам мало прездравио кренуо сам на положај. У јединицу сам стигао када је већ водила борбе испред Сарајева. Ту су нам највећу опасност представљали оклопни возови. Ипак, нису нас могли зауставити у надирању према Сарајеву.

*

Још један догађај ми је остао дубоко у сећању. Било је то код Ивањице. Тада сам се налазио на лечењу у болници у Ивањици. Био сам залечен. Требало је да се придружим мојој чети. У то време она се налазила на једном брду изнад Ивањице. Предвече су ми дали неке цокуле и наредили да пођем у чету. Кренуо сам горе, али на брду нисам нашао чету. Она је у међувремену сишла у град. Мимоишао сам се с друговима. Рана на нози није била потпуно зарасла. Цокуле су биле тесне и тешке. Почела је да ме боли нога. Нисам знао шта да радим. Сео сам на пањ да се мало одморим. Већ је била ноћ. Појавио се месец, снег се беласао попут бисера. Испред мене је био неки мост. Одједном приметио сам неке сенке по води. Окренух се и угледах две људске прилике. Кретале су се према мени. Уплашио сам се. Знао сам да се у околини крећу разбијене групице четника. Приближивши се, приметише ме. Засташе и упиташе — „Ко је тамо?"

— Сељак! — одговорих.
— Сачекај нас! — рекоше.

Схватио сам да то нису наши другови. Брзо сам пребацио пушку на леђа и почео да бежим. Почеше да фијучу меци изнад моје главе. Бежао сам и даље. Иза мене поче да штекће пушкомитраљез. Зрна падаху око мојих ногу, снег је прштао на све стране. На моју срећу ниједан метак ме није погодио. У правцу у којему сам бежао налазила се једна партизанска јединица. Кад сам дошао до својих и рекао да су четници пуцали на мене, неколико бораца отворило је ватру према њима. Нешто касније прикључио сам се својој чети.

Радослав Николић

На маршу дугом преко 200 километара

Крајем 1944 године и у првој половини јануара 1945. год., јединице 37. дивизије чистиле су Санџак од последњих снага непријатеља. Ослобођењем појединих вароши јављали су се нови борци у јединице. Бројно стање дивизије нарастало је из дана у дан. У данонoћним борбама заплењивано је наоружање и друга војничка опрема, па су се нови борци наоружавали и одмах ступали у борбу.

12. јануара 1945. године ослобођен је Прибој. Тиме је цео Санџак био слободан. Дивизија је наставила дејства према Сарајеву, на плану коначног ослобођења земље.

Крајем новембра и почетком децембра 1944. године дивизија је попуњена са више хиљада бораца из Србије. Били су то, углавном младићи из Пирота и шире околине. За овако велики број бораца није било довољно наоружања и опреме. У то време у ослобођеном Гацку налазио се Штаб 2. корпуса и база за снабдевање његових јединица, где је било доста наоружања и опреме.

Штаб 37. дивизије одлучио је да ту упути један батаљон по наоружање и опрему. За овај задатак Штаб 4. санџачке бригаде одредио је свој 1. батаљпн, ојачан деловима 3. батаљона. На пут је кренуло преко 1.000 бораца, са замеником команданта бригаде, Радоицом Секулићем. Већину јединице чинили су млади борци, Пироћанци, који нису били довољно спремни за дуго маршевање по великом снегу и беспућу планинског терена.

1. батаљон био је размештен по селима у ширем рејону Бољанића када је добио наређење за одлазак у Гацко.

Припреме за марш биле су кратке и непотпуне, због сиромашности терена са намирницама и отежаног снабдевања у зимским условима. Батаљону је био обезбеђен потребан број коња, натоварених храном за борце и кухињским прибором. Потерано је неколико волова за клање. На путу се није могло очекивати редовно снабдевање месом,

Покрет је извршен 22. јануара изјутра, под врло тешким временским условима. Хладноћа је достизала и до минус 20 степени. Снег је био већи од једног метра, снежни наноси и сметови на појединим деоницама пута износили су преко 5 метара. Терен којим се батаљон кретао био је тешко проходан и у најбољим временским условима (Пивска планина, Дурмитор, Лебршник и Волујак, са преласком реке Таре и Пиве), Снег је непрекидно падао. На појединим местима колона је маршевала на висинама преко 1,500 метара. Наилазило се на

непредвиђене и несавладиве препреке (наноси снега и успони преко 30 степени). Вребале су опасноети од великих лавина, завејавања колоне јаким олујама и смрзавања бораца.

Маршевање до Гацка трајало је 8 дана. Батаљон је ишао следећом марш-рутом: Бољанићи — Буковица — с. Ковачевићи — с. Викоч (са преласком р. Ћехотине) — с. Куново — *с.* Јечмишта — с. Челебићи — с. Бријег — с. Поља Црквичка код Таре — Рудине — с. Никовићи — с. Пишће — Крстац — Равно — с. Стабна — с. Автовац — Гацко. Дужина пута износила је нешто више од 100 километара.

Батаљон је коначио у с. Јечмиштима надомак Челебића. Одмарао се два дана у рејону Челебића и затим коначио у -још неколико раштрканих села: Никовићима, Пишћу, Стабни и Автовцу.

Од Бољанића до Викоча колона се кретала доста споро, али је овај део пута прешла без већих тешкоћа. Пут од Викоча до Челебића савладан је врло тешко. Због великог снега и успона коњи и волови су тонули у снег и заглављивали се. Пртине није било. И оно мало прогаженог снега мећава је брзо завејавала. Колона се кретала корак по корак. Борци су морали правити пртину за коње и волове да не би остали у путу, узимали су на себе товаре са коња и извлачили заглављене животиње.

Савлађујући овај део пута већи део бораца био је јако исцрпљен. Многи борци су већ искидали и иначе слабе опанке, па су остали боси. Због тога је батаљон остао два дана у рејону Челебића, ради одмора и припреме за даљи марш.

Коње и волове нисмо могли даље водити. Коње смо дали јединици КНОЈ-а која се затекла у овом рејону. Волове смо поклали, а месо скували и поделили борцима за пут. Мештани су прикупљали обућу за борце и помагали им да направе нешто опанака од сирове коже закланих волова. Неколико сирових кожа заменили смо са сељацима за суве и направили више пари добрих опанака. На тај начин, сваки борац имао је пристојну обућу.

После одмора од два дана, товар који су носили коњи поделили смо борцима и тако, оптерећенији, наставили пут.

Марш од Челебића до с. Поља Црквичких, са преласком р. Таре, био је лакши. Није било успона. Спуштали смо се низ кањон ка Тари.

Од с. Поља Црквичких до с. Никовићи пут нас је водио падинама Пивске планине преко Рудина. Опет смо морали савлађивати успон, велики снег и олују. Излазак на Рудине био је спор, дуг као вечност. На челу колоне смењивали су се издржљивији борци, правећи пртину. Пут се савлађивао стопу по стопу. Мећава је брзо завејавала тешко пробијени снег. Један број бораца осећао је замор. Младим борцима сметале су дугачке вунене кабанице. Појединци би стали ногом на крају дугачке кабанице и заглавили се у дубоком снегу. Почело је осипање колоне. Слабији борци нису могли ићи даље. Оставити их у снегу на великом невремену за њих је значило сигурну смрт. Јачи и издржљивији другови су их извлачили, придржавали, вукли и гурали све док нисмо савладали успон. После су, ипак, лагано ишли

На заравни Рудина наишли смо на колибу, наложили ватру и сместили неколико најисцрпљенијих бораца.

Батаљон је у Никовиће стигао предвече. Колона је путовала цео дан. Мештани овог села дочекали су нас изванредно. После изречене добродошлице по народном обичају, упутили су нам прекор како смо смели по таквом невремену поћи преко планина. Иако нас нису оче-

кивали брзо смо били распоређени по кућама на коначиште. Сви смо добили добру вечеру код гостопримљивих домаћина, мада је село било доста сиромашно са храном. Поједини борци су причали да су им укућани дали своју вечеру, а они те ноћи нису јели ништа. У току ноћи просушили смо одећу и обућу, наспавали се и добро одморили.

По нашем доласку неколико мештана упутило се по наше борце у колиби. Понели су им храну и нешто суве одеће. Нашли су их доста окрепљене поред добре ватре. Пошто су вечерали довели су их у село. Ипак, сутрадан, нису наставили пут. Остали су овде до нашег повратка.

Од Никовића до с. Пишће батаљон је маршевао преко с. Трсе. Овде нас је чекао ручак од топлог јела. То је био први дан од поласка да смо имали топли оброк. Из Никовића, у заједници са органима власти, организовали смо упућивање коначара путем којим смо ишли. Били су то омладинци и омладинке који су ишли пре нас и најављивали наш долазак. До тада смо обично путовали ненајављени. Иначе, у току целог марша нисмо имали никакву везу са својом бригадом нити са Штабом 2. корпуса, који је очекивао наш долазак.

Ручак и краћи одмор у с. Трсе освежили су борце, па смо лакше наставили марш за с. Пишће. У овом селу већ нас је чекала група старијих људи и омладине за развођење по кућама, на конак. Питали смо мештане какве су то куће, где је село, јер се куће нису могле видети из снега. У поједине куће смо улазили снежним степеницама, које су биле ојачане даскама да се снег не би обурвао. Топле куће и добра вечера код гостољубивих домаћина оснажили су наше борце. Сви су имали добар сан.

Ујутру је батаљон наставио марш према Гацку И овде је остало неколико наших бораца, који нису могли наставити пут.

До Автовца батаљон је маршевао два дана. Коначио је у с. Стабна и у с. Автовцу. На овом делу пута наишли смо на најтежу деоницу — Равно. Испред ове планинске висоравни батаљон је ухватила ноћ. Олуја је беснела још јаче. Борци су се у колони држали за руке и опасаче. Олуја је обарала колону и затрпавала је снегом. Стабла дрвећа пуцала су од мраза. Колона се кидала неколико пута, али је успевала да се креће напред. Ипак, у једном моменту била је прекинута на самом превоју. Овај прекид трајао је петнаестак минута. Била је заостала скоро трећина колоне. Изгубили смо оријентацију због завејане пртине. Стојећи у снегу борци су још више осетили хладноћу. Почеле су им се мрзнути ноге, руке и лице. Испаљивали смо светлеће метке да би успоставили везу са предњим делом колоне која је имала водича. Пуцањ се није чуо до предњег дела колоне због хуке јаке олује. Приметили су само светлећа зрна, али нису одмах схватили о чему се ради. Како одмах нису узвратили светлеће сигнале, код једног броја бораца заосталог дела колоне, наступио је страх. Мислили су да је крај. Крај марша, а тиме и крај живота. Ових 15 минута прекида и неизвесности били су за борце као вечност. Кренути даље и погрешити правац значило је сигурну смрт за све. Морало се чекати. Понављали смо испаљивање светлећих зрна на све стране.

Оптимизам се вратио борцима кад смо угледали светлеће сигнале предњег дела колоне. Сад смо знали правац. Нису били далеко. Прикупили смо последње атоме снаге и кренули напред. Колона је поново била успостављена.

Полка Булатовић, референт санитета 4. бригаде, Милена Рудић, референт санитета 3. пролетерске санџачке бригаде, Гила Видојевић, референт санитета артиљеријске бригаде 37. дивизије и Радмила Влаховић, референт сан. 5. санџачке бригаде (с лева на десно)

Већи број бораца имао је промрзлине на деловима ногу, руку и лица. На коначишту у с. Стабна указивали смо помоћ овим друговима и спасили их од већих последица. Сутрадан смо наставили марш и лакше савладали пут до Автовца. Док смо коначили у Автовцу у току ноћи је стигла санитетска екипа из Гацка, која је пружила стручну помоћ промрзлим друговима.

Деветог дана марша, изјутра, батаљон је стигао у Гацко. Ових неколико километара пута од Автовца до Гацка проходним је одржавала база у Гацку.

Одмах по пристизању у Гацко, командант 2. корпуса Радован Вукановић примио је руководство јединице. Похвалио је старешине и борце за успешно извршење првог дела марша. ,,Ми смо вас Санџаклије", рекао је, „већ били отписали. Требали сте стићи пре три дана. Пошто вас није било, с обзиром на незапамћено невреме, мислили смо да вас је све олуја затрпала преко планина".

И стварно, мало је било вероватно да батаљон издржи овај напоран марш да није наилазио на велико гостопримство и несебичну помоћ мештана Црне Горе и Херцеговине на путу којим је пролазио.

У Гацку се батаљон задржао два дана ради одмора и пријема опреме. Сваки борац заменио је дотрајалу обућу новим ципелама. Ко год је могао носити добио је по један пар ципела као резерву за јединице бригаде, а таквих бораца било је више. Замењена је поцепана и дотрајала одећа. Батаљон је био једнообразно обучен у нове енглеске униформе.

После два дана одмора санитетски органи су издвојили неколико изнемоглих бораца и оних који су имали веће повреде од смрзавања и задржали их у Гацку, а батаљон је кренуо натраг. Марш-рута у повратку била је нешто измењена: Гацко — с. Чемерно — с. Стабна — с. Војиновићи — с. Никовићи — с. Поља Црквичка — с. Бријег — Челебићи — с. Куново — с. Ковачевићи — Чајниче. Дужина марша у повратку износила је око 100 километара.

Од Гацка до с. Чемерна батаљон је маршевао преко с. Врбе. Испред Чемерна, и падинама пл. Лебршника, наишли смо на стравичан призор. Група омладинаца била је смрзнута у снегу. Виделе су им се само главе. Претходних дана већи број омладинаца и омладинки преносили су наоружање од Чемерна за нашу јединицу, јер се долазак батаљона очекивао из правца Тјентишта. Приликом повратка, због великог невремена, неколико њих нашло је смрт у снегу.

У с. Чемерну батаљон је примио наоружање и санитетски материјал. Сваки борац понео је по две пушке. Појединци, мало јачи, узели су и по три. Поред наоружања, сваки појединац носио је по 1,5 кг санитетског материјала за јединице бригаде.

У повратку нае је пратило боље време. Олуја се стишала, снег је престао да пада, па се колона кретала лакше и брже, иако су борци носили наоружање и више опреме.

Међутим, ни у повратку нисмо срећно прошли. У рејону Сутулије, прелазећи стрмину једне удолице поред потока, на колону се изненада сручила огромна снежна лавина и затрпала неколико десетина бораца. На месту несреће подигао се густ снежни облак. Ништа се није видело. Кад се лавина смирила спасавали смо затрпане другове. Убрзо су у помоћ притекли и мештани села. Људи, жене и омладина дошли су са лопатама, грабуљама, секирама и другим алатом који им се нашао при руци. Брзо и са страхом да ли су борци преживели скидали смо снег. Затрпани другови су се јављали и тражили помоћ. Призор је био страшан. Све другове извадили смо из огромног снега.

Од лавине је доста бораца било повређено. Двадесет их је било у тешком стању. Референт санитета Велисава Дивац изгубила је живот. Туга за омиљеном другарицом била је велика. Уз присуство великог броја мештана сахранили смо је у школском дворишту, дајући јој дужну пошту.

Повређеним друговима указали смо потребну помоћ. Оне који нису могли наставити пут оставили смо у селу до опоравка. Мештани су их неговали и хранили.

Следећа теже савладива етапа пута био је успон кањона р. Таре до с. Бријег. Споро смо се кретали. Осећао се велики замор код бораца, због терета. Ипак, ни један борац није оставио у путу ништа од опреме коју је носио.

Марш батаљона у повратку до Чајнича трајао је 5 дана. После 15 дана пута батаљон се вратио и тиме успешно завршио овај велики и напоран марш.

Упркос тешком терену, великом невремену, слабој одевености бораца у одласку, великој хладноћи и дугом маршу (преко 200 километара у одласку и повратку), морал бораца био је на завидној висини.

На путу је остало 50 бораца који нису могли издржати напорни марш. Остављани су, збринути, у насељима кроз која је пролазила колона. После опоравка већина се вратила у своју јединицу. Мањи број остао је у корпусној бази у Гацку. Осам бораца умрло је касније од последица смрзавања на тешком маршу.

Сматрамо да се овај марш наших бораца, по својој дужини, условима под којим је изведен, напорима и издржљивости, може сврстати у један од најтежих маршева у народноослободилачкој борби.

Због исцрпљености и повреда од смрзавања код већег броја бораца, батаљон није могао учествовати у даљим борбама бригаде одмах по повратку. Задржан је у резерви и остао на одмору у Чајничу. До 13. маја налазио се на простору Чајниче — Пљевља, чистећи терен од четничких остатака.

После овога, у саставу бригаде, учествовао је на уништавању четника у рејону Зеленгоре, на Сутјесци и Дрини.

Богдан Зечввић
Милисав Рабреновић

Најшежи су глад, марш и вашке

Мени је било најтеже путоваше пешице од Пирота до Санџака, по јакој зими и хладноћи, затим глад, тешке борбе и вашке.

Најтежа борба била ми је са Немцима, за ослобођење Горажда. Био сам у болничком воду. На Мишјаку, код Горажда погинуло је и рањено за једну ноћ око стотину наших бораца. Било је тешко да све борце изнесемо из окршаја и да им пружимо помоћ, да их превијемо и допремимо до болнице. Била је јака хладноћа, снег и преко једног метра, ниске температуре, више од 30°Ц испод нуле.

Учествовао сам и у борби бригаде приликом ослобођења Пале код Сарајева. Дивио сам се и нашим борцима из околине Пирота и Бабушнице, који еу били храбри и гинули на сваком кораку само да што пре донесу слободу народу овога краја. Сећам се више другова који су били јако храбри, које сам са мојим друговима износио из тешких битака.

Народ и омладина Санџака, Босне и Црне Горе, врло лепо су нас примили. Села ових крајева била су магацини, снабдевачи храном, одећом и обућом.

(IV бригада, II батаљон, Болнички вод 37. санџачка дивизија).

Ђорђевић А. *Богдан*

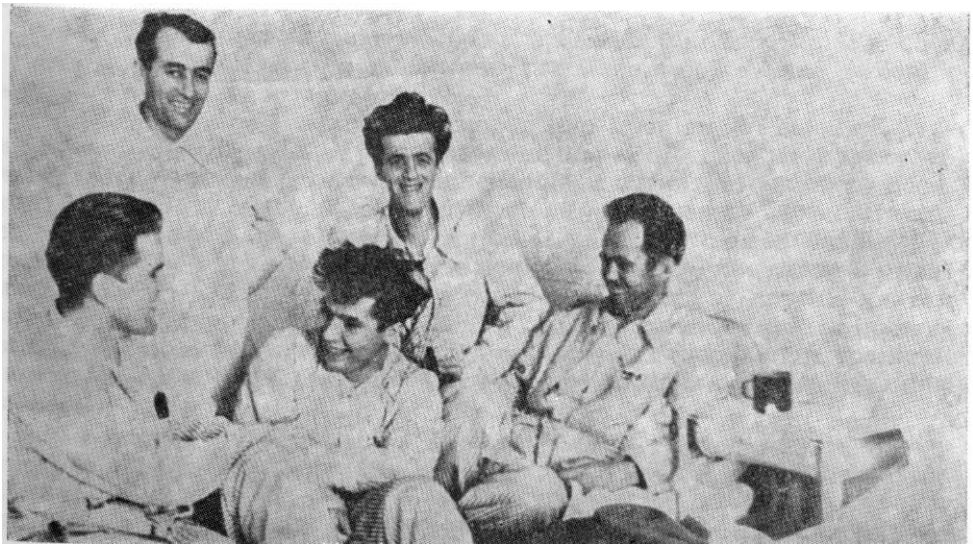

Рањеници 4. бригаде у болници Ужице

Тифусари

Међу многим невољама и недаћама које су нас пратиле за време борбе посебно место заузима тифус. Било је периода када је та опака болест десетковала јединице. Тифуе је однео стотине, па вероватно и хиљаде дивних бораца, младића и девојака у цвету младости. Због тога сматрам да ће доживљаји једног тифусара бити интересантни за будуће читаоце „Зборника сећања бораца Четврте санџачке НОУ бригаде". То би могао да буде и један мали дуг партизанским тифусарима.

Бити руководилац СКОЈ-а у јединици где је Душан Томовић био партијски руководилац није било лако. Он није признавао да постоји нешто што комуниста не би могао да уради. Од руководиоца СКОЈ-а тражио је да буде тамо где је најтеже и да у свим приликама служи за пример. Он се морао добровољно јављати у патролу, заседу, на мртву стражу, па и целе ноћи бити дежурни. Формално, руководилац СКОЈ-а припадао је штабу батаљона, а стварно дане и ноћи проводио је у четама.

Зима 1943/44. године била је врло тешка. Нема борца Четврте санџачке бригаде који је није запамтио. Тада смо се скоро свакодневно прегањали са четницима и Немцима испод ЈБубишње и других брда око Пљеваља. Велики снег и мраз тих дана одузимао је, нама, борцима скоро пола живота. Нисам имао ни шињел, већ неку гумирану цираду, коју ми је поклонио командант батаљона Радојица Секулић, па ми је хладноћа још теже падала.

Једне ноћи Други батаљон се спремао да нападне четнике на Илијином Брду код Пљеваља, где су ови издајници били предстража Немцима. Већ од поднева нисам се осећао добро. Страшно ми је било хладно. Болела ме је глава и хватала несвестица. Кад је уследио покрет већ сам имао температуру. Прикупио сам храброст и рекао Душану Томовићу да сам болестан. „Зар да руководилац СКОЈ-а не иде у акцију" — упитао ме је. Нисам знао шта даље да кажем. Ућутао сам, па иако се нисам осећао добро пошао сам са осталима у борбу. Сећам се да су запуцале прве пушке. Али, не знам шта је даље било. Из дубоке несвестице пробудио сам се тек сутрадан после подне. Поред мене је седео партијски руководилац Душан Томовић. Рекли су ми да је дуго дежурао уз мене.

Разболео сам се од тифуса. Несвестице су биле дуге и дубоке. Сећам се да су ме за време покрета носили сељаци. Некада сам лежао на санкама које су вукли волови. Снег се топио, па су санке ударале о камење и све теже се кретале. Болница се често премештала. Једног дана носила су ме четири Италијана. Не знам где их је и ко нашао.

Знам да су стално кукали да им је тешко и говорили да не могу више да ме носе. Од партизана уз нас је била само једна другарица. Имала је пиштољ. Не знам колико сам поново био у несвести, али када сам се пробудио видео сам да ова другарица плаче. Рекла ми је: „Хоће Италијани да те у овој шуми оставе и да беже". Било је то на путу према Ђавољим Лазима, поред реке Таре. Доста далеко од најближег села.

Италијани су спустили носила. Почели су да беже, али, баш тада је наишао један партизан. Био је то, вероватно, позадински радник. За мене то је била срећна случајност. Прикупио је Италијане, репетирао машинку и припретио им да ће их стрељати. Италијани су почели да кукају и моле. Показивали су фотографије своје деце и обећали да ће ме даље носити.

Кренули смо. Италијани су ме донели до неког импровизованог моста на реци Тари, која је у то време, због наглог топљења снега, била јако надошла. Ту је један од Италијана, у време када су ме пренели преко Таре и кренули уз стрму обалу, испустио носила. Мало је недостајало да заједно са носилима не упаднем у помахниталу реку. Другарица која ме је пратила вриснула је, а други Италијан је хитро реаговао. У задњи тренутак ухватио је носила која су већ клизила према реци.

У дивизијској болници, у селу Бистрици, недалеко од Мојковца, срео сам интенданта болнице. Био је то мој друг и комшија Миле Чуровић. Замолио сам га да у болници задржи Италијана који ми је спасио живот. Када је код мене прошла криза њих двојица су ми сваки дан доносили храну и помогли да се брзо опоравим.

У неколико кућа било је размештено пуно тифусара. У једној великој соби, на патосу, лежало је око двадесетак њих. Све су то, углавном, били младићи — пушкомитраљесци, бомбаши, командири и комесари . .. Раздирани температуром, на граници живота, многи су бунцали, халуцинирали . . . Један је звао у јуриш, други се бунио што колона стоји и у бунилу гази преко непокретних. Свесни и без температуре преживљавали смо те страшне сцене. Још страшније је било када би ујутру износили умрле, а међу њима и другове са којима смо делили и добро и зло, заједно јуришали и маштали о слободи.

Брзо сам се опоравио. Али око двадесет дана нисам могао ходати. Болничарке су ме водиле за руке, као бебу која тек почиње да хода. Једне недеље народ околних села донео је поклоне болници. Неко је одредио да се ја, испред рањеника, захвалим на тим богатим поклонима.

Увелико је било пролеће 1944. године када сам се поново вратио у своју, Четврту санџачку НОУ бригаду. Многе старе другове нисам затекао. Неки су погинули, неки отишли на нове задатке. Са Другим батаљоном учествовао сам у још неколико борби, а затим сам премештен на нове послове.

Тифусари и њихова трагедија и данас живе у мени. Често се сећам не само оних који су са мном лежали, него и оних који су заувек остали на путу од Дурмитора до Сутјеске у петој непријатељској офанзиви.

Бранко Вукојввић

Осмодневни марш

Део 3. батаљона Четврте саицачке НОУ бригаде, који се налазио на положају у ширем рејону Фоча — Горажде добио је задатак од дивизије да изврши покрет до Гацка, са циљем да из корпусног складишта преузме наоружање за потребе 37. дивизије. Пре поласка на овај марш руководство је извршило темељне припреме, које су биле у томе да се на овај тежак задатак пошаљу здрави и издржљиви борци. Комесар наше чете вршио је прозивку бораца. На крају је питао да ли међу прозванима има болесних. Нико се није пријавио. Сви борци су хтели да пођу на овај задатак. Међутим, потребе су биле такве да сви нису могли поћи. Требало је да неки остану и на положајима.

Путовали смо и дању и ноћу како бисмо што пре стигли на одређено место. Јака зима и дубок снег, који је на неким местима био висок и преко три метра, отежавали су марш. Сећам се да је ветар тако јако дувао, а мећава и снег толико успорили уморну колону бораца, да смо се рукама држали један за другог, како не би скренули са козјих стаза којима смо морали проћи. Усред ноћи, када смо били много уморни и промрзли, свратили смо у једно поддурмиторско село, које је имало свега неколико кућа. Гостољубиви домаћини срдачно су прихватили колону бораца. Устали су из својих постеља и уступили их нама. Промрзле борце су угрејали. Оно мало кромпира и пуре што су имали од свег срца дали су нашим борцима. То им никада не можемо заборавити. После рата, од нас бораца потекла је иницијатива и дошло је до братимљења општине Пљевља са мојом општином, Бабушницом.

Уз пут, од положаја до Гацка имали смо много неприлика. Све смо поднели и издржали захваљујући свести, вољи и младости. Руководство марша користило је познавање терена и водиче и најкраћим путем нас водило до циља. Добро се сећам да смо ишли испод једне планине узаном стазом, која је била краћа за нешто око тридесет километара, него да смо ишли путем. Водич је упозоравао да овако велика колона, с наоружањем и опремом може изазвати покрет лавине. Чуо сам га како каже: „Другови, овде орао да пролети или дивљач кад прође изазове лавину!" Но, одлука је била да баш туда прођемо и од ње нисмо одустајали. Тада, око 22,00 часа, када је колона била негде на половини пута, изненада је захуктала лавина и захватила предњи део наше колоне, коју су сачињавали штаб марша и једна чета. Том приликом био сам и заробљен у снегу. Срећом, лавина ме није однела у поток, већ је само прошла преко мене. Задржао сам се на стази, а у јарак је отишла моја војничка торба.

Како је лавина однела у поток већи број бораца, маршевска колона је стала. Те ноћи, захваљујући упорном раду бораца и мештана, почела је драматична акција спасавања затрпаних бораца. Умор, који смо осећали сви, није спречио акцију спасавања. Ипак, том приликом имали смо погинулих и повређених бораца. Известан број повређених није могао да настави марш. Остали су при команди места на опоравак, а колона је и даље наставила покрет.

По доласку у Гацко, будући да је на циљ стигло мање бораца од броја који је пошао, оптерећење је пало на све нас. Тако је сваки појединац морао да понесе и до пет пушака, муниције и друге опреме. Због тога повратак нам је био још тежи. Колона је све више посртала од умора. Много је било и промрзлих бораца, који су уз пут остајали при командама места на краћи опоравак. Журили смо да што пре стигнемо до своје бригаде, попунимо је наоружањем и опремом и наставимо борбу за ослобођење Горажда, Рогатице и Сарајева.

На повратку из Гацка догодио ми се један прилично непријатан случај. Негде, трећег дана марша из Гацка у правцу Горажда, командовано је да се петнаест минута одморимо. Таквих одмора било је доста, јер је оптерећење бораца оружјем и опремом било велико. Био сам много уморан, прилегао сам у јарак и заспао. Кад сам се пробудио поред мене није било никога. Остао сам сам. Нисам чуо команду за покрет. Другови ме нису пробудили. Нисам знао шта да радим. Ошамућен и збуњен појурио сам трчећим кораком. После неких пет километара сустигао сам колону. Тада сам приметио да сам у јарку оставио оружје и опрему. Размишљам шта да урадим. Срамота ме је било да се јавим старешини. Био сам скојевац. Брзо сам одлучио — вратићу се, узети оружје и опрему и поново стићи колону. Инстинкт ме је одвео тачно на место где сам оставио оружје. Кад са угледао оружје и опрему како леже у јарку неизмерно сам се обрадовао. Пришао сам им, најприје их пољубио, а онда натоварио на рамена и хитро, не осећајући умор, појурио према колони. Пред свануће сам се прикључио друговима. Никоме нисам говорио шта сам доживео. Ћутао сам све до 1946. године. Онда сам све ово испричао свом комесару Вељку Баошићу.

Тимотије Ч. Милошевић

Хлеб, љубав и смрш

Налазили смо се близу Требевића. Пронела се вест да ће сваки борац од 1. марта свакодневно добијати по 800 грама белог хлеба. Нико у то није веровао. Прошло је око 15 дана, хлеба није било. Једног јутра, било је лепо време, сунце је грануло око 9 часова. Угледали смо колону жена, деце и старих људи. Дошли су до интендантуре четвртог батаљона. Сваки је носио по неколико хлебова, колико је могао. До Устипраче су могли да долазе камиони. Сваки борац добио је по два хлеба. Нисмо веровали да је то истина.

Другарица заменик командира друге чете четвртог батаљона кренула је из Пирота пешке да обиђе свога супруга Костић Јована. Путовала је неколико дана, носећи хлеб и другу храну и дошла је близу Требевића. Нашла је свога супруга и одморила се два-три дана. Једног јутра кренула је натраг, радосна и весела. Срео сам је, поздравио своје у Пироту. Истога дана увече, сунце је било на заласку, колона се кретала за напад на Сарајево.

На челу колоне друге чете, четвртог батаљона, наишао је заменик командира чете Костић Јован — радостан и весео. Када ме је угледао у пролазу викнуо је: „Сутра ћемо се видети у Сарајеву".

Супруга још није стигла кући, њен Јован Костић погинуо је за ослобођење Сарајева, 5. априла 1945. године.

Костић Миловап

Најслађа врућа ракија

После напада на Челице и држања положаја два-три дана на брду које се простире између долина реке Увца и села Радојине и Рутожа, с једне стране и реке Бистрице, с друге, повукли смо се у с. Радојина. Неколико дана смо се обучавали у руковању оружјем, изводили борбену обуку, развијали стрељачки строј и учили све што је потребно војницима за борбу.

Команда наше 3 чете била је смештена у кући домаћина Алексе Гордића, с. Радојина. На узвишеној греди, југозападно од овог села били су непријатељи. Седмог јануара 1945. године, после свануће, командир чете ми је наредио да пођем на положај и донесем извештај од командира 3. вода, Пешића, о томе шта се примећује код непријатеља. Снег је био дубок око 80 цм. Једва сам се кретао. Ишао сам једном увалом кроз шуму. Наишао сам на пртину коју су борци направили приликом вршења смене на положају. По изласку из шуме била је ливада. Лево од мене је нешто снажно експлодирало. Скочио сам удесно, изван пртине и стао крај неке дебеле крушке. Погледао сам према положају. На око 100 метара испред мене, командир одељења Божидар Костић (био је каплар у старој југословенској војсци) командовао је растурање лево и десно од ватре око које су се били окупили. Трећа мина погодила је средину ватре. Дигао се дим и пепео. Срећом, није било мртвих, ни теже рањених. Само борцу Мушићу, из околине Новог Пазара, мало је био закачен длан леве руке. За чудо, Немци више нису гађали. Дотрчао је командир вода, љут на командира одељења што је дозволио да се на положају ложи ватра. Померио је положај са тог места и наредио да се више не сме ложити,

Када сам се враћао срео сам командира чете и његовог заменика. Узбуђени трчали су према положају. Известио сам шта се догодило. Са олакшањем, обојица ме погледаше. Позвали су командира вода. Измењали су неколико речи. Позвали су и командира одељења. Оштро су му скренули пажњу: „Ово ти је последњи пут да самовољно на положају ложиш ватру".

У кући где су били смештени командир чете Рабреновић и његов заменик Иван Томић, уморан сам сео за сто. Домаћин је изнео врућу ракију, заслађену медом. Сипао нам је по једну кафену шољу. Пописмо. Сипао је још по једну. Захвалили смо се: „Чика Алекса доста". Домаћин ни да чује: „Без треће нема среће". Била ми је то најслађа ракија.

Радомир Манчић

Марш кроз бесиућа

Догађај који је на мене оставио врло јак утисак је марш до Гацка. Наиме, у јануару месецу 1945. године Први батаљон и део 3. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде добио је задатак да пође у Гацко ради преузимања оружја, муниције и другог материјала, који је био заплењен од италијанских јединица, да би се распоредио новодошлим борцима и тако их оспособили за борбу против Немаца, који су се у то време повлачили према Сарајеву.

После извршеног одабирања људства кренули смо на овај марш. Пошли смо из села Глиснице, код Пљеваља. С обзиром да је непријатељ држао још велики број комуникација морали смо да идемо кроз беспућа и преко планина. То је изискивало још већи физички напор. Сећам се да смо прешли Пиву, Тару, Шћепан Поље, Дурмитор . .. Пут је био врло напоран. Зима од минус двадесет степени. Снежна вејавица нас је стално пратила, што је још више отежавало наше кретање.

На челу колоне непрестано су се смењивале чете, водови и одељења, да би се што брже ишло и лакше пробијало кроз високе снежне наносе. Крећући се према Гацку захватила нас је снежна олуја. Лавина је затрпала неке борце. Мислим да се ово десило групи бораца из 3. батаљона.

На маршу храна је врло тешко обезбеђивана и то преко месних одбора. Нисмо могли да се другачије снабдевамо.

Након десетодневног маршовања предвече стигли смо у Гацко. Варош је била порушена и спаљена од непријатеља. Смештени смо у неке порушене зграде. Сутрадан, добили смо храну и енглеску униформу. Бацили смо нашу одећу и

Ђорђе Јовановић, борац 4. бригаде

остали пртљаг који нас је онако исцрпљене још више оптерећивао. Затим смо отишли у село Чемерно, ради пријема оружја. Сваки борац, у зависности од физичке кондиције, добио је по неколико пушака, по 200 до 300 метака и нешто санитетског материјала.

После једнодневног одмора кренули смо натраг према Пљевљима. У повратку пут нам је био нешто лакши. Зима је била мало попустила, а падавине престале. То нам је омогућило да се вратимо за седам дана. Марш је укупно трајао 17 дана.

Оваква марш-рута за мене је била посебно тешка. Био сам млад и без икакве кондиције. При повратку у Пљевља један број бораца одмах је упућен у болницу, због промрзлина и велике исцрпљености. Неки су чак отпуштени кућама. Био је то заиста тежак и напоран марш.

Оружјем које смо донели из Гацка наоружани су нови борци, који су након тога кренули на Дрину ради протеривања Немаца из Горажда, Фоче, Рогатице и најзад из Сарајева.

Ђорђе Јовановић

Рањен за мишраљезом

Као борац Четврте санџачке НОУ бригаде налазио сам се у 4. батаљону којим је командовао Радован Мрдак. Водник вода био је Ђуро Петрић, командир 1. чете Владо Мрдак, а комесар Драго Вуковић.

У десетини у којој сам се налазио располагали смо са пушкомитраљезом. Пушкомитраљезац је био Рагиб Лакота, ја додавач, а Вукашин Јовановић пунилац.

Дана 26. јануара 1945. године налазили смо се на одмору у селу Буковици. Око 20,00 часова добили смо наређење за покрет. Обавештени смо да се у селу Сречање налази група четника, на слави, са Марком Шкулетом, њиховим старешином. Наређено нам је да ту групу ликвидирамо. У акцију су послати 1. и 2. вод наше чете. Терен је био врло тежак и непроходан. Још горе је било што је ова два села раздвајала река Ћехотина. Међутим, поред свега прешли смо Ћехотину и око пола ноћи опколили село. Пре него што смо стигли до куће у којој су се четници налазили, они су нас приметили и дали се у бекство. Ипак, успели смо да ликвидирамо тројицу од њих. Остала петорица са Марком Шкулетом су побегла. Касније су и они ликвидирани.

У потеру за одбеглим четницима наш вод се усмерио према Ћехотини, десно од села, а 2. вод југозападно, према селу Папратанима. Ноћ је била тамна и хладна тако да је петнаестак другова из 2. вода промрзло. Међу њима и Драгомир Поповић, који није могао даље да иде. Остављен је у Папратини да сачека помоћ другова, да га пребаце у болницу.

Негде око 12,00 часова 27. јануара наш вод је из Сречања пошао у Папратине по друга.Поповића. Тамо смо стигли тек сутрадан, негде око 14,00 часова. Уз мањи одмор истога дана смо се вратили носећи промрзлог друга. Тако смо дошли у Буковицу 29. јануара око 18,00 часова. У Буковици нисмо затекли нашу јединицу, извршила је покрет у правцу Горажда. Поповића смо упутили за Пљевља, а ми смо наставили усиљеним маршем за јединицом. Била је ноћ, терен врло тежак. Требало је прећи планину Гвозд, пробијајући се кроз велике сметове. У Чајниче смо стигли око 22,00 часа. На наше изненађење на пољани у тој варошици играло се козарачко коло. Мало смо се ту задржали и наставили пут за јединицом. Прикључили смо се друговима у једном селу на два километра удаљености од Чајнича.

Дана 30. јануара наставили смо пут према Дрини. Негде око пола дана, највероватније од великог замора због гажења дубоког снега и дуготрајног марша, мене је заболела нога. Нисам могао ни корак даље. Око мене се окупила група другова. Интересовали су се шта ми се десило. У том моменту наишао је и командант батаљона, на коњу.

Упитао је шта се то догађа. Рекли су му шта ми се десило. Сишао је са коња и рекао: „Ставите тог борца на коња!" Он је наставио са колоном пешице. Пола сата јашући на коњу осећао сам да су болови попустили. Сишао сам са коња, предао га команданту и захвалио му.

У селу Колијевке, где смо после овог марша стигли, остали смо до 18. фебруара. Тога дана у чету је дошао комесар и пред стројем нам саопштио да пред нашим јединицама стоје велики задаци. Морали смо да 19. фебруара, по сваку цену, ослободимо Горажде. Око пола ноћи 18/19. батаљон је чамцима пребачен на десну обалу Дрине. Код планинске школе извршен је распоред којим правцем ће се кретати. Наш вод је ишао поред пруге. Око 02,00 часа дат је сигнал за напад. Почела је тешка и жестока борба. Поред свих наших напора те ноћи Горажде није ослобођено. Наше јединице претрпеле су велике губитке. Нас тројица са пушкомитраљезом, све време дејствовали смо на свега тридесетак метара далеко од немачких бункера. Немци су преко нас пребацивали ручним бомбама. Непрекидно смо дејствовали по њима. Наши борци су убацивали ручне бомбе у њихове ровове. Тога пута, у нашој непосредној близини, од топовске гранате изгинула је цела десетина нашег вода, којом је командовао Тодор Чолић. На том месту, поред осталих, рањен је и водник Ђуро Петрић.

Око 02,00 часа наш пушкомитраљезац Рагип рекао је мени и Вукашину да се јако разболео. Повукао се са положаја. Преузео сам пушкомитраљез. За непун сат, до мог рањавања, испалио сам 13 оквира муниције. Тада сам се дивио Вукашину, како успева да тако брзо пуни мецима оквире.

Не могу тачно да се сетим времена. Било је негде између 02,00 и 03,00 часа, у моменту најјачих наших надирања. Тада сам рањен. Мало касније добили смо наређење за повлачење. Пошто Вукашин није могао да носи и мене и пушкомитраљез, рекао сам да се он повуче са оружјем и муницијом, да обавести другове шта је са мном. Вукашин је тако и учинио. Наставио сам да се повлачим све док нисам изгубио снагу и моћ кретања. Пао сам на снег очекујући помоћ. Она је убрзо стигла. Међу њима је био и друг Рагип. Иако ништа нисам видео, чуо сам да Рагип говори: „Свануло је, ако не пожуримо Немци ће нас заробити!" Однет сам до школе и тек кад је сунце огрејало, на пољани пред школом, сам превијен. Затим сам пренет преко Дрине, на источну обалу.

Негде после 19. фебруара пренет сам у неку кућу. Ту се налазило још тридесетак рањеника. Чекало се неко превозно средство да нас пребаци у прву прихватну болницу. Камиони су дошли негде око 20,00 часова. Заједно са комесаром Вуковићем, другарица Милка Пајевић ме је на носилима утоварила у камион. Не знам тачно када смо стигли у Чајниче, после купања и чишћења, распоређени смо по приватним кућама. Смештен сам у кући где се налазио и мој водник, Ђуро Петрић. Ту ме је прихватила нека одважна и добра другарица, КОЈУ су звали Петрија. Указала ми помоћ, донела ћебад, покрила ме. Нешто касније, са још неким друговима, однела ме је на превијање. Тамо сам видео медицинско особље, међу којим је био и доктор Мехмед Хоџић. Знам само да је рекао да ме ставе на столицу. Одмах после тога пао сам у несвест. Када сам се освестио видео сам да се налазим у кревету и да сам превијен.

Мехмед Дрндић

Не могу да заборавам

Радмила Чулић, борац 4. бригаде

Крајем августа или почетком септембра 1944. године 4. батаљон 4. бригаде водио је тешке борбе на подручју Пожеге, Гуче и Ариља. Ариље је било нешто дуже слободно тако да смо спремили и једну приредбу за грађане. Али велике четничке формације, које су се из Србије пробијале ка Санџаку, наметале су нам свакодневно тешке борбе у којима смо трпели осетне губитке. Једне кишне ноћи морали смо да се повучемо из Ариља. 2. чета 4. батаљона у којој сам се налазила последња се повлачила. Четници су нам били за петама. У том повлачењу неко је јекнуо. Брзо сам се вратила назад и повукла рањеника. Био је то један од најбољих пушкомитраљезаца. Иако смртно рањен руком је још стегао пушкомитраљез. Батаљон је у међувремену поседао положаје за борбу. У једној колиби превила сам рањеног друга Раденка Церовића из Потпећа код Пљевље. Није ни гласа пустио. Молио ме је да га чешће превијам. Испуњавала сам му жељу. Санитетског материјала није било довољно, али нисам га ни штедела. Видела сам да му нема спаса. Хтела сам да му олакшам муке. А имао је тек око 20 година. То не могу да заборавим. Гинула је младост.

Радмила Чулић

У покрету непрекидно

Око 15. септембра 1944. године у Тутину је формирана једна већа партизанска јединица. Чини ми се био је то батаљон. У ту јединицу сам и ја ступио као борац. Први покрет доживео сам у партизанској колони најпре до Рибарића, а онда за Дугу Пољану. Ту се наша јединица преформирала. Један део људства распоређен је у позадинске јединице, док је други део упућен као попуна јединицама 37. санџачке дивизије. Ја сам припао овом другом делу. Отишао сам за попуну и у Новој Вароши нашао се у Четвртој санџачкој НОУ бригади.

Прву борбу са Немцима водили смо између Нове Вароши и Пријепоља. Тада смо кроз борбу ослободили Пријепоље. Затим смо наставили гоњење непријатеља према Пљевљима.

Када смо стигли у Пљевља, батаљон у коме сам се налазио, са деловима још једног батаљона, добио је задатак да пође у Гацко. Тамо је требао да преузме оружје, муницију и другу опрему за потребе наших санџачких јединица, којима су предстојале борбе за даље ослобођење земље од окупатора. Био је то тежак марш. Маршевали смо по беспућу. Хладноћа је била велика, а снег поготову. Теже нам је било него да смо остали на фронту. Због великог снега споро смо се пробијали преко Дурмитора и других планина. Лавина нам је затрпала неколико бораца, а чини ми се да су неки нашли и смрт испод тих снежних намета.

Тада сам први пут у животу видео Гацко. Тај херцеговачки градић у то време био је спаљен и разрушен. Чим смо стигли у Гацко сви смо добили енглеску униформу. Обукли смо се у нова одела. Изгледали смо лепо. Скоро да један другога нисмо могли препознати, тако нас је та нова одећа изменила.

После краћег задржавања у Гацком преузели смо оружје и муницију. Свако од нас носио је по неколико пушака и друге опреме. Истим путем поново смо хитали ка Пљевљима и нашој бригади. И повратак нам је био тежак. Уз пут смо се смрзавали од хладноће. Били смо и гладни. Споро смо се кретали, мада смо желели да што пре стигнемо у јединицу. Журили смо да оружјем и муницијом снабдемо борце, који су требали да наставе даљне борбе за ослобођење земље. Од зиме и напорног маршевања доста бораца из наше колоне се разболело. Али, изузев неколицине сви смо са оружјем и опремом стигли у Пљевља. Када смо већ били у Пљевљима и ја сам се разболео. Ипак сам са јединицом наставио покрет и стигао до испред Горажда. Али даље нисам могао. Морао сам да останем у болници. Из Горажда сам пребачен у Ужице. Тамо сам на лечењу остао месец дана. У своју

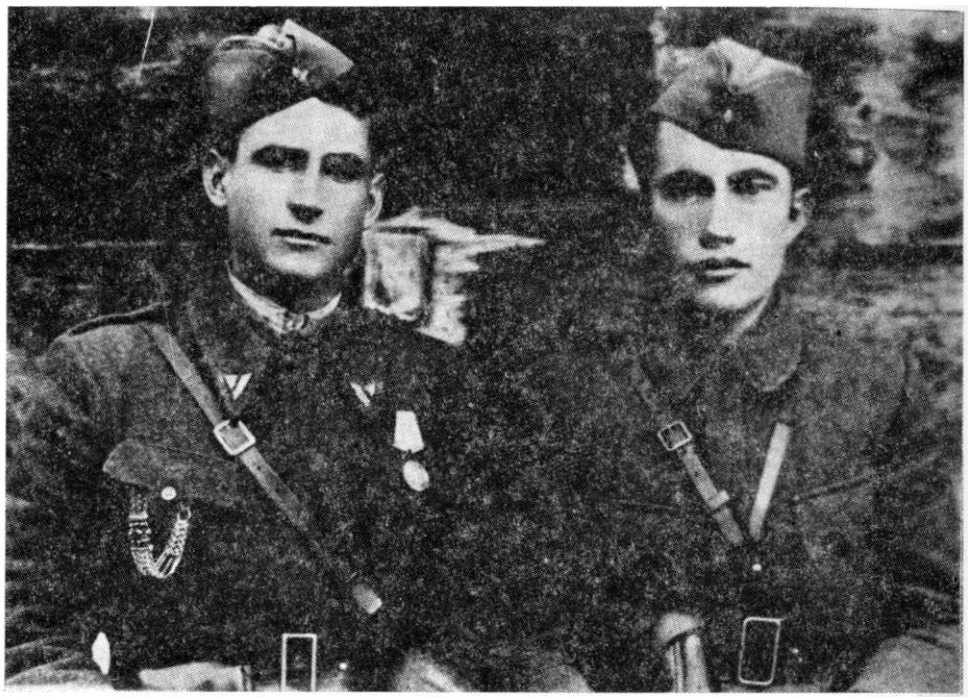

Богдан Зечевић, заменик комесара 1. чете 1. батаљона и Момчило Старчевић интендант батаљона

јединицу поново еам се вратио тек након ослобођења земље. Нашао сам је у Тутину. Одатле смо, преко Кладнице и Ивањице, дошли у Ужичку Пожегу. У овом граду се сакупила цела бригада. Батаљон у коме сам се налазио добио је задатак да од четника очисти терен око Ивањице и Подголијских села. Тих дана непрекидно смо били у покрету. Хватали смо поједине групице четника и предавали их судовима. Новембар 1945. године дочекао сам у селу Кушићи. Ту сам гласао за нову Федеративну Југославију.

Илијаз Шкријељ

Мој други живот

У предвечерје 18. фебруара 1945. године кренули смо према реци Дрини, прешли је код села Зупчића у првим часовима 19. фебруара 1945. године. Одатле стрељачким стројем кренули смо према Горажду. Са десне стране бучно је хучала Дрина. Лево се кретала 1. и 2. чета Петог батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде. Били смо већ на домаку Горажда. Одједном је почела борба. Најпре су се чули појединачни пуцњи, а онда ураганска паљба. Наступали смо уз борбу. Било је већ рањених и мртвих другова. Борба се водила и на левом крилу код 1. и 2. чете.

Одједном осетио сам јак бол у обе ноге, занео се и пао. Покушао сам да устанем. Али без успеха. Даље се не сећам ничега. Када сам дошао свести било је почело да свиће. Успео сам да се мало придигнем. Приметио сам на снегу, још неколико тела мојих другова. Нико се не јавља. Само се повремено чује рески рафал пушкомитраљеза и појединачни пуцњи из пушака. Био је дубок снег и мраз. Мене је гушила жеђ. Рањене и окрвављење ноге су се заледиле, нисам могао да се покренем. Мислио сам, то је крај мог живота. У снегу сам остао читавог дана, час у бесвесном стању, час потпуно свестан.

У први сумрак чуо сам неке гласове. По гажењу снега схватио сам да ми се неко приближава. Изненадио сам се. Угледао сам моје другове из чете: Грују Веселиновића, Бошка Петровића и Властимира Бранковића. Они су претходне ноћи остали на положају, покушавајући да ми приђу и пруже помоћ. Нису успели. Остали су у снегу, недалеко од мене, сачекали да падне ноћ и онда кренули да ми помогну. Позвали су да устанем и покушамо да се извучемо. Одговорио сам да не могу уопште да се крећем. Предложио сам да се извуку, а мене да оставе. Међутим, другови ме нису оставили. Подигли су ме и понели на рукама.

Тек што смо кренули, приметили смо испред нас непријатељске војнике. Седели су у заклону са упаљеним цигаретама. Нисмо могли да бежима, да пуцамо били смо у врло незавидном положају. Одлучили смо се на трик. Побацали смо оружје, петокраке скинули и кренули право на њих. На одређеном одстојању Немци су нас зауставили, питали ко смо и одакле идемо. Другови су одговорили да сам болестан, да смо из оближњег села, да су ме преузели из болнице и носе ме кући, пошто се око града води борба. Затражили су нам личне карте. Срећом, сви смо имали окупаторске аусвајс легитимације, које смо им показали. За све ово време Немци су нас сумњичаво гледали. На крају су нам рекли: „Даље не можете, положаји су близу!" Предло-

жили су нам да свратимо у оближњу кућу, да ту преноћимо па сутра, ако ситуација дозволи, да кренемо даље.

Тако смо и поступили. Другог излаза нисмо имали. Домаћин куће није се обрадовао нашем доласку. Ипак, по наговору своје супруге уступио нам је место у топлој соби. Ту смо заноћили. После неколико часова врата собе су се нагло отворила, уз јак тресак. Без икаквих објашњења немачка патрола је сасула цео рафал из машинке изнад наших глава и командовала да дигнемо руке у вис. После претреса одвели су нас у неку шталу. Ту су нас затворили и поставили стражу да нас чува. У тој штали остали смо до свануће и цео дан 20. фебруар. Нико нас није посећивао. Нисмо добили ни храну ни воду.

Следеће ноћи, уочи 21. фебруара, слушали смо како наше чете нападају Немце. Тукли су и бацачи и топови. У неко доба ноћи Немци су нас извели из штале и поставили поред зида. Лежао сам на снегу, нисам могао да стојим на ногама. Ватра партизанских јединица све више нам се приближавала. Гранате су почеле да падају око нас. Зажелео сам да нека од тих граната или мина падне између нас, и да нам прекрати муке. Моје предосећање се делимично и остварило. Граната је пала и порушила готово цео зид зграде поред којег смо стајали. Нама и Немцима није се ништа десило. Око пола ноћи Немци су наредили мојим друговима да ме понесу. Спровели су нас у град. Увели су нас у неку салу, мислим да је то био хотел. Просторија је била препуна људи у разним ношњама и униформама. Било је ту и домобрана, грађана-талаца, заробљеника . . . Моји другови су са муком пронашли слободно место и спустили ме на патос. Према ономе што сам видео запазио сам да је било и дезертера из домобранских јединица. Сви смо ћутали. Глад и болови су ме мучили. Три дана нисам ништа јео, нити ми је неко превио ране.

Наредног дана дошао је немачки стражар и наредио друговима да ме понесу. Спровео нас је у команду немачких јединица. Узели су нам податке: одакле смо, ко смо, од када смо у партизанским јединицама и шта смо по чину. Интересовали су се и за наше наоружање, бројно стање, командни састав. Бранили смо се како смо умели. Највише смо говорили да смо мобилисани, да смо свега неколико дана били у јединици, да не познајемо људе и терен и да су јединице растурене, тако да не знамо бројно стање. После спроведене истраге вратили су нас у исту зграду.

Храна је била очајна. Добијали смо неку чорбу која је личила на све друго само не на храну. Тек након три дана дошао је човек у немачкој униформи и први пут ми превио ране. За све време, док ме превијао није проговорио ни речи. Отишао је, а ништа ми није рекао, нити ми је дао лекове. Моји другови су сваког дана одвођени на чишћење снега и поправку пута, а увече су се враћали.

После десетак дана спровели су нас у Рогатицу. Оне који нису могли да ходају, натоварили су у неке каруце, а остали су ишли пешице. Просторија пуна људи, слика иста као у Горажду. Било ми је све теже. Почео сам да слабим. Скоро нисам могао ни да говорим. Смогао сам снагу да позовем стражара. Рекао сам му да желим да ме стрељају, како се више не бих мучио. Након два дана дошла су четири немачка официра. Интересовали су се за партизана који је тражио добровољно да буде стрељан. Посматрали су ме. Нешто су причали и отишли. Приметили су да до сада нико од заробљеника није тражио да буде стрељан. У Рогатици смо остали десетак дана, после чега су

нас пребацили до железничке станице Месићи и возом транспортовали за Сарајево. У путу смо провели два дана јер су партизани порушили део пруге и закрчили пролаз.

У Сарајеву су негде нашли бицикл и наредили мојим друговима да ме на њему одвезу до болнице. Немци су нас пратили до болнице. Од тога дана, другове са којима сам заједно заробљен, нисам више видео. У болници су ме окупали, обријали, превили ране и сместили у кревет. Заспао сам. Не знам колико сам спавао. Када сам се пробудио, уочио сам да ми на столу стоје три оброка хране. Закључио сам да сам спавао више од 24 часа. Тек тада сам приметио да лежим у локви крви. Нисам могао да се покренем. Изгледа да је купање и топла соба допринела да се моје ране утопле и крв процури. Одмах сам звао помоћ. Пренет сам у операциону салу. Дали су ми ињекцију и после тога ничега се више не сећам. Пробудио сам се после два дана и осетио потребу за храном. Почео сам помало да једем. Било ми је лакше.

Ускоро после тога болница се евакуисала. Пребацили су ме у војну болницу у Загребу. Болничар у мојој соби био је Пољак. Поред мене у кревету лежао је немачки официр, који је говорио српскохрватски језик врло добро. Закључио сам да је то неки банатски Немац. Једино сам са њим разговарао. Често пута је код њега, у поподневним часовима, долазио на разговор један усташа, који је такође био на лечењу. Почео сам помало да се крећем, да устајем и ходам око кревета. Једног дана немачки официр, питао ме је одакле сам, ко сам и где сам рањен. Испричао сам му све о себи. Међутим, моја неопрезност за мало ме није коштала живота. После тог разговора дошао је усташа на разговор код немачког официра. Тек што је разговор почео, официр је упитао усташу: „Шта мислиш ко је овај што лежи до мене?" Усташа је слегнуо раменима.

— Ово је партизан — рекао је Немац.

Усташа је зинуо од чуда и почео да понавља:

— Партизан, партизан! Ух, ала ћу се ноћас напити партизанске крви — и измичући се корак по корак изашао је из собе.

Ускоро је наишао и болничар Пољак. Немачки официр га је одмах упознао са инцидентом. То сам и ја потврдио. Пољак ме одмах узео за руку и преселио у другу зграду, удаљену око 200 метара од ове, али у истом кругу. Одмах сам закључио да у новој просторији, где сам био смештен, леже рањени и заробљени болесници партизани и да више није постојала опасност да ми усташа „попије крв". Али ту сам сазнао и другу истину — да из ове болнице по прездрављењу белесници одлазе у логор, а одатле или на стрељање, рад у Немачку или за размену са заробљеним Немцима.

После неколико дана дошао је немачки командант. Извршио је смотру и оспособио ме за излазак из болнице не обазирући се на то што сам једва ходао, Пребачен сам у логор звани Милерова циглана. Услови за живот у овом логору били су очајни — под од цигли, влага, лежање на поду, а храна врло слаба. Претходно сам прошао тестирање код комисије. Узели су личне податке — одакле сам, ко сам, када сам рањен и остало. Могао сам уочити да ме један од присутних Немаца том приликом пажљиво посматра, као да је хтео да чује све. Пошто сам добио место у логору, ускоро ме је посетио и Немац који је био у комисији и упитао ме: „А, одакле ти беше?"

— Из Беле Паланке, одговорих. На питање да ли сам баш из Беле Паланке одговорих му да сам из оближњег села, али да познајем људе у Белој Паланци. Уследило је питање: „Да ли познајеш Радисава Ђорђевића, председника општине". Одговорио сам му потврдно.

— А Николу Стојановића, трговца?

Потврдио сам му да и њега познајем.

— А Чедомира Веселиновића, кафеџију?

— Познајем и њега!

На то је Немац рекао:

— Ја ћу тебе пустити кући, а ти мени да понесеш писмо за супругу у Нишу. Затим ме опоменуо да о томе не говорим ником, да ће ускоро бити замена заробљеника и да ће ме он извући из логора. Тако је и било. Након неколико дана у круг логора дошао је камион са покривеном цирадом. Настала је прозивка и неописива гужва. Сви су хтели да изађу из логора. Немац је дошао до мене и на једвите јаде прокрчио ми пут до камиона и угурао унутра. У тој гурњави није успео да ми да писмо пошто је око камиона било много Немаца и гестаповаца. Тако сам крајем априла у месту Писаревина замењен за немачког војника. Одатле сам пошао за Београд, из Београда у Ниш. У Нишу сам потражио супругу мог спасиоца. Од њених комшија сазнао сам да је већ негде отпутовала.

Када сам се враћао из заробљеништва у Београду ме је сачекао мој старији брат Живојин. Са њим сам дошао кући. Сусрет са родитељима и сестрама био је дирљив. При приласку кући запазио сам да на капији етоји црни барјак. Питао сам брата ко је то у нашој кући умро. Одговорио ми је да није нико. Међутим, моји су били добили извештај од другова да сам у борби погинуо. По нашим обичајима, они су покопали моје одело, организовали посмртну пратњу и рачунали да сам мртав. Тако сам остао и без одела. Тада нисам имао шта да пресвучем. Ипак, било је боље и то него да сам погинуо.

Другови Груја Веселиновић и Бошко Петровић, који су заједно са мном били заробљени, такође су се вратили својим кућама, док је Властимир Бранковић умро у Славонском Броду, од глади и напорног рада код Немаца.

Добривоје Крстић

Курирскп шројка

Трећи батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде имао је тројицу сналажљивих и храбрих курира. Били су то Мирко Каљевић, Милош Вујичић и Мркоје Ракочевић. Најстарији, Мирко имао је 18 година, Милош 17, а Мркоје 15 година.

Бити курир при штабу батаљона није било лако. Значило је то свакодневно се излагати разним опасностима. Јер, извештаје и наређења курири нису преносили по ослобођеној територији. Напротив, дејствовали су у непосредној близини непријатељских положаја, понекад између њих, а најчешће у позадини непријатеља.

Курирска тројка Трећег батаљона у свему се изванредно сналазила. Не ретко им се дешавало да се нађу у врло сложеним и тешким ситуацијама. Захваљујући, најчешће, спретности, а не ретко и посебним повољним околностима, успевали су да благовремено и без тежих губитака изврше задатак. Но, увек им то није полазило за руком. На положају код Ивањице Милош Вујичић је био рањен.

Мирко Каљевић, поред курирске службе, вршио је и дужност секретара омладинског актива приштапских делова батаљона. И тај посао обављао је беспрекорно. Овај младић из Бијелог Поља, још од првих устаничких дана, показао се као прави борац за слободу Одмах по ослобођењу варошице нашао се у првим редовима тада тек основане Народне милиције. Као народни милиционар био је наоружан кратким италијанским карабином. Око руке имао је црвену траку. Било је то обележје народних милиционара Бијелог Поља у 1941. години. Они су у тек ослобођеној варошици успостављали ред и чували мир и безбедност својих суграђана. Мирко је поносно носио то обележје и одважно патролирао сокацима Бијелог Поља. Био је најмлађи милиционар. Одлучност, смелост и дружељубивост које је стекао као народни милиционар, још више је испољио као батаљонски курир. Сналажљив, храбар и са доста искуства стекао је симпатије и у батаљону. Знање и искуство несебично је преносио на своје другове Милоша и Мркоја. Зато је и по понашању, а и у стварности био вођа ове курирске тројке.

У извршавању бројних курирских задатака ови момци су имали изграђен систем рада. Скоро редовно практиковали су да задатке обављају заједно. Најчешће, посебно до половине 1944. године, при преносу наређења и извештаја заједно су ишли Мирко и Милош. Касније им се придружио и Мркоје.

Мркоје је био најмлађи. У батаљон га је примио Малиша Шћекић, комесар батаљона. Мркојев долазак у партизане није био случајан. Довела га је мајка. Овом дечаку четници су убили оца, па се његова

мајка бојала да то не ураде и њему. Мркојев старији брат био је у партизанској јединици. Размишљајући како да најбоље сачува свог млађег сина жена је одлучила да га повери партизанској јединици. Случајно је испало да је ступио у Трећи батаљон где му се, такође, налазио старији брат Драго и неколико њихових комшија и пријатеља.

Одмах по ступању у јединицу Мркоје је распоређен у штаб батаљона. У то време био је најмлађи у батаљону. Због тога сви су га пазили и заштићивали. Постао је батаљонски мезимац. У почетку Мркоје није добијао никакве борбене задатке. Тих дана могао се видети како у штабу батаљона прави свирале или неке друге играчке од дрвета.

При ступању у батаљон Малиша Шћекић је наоружао Мркоја кратким италијанским карабином. Са тим оружјем Мркоје је друговао све до половине лета 1944. године. Тада је пожелео да буде наоружан, како је сам говорио, са правом пушком. Обећао сам му да ћу му чим заробимо неку лепшу пушку дати. И баш у то време, када смо водили борбе око Прибоја, заробили емо немачку пушку. Дата је Мркоју. Мркоје је заволео своје оружје. Посебно се са њим поносио због тога што је на кундаку била огреботина од патризанског метка. Говорио је да сада, као и сви остали борци, има праву пушку. Негде тих дана Мркоје је све чешће почео да добија и озбиљније курирске задатке. Извршавао их је са вољом. Звањем курира неизмерно се поносио. Због тога се и све ређе могао видети да ножићем прави фигурице од дрвета. Уозбиљио се, одрастао и постао прави партизански курир.

У лето 1944. године Милош и Мркоје су из штаба батаљона упућени за штаб бригаде. Носили су неки батаљонски извештај. Терен кроз који су пролазили нису довољно познавали. Бригада је само неколико дана раније дошла на ту просторију. Била је ноћ. Помишљали су да су залутали. Ипак, наставили су даље. Приближили су се кући у којој је требао да буде штаб бригаде. Око куће нису приметили никога. То им је било чудно, јер око штаба бригаде никада није било пусто. Увек се ту понеко кретао. Зато су још опрезније почели да се приближавају кући. Када су јој се примакли на неколико метара изненада их је зауставио снажан глас „Халт!" Немачки стражар их је приметио. Брзо су застали, окренули се и почели да беже у правцу одакле су и дошли. Немачки стражар је према њима опалио један метак, а затим у правцу куда су се налазили бацио ручну бомбу. Експлодирала је. Али, њих двојица су у то време били већ далеко од куће. Под заштитом мрака извукли су се и из ове неприлике.

Након повратка бригаде са леве на десну обалу реке Таре, Трећи батаљон је наступао према Косаници. У брзом налету, испред овог села, наши борци су заробили групу четника са већом комором. Том приликом у партизанско заробљеништво пао је и један бели јахаћи коњ. Коњ је дат на коришћење Вукосаву Бошковићу, ондашњем, оперативном официру батаљона. Вукосав се касније хвалио како он има најбољег јахаћег коња у бригади. Баш тада Милош Вујичић је добио задатак да као курир преда извештај штабу бригаде. Кренуо је према штабу остављајући батаљон у селу Чавањ. Без икаквих потешкоћа пронашао га је и извршио постављени задатак. Међутим, када се вратио у Чавањ батаљон није затекао. Пред кућом у којој се раније налазио штаб батаљона срео је неку жену. Рекла му је да је батаљон

напустио село и отишао према Њивицама. Скренула му је пажњу да не улази у кућу. Није му рекла зашто. Милош је мало остао пред кућом, а онда је наставио пут према Њивицама. Кад се већ доста удаљио од куће са прозора је према њему опаљено неколико хитаца. У кући су били четници, приметили га и припуцали за њим. Брзо је напустио овај крај и тако успео да побегне четницима који су се за њим дали у потеру.

Током маја 1944. године Трећи батаљон је ратовао око Потпећа, Зекавица и ЈБуђа. Једне ноћи, у брзом налету, у Потпећу, батаљон је разбио четничку јединицу којом је командовао Јован Јеловац. За-

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 80
20 јула 1944

ШТАБУ III И IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ[1]

1. У току 20/21 т.мј. пребацићe се III и IV бригада на просторију сјеверно од комуникације Пљевља — Пријепоље[2] и то:

— IV бригада кренуће падом мрака из села Обарде, пребацити се преко комуникације између Јабуке и Мијајловице, осигуравши се при томе, и сместиће се на просторији: Брашанско Брдо — Ђурашићи — Тоци, извијајући у правцу Лима, Прибоја и у правцу комуникације Пријепоље — Јабука.

— III бригада ће кренути из Обарде у 22 часа (пошто оде IV бригада), и пребацићe се на просторију Рамовина — Врбово — Ограда — Жарвине — Адровићи, извијајући у правцу комуникације Јабука — Пљевља и комуникације Пљевља — Рудо.

— Штаб дивизије ће се кретати са III бригадом, и по пребацивању преко комуникације смјестиће се у сјеверозападни дио села Бабине (куће код к. 1275).

— Хируршка екипа кретаће се са Штабом дивизије.

— По доласку на горе одређену просторију одмах упутити везу до овога Штаба. Предузети извијање и организовати обавјештајну службу.[3]

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За штаб
Командант — п.пуковник,
Жарко С. Видовић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 26—3, к. 1253.

[2] Дотадање положаје јужно од комуникације Пљевља — Пријепоље преузела је Прва пролетерска дивизија, а такође и Осму црногорску бригаду под своју команду. Види док. бр. 25—3, к. 1253 у архиви ВИИ.

[15] Види док. бр. 219.

робљена је и четничка комора са доста опреме. Малиша Шћекић је због тога позвао Милоша и наредио му да заједно са борцем Планићем оде до места где су остали интенданти Јокан Смоловић и Хасим Међедовић. Требао је да их позове да дођу и покупе од четника заробљену опрему и пребаце је у седиште батаљона. Док се Милош приближавао батаљонској комори и месту где су били интенданти изненада се отворила жестока борба. Четници су напали батаљонску комору. Због тога Милош и Планић нису пронашли интенданте. Да не би пали у руке четника упутили су се према батаљону, не преневши наређење Јокану и Хасиму. Дошли су на место где се батаљон раније налазио. Али, ту га нису затекли. Наставили су да га траже. Путовали су скоро целе ноћи и тек пред зору сустигли батаљон који је маршовао према месту логоровања. Одмах су известили команданта батаљона да је комора нападнута од четника и да нису могли да пронађу интенданте.

Заједно са батаљоном продужили су према селу Њивице где је батаљон логоровао. Кад су стигли у логор тамо су затекли Јокана Смоловића и његовог заменика Хасима Међедовића. Њих двојица су реферисали Владу Лечићу, команданту батаљона, да су их четници напали, да су се једва спасили и да је један део коморе, заједно са коњем Вукосава Бошковића, заробљен. Када је то чуо Вукосав се љутио на Јокана. Пребацивао му је што је дозволио да део коморе буде заробљен, а посебно што је допустио да и његов коњ доживи такву судбину. У каснијим борбама на овом терену четници су дозивали команданта батаљона Влада Лечића и изазивачки питали: „Где ти је зекан!?"

Милош и Мркоје су другом приликом, када су носили пошту, на путу Какмуже — Мијаковићи набасали на двојицу четника. Партизански курири су се први снашли, скинули су пушке са рамена и опалили неколико метака према четницима. Изненађени и престрашени четници су побегли у оближњу шуму. Милош и Мркоје су се, такође, склонили с пута и опрезно наставили даље извршавајући задатак који им је био постављен.

У току лета 1944. године, када се Трећи батаљон налазио око Нове Вароши, Милош је добио задатак да однесе пошту у штаб који је у то време био смештен у овој варошици. Са њим је тада пошао и Вељко Жугић. Међутим, баш у то време Немци су појачали нападе према Новој Вароши тежећи да је заузму. Због тога су све јединице и штабови напустили Нову Варош. Када су њих двојица дошли у Нову Варош јединице и штабови већ су се повукли. У кући у којој се налазио штаб и где су требали да предају пошту нашли су само двојицу партизана, који су се, такође, спремали да напусте и зграду и варошицу. Нису имали коме да предају пошту. Одлучили су да се брзо врате у свој батаљон. Кад су стигли у село Радојињу, где се раније налазио батаљон, тамо никога није било. Од мештана су сазнали да су партизанске јединице отишле према Прибоју. Наставили су најпре према Кокином Броду, а онда и према Прибоју. Терен им је био непознат. После дужег пешачења стигли су батаљон. Брзо су заборавили непријатна осећања и страх који су осећали трагајући за батаљоном.

Милошу Вујичићу се догодило и то да је у сумрак, код Гуче, упао међу пијане четнике. На задатак су тада кренули Мирко Каљевић **и**

он. Уз пут Мирка је заболела нога. Није могао даље да пешачи. Договорили су се да се он врати у штаб батаљона, а да Милош настави сам. Тако је и било. Мирко се полако упутио према батаљону, а Милош је сам наставио пут према штабу бригаде. Ишао је опрезно. Није довољно познавао терен, а знао је да су туда претходних дана наше јединице са четницима водиле свакодневне борбе. Када је стигао близу куће за коју је сматрао да се у њој налази штаб бригаде никога није приметио, али је чуо неку галаму и псовке. Чим је чуо псовке знао је да то нису партизани. Зауставио се и боље ослушнуо. Закључио је да се у кући налазе четници. Пили су и галамили. Окренуо се и пошао назад. Зашао је у неки шљивик, поред кога се налазила шума. Кад се већ налазио у шљивику из куће је изашао један четник. Приметио је Милоша и припуцао на њега. За њим из куће је изашла неколицина. Отпочели су да пуцају према Милошу, али нису се усудили да пођу у потеру за њим. Остали су поред куће. Мрак и густа шума у коју је ушао омогућили су му да тада побегне. Ипак, бојећи се да га не ухвате Милош је поцепао писмо, а затим опрезно наставио пут према батаљону. Лутао је. Целу ноћ је препешачио и тек изјутра стигао у батаљон.

Из ових неколико примера види се како је тежак, напоран и са пуно ризика био курирски позив. Курирска тројка Трећег батаљона успешно га је обављала.

Велизар Обрадовић

Извиђачи на Маљацкој

Од Горажда до Пала, на правцу дејства 37. дивизије, непријатељ је пружао снажан отпор. У реону Пала (Мали и Велики Коран и школа у Палама) била је организована чврста одбрана. После неколико дана узастопних данонoћних напада, уз садејство 3. пролетерске, 4. бригада је овладала реоном Пале и наставила борбена дејства у правцу Сарајева. У овим борбама извиђачка чета је извршавала извиђачке задатке. После једне вешто изведене акције у позадини непријатеља ухваћена су два немачка официра. Кад није била ангажована на задацима извиђања, чета је, на спојевима батаљона, дејствовала као стрељачка јединица.

По савлађивању реона Пале, бригада је наставила дејства у правцу: Кумани — Челина — Худеж. Непријатељ је, у повлачењу према Сарајеву пружао узастопни отпор. По избијању на ову линију, извиђачка чета је наставила са извиђачким задацима на правцу Требевић — Сарајево.

Бригада је наставила дејства у правцу Сарајева. Њен 4. батаљон водио је огорчене борбе за масив Требевића. Извиђачка чета имала је задатак да настави извиђање правцем: Долићи — Брус, затим у правцу с. Равне. Подршку чети давао је 3. батаљон са тешким митраљезима.

Код с. Долићи на мање непријатељске снаге, уз подршку митраљеза 3. батаљона, брзо смо их ликвидирали. Наступајући у правцу с. Равне, наишли смо на ватру непријатељских митраљеза. Брзо смо овладали и тим положајима, одакле смо посматрали Сарајево.

У поподневним часовима на падинама Требевића, од команданта бригаде, Милоша Влаховића, чета је добила задатак да се крене ка граду Сарајеву. Наређено је да узмемо довољно светлећих ракета и означавамо где се налазимо.

Спустили смо се низ падине Требевића до Бистрика. Кретали смо се, једно време, поред неког поточића, користећи пошумљени простор и увале. На чуки изнад Бистрика, приметили смо бункер. Прилегли смо и упутили групу бомбаша. Вешто је пришла и бацила бомбе. Ватреног одговора није било. Журили смо да се домогнемо предграђа Сарајева. Код првих кућа Бистрика осећали смо се безбеднији.

Наступајући улицама Бистрика у правцу р. Миљацке, у једној згради чули смо хармонику. Распоредили смо се око зграде. Са куририма и комесаром Недовићем упао сам унутра са упереним аутоматом. Била је то кафана, а унутра су били војници неке усташко-до-

мобранске јединице. Оружје им је било постављено уз зидове и по столовима. Наредио сам да дигну руке увис, да не мрдају. Предали су се. Покупили смо оружје и пребацили у другу зграду. Нама није требало. Били смо наоружани аутоматима и пушкомитраљезима. У тој руљи било је пијаних и унезверених домобрана. Позвали смо ако желе добровољно да нам се прикључе. Град нисмо познавали, требали су нам као водичи. Издвојило се 5 младића и пошли су са нама. Дали смо им оружје. Остале смо затворили у кафани и наредили да ту остану. Затим смо продужили. Распоређени по одељењима брзо смо изашли фронтално на р. Миљацку. Заузели смо положај уз бедем на левој обали. Колико се сећам, то је било негде код Принциповог моста. Два одељења смо вратили нешто у назад, ради обезбеђења и повлачења у случају потребе. Већ је падао мрак. Проласком улицама Бистрика народ нам је клицао и са балкона бацао цигарете. Једна стара муслиманка нас је благословила и поклонила нам пешкир од платна, проткан сребрним нитима.

Мислили смо да већ имамо слободни Бистрик, све до леве обале р. Миљацке, када се на десној обали, из правца Баш-Чаршије, појавила колона Немаца, уз пратњу тенкова. Имали смо наређење да избегавамо уличне борбе. Али ситуација у којој смо се нашли није пружала други излаз, па смо отворили ватру по немачкој јединици. Немци су се ускомешали, очигледно изненађени. Панично су се повлачили. Колико се сећам, било их је око десет мртвих. Нама је рањен борац Дивац Мирко, п. митраљезац, родом из Пријепоља. Борба није дуго трајала, највише 10 минута. Повукли смо се дубље у Бистрик. Организовали смо одбрану и случају напада. То је било око 19 часова. Наши заробљеници са Бистрика, који су нам се добровољно прикључили после првог ватреног крштења на Миљацки, нестали су.

Сматрали смо нужним да Бистрик са ж. станицом држимо до доласка наших јединица. Желели смо да то буде што пре. Испалили смо више светлосних ракета. Око 21 час успоставили смо везу са 4. батаљоном наше бригаде. Касније су стизале остале јединице. Борбена дејства су се брзо проширила на десну обалу р. Миљацке. Командант бригаде, друг Милош Влаховић, дошао је око 22 часа и честитао извиђачкој чети.

Око 01.00 часова, штаб бригаде је наредио да се извиђачка чета повуче на одмор. Сместили смо се у једну већу зграду, уз строго војничко обезбеђење. Ускоро је код нас дошао један друг, представио се да је из градског комитета Партије. Колико се сећам, звао се Салих или Салко. Комесар чете Недовић касније га је виђао. Честитао нам је на успеху. Сматрајући да смо прва партизанска јединица која је ушла у Сарајево, поклонио нам је мотор од 350 куб. Захвалили смо се на пажњи и рекли да мотор не можемо за сада користити. Поклонио нам је бицикл. У Сарајеву смо остали 2—3 дана. Уз помоћ позадинских радника хапсили смо оне који су били на страни окупатора, прикупљали оружје и муницију, као и осталу војну опрему.

У граду је већ 6. априла функционисала цивилна власт. Заробљенике и ратни материјал предали смо органима власти.

Светозар Драшковић

Курирске невоље

Марта 1945. године наш батаљон је добио наређење да нападне жел. станицу Пале код Сарајева. Наређење смо добили у с. Влаовићи које се налази на левој страни реке Миљацке. Напад смо извршили ујутру око 03,00 часа. 1. чета је нападала на левој страни батаљона, на бункер који се налазио на брду Велики Коран; 2. чета је нападала у средини, правац напада ж. станице Пале; а 3. чета на десној страни батаљона, главни објекат напада бункер, који се налазио на брду Мали Коран.

Пре почетка напада добили смо водича, мештанина засеока у близини железничке станице Пале. Ноћ је била мрачна, терен нисмо познавали.

Водич нас је неопажено довео близу бункера на Малом Корану, одакле смо могли да отворимо успешну ватру. Ту смо застали у намери да командир изда конкретне задатке сваком воду. У том моменту, на левој страни, на Великом Корану отпочела је борба (после те акције говорило се да је 1. чета отпочела борбу пре датог знака за почетак напада). Одмах смо извршили напад на бункер, брзо га заузели. Непријатељ је пружио отпор и одступио преко пруге, (Вишеграда — Пале — Сарајево) и посео други положај за одбрану, раније припремљен, на брежуљку иза ж. станице Пале.

На Малом Корану, поред осталог, заробили смо и око 30 маскираних зимских одела. Командир чете Иван Томић, мислећи да су то комплетна маскирна зимска одела, (биле су то само виндјакне умотане у ћебе) наредио је да останем у овом бункеру и чувам их, а у случају да нас непријатељ потисне маскирна одела не смемо оставити.

Заузимањем овог положаја, пресекли смо немачке положаје. Немачке јединице остале су у Стамболчићу и Соколцу, одсечене. Немци су им послали појачање из Сарајева, оклопни воз, са доста, добро наоружаних, војника. Претила је опасност да наше јединице буду одсечене, зато су поново пребачене са десне стране реке и пруге. Заузеле су положај и отвориле ватру на оклопни воз. Због слабог наоружања нису могле зауставити воз. Наређено је да се батаљон повуче према селу Влаовићи. Из воза је отворена жестока ватра из разноврсног наоружања, на све три чете нашег батаљона, које су одступале према с. Влаовићи у правцу планине Јахорине. У тој борби око ж. станице Пале наша чета је имала једног мртвог, Саву Савовића из Челебића. Тројица бораца су заробљена: Мушић Ноу, Рамо, трећег имена се не сећам, из околине Новог Пазара, увек су се заједно кре-

тали, у борбу или ван борбе. После ослобођења Сарајева, сазнали смо да су их Немци ухватили и обесили, а мештани сахранили. Имали смо и неколико рањених.

Одступањем чета, водич који је остављен са мном, побегао је. Није нам више био ни потребан. Узео сам ћебе са виндјакнама, напртио на леђа и иза чете одступао. Али бреме је било прилично тешко. Ишао сам кроз неку шикару, негде је било грмља, негде не. Наилазио сам на неке пропланке и ливаде у шуми. На једној узбрдици снег је био омешкан. Из воза је праштала ватра. Поред мене су падала зрна. На око 100 метара испред мене густа шума, велике смреке. Мислио сам само да дођем до њих. Иза мене чуо сам глас: „Предај се Титово копиле". Уплашио сам се. Добио сам неку натчовечанску снагу. Трчао сам до јарка пута, бацио балу виндјакни у вододерину, скочио на ћебе. Окренуо се. Иза мене на око 120 метара био је усташа, у црној униформи. Трчао је. Испалио сам рафал из аутомата. Пао је. Не знам да ли сам га погодио. Била је стрмина, обрасла у неко ситно шибље. Гониоца нисам више видео нити чуо. Заузео сам заклон у вододерини поред једне дебље смреке и осматрао да ми се не привуче.

Немци су из оклопног воза пренели ватру на шуму испред мене. Гађали су неко време и престали. Упалили су воз и кренули према Сарајеву. После одласка воза, узео сам завежљај са виндјакнама. Донео сам га у село Влаовићи, где је стигла наша чета. Другови су се обрадовали. Неки су ми у шали говорили да су ме већ ожалили минутом ћутања, да у другој борби могу слободно погинути.

Јавио сам се командиру чете, са маскирним зимским оделима. Био је радостан што сам жив. Дохватио је ћебе и размотао га. Али то нису била маскирна одела, само виндјакне, што је покварило командирово расположење.

Приликом бројања виндјакни пронашли смо у завежљају пушчано зрно. Ту се задржало док сам га носио на леђима. Командир ме је похвалио за успешно извршени задатак. Добио сам и прекор од четне болничарке Станке Кнежевић. Пребацила ми је што сам остао иза чете, док је чета водила борбу око железничке станице Пале. Али рекла је да је све задатке извршавао курир Петровић Предраг (из села Калне код Књажевца). Није знала да ми је командир наредио да останем.

Радомитр Манчић

Веза Дара — Зец

Било је то у марту 1945. године. II батаљон IV еанџачке бригаде држао је положај према Палама, у рејону села Бистрице. Овде је непријатељ био снажно утврђен. Свакодневно смо ишли у извиђање. Обавештајна служба била је добро организована и располагала је са детаљним подацима о непријатељу. Као обавештајни официр II батаљона, имао сам увид у начин информисања о стању непријатеља и уопште о нашој ситуацији. Веза је била другарица Дара. Све што сам о њој знао било је само име — Дара. Са њом сам размењивао извештаје у писаној форми. Али то није било једноставно.

Дара се налазила у непријатељском обручу. Место за остављање извештаја било је на простору између нас и непријатеља. Тешко је било изаћи из непријатељског круга, а не бити сумњив. Ипак, наша досетљивост отворила је наизглед непремостиве препреке. Извештаји су изношени на дну канте за њивско ђубриво. Подаци су редовно стизали на одређено место. Тако смо и за стрељање извесног броја родољуба у Сарајеву сазнали после неколико дана. Дара је добијала податке и од машиновође који је возио на линији Сарајево — Пале.

На том терену била је смештена и једна домобранска сатнија. Другарица Дара је одржавала везу са неким домобранима који су били симпатизери НОБ-а. У једном извештају тражена је сагласност да ти симпатизери посете наш батаљон. Сложили смо се и обезбедили слободан пролаз кроз нашу територију. Дали смо им гаранцију да им се неће ништа десити. Посетила су нас два домобрана, један официр и један редов. Они су и касније долазили, све док смо били на том положају и достављали нам податке о непријатељу.

Једног дана од штаба смо добили наређење да испитамо положај непријатеља на Палама. Ноћу је извршен напад на једну косу изнад Пала. Том приликом заробили смо једног Немца, подофицира. Сутрадан смо га спровели у штаб бригаде.

Када смо учествовали у ослобађању Пала вршили смо напад на железничку станицу. Непријатељ се повлачио у правцу Сарајева. Железничка станица је стара, још из доба Аустрије, прављена од тврдог материјала. Имала је велики подрум чија су врата била направљена од челика. Чули смо да одатле допире нека грађа. Захтевали смо да се врата отворе. Али врата су и даље остајала затворена. Спремили смо се да гађамо „џубулама". Ипак нешто нам није дало мира. Сетио сам се Даре. Узвикнуо сам њено име и рекао да смо партизани, да сам Зец из извештаја (тако сам се потписивао). Врата су се отворила. Изашла је другарица Дара са неколико другова. Склонили су се да их усташе не ликвидирају. У подруму се налазило још народа. И њих је случајност спасила од страдања.

Борислав Зечевић

Без иредаха и одмора

Приликом формирања 4. санџачке НОУ бригаде одређен сам за курира у штабу бригаде. На овој дужности остао сам све до јесени 1944. године. Када сам у Новој Вароши завршио курс командира, распоређен сам на дужност заменика командира 1. чете 1. батаљона.

У то време, у штабу бригаде били су још курири: Милош Шпица, Вук Јоцовић, Рајко Думић, Раде Љујић, Милош Крвавац, Митар Максимовић, Ђокица Челар — Крајишник, један друг звани Бећо, чијег се имена не сећам и други.

Курири су из штаба бригаде у Штаб 37. дивизије доносили извештаје и наређења за штабове бригада. За команде батаљона носили смо писмена, некада усмена наређења или друге кратке поруке.

Курири су имали одговорну и врло важну улогу у току НОР-а. Од њиховог благовременог преношења наређења често је зависио успех неке борбе или благовремени покрет јединица. Ово се посебно односило на 4. санџачку бригаду, која у штабу, а и у командама батаљона, није имала друге везе осим курирске.

Обављање курирске дужности било је везано за велике тешкоће и напоре: велика удаљеност штабова и команди до којих је требало преносити пошту, тежак терен, у току зиме често непроходан. Курире су вребале опасности. Непријатељ је правио заседу на путевима где су претпостављали да ће наићи курири. Било је и примера напада. Због тога су на удаљенија места ишла 2 до 3 курира. Курири су готово увек били у покрету. У току маршевања и покрета јединица курири су се кретали са Штабом бригаде или су у покрету носили наређења командама батаљона. Када би се јединице разместиле за краћи предах или одмарање, курири ни тада нису одмарали. Одлазили су на нове задатке.

Неколико пута су курири, после доношења поште у штаб дивизије, продужавали у штаб корпуса ради ношења хитне поште. На путу су остајали 3 до 4 дана.

У времену продора наших снага за Србију, када се бригада налазила под непосредном командом Врховног штаба, курири су носили пошту до Штаба 2-ге, 5-те и других дивизија. Путовало се и преко 70 км у једном правцу. Тако су курири бригаде прелазили цео Санџак, део Западне Србије, Источне Босне и Црне Горе. Најдужи пут курира био је октобра 1944. године, када су из Штаба 4. санџачке бригаде, од Гуче код Ивањице, кренули за Штаб 37. дивизије, који се налазио у Шаховићима код Бијелог Поља. Требало је прећи велику удаљеност и избећи четнике, крећући се територијом где није било наших снага.

Било је и неопрезности курира. Тако смо се, у јуну 1944. године, нашли на левој обали р. Лима, према Бистрици. Стали смо и брали трешње. Том приликом наишла је колона од 8 до 10 немачких тенкова. Немци нас нису приметили. Уместо да се повучемо неопажено ми смо отворили ватру на њих. Да зло буде веће, први испаљен метак био је светлећи. Немци су приметили где се налазимо. Убрзо је по нама уследила ватра једног топа и митраљеза из тенка. Једва смо успели да се повучемо без губитака. Били смо млади и нисмо много размишљали о опасности. Мислили смо да нам Немци не могу ништа, пошто је између нас протицао Лим, који је био препрека за тенкове.

Када нисмо били на курирским задацима налазили смо се у пратњи и на обезбеђењу руководилаца Штаба бригаде. Ја сам често пратио команданте бригаде Новака Кнежевића, Чеда Друловића, комесаре Живка Жижића и Веселина Булатовића, руководиоце СКОЈ-а Павла Делевића и Милоша Миликића и друге. Били су то све храбри руководиоци. Осећао сам велику радост и задовољство кад бих се нашао у њиховој пратњи. За мене је свака пратња представљала изузетан доживљај.

У јануару 1944. године бригада је водила борбу са Немцима и четницима у с. Глисници. Непријатељ нас је изненада напао. Бригада се морала повлачити према р. Ћехотини. Ја сам се налазио у пратњи комесара бригаде Живка Жижића. Он је остао да организује заштиту повлачења. Међутим, немачки скијаши изненада су се појавили на блиском одстојању и осули жестоку ватру. Том приликом један рафал закачио је комесара. Није могао сам да се креће. Нас неколицина отворили смо ватру. Убрзо смо их уђуткали и Живка извукли са брисаног простора. Било нам је жао комесара, само што нисмо плакали. Он се држао храбро и тешио нас да то није ништа, да је лакше рањен. То је говорио само да би нас охрабрио. Пренели смо га преко Ћехотине и даље према Мељаку.

Сличан случај десио се и приликом рањавања руководиоца СКОЈ-а, Павла Делевића, марта — априла 1944. године приликом одступања према с. Косеници. Павле се са својим СКОЈ-евцима налазио у заштитници. И док му је липтала крв са још непревијене ране, меци фијукали изнад нас, он је причао вицеве на свој рачун и храбрио нас. Били смо уплашени, не од блиске ватре четника, већ од помисли да ли ће Павле преживети велико крварење. Иако тешка ситуација, било нам је драхо што смо-се ту нашли да га рањеног изнесемо са бојишта.

Једном другом приликом, у лето 1944. године, руководилац СКОЈ-а Милош Миликић, који је на дужности заменио рањеног Павла Делевића, пошао је да обиђе скојевску организацију у једном батаљону, који се налазио око 15 км удаљен од штаба бригаде. Комесар бригаде Веселин Булатовић рекао је да са њим пође један курир. Милош је говорио да му то није потребно, да нема опасности. Ја сам се јавио комесару, изразио жељу да пођем. Комесар се сложио. Пошли смо са коњима. Мидо је, како смо звали Милоша, имао лепог и послушног коња којег је сам пазио и тимарио.

Приликом одласка нисмо имали никаквих проблема. После обављеног задатка, у повратку, преко једне заравни у с. Шербетовац, на путу за с. Бабине код Пријепоља, Мидо рече: да видимо који је коњ бољи. Потерали смо их у галоп. Мидов коњ је био бржи. Измакао ми је за неколико корака. Ја сам ошинуо коња. Чим смо утрчали у шуму

Мидо је нагло зауставио свог коња. Ја сам са својим протрчао, незнајући шта се десило. У наредном тренутку чуо сам плотун пушака иза себе. Било ми је јасно да је испаљен на Миликића. Други плотун био је намењен мени, јер су ми меци зазвиждали изнад главе. Помислио сам да су убили Милоша. У том тренутку осу се рафал из Милошеве машинке. Отворио је ватру на четнике. Била је то заседа која је затим побегла. Покушао сам да зауставим коња, јер нисам желео да помисле како сам побегао. Коњ се уплашио и јурнуо напред. Ипак, успео сам да га смирим. Тада сам чуо топот Мидовог коња. „Јоле, ранише ли те ови бандити" — завика. „Не", одговорих, „а тебе Мидо". „Ни мене". Поново смо потерали коње, журили смо да избегнемо поновну ватру непријатеља.

Кад смо стигли у Штаб бригаде испричали смо шта нам се и где догодило. Другови из штаба приметили су две рупе на Милошевој униформи, од пушчаних куршума. Имао је невероватну срећу.

Командант бригаде је наредио да се на место где је била четничка заседа пошаље заштитни вод и једна чета из најближег батаљона. Нађено је 8 чаура од пушака, локва крви и парчад италијанске кошуље, коју су четници цепали да би превили рањеника. Нешто касније, наши обавештајни органи ушли су у траг организатора заседе. Он је после рата стрељан за многа злодела која је починио, највише сачекујући курире и поједине партизане који су пролазили овим путем.

Јокан Јоковић

Сшрах и срећа

Извршавајући своју курирску дужност једнога дана сам, са писмом у опанцима, пролазио кроз једно село ка Горажду. Корачао сам слободно, као да се у селу и око села ништа не догађа. У селу су били непријатељски војници. Дечачког лица, у сеоској ношњи, наишао сам на једно двориште ограђено високим зидом, са великом гвозденом капијом. Не слутећи шта се и ко налази унутра, застао сам провиријући кроз капију. У дворишту сам приметио војску. У средини су стајала два четника.

Иако сам одмах продужио знао сам да су ме приметили. Одмах су напустили место на ком су стајали. У непосредној близини, са прозора једне куће мала, љупка девојчица, на моје питање: „Чија је ово војска?", одговорила је да су ту четници, да се што пре удаљим одавде. Убрзао сам корак. Био сам на измаку села. Потрчао сам у правцу реке и изгубио се у врбаку. Убрзо приметио сам да за мном јуре два четника на коњима. Застали су, осмотрили околину и кренули у потрагу. Нашао сам лепо склониште у врбаку, завукао се и ћутао.

Дуже време нисам смео да напустим то место. Нисам знао у ком правцу су отишли четници. У времену док сам чекао, обузет страхом, помишљао сам на све. Међутим, знао сам једно: било када, у било које доба дана или ноћи, морам стићи и предати пошту. Знао сам да ме другови с нестрпљењем очекују. Најзад сам напустио склониште и кренуо.

Наставио сам пут поред реке. То је био мој најбољи заклон. Почела је да пада јака киша, што ми је одговарало. Био сам сигурнији док се крећем по невремену.

Одједном сам испред себе угледао стражу. Озарена лица, раздрагани и нзсмејани војници прихватили су ме и одвели у штаб бригаде. Био сам срећан што сам извршио задатак и остао жив. Никада у животу нисам био срећнији.

Моји другови и старешине у јединици нису имали стрпљења да чекају. Већ су ми пошли у сусрет. Угледао сам их. Радости није било краја. Раширених руку прихватио ме је командир. Изљубили смо се. Командир ме је потапшао по рамену, насмејао се и рекао: „Ћирићу, извршио си своју највећу и одговорну дужност. Испричај нам зашто си закаснио?" Испричао сам и тек тада ме је обузео страх. После 2—3 минута кренули смо у село да потражимо девојчицу која ми је спасила живот. Нисмо је нашли. Заједно са родитељима напустила је село.

(IV бригада, III чета, III батаљон 37. санџачка дивизија).

Ћирић Михајла Јован

Доживљаји курира

За курира при штабу 3. батаљона одређен сам у априлу 1944. године и остао све до 24. децембра исте године.

Осећао сам се омаловажен. У чети смо се шалили на рачун кувара, курира, коморџија, коњоводаца. Наредног дана батаљон је добио задатак да се пребаци у Пренћане, на десну страну Таре. Маршевали смо у колони низ врлетне стране Шаранаца, према Тари. Са чела се преносило наређење: „Курир напред, курир напред". Осетих се некако важним. Командант ми је дао задатак да се спустим до Таре и испитам када ће доћи на ред пребацивање нашег батаљона преко реке на импровизованом мосту. Осетио сам понос. Схватио сам да постоји задатак који једино ја те ноћи извршавам, у име целог батаљона.

Касније сам све више увиђао да је курирска дужност важна и тешка. Куририма у батаљону је било најтеже, теже него онима у штабу. За тих осам месеци, од априла до краја децембра, као курир, имао сам разних згода и незгода. Пролазио сам кроз четничке положаје, бивао одсечен од батаљона, налетао на немачког стражара, сусретао се са немачком извидницом, цепао и уништавао пошту да не падне непријатељу у руке. Догађало се да чета у коју сам послат није више на том положају, или да је штаб бригаде променио место, или да ноћу залутам и налетим на немачког стражара.

Било је то негде на троуглу између Пожеге, Ариља и Ужица. Батаљон је, колико се сећам, био смештен у селу Горобиље. Дошли смо из правца Ужица. Маршујући преко дана, командант батаљона ми је рекао да ћу у једно село, кроз које смо пролазили увече, у штаб бригаде однети извештај. То је било крајем августа или почетком септембра 1944. године. Командант ми је отприлике рекао у којој ће кући бити штаб. Предвече Мирко Каљевић и ја понели смо извештај. Требали смо да пешачимо око три сата. Мирка је заболела нога. Почео је да изува чизму, да увија ноге некаквим крпама. Имао је велике жуљеве на обе ноге и морао се вратити. Ја сам наставио пут. Када сам дошао у село у ком сам мислио да је штаб бригаде, била је ноћ. Упутио сам се према кући у којој је требао да буде штаб бригаде.

Некакви људи су се врзмали по шљивику испред куће. Нико ме није заустављао нити шта питао. Врата су била отворена и видело се светло. Из куће се чула некаква врева и песма. Песма ми је била чудна, непозната. Чини ми се да је и стражар био пред вратима. Ни он ме није заустављао. Када сам дошао до врата угледао сам чупаве и брадате људе. Нешто су викали, певали, вриштали, галамили. Био сам потпуно збуњен. Секунди или делићи секунде су одлучивали шта да радим. Повукао сам се назад лагано и скочио у шљивак. Неко је

повикао: „побеже". Бежао сам између шљива и коња који су ту били повезани. Брзо сам одмицао. Фијукала су зрна, викали су, псовали комунистичку мајку.

Осетио сам да ће ме сустићи. Скренуо сам лево у шумарак, скрио се у густиш под неко изваљено дрво. Притајио сам се. Извукао коверту из џепа, полако је поцепао и закопао. Отшрафио сам бомбу. Мислио сам да је бацим на њих ако ме открију и да бежим. Чуо сам их како пролазе путељком изнад мене. Једни су говорили: „Предај се", други „Побеже", неки опет, „Ја сам га убио, наћићемо га сутра .. .". Све се утишало. Не знам колико сам под тим дрветом остао, чинило ми се дуго. Плашио сам се заседе.

Гавро Соковић, са групом бораца 4. бригаде (седи)

Негде у току ноћи кренуо сам одатле и докопао се велике шуме. Био сам уморан, гладан, исцрпљен. Већ је свитало. Наставио сам да тражим батаљон. Ни он није био тамо где сам га оставио. Нашао сам га тек предвече. Однекуд су чули да су ме ухватили четници и одмах убили.

Владо Лечић и Малиша Шћекић су ме грлили. Тражили су да причам како је све то било. Малиша је, као и увек, са мном почео да се шали. „Знао сам ја, вели, да ће се Прошћењац спасити. Њих да бациш на главу дочекаће се на ноге". Тада сам постао кандидат за Партију. Малиша ми је рекао да ће ме одмах примити, али сам на пријем чекао још око месец дана.

М. *Вујичић*

Између наших а неиријашеља

Децембра 1944. године распоређен сам у III чету II батаљона 4. санџачке бригаде 37. ударне дивизије у Новој Вароши. За релативно кратко време одређен сам за курира Штаба 4. санџачке бригаде. На тој дужности нализио сам се све до краја рата. Присећајући се више догађаја, један ми је стално пред очима. Догодило се то у операцијама НОВ-а за ослобођење Горажда, када сам и рањен.

Борбена дејства за ослобођење Горажда трајала су неколико дана и ноћи. 4. санџачка бригада наступала је преко Чајнича, затим форсирала реку Дрину и заузела положај на брду Мишјак. Налазила се на централном сектору нападних дејстава за ослобођење Горажда. Главне одбрамбене снаге Горажда биле су немачке јединице, потпомогнуте усташама и домобранима. Вођене су данонoћне тешке и крваве борбе, у којима је пало много наших друшва и другарица.

Штаб 4. санџачке бригаде налазио се 2—3 километра од положаја на Мишјаку, узводно од реке Дрине, према Фочи. Штаб је био смештен у једном селу у напуштеној згради. У јеку борбених дејстава, негде у првој половини фебруара 1945. године, око 16 часова непријатељ је отворио минобацачку ватру на сектору где је био смештен штаб бригаде. То је трајало око пола сата. Непријатељске гранате су разориле више околних кућа. Оштетиле су и зграду у којој је био смештен штаб. У том нападу нико од чланова штаба и пратећег вода није погинуо. Увече, око 21 час, пошао сам са замеником команданта бригаде, капетаном Секулић Радојицом, на положај бригаде на брдо Мишјак. У међувремену водила се тешка борба са непријатељем. На положају су били свих 5 батаљона 4. санџачке бригаде. Капетан Секулић ме је, после извесног времена, око 23 часа питао да ли знам где се налази положај 4. батаљона наше бригаде. Одговорио сам му да знам. Наређено ми је да однесем пошту команданту 4. батаљона, да се одмах вратим и донесем повратни извештај.

Било је негде око поноћи. Са свих страна грмело је од пуцњаве. Идући опрезно путањом наишао сам на неколико наших бораца који су ту погинули. Одједном ме ухватио велики страх. Са свих страна грмело је од пуцњаве, ноћ, мртви другови. Ломио ме тај тежак осећај. Опрезно сам се спуштао према једном потоку. Одједном, запрштао је рафал. Зрна су зафијукала изнад мене. Пао сам. Убрзо сватих да сам погрешио правац кретања. Уместо да идем лево, према положају нашег 4. батаљона, отишао сам десно, у правцу Горажда. Нашао сам се на домак непријатељског положаја. Покушао сам да се неопажено вратим назад. Нисам осећао ноге. Када сам се прибрао од страха и

ШТАБ
IV УДАРНЕ БРИГАДЕ
XXXVII УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ
3 априла 1945

РЕЛАЦИЈА

Секција: Сарајево, размјер 1:100.000.

IV Ударне бригаде XXXVII Ударне дивизије Југословенске Армије за вођење борбе са Немцима (181. дивизија), усташама, ћебовцима и милицајцима, 3. априла т.г. на положају Стамболчић — Мали и Велики Коран — Хоџа — Градина — Пале.

I. — НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Јачина непријатеља: 800 Немаца, 900 усташа, око 200 ћебоваца и око 1.200 милицајаца.

б) Наоружање непријатеља: око 20 брзих шараца, 2 лака бацача, 1 тешки бацач и више аутоматског оружја.

в) Морал и активности непријатеља прилични.

г) Непријатељ је дефанзиван.

II. — НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ:

а) Јачина бригаде изузев 1 батаљона: 2.353 борца и руководиоца.

б) Наоружање бригаде: 5 тешка бацача, 4 лаких бацача, 15 тешких митраљеза, 49 лаких митраљеза.

в) Садејство наше брдске артиљерије.

г) Морал наших јединица одличан, као и борбеност.

ТОК БОРБЕ

Пети батаљон ове бригаде нападао је на Хоџи и Стамболчићу, успјевши да потисне непријатеља до Пали. Други батаљон нападао је на Мали и Велики Коран — Пали станица, водећи огорчене борбе за Мали и Велики Коран, овладавши њиме протјерао је непријатеља и наставио борбу око Пале станица, одакле је послије успјешне борбе протјерао непријатеља и заузео Пале станицу. Четврти батаљон ове бригаде нападао је непријатеља у правцу Требевића. За цело вријеме борбе садејствовала је наша артиљерија, која је увелико омогућила успјешан исход борбе.

Непријатељски губици: 20 мртвих и 35 рањених војника и официра. Заплијењено је више непријатељске спреме у варошици Пале.

Наши губици: 2 мртва и 7 рањених.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар — мајор,
Слободан Лучић, с. р.

Командант — капетан,
Милош Влаховић, с. р.

Тачност преписа

Овјерава:

Начелник Штаба — поручник,
Павле Ђуковић, с. р.

изненађења уепео сам да се неопажено вратим назад. Када сам се извукао из ове критичне ситуације схватио сам да сам се нашао дубоко између нашег и непријатељског положаја. Идући према положају нашег 4. батаљона, још не схватајући шта се у ствари догодило чуо сам: „СТОЈ! Од изненађења и страха пао сам у снег. На питање „ко иде" у првом моменту нисам имао снаге ни да се јавим. У страху сам заборавио и знаке распознавања.

У глави ми је одјекивало „СТОЈ — КО ИДЕ". Стражар који ме је зауставио испалио је два метка изнад мене. То ме је освестило. Иде партизан одговорих. Упитао ме је за лозинку. Одговорих да сам лозинку заборавио. И даље ме је држао на нишану. Затим ме је питао из које сам јединице. Позвао ме је да прићем ближе. Када сам му пришао, препознао ме је борац 4. батаљона наше бригаде. Одједном ми је било лакше. Био је то друг из мог краја, села Стањинац, Градимир (презиме сам му заборавио). Показао ми је пут до штаба 4. батаљона. Задржао сам се око пола часа у штабу. Већ ујутру око 9 часова био сам у штабу бригаде са поштом.

По завршетку рата распоређен сам на дужност официра вода. Чин потпоручника добио сам по повратку из СССР-а са школовања за официре.

Славко Ћирић

Прво бомбаш иа курир

Прва јединица у којој еам започео свој борбени пут била је 3. чета 2. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде, а прво ватрено крштење имао сам у борби на Сјеницама, недалеко од Бистрице. За ту борбу мој водник Милисав Пешић ме распоредио у бомбашко одељење. Пре тога сам обучаван како да се привучем бункеру и како да се понашам при јуришу и приликом бацања бомби. Учили су нас да у свакој прилици треба да обезбедимо тишину, али у овој мојој првој борби ми то нисмо успели да урадимо, па нам се то и осветило. Мислим да је и због тога тада рањен мој друг Жика Голубовић.

Другом приликом, као курир, добио сам задатак да до штаба однесем неку пошту. То је било марта 1945. године. Кренуо сам у поноћ према штабу батаљона, нашао га и предао пошту. У штабу је тада био Маријан Ковачевић, који је, док је читао пошту, питао да ли је са мном дошао још један курир. Ја сам му одговорио да сам дошао сам. На то је он рекао да из штаба батаљона узмем једног друга и да се заједно са њим вратим натраг у чету. Међутим, водник није имао ни једног слободног војника да би ми га дао као пратиоца, јер су због борбе сви војници били заузети — или на положају или као курири и дежурни. Када сам то видео ја сам рекао да ћу се сам вратити. Пошао сам сам кроз ноћ. Мени је тај крај био прилично непознат, Снег се нагло топио и путеви су били поплављени. Ишао сам неко време и дошао до неке раскрснице, где сам помислио да сам скренуо са правог пута. Претпоставио сам да ћу ако кренем напред право изаћи на непријатељски положај, јер сам препознао место где је дан прије погинуо Ибрахим Чутурић и још два друга. Застао сам и наједном чуо неку галаму. Био је то жагор људи који су полако ишли. Нисам знао у ком се правцу крећу. Помислио сам да су то усташе који се враћају са положаја. Био сам доста близу њих и нисам имао куда да бежим. Стао сам поред неке баруштине, у близини пилане. Узео сам машинку у руке и спремио се да ватром из машинке зауставим оне који су ми прилазили. Таман када сам хтео да отворим ватру чујем да неко говори: „Другови, станите да се одморимо!". Препознао сам глас Жика Голубовића.

Спустио сам машинку која ми је одједном постала тешка. Једва сам изустио: ,,Жико, јеси ли ти то!?" Одговорио је да је он и зачудио се од куда ја да се нађем на том месту, када се у близини воде тешке борбе. Мало касније Жика ми је рекао да они носе једног друга који је погинуо, и још доста бораца рањених у ноћашњим борбама. Жика и другови су ми показали куда даље треба да кренем и дали ми једног борца да ме отпрати. Сутрадан сам већ био у својој чети.

Један непријатан догађај ми ее, такође, урезао у сећање. Било је то у време када се наша чета и батаљон, налазила у селу Крће. Ту смо давали приредбу за војску и грађане. Била је то приредба коју су припремили омладинци из нашег батаљона. То није била прва приредба коју је наш батаљон давао, јер смо и раније, у свим местима која смо ослобађали давали приредбе.

Комесар чете у којој сам се налазио био је Раиф Вељовић. Њега сам много волео јер је и према свим борцима био пажљив и добар. Када је на положају код Мишјака Раиф Вељовић рањен и када смо га носили на носилима он је певао.

Са мном у истој јединици били су и моји земљаци Бошко Стојковић, Красимир Николић, Бошко Сасић, Жика Голубовић, Раде Николић, Светозар Миладиновић . . . Најбољи друг ми је био Радомир Манчић из Пирота. Он је такође био курир у чети. Са њим сам делио и добро и зло. Једне ноћи нападали смо Пале. Код једног пропуста, близу тунела, остали смо само нас двојица. Имали смо машинке и бомбе. Били смо тик уз једну зграду када су на нас изненада запуцали усташе. Ту у близини налазио се и један наш вод којим је командовао Чеда Величковић. Када су усташе припуцале, вероватно излазећи из једног бункера, овај вод је прешао са друге стране реке Миљацке. Ја сам тада добио задатак да пођем преко Миљацке, пронађем вод којим је командовао Чеда и да их вратим натраг. Раде Манчић је остао да ме штити. Прешао сам Миљацку, пронашао Чеду и са њим и водом враћао се натраг. Међутим у то време усташе су опколиле Рада Манчића и бацали бомбе према њему. Међутим, Раде се добро снашао — скочио је у јарак и одатле почео да отвара ватру на усташе. Утом је наишао и вод Чеде Величковића, осуо усташе јаком ватром и успео да их потисне са тих положаја. Тако смо се овога пута сви спасили захваљујући упорности и храбрости Рада Манчића и брзој интервенцији вода којим је командовао Чедо Величковић.

Ето, то су неки од мојих курирских доживљаја које сам имао у Четвртој санџачкој НОУ бригади.

Предраг Петровић

Телеграфисши где сше?

Ту, предамном лежи једна свешчица џепног формата, направљена ручно од нађеног папира, прошивена црним концем, која чува драге успомене из војничког живота и дана проведених на радио курсу и раду у IV санџачкој бригади.

Листићи ове свешчице су пожутели, корице избледеле, али садржаји у овом Споменару говоре о једном часном времену и другарству какво је у душама бораца оставила Револуција.

Четрдесет година је прошло од завршетка рата, четрдесет година од нашег растанка у јединици, али успомене из тог тешког времена су још свеже. Сачувана документа и фотографије чувају их од заборава.

После великих акција на Пештеру око Сјенице и Тутина наша јединица се нашла у Ивањици. Тих дана рат је био завршен, славила се победа над фашизмом. Ми смо се спремали за нове задатке, задатке на учвршћењу и очувању тековина Револуције.

Једне вечери позвао ме је помоћник комесара бригаде, или је можда био комесар батаљона. Пошли смо у шетњу поред бистре Моравице. Ноћ је била ведра, пуна месечине, а Моравица је тихо жуборила. Комесар ми је говорио о борбама нашег народа и крају рата, о Комунистичкој партији која је организовала устанак и победу над фашизмом. Говорио ми је о лику и задацима комуниста, да Партија прати рад сваког борца и најбоље прима у своје редове. По процени партијске ћелије ја сам био један од таквих и донета је одлука да будем примљен у КПЈ.

Пружио ми је руку, загрлио ме и честитао пожелевши ми још веће успехе у будућем раду. Нагласио је да сам примљен раније, али због сталног покрета на терену није могла да ми се саопшти одлука. Рекао је да већ сутрадан морам да идем на нов задатак, да будем полазник радио-телеграфског курса при Штабу I Армије.

Курс је почео са радом у Аранђеловцу, а завршио у Алексинцу.

Било нас је много, из свих крајева земље. Југославија у малом. Било је и више другарица. Радило се много, поред наставе имали смо и војну обуку. Младост и жеља за новим знањима савладали су све. Морам признати да је ту било разних згода и незгода, шала и досетки, али и доста напора у савлађивању градива. У предспреми били смо различитог нивоа, од полуписмених до високо образованих. Али ово је био партијски задатак, радило се неуморно и са вољом и курс је успешно завршен у предвиђеном времену.

Дошао је и дан растанка. Свако се враћао својој јединици. Неко се сетио и послао папир од клупе до клупе да би прикупио потписе

свих другова и другарица, за успомену. То су урадили и остали и тако се за једно вече радило десетак сличних споменара. Такав је и овај Споменар у коме је уписано преко шездесет сећања на ратно другарство и заједничко учење, са лепим жељама за будући рад и успехе у животу.

Ликови су избледели, али имена су ту: Раиф Хонић — Дуга Пољана, Миодраг Николић, Ненад Милкић — Пироћанац, Радо Ђуровић — Црногорац, Видоје Спасојевић, Мирјана Смиљковић, Владо Делић, Радомир Ђачић — Хоћевина — Пљевље, Десанка Рамовић, Драгица Јовић, Никола Пандиловски, Ружица Драгић — Крагујевац, Даница Радуловић „Паче", К. Дудић „Дуда", Драгомир Зељковић — Мали Зворник, Пантелија Лукић „Ваљевац", Стојан Лукић — Бошњане, заставник Јанко, Трајко Гуловски, Стево Чубриловић — Бања Лука, Јован Недељков, Вељко Младеновић — Лајковац, итд.

Све речи које смо упућивали једни другима одисале су топлином. Оне су од срца из дна душе исказане са жељом да се не заборавимо, да нам сутра буде боље и да све тешкоће у животу треба савладати.

Листићи Споменара пуни су таквих жеља и треба навести неке од њих:

„Друже Коде,

Немај да ме заборавиш, него се пуно пута у животу сети на мене. Заједно смо овде били на курсу у Аранђеловцу и у Алексинцу четири месеца, а и заједно смо дошли из 37. НОУ дивизије из Ужице.

Жели ти много среће у животу твој друг

Хонић Ш. Раиф
Дуга Пољаиа — Нови Пазар"

„Сећај се часова које смо провели на Курсу. Ја ћу се сећати друга који је давао у сваком погледу пример свима. Сети се твоје другарице К0ЈУ су сви звали „Паче".

Драгица Јовић"

„Сећаћу се увек тебе као доброг друга. За добрим другом увек ме морила туга.

Проводисмо и зло и добро за дуго, за наше другарство које никад нећу заборавити. Дани пролазе као мутна река ова успомена остаће до века.

Од друга са радио курса

Душана М. Живковића
Зеленика"

„Моме добром другу и ђаку жели много среће и успеха у животу

Ј. Красојевић"

„Пишем ти у пијаном стању и кажем ти да сам волео све другове на радио курсу, а и тебе као доброг друга. Кад будеш у невољи сети се радио курса и прочитај овај Споменар па ће све проћи.

Волео те увек

А. Симановски
(Роман>олп\"

„Знам да нећеш лако заборавити дане које си провео у рову пуном воде, у хладном рову, где је испред тебе стајала смрт, стајао је непријатељ и у последњим грцањима ништио је све испред себе. Тада је човек на све мислио, али на живот ни најмање. Знам да си у тим моментима, тешким моментима, стекао доброг друга, знам да га нећеш заборавити, али зато се сети и друга који је истим путем прошао и ка једном истом циљу ишао. . . Човек се поноси делима, а не речима. Сети се друга који те је поштовао, ценио као човека који разуме и који је, ма повучен, умео да цени карактер човека. Сети се неког друга „Мишка", јер ти он много среће жели у животу.

Мишић Божидар
(Панта)"

Тако се ређају жеља за жељом. Растали смо се и вратили у своје јединице.

Вратио сам се и јавио Штабу IV бригаде. Као радио-телеграфиста додељен сам чети за везу, односно остао сам при Штабу бригаде.

Командир чете за везу био је Иво Грубишић.

Нови сусрети, нове успомене. На радио станици радила су два Пирођанца, један Босанац и један Италијан. Шеф радио-станице био је Ћебати Герардо, Италијан из Фиренце, по чину водник.

Герардо је био велики борац и стручњак, рано је пришао партизанима у Црној Гори. Побегао је са италијанског трговачког брода из Луке у Албанији. Много је допринео нашем даљем практичном оспособљавању.

Дошло је време растанка и са овим другом, борцем четврте бригаде. Герардо се морао вратити у Италију. Његов растанак са члановима Штаба бригаде и нама његовим друговима био је дирљив.

Тог тренутка сетио сам се свог Споменара са радиотелеграфског курса, и на његовим последњим страницама исписали су своје жеље поручника Марко Зорић, телеграфиста Фрањо Јосип и шеф радио станице Ћебати Герардо, који каже:

„Ради сећања на живот и рад на станици, који никада неће заборавити проведено време у Југославији међу друговима партизанима са којима је проводио и најтеже часове у борби и другарском весељу, сети се друга Герарда „Италијана" и у најтежим часовима и на наш живот и сце ће проћи.'

Увек се сећа тебе, друг

Ћебати Герардо
Италијано"

Герардо, где си!?

Телеграфисти, где сте!?

Вељковић Никодије

Извод из књиге примљених и послатих депеша штаба 37. дивизије

Бр. 153 IV БРИГАДИ № 2

Налазимо се на предвиђеној просторији. У току 24 непријатељ вршио напад од правца Вардиште и цесте Б. Брда — Увац. Одбијен је вечерас ћемо га напасти. Непријатељ од Раче избио на Црни Врх, јачине од 300 људи и повећан комором. Ако се непријатељ од Н. Вароши не осече, нека га Чедо нападне са три батаљона. Известите о ситуацији на вашем сектору. Нека радиотелеграфисти раде пажљивије. Будно пратите све покрете непријатеља.

24. VIII — 44. год. у 18.05 ч Жарко[1]

Бр. 156 „АВАЈ1И" № 46

Непријатељ је успио да овлада Бијелом Главом уз нешто губитака. Наши губици 10 избачених из строја. Са целом бригадом ћемо га поново вечерас напасти, а трећа бригада је кренула у 15 часова правцем Хајдучки Бор — Мокра Гора.

25. августа, у 18.55 ч Жарко

Бр. 159 II УД. КОРПУС № 36

Непријатељ који нас напада од правца Б. Брда — Штрбци после жестоке борбе успео да нас поново потисне. Јачине је до 2000 људи, Немаца и четника. Вечерас ћемо га поново напасти а III бригада ће у току ноћи 25—26 избити на пругу Мокра Гора — Вардиште. Васо[2] је заузео Краљеве Воде и Чајетину и опколио Бугаре на Палисату, који се упорно бране из утврђења. Васо ће у вези акције на Палисату моћи упутити два батаљона на Кремна — Шарган.

25. августа у

Бр. 164 В. Ш.[3] № 2

У току 25/26. извршили смо напад на непријатеља код комуникације Б. Брда — Штрпци. Непријатељ се састоји од једног батаљона Брандебурга и до 1500 четника. Одбачен је са преко 100 људи избачених из строја. Заплењен један противколски топ и 15 мазги са муницијом и друге ствари. Исте ноћи порушили смо пругу Мокра Гора — Вардиште. На путу Бистрица — Н. Варош уништили смо 4 камиона, убијено 50 Немаца, заплењен један шарац и машинка.

27. августа, у 13.25 ч Жарко

[1] Жарко Видовић, к-дант 37 НОУ дивизије.
[2] Васо Јовановић, к-дант 1. пролетерске дивизије.
[3] В. Ш. Врховни штаб НОВЈ.

Бр. 168 VIII ЦРНОГ. БРИГ. № 4

Када убудуће имате састанке штабова батаљона извијестите благовремено. Упутите 2 товарна коња данас ради прихвата материјала. Штаб прве дивизије се налази на Лупограву. Ухватите везу са њим. На сектору Бурађе Негбина води се борба.

29. август 44 год., у 11 ч Жарко

Бр. 170 IV БРИГАДИ № 2

Данас у 24 часова III бригада, ојачана вашим батаљоном код Бурађа, ће извршити напад на непријатеља код Кокина Брода. Ви ћете са три батаљона у исто вријеме избити на комуникацију Н. Варош — Кокин брод.

30. августа, у 07.20 ч (Рађена 29. авг.) Жарко

Бр. 171 IV БРИГАДИ № 3

30/31. овог мј. ће се пребацити шеста дивизија на десну обалу Лима на сектору између Прибоја и Бистрице. Ви ћете накнадно добити задатак да их прихватите са два батаљона код Лима а вечерас упутите ваш извиђачки вод правцем Рутоше — Кратово.

30. август, у 7.40 ч (Рађена 29. августа) Жарко

Бр. 173 IV БРИГАДИ № 4

У току 30/31. пребациће се VI дивизија негдје код Калафатовића на десну обалу Лима. Оставите један батаљон да затвара правац Н. Варош — К. брод а два батаљона да вам данас до 22 часа избију на Лим на сектору Бања Челице, поетавља.јући бочна обезбеђења на цести, ради прихвата VI дивизије. Известите о синоћној акцији.

30. августа, у 10.45 ч Жарко

Бр. 174 VIII ЦРНОГОРСКОЈ № 6

30/31. ов. мј. VI дивизија ће се пребацити на десну обалу Лима између Прибоја и Бистрице. Два батаљона IV бригаде ће вечерас избити на Лим између Прибоја и Бистрице ради прихвата. Ви са два батаљона рано вечерас извршите напад ка Штрпцима.

30. август, у 14.20 ч , Жарко

Бр. 180 АВАЛИ[4] № 54

Једна непријатељска колона јачине 500 људи која је кренула била на VI дивизију док се ова налазила на лијевој обали Лима спустила се у Прибој.

1. септембар, у 17.35 ч Жарко

Бр. 184 В. Ш. № 8

У току 29. и 30. ов. мј. на комуникацији Бистрица — Кокин Брод уништили смо 9 камиона и два мотоцикла, избачено из строја из пука Брандебург до 200 Немаца, заплењено разног материјала. Срушили смо пругу Вардиште — Добрун,

[4] Штаб 1. пролетерског корпуса.

запалили ж. станицу, 20 теретних вагона и 1 путнички воз. Наши губици 19 избачених из строја.

Рађена 30. VIII, послата 5. IX у 11.30 ч Жарко

Бр. 185 В. Ш. № 9

Молимо вас јавите Пеку[5] да с нама одржава везу у одређено време према плану рада до 25. августа. Нисмо могли дешифровати депешу бр. 12 од 25. ов. мј. а која је садржавала нови план везе.

Рађена 30. VIII, предата 5. септ. у 15.45 ч Жарко

Бр. 186 В. Ш. № 10

У току 30/31. извршили смо напад на Немце — два батаљона Брандебург — на положају Кокин Брод — Јасеново. Нисмо га могли протерати, јер се успео одржати код К. Брода. Непријатељ има преко сто избачених из строја. Наши губици: 2 мртва и 26 рањених. Заплењено разног материјала.

Рађена 31. VIII, предата 5. септ. у 18.20 ч Жарко

Бр. 190 АВАЛИ № 55

У Прибој стигло 2000 људи Принц Еуген од Прибоја за Штрбци дошла комора од 400 коња.

Рађена 2. IX, предата 5. IX у 12.30 ч Жарко

Бр. 192 АВАЛИ № 58

Непријатељ и даље пролази Пљевља — Чајниче -— Сарајево и Пријепоље — — Сјеница. У Прибој има 600 Немаца на сектору Б. Брда — Штрбци до 1500 Немаца и четника. Око Н. Вароши до 600 Немаца и четника. Имамо намјеру да нападнемо Н. Варош. Код Јабланице би оставили два батаљона, док би два пребацили на лијеву обалу Увца. На просторији Љубиш — Доброселце остаје наша V бригада. Ми смо у Радојињи.

5. септембра, у 15.20 ч Жарко

Бр. 193 В. Ш. № 13

У Рогатици има 40 Немаца и нешто усташа. У Вишеграду 50 Немаца и четника. На сектору Б. Брда — Прибој се налази штаб другог пука Принц Еуген са два батаљона, који су иначе преполовљени у борби са нашим јединицама. С њима има до хиљаду Дражиних четника од Вишеграда, Сребренице и Рудога'. На Бистрици 200 Немаца. Положаје уз комуникацију Кокин Брод — Љубиш држе два батаљона Брандебург и мањи дјелови Принц Еугена. С њима су такође Дражини четници. У Н. Вароши је од Кладнице 31. ов. мј. пристигло око 500 војника. 31. ов. мј. је путем Кокин Брод — Бистрица прошло 89 камиона Немаца са војском, 6 топова и 2 тенка. У Кладници се осећа концентрација Немаца и милиције муслиманске. У Пријепољу је свега чета Немаца и нешто четника. Иначе непријатељ комуницира путевима од Санџака ка Србији и обратно.

Рађена 1. IX, предата 6. септ, у 11.25 ч Жарко

[5] Пеко Дапчевић, к-дант оперативне групе дивизија (2. пролетерске, 5. крајишке и 17. дивизије).

Бр. 198 В. Ш. № 16

Немачке јаче снаге од Црне Горе правцем Пљевље — Чајниче иду за Босну, а друге преко Пријепоља — Кладница — Јавор. У Прибоју се налази 2000 људи из Принц Еуген. У Н. Вароши 500 Немаца. Немци одступају са Кокина Брода — — Љубиш.

3. септембра, у 12.15 ч Жарко

Бр. 199 АВАЈ1И № 56

Немачке јаче снаге од Црне Горе правцем Пљевље — Чајниче иду за Босну, а друге преко Пријепоља — Кладница — Јавор. У Прибоју се нала'и 2000 људи из Принц Еугена. У Н. Вароши 500 Немаца. Немци одступају са Кокина Брода — — Љубиш.

3. септембра, у 12.20 ч Жарко

Бр. 205 IV БРИГАДИ № 6

Осма бригада води борбу код Мокре Горе. Најхитније нам доставите податке о непријатељу на сектору Штрбци — Добрун и Вардиште — Мокра Гора. Сутра ће наша III бригада нападати на Мокру Гору, а ви дјелом на Б. Брда — Штрпци, а дијелом снага на Вардишту. Зато ћете добити накнадно наређење.

7. септембра, у 16.40 ч

Бр. 207 В. Ш. **№ 21**

Упутићемо вам довече авионом оригинално писмо које нам је послао Лукачевић.

8. септембар, у 11.15 ч Жарко

Бр. 209 II УД. КОРПУСУ № 1

Комнен Церовић је стигао. Ми се налазимо на Златибору. Јавите нам о ситуацији код вас и у Санџаку. Тамо је пошла једна наша група од 100 људи.

Бр. 211 — II УД. КОРПУС — № 2

Пеко са три дивизије прешао Ибар. Његов правац: Маљен — Повљен — — Сувобор — Рудник. Плави[6] са две дивизије прешао комуникацију Ужице — креће се према Бајиној Башти, даље ка Мачви. Ми се налазимо на просторији — Кремна, даљи правац Шумадија. Лекић[7] са две дивизије од Таре планине Чајетина — Шарган — источно од Б. Брда — Штрбци — Увац — Негбина. На сектору Мокра Гора — Вардиште — Б. Брдо — Штрпци, водимо борбу са Немцима.

9. септембар, у 10.50 ч. Жарко

[6] Мијалко Тодоровић, комесар 1. пролетерског корпуса.
[7] Данило Лекић, командант 12. корпуса.

Бр. 212 — В. Ш. — № 22

Рањеника од I и XII корпуеа имамо 66, које треба евакуисати. Авиони могу атерирати код села Семегњева, источно од Вардишта, где смо уредили добар аеродром, дуг један километар, широк 300 м. Хитно нам одговорите када ће доћи авиони, план ватара и сигнале.

10. септембар, у 18.30 ч. Жарко

Бр. 213 — АВАЈШ — № 65

Непријатељска мотомеханизована колона од Добруна до Мокре Горе, надире у правцу Шаргана. Вјероватно имају за циљ даљи продор комуникацијом за Ужице. Са њима водимо борбу стално, као и на сектору Б. Брдо — Штрпци.
Известите о овоме В. Ш. Пека и Лекића.

10. септембар, у 11.50 ч. Жарко

Бр. 220 — АВАЛИ — № 66

У току 10/11. ов. м. извршили смо напад на непријатеља на сектору Кремна — Мокра Гора. Непријатељ од Кремне се морао повући Мокрој Гори. Непријатељ имао избачених из строја око 150, уништена четири камиона и два мотоцикла. Борба се наставља и даље, непријатељ јачине једне дивизије хоће да се пробије по сваку цену даље ка северу.

12. септембар, у 15 ч. Жарко

Бр. 222 — В. Ш. — № 29

Од 8/9. до данас водимо борбу са непријатељем на сектору Кремна — Мокра Гора — Вардиште — Б. Брда — Штрпци. Поред Принц Еугена који осигурава комуникацију Вишеград — Мокра Гора, надире једна мотомеханизована дивизија, чија је намјера пробијање Ужицама. У тим борбама непријатељ је имао око 400 избачених из строја, уништено 8 моторних возила. Ми смо имали 28 избачених из строја. Борба се наставља.

13. септембар, транзит преко Авале, у 9.30 ч. Жарко

Бр. 223 — ПЕКУ — № 36

Од осмог водимо борбу са Принц Еугеном и СС (дивизијама) јединицама на комуникацији Кремна — Мокра Гора — Вардиште — Добрун — Б. Брда — Штрпци. Непријатељ, јачине 1000 људи 10. овог мјесеца успио је да продре за Ужице и даље је продужио ка Пожеги. Почео је упориште дуж комуникације. У тим борбама имали смо 30 избачених из строја, а непријатељ око 400, уништено 9 моторних возила. Налазимо се на просторији Чајетина — Шљивовица — Кремна — — Виогор —• Б. Брда — Штрпци. Имамо преко 80 носила за евакуацију авионима.

13. септембар, у 14.30 ч. Жарко

Бр. 238 _ IV БРИГАДИ — № 7

Припремите се за покрет у правцу Моравице — Ариља, који ћете имати ноћас.

10. септембар, у 13.10 ч. Жарко

ог» л

Бр. 240 — В. Ш. — №

Комисија за утврђивање злочина при АВНО Санџака, на основу прикупљених података, прогласила је народним непријатељима: Воја Лукачевића, мајора, Вука Калајитовића, поручника, Ћамила Хасанагића, студента, који су се истакли као злочинци и организатори борбе на страни окупатора у борби против нашег народа.

20. септембар, у 08.42 ч.

председник комисије
Никола Кнежевић
— пуковник —

Бр. 241 — В. Ш. — № 35

Код нас се налази седам Американаца, посада авиона који се срушио. Они моле да се извести њихова команда у Италији, да би их прихватили.

20. септембар, у 08.48 ч. Жарко

Бр. 246 — В. Ш. — №

За Марка.[8] Немци су евакуисали све вароши у Санџаку. Четници запосједају празне гарнизоне и успостављају власт. У томе их помаже муслиманска реакција. Они проводе масовну мобилизацију која им местимично успјева. Постоји озбиљна опасност да се они јаче не повежу. Мислим да би наша дивизија требала хитно да пође у масовну мобилизацију. Упутите авионе за рањенике.

20. септембра, у 18.20 ч. Воја Лековић[9]

Бр. 247 — IV БРИГАДИ — № 9

Вечерас ће један батаљон III бригаде извршити испад ка Ужицама — Севојна. Пожегу држите и Ариље. Осигурајте се од Ужица и Чачка. Јесте ли ухватили везу са нашим дјеловима у Гучи? Развите обавештајну службу. Попуњавајте и ваше батаљоне новим борцима.

22. септембар, у 10.45 ч. Жарко

Бр. 248 — IV БРИГАДИ — № 10

Вечерас ће дјелови III бригаде поред акције у Севојну, рушити цесту за Ножегу. Ви такође рушџте комуникације које воде ка Пожеги, и постављајте минска поља.

22. септембар, у 13.12 ч. Жарко

Бр. 253
Бр. 251 — ПЕКУ и В. Ш. — № 45; № 39

У Сјеници се налази нешто Немаца и муслиманска милиција. Реакција муслиманских вођа у Санџаку су се повезале са четницима. Заједнички врше мобилизацију. Држе Пљевља и Пријепоље. Формирали смо наш сјенички одред.

за В. Ш. 22. септембар, у 18 ч.
за Пека 22. септембар, у 14.40 ч. Жарко

[8] Александра Ранковића.
[9] В. Лековић, секретар обласног комитета КПЈ за Санџак.

Бр. 258 — IV БРИГАДИ — № 11

Формира се I коњичка бригада НОБ. Ви хитно упутите до овога штаба седам бораца са њиховом личном спремом. Код нас да буду 24. о. м. до 8 часова неизоставно. Дати потребне карактеристике.

22. септембар, у 13.20 ч. Жарко

Бр. 259 — IV БРИГАДИ — № 12

Јавите број и састав непријатеља који је дошао и налази се у Пожеги.

23. септембар, у 13.28 .ч Жарко

Бр. 260 — IV БРИГАДИ — № 13

Један батаљон одмах пребаците на Мачкат — Крива Ријека. Са три батаљона останите на просторији код Ариље — Годовић — Рупељево. Добићете и писмено наређење. III бригада ће бити на просторији Ивањица — Јавор.

23. септембар, у 13.45 ч. Жарко

Бр. 262 — В. Ш. — №

Командант[10] наше V бригаде тешко рањен у главу. Само брза интервенција може му спасити живот. Пошаљите хитно један авиои на Брахешко Поље ради евакуације њега и још неколико најтежих рањеника.

23. септембар, у 15.37 ч. Жарко

Бр. 263 — В. Ш. — № 34

Материјал нам бацајте код села Љубиш, на путу Кокин Брод — Ужице. План ватара: осам ватара у круг у пречнику 100 метара, а девета у центар круга. Сигнали нека буду: ми ћемо давати морзеов знак „а", а авиони „д". Известите када ћемо примити материјал.

23. септембар, у 15.45 ч. Жарко

Бр. 275 — IV БРИГАДИ — № 8

Принц Еуген није могао да се пробије ка Ваљеву него је од Ужица кренуо ка Пожеги. Испитајте ситуацију код Пожеге, коју заузимате у погодном моменту. За Ивањицу немојте слати батаљон, држите бригаду прикупљену. Одмах известите о ситуацији.

21. септембар, у 13.20 ч. Жарко

Бр. 276 — IV БРИГАДИ — №

Будно пратите покрете непријатеља на простору Пожега — Ужице. У повољном моменту уђите у те вароши. Прво узмите Пожегу, и остављајући ту мање дјелове, нападните Ужице.

26. септембар, у 10.40 ч. Жарко

[10] Данило Јанковић.

Бр. 239 — ПЕКУ — №

Наш батаљон са ваљевским партизанима ослободили поново Б. Башту. Сада држимо и контролишемо просторију Гуча — Ариље — Шљивовица — Б. Брда — Увац — Прибој — Н. Варош — Ивањица. Са једном бригадом ћемо избити на просторију Пријепоље — Пљевља.

26. септембар, у 14.45 ч. Жарко

Бр. 286 IV БРИГАДИ № 19

Док не буде повољан моменат за заузимање Пожеге и Ужица упутите један батаљон од Ариља у Г. Крушчицу, који ће контролисати простор Ивањица — Мучањ — Љубиш, а биће вам као и резерва за сектор Пожега — Ужице. Најенергичније кажњавајте где се деси покушај напада на наше курире.

28. септембра, у 11.35 ч. Жарко

Бр. 295 II УД. КОРПУС № 9

У току 29. и 30. наша III бригада ослободила Пријепоље и Пљевља.

10. октобра, у 10.08 ч. Жарко

Бр. 30 IV БРИГАДИ № 25

Одредите два делегата за Први омладински конгрес Србије који ће моћи да иступа у име омладине, ваше бригаде. Са делегатима из осталих бригада и Златиборског одреда састаће се на Мачкату најдаље до шестог октобра. Одатле ће кренути правац Косјерић — Ваљево. Код штаба I корпуса морају бити 10. октобра. Мобилишите према условима најенергичније и попуњавајте вашу бригаду. По могућности укажите потребну помоћ одреду и позадинским властима. Ослободили смо Пријепоље и Пљевља.

2. октобра, у 18.35 ч. Мило[11]

Бр. 304 IV БРИГАДИ № 28

На просторији Ивањица — Муртеница, Љубиш појавиле се четничке мање групе. Ваш је задатак, да и тим простором крстаре ваши дјелови. Приступите одмах извр'шењу.

3. октобра, у 08.45 ч. Жарко

Бр. 305 В. Ш. № 51

Сада држимо Ариље — Чајетину, Б. Башту, Н. Варош, Прибој, Пљевља, Б. Поље, Пријепоље, Ивањицу. У Сјеници има око 400 Немаца, са 7 тенкова и милиција. Четничке банде су сабијене на просторију Вишеград — Горажде — — Фоча — Чајниче. У Пљевље је стигла и VII Црногорска бригада. Предлажемо да VII бригада учествује са дјеловима наше дивизије у чишћењу просторије до Дрине на одсеку Вишеград — Фоча. Морамо са савезницима. Даља наређења следују. Командант, ађутант Ђ. В. Краља — мајор Војислав Лукичевић с. р. — Печат — Потпис. Оригинал се налази код Воја Лековића.

3. октобра, у 11.15 ч. Комесар
Мило Јовићевић

[11] Мило Јовићевић, комесар 37. НОУ дивизије.

Бр. 309 IV БРИГАДИ № 28

Одмах при штабу ваше бригаде организујте курс за успостављање нишанџија на тешком и лаком бацачу. Број слушалаца десет, предавача један официр, стручњак за бацаче. Добићемо ускоро већи број бацача.

3. октобра, у 11.40 ч. Жарко

Бр. 310 IV БРИГАДИ № зо

Када и којим правцем је кренула културна екипа Завноса? Није још стигла у Н. Варош.

3. октобра, у 11.45 ч. Мило

Бр. 315 IV БРИГАДИ № 91

Ваша бригада да припреми шест добрих јахаћих коња са свом опремом. Њих ћемо упутити за коњичку бригаду. Све официре подофицире и борце артиљерије у бившој Југос. војсци, који нису на већој дужности од командира чете издвојте из бригаде. До 9. ов. мј. људство и коњи да буду на Мачкату. Тамо ће доћи и из осталих бригада.

4. октобар, у 16.25 ч. Жарко

Бр. 321 IV БРИГАДИ № 34

Накнадно ћемо наредити за евентуално дејство Јавору. Морате стално контролисати просторију између Ивањице и ЈБубиша.

6. октобра, у 11.35 ч. Жарко

Бр. 329 ЗА В. Ш. и ПЕКА № 58

Предузели смо чишћење западног Санџака са циљем избијања на Дрину од Вишеграда до Горажда. Код Б. Брда — Мокра Гора водимо борбу са четницима. Борба се наставља и на сектору Пријепоље — Сјеница, са четницима, где је непријатељ претрпео јаче губитке.

В. Ш. у 10.15 ч.
Пеку у 13.20 ч. Жарко

Бр. 333 IV БРИГАДИ № 41

Два батаљона држите на просторији Ужице а два на просторији Пожега — • —Ариље. Што интензивније вршити мобилизацију за одред Ужички.

8. октобра, у 16.25 ч. Жарко

Бр. 336 IV БРИГАДИ № 43

Ужице и Пожегу држите мањим вашим дјеловима и одређеним снагама, а већом главнином разбијајте четничке банде на што широј просторији око тих вароши.

9. октобра, у 9.30 ч. Жарко

Бр. 339 ЗА В. Ш. и ПЕКА

Наше јединице избиле на Дрину од Вишеграда до Горажда, пребациле четнике санџачке, и дјелове босанских и црногорских четника преко Дрине. Сада држимо једну бригаду на просторији Ужице — Пожега, дјелове на просторији Б. Брда •— Рудо — Чајниче и ка Сјеници од Пријепоља. Настављају се борбе ка Сјеници, Б. Брда — Добрун, и у долини Моравице. Вршимо мобилизацију.

9. октобра, у 13.30 ч. Пеку № 62
9. октобра, у 17.10 ч. В. Ш. № 58 Жарко

Бр. 340 В. Ш. ПЕКУ, РАДОВАНУ[12] № 63,15

Два батаљона III бригаде приликом напада на Вишеград, убили су 265 четника, без свога добар број се утопио у Дрину. Међу убијеним и заробљеним се налази неколико истакнутих зликоваца — вођа, међу осталим и директор Боричић. Заробљена читава болница са 3 лекара и осталим особљем, заплењена читава комора од 65 коња, 4 тешка бацача, 3 шарца, 3 тал. пушкомитраљеза и друге спреме. Уништена композиција од 50 вагона која је дошла од Сарајева. Ми смо имали 15 избачених из строја.

В. Ш. 10. октобар, у 10.30 ч.
Пеко — „ — 13.45 ч.
Радован — „ — 9.25 ч. Жарко

Бр. 347 IV БРИГАДИ № 46

Наши су у Вишеграду, Добруну и Вардишту. Око 1000 четника са тог сектора кренуло ка Б. Башти. Постоји могућност да се Немци извлаче од Краљева ка Вишеграду. Без обзира на све рушите темељито цесту Пожега — Ужице — — Кремна и о томе известите. Извештавајте редовно о ситуацији.

11. октобар, у 18.45 ч. Жарко

Бр. 349 РАДОВАНУ № 16

Једна наша бригада се налази на просторији Моравица — Пожега —• Ужице — Чајетина. Једна држи и контролише просторију Прибој — Вардиште — — Вишеград •— Горажде — Чајниче — Рудо. Дјелове држимо ка Сјеници, у току наредних дана оријентисаћемо на Сјеницу четири наша батаљона и три батаљона Седме бригаде., Предузећемо рушење комуникација.

12. октобар, у 09.15 ч. Жарко

[12] Радован Вукановић, командант 2. корпуса.

Извод из књаге арамљенах деаеша штаба 37. давазије

Бр. 186 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 15

У складу нашег општег плана ви остајете на вашем сектору са задатком дејства на даље према Ужице — Вишеград. Морате се заложити активно.

15. септембар, у 17.55 ч. В. Ш.

Бр. 205 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 17

На сектору Ивањице и Драгачева и Ибра појављују се четничке групе зато ту треба организовати партизанске одреде. У помоћ би требало оријентисати мање снаге на овај сектор. Вјерујемо да су тамо услови за мобилизацију добри. Ко држи Ивањицу, Ариље и Гучу.

21. септембар, 10.15 ч. В. Ш.

Бр. 206 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 9

Заузели смо Пожегу. Борба је трајала пола сата ... Заробљено и убијено јуче и данас 25 четника. Ми смо имали једну другарицу тешко рањену. Заплењено је 5000 метака један лаки бацач, један шарац, један п.митраљез, 20 пушака, 3 пиштоља, 6 коња, мина за лаки и тешки бацач и остало.

22. септембар, у 08.58 ч. Чедо[1]

Бр. 208 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 10

Под јаком артиљеријом и тенковском ватром повукли смо се из Пожеге. Налазимо се у Годовику и Рупељеву. Немци продиру ка Чачку.

22. септембар, у 16.15 ч. IV бригада

Бр. 212 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 18

Јавите војничку ситуацију у Санџаку. Наредили смо другом корпусу да заузме Пријепоље и Пљевљу. Ви треба да се спојите са Радованом на линији Рудо — Увац — Прибој — Бистрица и тако спојите ослобођену територију. Ви треба да останете на сектору Зап. Морава са појединим ударним групама, можете олакшати заузимање гарнизона у северном Санџаку. Херцеговци заузели Калиновик и настојаће да прочисте терен Јахорина — Горажде итд.

23. септембра, у 08.35 ч.

[1] Чедо Друловић, командант 4. Санџачке НОУ бригаде.

Бр. 213 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 19

Предузели смо све мјере за евакуацију ваших рањеника. До 20 октобра задржите старе сигнале. Јавите место за бацање материјала.

23. септембра, у 08.40 ч. В. Ш.

Бр. 224 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 22

Одмах упутите једну бригаду на сектору Пријепоље — Пљевља која ће уз иомоћ снага И-ог корпуса заузети оба мјеста. Затим приступите широј мобилизацији и за оружје ћемо се ми побринути. Поново јавите јачину одреда које сте формирали у области Зап. Моравице.

24. септембра, 10.10 ч. В. Ш.

Бр. 225 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 15

Отишао је ноћас у двадесет и четири часа један батаљон за Мачкат. Немци пролазе стално за Чачак, због равног терена не могу им се поставити засједе, нотребно је са бригадом пребацимо се на просторију Гуче — Овчарско — Кабларска Клисура, ако ситуација дозвољава.

24. септембра, у 12.15 ч. IV бригада

Бр. 224 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 17

Јавите генералу Пеку да је у Ариље стигао пратећи батаљон Врховног штаба. Да му да правац даље. Обавестите штаб другог корпуса. Авиони се могу спустити у село Латвице код Ариља. Ту су се спуштали авиони за време Југославије.

24. септембра, у 15.45 ч. Чедо

Бр. 231 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 18

Послали смо један батаљон у Гучу да растера банду. Бензина немамо пре Иожеге. Немци и даље прелазе за Чачак.

25. септембра, у 13.20 ч. Чедо

Бр. 234 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 10

Ви треба одмах да упутите по наређењу В. Ш. једну вашу бригаду на сектору Пљевља — Пријепоље. Обавјестите нас кад крене, ми ћемо упутити једну бригаду треће див. преко Шаховића у правцу Пљевља као и Дурмиторски одред. Тамо ће поћи и један члан штаба Треће див. да обједини команду. Потребно је разбити четничка упоришта у Санџаку, извршити потпуну мобилизацију, заузети Пљевља и Пријепоље и стварати наше упориште у Санџаку. Код нас стање добро. Формирали смо Девету црногорску, Прву бокешку и четрнаесту херцеговачку бригаду.

26. септембар, у 15.25 ч. Радован

Бр. 245 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 24

Хитно нам упутити правцем Косјерића — Ваљево половину људства из Ужичког Одреда јер формирамо нову Шумадијску дивизију.

29. новембра, у 18.35 ч. Пеко

Бр. 246 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 23

За комесара. За први конгрес омладине Србије потребно је да омладина из сваке ваше бригаде изабере по два делегата. Делегати треба да буду тако добри да могу иступити у име омладине свога краја. Ужички одред и комитет треба да пошаље петнаест делегата из округа и одреда. Сви треба да стигну у штаб корпуса до десетог октобра.

30. септембра, у 14.35 ч. Плави

Бр. 247 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 25

Културна група пошла је јутрос за Нову Варош. Послали смо вам радио и бензин.

30. септембра, у 13.40 ч. Чедо

Бр. 248 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 26

Љубу.[2] Немачка моторизација велика прелази од Ужица за Пожегу — за Чачак, кроз два дана изгледа биће од Немаца слободно Ужице. Четници се не чују нигде. Код нас ништа ново.

1. октобра, у 17.14 ч. Марко[3]

Бр. 249 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 27

Српска скупштина одржаће се десетог октобра. Нека окружни комитет спреми делегацију из тога краја и из војске и крене одмах, с тим да неко од другова остане на терену. Дођи у Ваљево. Јавите дан поласка и број делегата.

2. октобра, у 07.45 ч. Црни[4]

Бр. 250 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 28

Најхитније организујте бацачке курсеве јер ћете ускоро морати примити већи број бацача. Обавестите нас о броју слушалаца и дужини трајања курса. Упутите нам хитно два сигурна курира за наш штаб са карактеристикама.

2. октобра, у 07.55 ч. Пеко

Бр. 252 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 28

Са два батаљона пошли смо у Ивањицу. Даље ћемо радити према ситуацији.

3. октобра, у 10.55 ч. Чедо

Бр. 258 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 14

Седмој је наређено да дејствује у Санџаку заједно са вашом трећом бригадом. Уколико вам је нужно ваша трећа за акцију у долини Дрине ви је употребите. Претпостављамо да ће седма бригада са одредима моћи ријешити ситуацију на просторији Пљевља — Пријепоље — Б. Поље. Пљеваљски и Пријепољски — и Бјелопољски одред треба ојачати и учврстити како би били спо-

[2] Љубо Радосављевић, обавештајни официр 37. дивизије.
[3] Марко Пандурица, обавештајни официр 4. санџ. бригаде.
[4] Сретен Жујовић, члан В. Ш. НОВЈ и члан Политбироа ЦК КПЈ.

собни имати ситуацију на својој територији. После овога ми ћемо седму оријентисати на југ. Да ли имате неку вашу јединицу у правцу сјенице. Ми смо већ раније, пребацили два наша батаљона из Херцеговине у област Калиновика. Они сада дејствују ка Фочи. Ми ћемо овај сектор ојачати са јака два батаљона. 29-та дивизија узела је Билећу.

4. октобра, у 17 ч. Радован

Бр. 271 XXXVII ДИВИЗИЈИ **№ 28**

За аеродром Пљевља знаци т, топ, од осам ватри. Земља даје а, а на, авион м, муја. На исте знаке авион ће бацити материјал.

6. октобра, у 10.50 ч.

В. Ш.

Бр. 274 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 9

Ослободили смо Уб и Степојевац. Наше јединице сада држе Горњи Милановац, Рудник, Шаторњу, Аранђеловац, Аријево, Зетковац, Уб, Ваљево, и целу просторију са градовима западно и северно од Ваљева. Шабац је опкољен, са севера од Сремаца.

6. октобра, у 16.30 ч. „Авала"

Бр. 276 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 17

На просторији Калиновик — Миљевина — Трново -— Фоча неколико хиљада србијанских четника. Тамо ћемо упутити једну бригаду 29. дивиз. Трећа дивиз. напустила Рожај под притиском Арнаута и Немаца који су напали од Тутина и Пећи. На сектору Прахе делови трећег корпуса.

7. октобра, у 09.15 ч. Чедо

Бр. 277 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 19

В. Ш. јавља да вам скренемо пажњу на велику важност држања Лимске Долине а нарочито сектор Рудо — Прибој — Пријепоље — Пљевље. Заузећем Сјенице положај у Санџаку био би сигурнији и стабилнији. Да ли вам је познато стање непријатеља у Сјеници и Нови Пазар. Како иде мобилизација код вас. Ваша дивизија треба да порасте на десет хиљада. Да ли сте добили наређење В. Ш. о стварању јаких дивизија. Пљевља има телефонску везу са нама, покушајте данас да нас зовете из Пријепоља.

7. октобар, у 09.47 ч. > Радован

Бр. 280 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 37

На нашем терену има око 600 четника који су за сада неактивни, или их ми гонимо. У Ариљу има мештански батаљон од 50 људи. У изгледу је ускоро већа мобилизација. Наши батаљони налазе се, један у Богојевићима, други у Дубрачама а трећи на простору Крушчица — Љубиш — Бреково.

7. октобра, у 15.30 ч. Чедо

Бр. 282 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 34

Наши су ушли у Ужице и Пожегу. Водимо борбу са четницима око с. Вирова близу Ариља. Вељко и другарице су пошли за Пријепоље преко Љубиша.

8. октобра, у 10.45 ч. Чедо

Вр. 283 XXXVII ДИВИЗИЈИ №

Један наш батаљон полази данас у Пожегу.

9. октобра, у 09.35 ч. Чедо

Бр. 284 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 41

Јуче је наш четврти батаљон водио борбу са четницима, протјерали су их у правцу Чачка. Ситуација је добра, мобилизација је доста добра али нема оружја. Наш један батаљон са одредом ушао је у Ужице. У Пожегу смо слали један вод од Ариљског батаљона али услед борбе повратили смо их. До сада у Пожеги нема никог.

9. октобар, у 06.30 ч. Чедо

Бр. 285 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 42

Љубу. С приватне стране сазнали смо да је пошло 8 о. м. из Чачка 1000 камиона немачке војске до Београда да се предају Русима. 8. о. м. водили смо борбу са 400 четника у Церовој — Доња Краварица. Четнички губици 3 мртва и 2 заробљена. Заплењена 2 пиштоља, 2 пушке, протјерали их за Гучу. Наш 1 мртав и један рањен. Они даље мобилишу у Краварицама срез Драгачевски.

10. октобар, у 8.55 ч. Марко

Бр. 287 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 21

1) Данашњим радиограмским наређењем стављени сте под нашом командом.

11. октобар, у 09.50 ч. (Рађ. 10. окт.) Радован

2) Преносимо вам следеће из наређења В. Ш. од данас:

Прво. Пресјечена је одступница њемачким трупама са југа преко Србије на сјевер. Једина могућност извлачења из Србије је преко Краљева за Вишеград, а из Метохије и Албаније преко Санџака ка Сарајеву, а из Албаније и Црне Горе приморском комуникацијом ка Далмацији.

Друго. Да би се спријечило бјекство њемачких трупа наређујем да на вашем сектору порушите што солидније све комуникације, за коју сврху ангажовати сво становништво и све расположиве снаге.

Треће. У обзир нарочито долазе следеће комуникације: Вишеградска пруга, пут и мост у Вишеграду.

б) Путеви који воде од Нове Вароши, Сјенице и Бијелог Поља долином Лима преко Рудог и Вардишта.

в) Путеви од Пријепоља и Б. Поља преко Пљеваља у Горажде, као и мост у Горожде.

г) Пут који од Чакора води ка Беранима и Матешеву.

д) Путеви који од Подгорице воде ка Никшићу и Цетињу и пут у Црногорском приморју.

ђ) Путеви од Фоче Калиновику, Сарајеву и Невесињу а нарочито оне путеве у Херцеговачком приморју.

Четврто. Будно пратите покрет њемачких трупа и о том обавештавајте.

Пето. По цијелој дужини рушити путеве, а у случају непр. повлачења постављати дубинске отпоре ради што дужег успоравања непријатеља.

Тито

У вези предњег све јединице нека одмах на свом одсеку поступе и обавјестите о извршењу.

11. октобар, у 09.45 ч. Радован

Бр. 297 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 46

Поводом настале ситуације урадили смо следеће: Три батаљона оријентисали смо Овчарско-Кабларска клисура — Гуча, ради рушења комуникације и растјеривања четничких банди које се тамо групишу и мобилишу. Један батаљон према Бајиној Башти. Одред руши комуникацију Ужице — Вардиште, држи посаду у Ужицу и Пожези. Јавите нам правац даљих кретања наших снага из Вишеграда и Добруна.

12. октобар, у 15.38 ч. Чедо

Бр. 299 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 47

Од шест часова до дванаест водили смо јаку борбу са четницима Рачића, Калабрића, Б. Тодоровића. Јачина им је 1500. Имали су намјеру да се пробију преко Ивањице и Ариља за Босну. Борба је вођена на просторији Гуча — Тијане — Злоке. Одбијени су у правпу Чачка. Имали смо једног мртвог и 5 рањених. Убили смо 21, а заробили 10 четника.

13. октобар, у 10.45 ч. Чедо

Бр. 303 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 48

У Пожегу су ушли јуче Њемци и четници. Ми смо са три батаљона на положају: Годовик — Вране — Богојевићи. Веће четничке снаге групишу се на просторији Ивањица — Чачак, хоће за Босну. Јуче су четници имали избачених из строја преко 50.

14. октобар, у 11.46 ч. Чедо

Бр. 304 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 49

Ситуација: Хиљаду четника налази се око Ивањице, две хиљаде Јелица — — Чачак. У Пожези јаче снаге које надиру ка Ариљу и Ужицу. Јутрос смо у Годовику и Милићеву селу из засједе и у борби убили 50 четника, ранили много. Заплијенили муниције 3 кола, али смо већи дио запалили. Заплијенили 2 машинке, 1 парабелум, 6 коња, нешто пушака. Наредите потребно хитно.

14. октобар, у 15.45 ч. Чедо

Бр. 305 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 3

Наше јединице у Сјеницу ушле у 24 часа. Непријатељ оступио у правцу Пештера.

15. октобар, у 9.40 ч. Стругар[5]

Бр. 310 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 33

Наше јединице хитају да заузму Чачак. По сваку цијену спречити пробијање Немаца од Вишеграда ка Ужицама као и њихов покушај из Пожеге да побјегну ка Вишеграду. Порушите мост у Вишеграду, као и комуникацију Пожега — Вишеград. Затворите правац од Сјенице ка Пријепољу и порушите мост у Пријепољу и појачајте његову одбрану. Извјестите о извршењу.

15. октобар, у 14.15 ч. В. П1.

[5] Нико Стругар, командант 7. Црногорске НОУ бригаде 3. дивизије.

Бр. 313 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 51

Јуче смо водили јаку борбу око Ариља са четницима који су преко Златибора дошли у Крушчицу. Њих је било 800. Напали су један наш батаљон, интендантуру, болницу и штаб бригаде. Борба је вођена од 12—17 часова. Обим борбе био је гушање и убијање, јер смо успјели да их изманевришемо. Тукла се болница, интенд. и штаб бригаде, јер су нас били угрозили. Прошли смо одлично. Убили смо 80 брадоња и с муком смо их растјерали. Остали батаљони нису могли интервенисати, јер су били у близ. Пожеге. Наши држе Ужице. Наш 1. бат. и бат. одреда борили су се у Севојни. Убили су 20 четника, а заплијенили 20 коња. Због снага у Ивањици, Гучи као и због тога што нисмо имали везе са Ужицама извукли смо се у Дрежници. Чим се прикупимо кренућемо у Ивањицу. Ми смо имали 2 мртва и 4 рањена. Јуче је бомбардовано Ужице.

16. октобар, у 17 ч. Чедо

Бр. 314 XXXVII — ДИВИЗИЈИ

Љубу. На сектору Пожеге, Ариља и Ивањице налазе се четници у јачини 4.500. Немаца нема. У Чачку корпус београђана под командом п.пуковника Трифковића, церски корпус Рачића, сви су прилично наоружани, а борбени. 150 м. водили смо борбу са четницима који су враћени из Босне и то дјелови Рачића, 5 корпус. Мај. Марковића, Вука Калаита са бригадом, Ајдачић са пожешком бригадом. Калчо и Ђурић налазе се у Ариљу. Убили и стријељали смо им више од 80. Заплијенили мању архиву, машинку и 20 пушака. Наши губици 2 мртва и 4 рањена. М о. м. Савез бомбардовали Ужице са 6 бомби, ранили и убили 10 међу њима нашег интендан.1 батаљон, око 100 грађана и грађанки из Ариља налази се са нама у Дрежници.

17. октобар, у 18.30 ч. Марко

Бр. 315 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 53

Јуче је четврти батаљон водио борбу са четницима у Гривској ... Убили су 10 четника, заплијењено је 12 коња, 1 шарац, м. бацач. Када је пошла Пета бригада и кад ће доћи. Ми се крећемо према Ивањици — Латвици. Тамо су јаче четничке банде. Вељко и Ратко су стигли. Да ли можемо добити што муниције. Наша болница има 27 рањеника.

17. октобар, у 9.35 ч. IV бригада

Бр. 316 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 34

Што пре појачати ужички сектор и предузмите мере да се заштити правац Ужице — Вишеград. У Пожеги прикупљене јаче четничке снаге. Извештавајте редовито.

17. октобар, у 10.25 ч. В. Ш.

Бр. 319 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 39 '

После дводневне борбе ослобођен Дубровник. Велики плијен. Поред осталог осам топова.

19. октобар, у 14.10 ч. Радован

БР- 321 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 40

Београд ослобођен. Данас се са Русима пребацујемо преко моста у циљу ослобођења Земуна.

20. октобар, у 13.25 ч. Пеко

Бр. 323 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 5

Према подацима које имамо, дошла је једна претходница Недићеве војске у селу Брњи да у јачини до 400 а њихова снага да се налази у Ивањици и у Рашкој. Зато нам је онај батаљон хитно потребан да га упутите најкраћим путем.

21. октобар, у 10 ч. Стругар

Бр. 224 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 56

Од три часа ноћас до десет часова 5 батаљона водили су врло жилаву борбу са брадоњама. Љотићевцима и Недићевцима у непосредној близини и у самом Ариљу. Убили смо око 40. Заплијенили један шарац, четири пиштоља и нешто пушака. Јача шарена војска без Немаца креће се ка Ивањици и Јавору. Говоре да хоће преко Санџака — Сјенице да се повежу на Јадрану са Енглезима. Ми смо имали три мртва и 7 рањених од којих три тежа. Повукли смо се на просторију Д. Крушчица — Бреково — Добрача. Обе бригаде оријентисали смо ка Ивањици — Јавору. Рањеници су пошли из Дрежника преко Чајетине 20 о. м. Шифре смо добили. Радиостаница четврте бригаде не ради зато је закашњено са извештајем.

21. октобар, у 15.20 ч. Чедо

Бр. 226 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 57

Изгледа да се Недић, Дражa и Љотић са својим бандама повлаче преко Дуге Пољане. Јаче снаге су им у Ивањици. Ако буде услова напашћемо их ноћас у Ивањици. Изгледа да је кренуло око 200 четника у правцу К. Брода, није сигурно.

22. октобар, у 12.05 ч. Чедо

Бр. 227 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 235

Порушите мост у Пријепољу као и комуникацију Сјеница ка Пријепољу. Наше и руске трупе нападају Чачак и Краљево. Наши и Бугари надиру ка Косову.

23. октобар, у 07.20 ч. В. Ш.

Бр. 229 XXXVII — ДИВИЗИЈИ №

Љубу. Из података заробљених четника, скоро све активне снаге Михаиловића, Недића, и нешто Љотићеваца са врховном командом повлаче се из Србије пред Русима и партизанима.

23. октобар, у 07.10 ч. IV бригада

Бр. 230 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 58

22. о. м. избио сам са обе бригаде без једног батаљона на четничке положаје: Кушићи — Ивањица — Калушевићи. Вођена је ноћас јача борба. Јаче снаге су им у Ивањици. Одред се налази у Пожеги и Ариљу. Пета ће избити данас на Јавор.

23. октобар, у 08.30 ч. Чедо

Бр. 231 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 59

У ноћашњој и данашњој борби, врло јакој, убили смо 60, заплијенили 5 п. митраљеза, једну бреду. Јаке колоне иду им од Ивањице ка Јавору. Ноћас ћемо их напасти на Јавору. Ми смо имали 1 мртвог и 3 рањена.

23. октобар, у 15.45 ч. Чедо

Бр. 232 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 34

Немци под притиском наших снага и Бугара настоје да се пробију од Новог Пазара ка Пријепољу. Треба их што дуже задржати. Порушите мост у Пријепољу и све комуникације у Санџаку. Извјештавати о непријатељу и њиховим покретима.

24. октобар, у 9.20 ч. Радован

Бр. 233 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 60

Пета је ноћас пошла преко Јавора. Чула се борба јутрос. У Ивањици има још непријатеља. Четврта иде ка Ивањици.

24. октобар, у 12.10 ч. Чедо

Бр. 234 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 36

Хитно известите о ситуацији на вашем сектору. Трећи корпус јавља о проласку јачих мотор. колона од Вишеграда према Рогатици. Што знате о том.

24. октобар, у 17.30 ч. В. Ш.

Бр. 235 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 6

Борбу водимо на Погледу и Јанкову Врху, Јавор непријатељ је имао велике губитке. Њихове снаге су јаке, шта има код вас ново.

24. октобар, у 18 ч. V бригада

Бр. 340 XXXVII — ДИВИЗИЈИ

Налазимо се на сектору Штитбор — Божетићи. 24 о. м. нанео непријатељу губитке 30 мртвих, непријатељске снаге на Јавору велике. Одмах нас обавестите о нашем даљем задатку.

25. октобар, у 13 ч. Бошко"'

Бр. 347 XXXVII — ДИВИЗИЈИ №

Непријатељ се повукао у правцу Сјенице. Ми се налазимо на Јавору и Кладници. Губици непријатеља 26 — 27 — 68 мртвих.

27. октобар, у 06.25 ч. V бригада

[6] Бошко Шкрбовић, командант 5. Санџачке НОУ бригаде.

Бр. 353 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 42

Стругар води борбу на сектору Дуга Пољана — Нови Пазар. Имао доста успјеха. Порушио мостове и цесту. 200 камиона на цести уништио. Дејствујте ка Сјеници. Да ли је порушен мост у Пријепољу. У Подгорицу стигла једна дивизија од Скадра.

28. октобар, у 17.35 ч. Радован

Бр. 355 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 37

Порушите све мостове на Лиму а прилазе му браните. Други корпус ће вам преко Дубровника дотурити артиљерију.

28. октобар, у 07.15 ч. В. Ш.

Бр. 362 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 42

Шта има у правцу Чачак — Пожега. Што је са непријатељском групом која је продрла у Вишеград. Куда намјерава непријатељ од Пријепоља. Ваши борбени насртаји морају имати стални контакт, јер га прате широке народне масе.

1. новембар, у 15.09 ч. В. Ш.

Бр. 378 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 51

Организујте свечану прославу седмог новембра у заједници са Н. О. Фронтом и другим организацијама. Шестог увече палите ватре по брдима и бакљаде по градовима, а седмог преко дана параду и митинг, а увече академију. Уколико је војска на положају организовати предавање о седмом новембру.

5. новембар, у 09.15 ч. II корпус

Бр. 420 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 73

Јуче смо водили јаку борбу око Јармовца и Кутловца. Убијено је 10 Немаца. Заплијењено је 300 метака, 5 пушака и 2 брза шарца. Ноћас смо напали М. Бању са цијелом бригадом. Напад је успио. Борба је трајала 2 часа. Убијено је 80 Немаца и више од 50 рањено. Заплијењена су 2 п.митраљеза, 1 тешки бацач, један мишкар, који смо уништили, 3 двогледа, нешто муниције и остале спреме о којој ћемо тек извијестити. Ми смо имали 3 мртва и 12 рањених.

20. новембар, у 10.55 ч. Чедо

Бр. 432 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 76

Ноћас смо извршили успјешан напад у С. Бањи. Убијено 52 непријатељска волника, 2 официра, рањено 50, заплијењено 4 п.митраљеза, 7 шараца, 400 југ. метака, 1 машинка, 8 пиштоља, 1 сигнални пиштољ, 15 бомби, 150 ћебади, 100 крила, 130 ранаца, нешто пушака, 2 двогледа. Један батаљон нас још није извитестио о ноћашњем раду. Послаћемо одмах извјештај. Ми смо имали 15 рањених и 2 мртва.

23. новембар, у 11.53 ч. Чедо

Бр. 444 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 31

После 12 часова огорчене борбе овладали смо положајима. Сељашница -•- — Руковци — С. Лакат •— Варице. Непријатељ — Њемци, јачине 600 је потпуно уништен. Заплијењено је 20 брзих шараца, 8 топова, жишкара, 2 тешка бацача, 4 лака, више пушака, 15 камиона са разним материјалом, 8 машинки и више пиштоља. Са два батаљона избићемо на Лим код Пријепоља. Начелник нам је узео корпус.

27. новембар, у 09.25 ч. III бригада

Бр. 452 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 32

Формирали смо пети батаљон. Јачине 200 бораца.

27. новембар, у 17.15 ч. Данило[7]

Бр. 458 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 38

Тражи нам корпус 10 омладинаца — испробаних за ваздухопловну школу у Панчеву. Све имамо, али ћемо тешко послати.

29. новембар, у 15.24 ч. Данило

Бр. 471 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 50

Предузмите све да се спријечи спајање Немаца из Црне Горе и Санџака. Немци из Подгорице продрли до Пелева Бријега, гдје са њима јединице другог корпуса воде жестоке борбе. Ви затворите правац Бродарево — Бијело Поље — Мојковац и порушите комуникацију и мост на Мојковцу.

2. децембар, у 14.43 ч. В. Ш.

Бр. 472 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 51

Ухватите везу са нашим јединицама код Н. Пазара и захтевајте њихов брзи покрет правцем Сјеница — Пријепоље. Код Косовске Митровице имамо једну дивизију. Куда би се она могла најбоље употребити да се спречи спајање Њемаца и извлачење из Црногорске групације.

2. децембар, у 14.53 ч. В. Ш.

Бр. 473 XXXVII ДИВИЗИЈИ №*52

Србија ће нам послати пет хиљада бораца. Колико вам још треба да се попуните на двадесет хиљада.

2. децембар, у 14.55 ч. В. Ш.

Бр. 512 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 51

За попуну ваше дивизије креће из Ниша пет хиљада регрута ка Н. Пазару. Прихватите и распоредите их у вашу дивизију.

12. децембар, у 10.07 ч. В. Ш.

[7] Данило Кнежевић, комесар 3. пролетерске (Санџачке) НОУ бригаде.

6 . де&

Из репоршерске бележнице

Борци Четврте санџачке ударне народноослободилачке бригаде пролазећи кроз окршаје и бојеве оружане револуције, бележили су непрестано успехе и односили победе над окупаторским и квислиншким војницима. На том славном путу они су, између две битке, на маршевима или на одмориштима, спремали и изводили разне догодовштине. Једне су брзо заборављане, друге памћене и препричаване у ретким предасима борбе.

Пишући монографију о Четвртој санџачкој: „Санџаклије на тромеђи", у разговору са ратницима бригаде, забележио сам више занимљивих досетки и цртица. Ево, подсетимо се на неке:

ГРУБАНОВА ПОГИБИЈА

У четвртом батаљону друговали су за пример Милош Миликић батаљонски омладински руководилац и борац Грубан Јакшић. На одмориштима и одморима знали су чешће увесељавати другове у чети и батаљону. Један другом, уз дана у дан, припремали су духовита изненађења и пошалице.

Милош је, услед заузетости у омладинској и скојевској организацији, почео да заостаје за Јакшићем у подвалама. Њему је то, због престижа, све више сметало, па је почео да смишља велику „освету". Једва је сачекао мало дужи одмор. Жеља му се испунила у лето 1944. године код Кокиног Брда. Сам је себи говорио: „Морам смислити нешто оригинално".

Једном се неприметно издвојио и отишао у оближњи шумарак. Из чауре метка ишчупао је куглу, чауру напунио ситним комадићима папира и гурнуо је у пушчану цев. Потом се вратио у чету и мирно сачекао свој тренутак.

У почетку је намерно избегавао сусрете са ривалом Јакшићем. А овај је због тога све више ликовао. Скојевског руководиоца је све безобзирније задиркивао и зачикавао. И кад му је као све то досадило, Милекић се тобоже изнервирао, дограбио пушку и цев уперио у запрепашћеног друга. Дотакавши обарачу, у „љутњи" је просиктао:

— Е, Грубане, доста је било тебе! Иди збогом, на онај свет!

Пушка је планула пре него је ико од бораца могао да нешто учини и предузме. Падајући ничице на земљу, младић је беспомоћно завапио:

— Ајме, браћо, где погибох!. ..

Кад су присутни другови видели да на њему нема капи крви, и кад су схватили у чему је Грубанова погибија, почели су у глас да се смеју. При томе им је требало доста стрпљења и времена да друга поврате и докажу му да је читав и жив.

КОЗА СПАСИЛА ПОМОЋНИКА КОМЕСАРА

На путу Ужице — Вишеград, недалеко од Вардишта, вођена је жестока борба између Немаца и Трећег батаљона бригаде. Политички комесар Драгољуб Обрадовић и његов помоћник Малиша Шћекић и тада су се налазили у првој борбеној линији и потчињенима уливали самопоуздање да лакше издрже и одбију силовит напад непријатеља. Непробојну одбрану Санџаклија хитлеровци су засули минобацачком и топовском канонадом. Склањајући се испред опасности, борци су више несвесно бежали из једног у друге заклоне. Ово је сасвим изнерверало помоћника политичког комесара Шћекића. А кад је кроз ваздух запиштала нова непријатељска граната, разљућено је проговорио:

— Морам ову ухватити!

Само што је то изустио топовско зрно је треснуло у близини. Гелер је Шћекића погодио у браду и повредио му вилицу. Крв је шикнула. Прискочио је Обрадовић да му пружи прву помоћ. Кад је оценио да рана није опасна по живот, насмешио се и кроз зубе процедио:

— Уједе те прасица! Ево, друга већ путује!...

— Хватај је ти! На тебе је ред — процеди кроз стиснуте зубе Шћекић.

Поред рањеника се утом нашла болничарка Милица и обојицу прекорела погледом. Пошто је зауставила крварење и превила рану Шћекића је позвала да пође у болницу. На то је партијски руководилац батаљона одмахнуо руком, уверен да озледа није таква да мора напустити јединицу.

Трећег дана на вилици се појавио оток. Шћекић ни тада није оставио другове. Пошто није могао да узима храну и жваће, борци су негде „купили" козу и млеком хранили свог друга преко тридесет дана.

— Да не би козе и млека — сећа се политички комесар Обрадовић — наш друг Малиша Шћекић лоше би се провео.

ЧУВАР ДРУГАРИЦА

У борбеном строју Четврте бригаде налазило се доста другарица. За Полку Булатовић, Миру Цвијетић и Сару, помоћник политичког комесара Миле Јушковић је у шали рекао Димитрију Соковићу:

— Мали, добро ми пази другарице...

— Како да их пазим? — упита борац.

— Куда се крећу, где и поред кога леже.

Соковић је наређење схватио озбиљно. Кад би се ноћу враћао са стражарске дужности, прво му је било да обиђе другарице. На прстима је улазио у њихову собу и обично, бројао ноге. Дуго није ништа примећивао што би побудило некакву сумњу.

Једном се касно у батаљон вратио политички комесар Илија Зечевић. Пошто није нигде нашао место где би се мало испружио, легао

је између Полке и Саре и лице покрио шињелом. У том у собу уђе Соковић и нешто неразговетно промрмља. Онда је почео да броји:

— Једна, две — Сарина. Једна, две — Полкина. Једна, две — Мирина. Једна, две — чије су ово, бога му пољубим?

— Комесар Зечевић није могао издржати да не прасне у смех. Збуњен неочекиваним присуством политичког комесара, борац се трже, и устукнувши, проговори:

— Мзвините, друже комесаре! Помислио сам да се ту убацио неки други лопов.

— Ништа, ништа, друже! Иди па спавај. Ноћас ћу те ја заменити У чувању другарица.

ВЕРИНАЗАБУНА

Немачка брзометна артиљерија на Каћевом брду изнад Пријепоља представљала је за наше јединице непремостиву препреку. Бригада је добила задатак да уништи истурену немачку посаду.

Покидавши претходно телефонске везе, борци су се неопажено привукли утврђењу и са мање раздаљине изненадили окупаторске војнике који, са блиског растојања нису могли ефикасније да употребе оруђа. Услед тога су, из Пријепоља, закључили да је њихова посада на Каћевом брду ликвидирана, а оруђа постала плен партизана. Без икакве претходне провере, артиљерци су из града распалили гранатама по сопственим положајима.

Помоћу ракета и других уговорених сигнала, тучена немачка посада је некако успела да артиљеријску ватру скрене на партизанске положаје.

Склањајући се у припремљени заклон пушкомитраљезац Михајло Ковачевић је у џепу блузе сломио металну кашику. Очекујући нову гранату, сломљену дршку је бацио у страну. У том је граната грунула и комади растресите земље засули су болничарку Веру. Кад је на себи спазила дршку кашике, значајно је узвикнула:

— Гледајте овог чуда! Немци нас туку дршкама лимених кашика.

УСПЕЛА ПОТЕРА

Рачићеви четници изненадили су неколико партизанских позадинаца, а неке и убили. У потеру за издајницима кренуо је Први батаљон бригаде. Петог дана борци су четнике сустигли код Севојна. У кратком обрачуну заробили су већину, а неке у борби ликвидирали.

Међу заробљеним брадоњама био је један који се „прославио" мучењем и злостављањем сарадника и симпатизера народноослободилачког покрета. Испитивао га је командант батаљона Благоје Перуновић. Бандит је вешто избегавао одговоре и одбијао да призна почињене злочине. Да би га заплашио, испитивач је повисио глас и четнику се учинио много строжији. Очекујући да ће га осудити на смрт, четник се отргао од чувара и побегао низ најближу падину. За бегунцем су запраштале пушке. А кад је четник неповређен, нестао у једном шумарку, озлојеђени партизан Раденко је незадовољно отхукнуо:

— Види поганог сина где утече! Таквог тркача нисам видео у ово својих година. Али нека бежи, неће далеко! Пронаћићу и ухватити тог поганца, не звао се ја Раденко. Хоћу богами!

ШТАБ
IV САНЏ. БРИГАДЕ
27-УН-1944 год. Бр. 90
Положај

РЕЛАЦИЈА

IV Санџ. бригаде за вођене борбе на дан 24, 25, 26 са Њемцима на положајима Доње и Горње Бабине, село Избичањ и Вис (к. 1024).

Њемци, у јачини 500 бораца, направили су испад на положаје наше бригаде, уз пјешадију употријебили су седам тенкова веће тонаже. Овај испад услиједио је 24 јула т.г. у циљу купљења лешева, који су остали за вријеме борбе 22 јула на истом мјесту. Под заштитом јаке артиљериске и бацачке ватре, и уз садејство тенкова, успјели су да овладају Брашанским Брдом око 10 часова. Један мањи крак непријатеља кретао се из Пријепоља преко Барица к Брашанском Брду. По избијању на поменуте положаје, непријатељ се ужурбано утврђивао гдје је у току дана ископао 203 бункера. Бункери су прављени за 2—3—4 човјека. Са Брашанског Брда није покушавао преко цијелог дана да се крене даље у правцу наших нових положаја, већ је заноћио заједно са тенковима на истом положају.

Ми смо донијели одлуку да их у току ноћи 24—25 нападнемо, али тако да је главни напад усмјерен на њихово крило на Барицама, јер је оно било мање утврђено, а на Брашанско Брдо да се нападне демонстративно.

Напад је био одређен за 24 часа, а извршен је на Брашанско Брдо у 2 часа 25 ов. мј. Непријатељ, који је био заноћио на Барицама, а који је био главни објекат за напад, извукао се у току ноћи, у састав оних на Брашанском Брду, те тако трагајући по Барицама за непријатељем, батаљони су извршили више демонстративан напад на Брашанско Брдо тек око 2 часа. У току борби, 24 и 25 ноћу, нанијели смо непријатељу незнатне губитке и то дотле док није избио и утврдио се на Брашанском Брду. За вријеме ноћног напада ми смо имали 4 рањенае друга. Неуспјех овога напада услиједио је на првом мјесту због тога што је непријатељ измaневрисао својим крилом које је требало да буде нападнуто, зато што је био утврђен, зато што се помагао тенковима и зато што је био брисани простор. Борба се завршила око 5 часова 25 ов. мј.

Сопствене јединице: У одбрани ових положаја за вријеме 24 учествовала су три батаљона са укупно 260 бораца, а у ноћном нападу учествовао је и поред ова три батаљона и 3 батаљон III Санџ. бригаде. •

Морал наших бораца за цијело вријеме био је на висини.

25 јула, око 8 часова, непријатељ је са Брашанског Брда, рушећи бункере и шаљући тенкове у правцу Јабуке, пошао у правцу наших положаја са циљем да нас одбаци са ових положаја и да попали село Горње и Доње Бабине. Јачина непријатеља била је 500 Њемаца, наоружаних са 2 хаубице, 2 бацача, више „шараца" и другог лаког наоружања. Непријатељ се кретао дуж пута Доње (Бабине) — Горње Бабине, а кад се одвојио од Брашанског Брда, ми смо са два батаљона

извршили енергичан налет, тако да смо за 30 минута успјели да их потиснемо, а у исто вријеме испресијецамо, да су оступали у паничном бјекству. При пролазу кроз село успјели су да запале неколико кућа и споредних зграда.

Сустигнути у шуми испод села Бабина, борци наших батаљона помијешали су се са Њемцима, тако да је долазило до сцена ријетког карактера напр. ударање млатачки непријатеља, отимање око рањеника, отимање „шарца" из руку живог Њемца и погибија друга који је „шарац" отео. Послије тога настављено је гоњење непријатеља до Јабуке и Мијајловице. Близу ЈБељенице наше борце сачекали су тенкови, који су са Јабуке били кренули у помоћ разбијеним Њемцима. Тенкови су им у исто вријеме послужили за ношење мртвих и рањених.

Борба је завршена у 14 часова, а завршила се је паничним бјекством непријатеља.

Наши батаљони вратили су се на положаје Брашанско Брдо — Горње и Доње Бабине, а друга два батаљона, који нису учествовали у борби, задржали су се у Ђурашићима и селу Избичњу.

Непријатељ је имао 50 избачених из строја, од којих је било 20 мртвих.

Морал непријатеља био је врло слаб.

Наше јединице: У овој акцији учествовала су **два** батаљона, 160 бораца наоружаних: једним тешким бацачем, 4 тешка митраљеза, 3 „шарца" и 18 пушкомитраљеза. Морал и држање наших бораца у овој акцији је за сваку похвалу. Наши губици су 2 мртва **и** 6 рањених. 1 од њих је умро, јер је имао ману срца, а други је погинуо у моменту кад је отимао шарац од Њемаца.

Заплијењено је неколико ранаца и пушака.

Карактеристично је за ову борбу да су Њемци, 6 њих колико их је примијећено, били прикривени у шуми, пуних 15 часова, одакле су се по 2—3 извлачили у правцу Јабуке.

26 ов. мј. непријатељ је направио испад према нашем 4 батаљону преко Лесковца, Избичња у правцу Виса. Јачина непријатеља била је око 400 Њемаца и четника. Под заштитом непријатељске ватре, непријатељ је успио да потисне дијелове нашег 4 батаљона из села Избичањ до Виса. Напад'је почео у 8 часова.

Око 10 часова издали смо наређење 3 и 4 батаљону да се изврши контранапад и да се непријатељ протјера на десну страну Лима или у Пријепоље. Контранапад је почео преко Виса и Избичња, гдје је нападао 4 батаљон, а преко Лесковца и Залуга нападао је 3 батаљон. Напад је почео у 19 часова, а завршио се у 20 часова. Непријатељ је натјеран на панично повлачење и није се уставио до Пријепоља, премда је имао намјеру да заноћи у селу Избичњу и да 27 ов. мј. продужи напад. Непријатељ је имао 5 мртвих пред нашим 4 батаљоном и више рањених. Морал непријатеља био је слаб.

Наше јединице: 2 батаљона у јачини 160 бораца наоружаних са 1 тешким бацачем, 3 тешка митраљеза, и 18 пушкомитраљеза и 2 „шарца".

ПРЕВАСПИТАНИ ШАРОЊА

У сукобу са пљачкашком четничком бандом у Глибаћима бригада је запленила знатне количине опљачканих ствари и одеће. Отета су и два добро ухрањена вола. Једног су кувари заклали и нахранили огладнелу војску, док су другог поверили на чување борцу Радовану Вуковићу. Наредних двадесетак дана бригада није оскудевала у исхрани и Шарења, како су му дали име, могао је безбрижно да пасе. Једном је, у потрази за бољом храном, некуд нестао и растужио чувара Радована. А ни куварима није било свеједно. Узалуд су, све до мрака, претраживали околину и дозивали Шарењу. Сви су мислили да је неко кришом одвео вола и због тога се узајамно оптуживали.

У смирај дана, пошто су борци вечерали и спремали се за „починак", Шарења је из мрака избио, дошао на место где је примао помије и више пута мукнуо. У трен ока око Шарење су се окупили радознали борци. Радован није крио колико је био задовољан. Одушевл^ено се обесио о набреклу вратину вола и почео га критиковати што се непромишљено удаљио из „логора". Младић, се наравно, није освртао на подсмевање другова.

Од тог времена Шарењи није требао чобан. Сам је устајао, одлазио на пашу и враћао се назад. Борци су га припитомили и много заволели, чак ни куварима, кад је у бригади храна недостајала нису дозволили да га закољу.

На прослави 30. годишњице бригаде у Рашкој о Шарењи, по много чему необичној животињи, чули су се и други детаљи. Радован Вуковић, некадашњи Шарењин чобан, био је најговорљивији:

— Био је то — вели он — паметан во. Мислим да је имао предосећај колико ћемо се, после марша, задржати у неком месту. У тим приликама обично се врзмао око „логора", чекајући да се формира маршевска колона, и ускочи у њу, након позива. Догађало се, пролазећи преко пашњака, између крда говеда да Шарења није никад ни застао, а камоли изашао из колоне. Он ме је више пута пренео преко набујалих река и потока.

У разговор се умеша Радојица Лаковић:

— Сећате ли се да Шарења није подносио дужа задржавања у једном месту. Трећи дан је осетио досаду и почео да буче и риче.

— Јест, богами! — грануше борци.

Испричај, Радоване, оно о кафани — затражи неко из групе.

— Ушли ми у Пријепоље — поче Радован. Идући ослобођеним градом, застасмо пред неком кафаном и свратисмо на пиће. У међувремену неко изађе напоље оставивши за собом врата отворена. На

Ми смо имали једног мртвог и два рањена, од којих је подлегао ранама политички комесар чете 3 батаљона.

Заробљен је један милицајац, који је послат у Штаб дивизије.

Држање наших бораца било је на висини.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
Веселин Булатовић

Командант — мајор,
Чедомир Ј. Друловић

Група бораца 3. чете 4. батаљона, 4. бригаде

њима се појави Шарићина глава и све нас поздрави мукањем. Чини ми се да је крчмар, због тога, био изненађен и уплашен.

Смех и грају прекину радознали Којевић.

— Вуковићу, како заврши тај твој Шарића?

— Тужно, другови! Приликом повлачења окупаторских снага из Грчке, у једној борби Шарића је рањен у ногу и на њу се није могао ослањати. Шта ће! И кувари учинише оно што им је преостало — заврши сетно некадашњи ратник Радован Вуковић.

Гојко Марчета

Пример јунашшва

Друг Мушић Мурат, борац 1У-ог батаљона IV бригаде истицао се својом храброшћу и одлучношћу. Као пушкомитраљезац више пута је на бункере бацао бомбе, његовим „Шарцем" често је брисао непријатеља испред себе. У борбама за Горажде, на положају Мишјак, из непосредне близине сипао је снопове куршума на први ред бункера. Тада се многим Немцима смрт насмејала. Другом приликом на Јахорини, по највећој киши куршума, оставивши свој „Шарац" код помоћника, пошао је напријед и у усташко упориште бацио три бомбе. Непријатељ је одступио оставивши велике трагове крви.

Између 26. и 27. марта, ноћ је била прохладна. Колона наше јединице око 20 часова кренула је у правцу непријатељских положаја, у селу Тврдинићи и греди изнад села. Послије извршеног распореда пошло се на задатак. Напред је упућен Мурат са своја два помоћника. Кретао се пред водом одређеним да се неприметно убаци у село у коме су се налазили Немци, да их нападне и изазове забуну. Други део јединице нападао је непријатељска утврђења.

При уласку у село није се чуо никакав шум, причао је касније Мурат. Није се знало у којој су кући Немци. Претпостављали су да У У једној великој и лијепој згради, у центру села. У највећој тишини заобишли су кућу и пришли од улаза. Стражар је стајао код врата. Запитао је: „Вер ист дорт", — „које ја камарад". Збуњен треснуо је вратима вичући „карл штее аух бандитенкоме". Хитро ухватих добар заклон. Нисам чекао, пустих цео рафал — 300 метака — без прекида, у правцу врата. Неко је скочио кроз прозор, право испред мене. Нађох се прса у прса са немачким војником. У једној руци носио је „качамаш", а у другој пушку. Почео је да бежи, бацио пушку. Ништа му није помогло. Његова пушка ме није изневерила. Затим сам улетео у кућу. Унутра је био прави хаос. Међу испретураним стварима лежала су мртва два Немца, трећи је издисао пресечен мојим „Шарцем". Јединица је извршила задатак.

М. *Поповић*

Нека остану живе главе

Крајем јула 1944. године IV бригада водила је тешке борбе против Немаца за Брешанско Брдо, важну коту која је обезбеђивала комуникац71Ју Пријепоље — Пљевља и гарнизон у Пријепољу. У овим борбама Немци су имали око 40 мртвих и 60 рањених, али је било губитака и на нашој страни, но далеко мање.

Радојица Лаковић, обавештајни офи- Ч^Р батаљона 4. бригаде

Због одмазде ради претрпљених губитака, са још јачим снагама Немци су извршили нови напад, потисли 1. и 3. батаљон и 22. и 24. јула у селима Доње и Горње Бабине запалили 51 кућу са свим помоћним зградама (амбари, млекари, штале, колибе и сл.). Било је то четврто паљење Бабина у току НОР-а. Уништена су и многа друга материјална добра. Отерана је и стока коју није било могуће на време склонити. Становништво се склонило у шуме.

Док се 3. батаљон припремао на Шербетовцу за противнапад, заједно са другим бат^љонима бригаде, на путу се појавио старина Ристо Брашанац. Устезали смо се од разговора. Нисмо знали како ће реаговати на оно што се догађало у селу. Почели смо опрезно, псујући Немце и претећи да ће они за све то платити главама. Старац се усправио и свечаним гласом рекао:

— Нека гори!! Само нека остану живе главе! Све ће то народ поново изградити. За време „Бабинске буне", децо, изгорело је 200 кућа и скоро сво становништво се иселило. Опет се живот вратио на пуста огњишта и све је ово створено.

Слушајући старца заискрише нам суце у очима. Био је то најбољи час „политичке наставе". И овог пута смо се уверили да са оваквим народом победа мора бити наша. У себи смо се заветовали да још јаче морамо тући непријатеља. А старцу, на оно што нам је казао, само смо рекли:

— У праву си, наш друже!

В. Б.

Предаха није било

Група бораца 4. батаљона 4. бригаде

Остала ми је у сећању борба за железничку станицу на Палама код Сарајева. Наша III чета освојила је немачке бункере испред железничке станице, пробивши се до ње, у круг Немаца. Наишао је командант батаљона и наредио да штитим митраљезом повлачење наших јединица из дворишта и околине железничке станице, све док се не повуче и последњи борац. Борба се одвијала око 2 сата по поноћи, па до 12 дању. Повлачење је завршено успешно. Наши борци заробили су и једног Немца. Након ове борбе Немци су се повлачили од Пала према Сарајеву. Наставили смо продирање и тукли немачке колоне у одступању.

Гонили смо четнике од Сјенице, Ивањице, Ужичке Пожеге, Титовог Ужица, према Косјерићу. Били смо обавештени да се тамо налази и Дража Михаиловић са његовом снажном пратњом. Ту се развила борба. Ја сам остао рањен. Наша јединица је отишла у потеру за четницима. На мене је наишла III бригада, болничар Чеда Митић, из Гњилана код Пирота, није имао завоја. Поцепао је своју кошуљу и превио ме. Командир чете је оставио неколико бораца који су ме однели до њиховог прихватилишта. Чеда је остао целе ноћи поред мене. Сутрадан сам пребачен у дивизијску болницу у Ариљу. Након 5—6 дана пребачен сам у армијску болницу у Нишу. Ту сам остао 6 месеци, где сам 2 пута оперисан.

Тодоров Јордана Тодора

Око двесша бораца за ослобођење Горажда

Најтеже ми је било у борби за ослобођење Горажда, не само због тога што сам ту рањен у леву ногу, него и због тога што су у тој борби настрадали многи наши борци — омладинци. Погинуло је и рањено, само у борби за ослобођење Горажда, око 100 бораца.

Милета Грдинић, командир 2. чете 4. батаљона 4. бригаде са курировм Виденом Тошићем

Како сам и ја био рањен код Горажда, пребацили су ме у болницу у Пљевљима. Ту сам лечен. Био сам заједно са Јованом Денчићем, из мог села. Данас он живи у Смедереву. Био је храбар борац и добар друг. Командир чете био ми је Видоје Ђоковић, диван борац и добар старешина. Учио нас је како се треба борити. И он је рањен на Јабуци код Горажда. Сећам се једног дивног борца, Бранислава, из села Темске код Пирота. Био је храбар пушкомитраљезац. Смртно је рањен код Горажда. Ја и мој друг Јован смо га изнели са положаја. Застали смо да се одморимо и заузели заклон. Тада је долетела мина из минобацача и читавог га разнела.

Младиновић Петра Јевстатија
(1. чета, 2. батаљон)

Живош за длаку

После разбијања немачких положаја на Челици и у долини реке Бистрице, Немци су одступили преко Пријепоља, према Пљевљима. Наш батаљон је добио задатак да изврши покрет из села Радојине, правцем Пријепоље — Јабука — Пљевља.

Пре него што је батаљон кренуо комесар чете Рајиф Вељковић, родом из Пријепоља, чуо је да су му неки чланови породице стрељани. Знао је да се у Пријепољу нећемо задржавати. Замолио је командира чете Војина Рабреновића да пита командира батаљона, да му дозволи да крене испред батаљона и да види шта му је са фамилијом. Командант је одобрио и рекао да за сваки случај поведе још два борца. Комесар је узео мене и курира Жику Тодоровића. Успут смо срели неке јединице које су се кретале од Нове Вароши према реци Лим. Нашли смо и остатке ратног материјала који су Немци оставили и мртве немачке војнике. . .

Путујући десном страном реке Лима, на око 5—6 км од Пријепоља, према нама се кретала колона јачине једног батаљона. Испред војске био је официр на коњу. Рајиф рече да је то албанска војска. При сусрету се поздрависмо. Официр је зауставио коња. Нешто је питао. Ништа нисмо разумели. Рајиф му је рекао да идемо ка Пријепољу, да је официр партизанске војске, показао му официрску торбу. Он није обратио пажњу на то већ је само викао: дезертер, дезертер. Показивао је и хватао се за пиштољ. Показали смо му петокраке. Рајиф је извадио неке хартије из официрске торбе. Овај је и даље викао: дезертер, и није нам дозвољавао да идемо даље. У тој расправи показали смо му руком да за нама долазе наше јединице. Погледао је у том правцу. Да ли нас је разумео или не, пустио нас је да продужимо. Али да се заиста није појавила група наших бораца ко зна да ли бих ово сећање сада писао. Тако је тада изгледало.

Радомир Манчић

Издајник је добио заслужену казну

Средином октобра 1944. године јача четничка група надирала је од планине Јелице према Фочи. Био је то део четничких „корпуса" из Србије, који су се повлачили пред нашим снагама у правцу Санџака и даље ка Босни.

Штаб IV бригаде одредио је 2, 3. и 4. батаљон да разбију ову групу. Уследио је кратак, али оштар судар. Четници су разбијени и протерани ка Јелици и Чачку. Имали су већи број погинулих, рањених и заробљених. У тој борби 1. чета 3. батаљона заробила је једног четника. Када је доведен у команду чете, почело је његово саслушање. Био је уплашен. Рекао је да је из Авалског корпуса. Више није хтео да одговара на питања. Вероватно је проценио да ће за њега бити боље и сигурније да буде спроведен у неки виши штаб. И команда чете није имала времена да се задржава око њега, па га је упутила у штаб батаљона.

Пред кућом, у којој је био штаб нашег 3. батаљона, спроводника са четником срео је командант Владо Лечић. Почео је да грди четника, говори о њиховој издаји, да прети. Повишен глас команданта чуо је комесар батаљона Драгољуб Обрадовић. Изашао је из куће. Обратио се заробљеном четнику:

— И бог се именом зове. Ја сам Драгољуб Обрадовић. А ко си ти?

Гледајући комесара, онако корпулентног, руменог у лицу, изразитих бркова и ознакама за комесара батаљона, вероватно је помислио да је то „главни", са којим он може разговарати. Можда је и помињање речи „бог" у Драгољубовој узречици утицало, да се четник опусти. Почео је одговарати на многа питања дајући корисна обавештења. О себи је рекао да је мобилисан, да није учествовао у борбама против партизана и сл. Међутим, унакрсним питањима откривено је да се ради о окорелом четнику, па је изведен пред батаљонски суд, који му је изрекао заслужену казну.

В. Брашанац

КОМЕСАР НА СТРАЖИ

После борбе сместили смо се у једној кући. Био сам уморан. Брзо сам заспао. У једном тренутку пробудим се. Приметим, никог поред мене. Тада сам се уплашио. Помислио сам да су сви отишли, а мене оставили. Брзо сам зграбио пушку и појурио на врата. Тамо је ста-

јао комесар Миливоје Рецић. Погледао сам га зачуђено. Он ми рече: „Зашто си устао? Ја сам на стражи. Позваћу те када буде потребно". Тако је мени комесар чувао стражу, док сам се одмарао.

Миодраг Панајотовић
(4. бат. пратећи вод)

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 83
4 јула 1944 г.
11 ч.

ШТАБУ III и IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ[1]

1. Прелаз преко Лима јединица III и IV бригаде успјешно је извршен, као и постављени задаци на десној обали Лима.[2]

Како су се јединице III бригаде за врло кратко вријеме успјешно пребациле преко Лима, то је првобитни задатак измијењен утолико, што су два батаљона исте бригаде одређена да одмах продуже марш са задатком чишћења Нове Вароши и избијања на положаје Тиква — Разбојиште. О резултату те борбе немамо података, али претпостављамо да је Нова Варош успјешно ликвидирана. Један батаљон (1 батаљон) III бригаде који је имао задатак, по заповјести издатој од стране Штаба дивизије, да директно садејствује акцији IV санџачке бригаде, није извршио задатак у потпуности, него се задржао на Гобатама упућујући само везу за јединице IV бригаде, међутим, он је требао да дејствује у леђа непријатељу који је бранио прелазе на Лиму од Бистрице ка Прибоју.

О акцији IV бригаде немамо података, али по ватри смо оцијенили да је задатак извршен.

2. Задатак наших јединица је: чишћење просторије ка Увцу и око Нове Вароши.

НАРЕЂУЈЕМО:

— IV санџачка бригада, одмах по пријему овога наређења, без обзира на моментану ситуацију на њеном сектору, извршиће покрет са сва три батаљона до на просторију Соколово (јужно од Разбојишта) — Вранеша (Каменица) — Тиква — Брдо (сјеверно од Бранешевца). Приликом извршења тога покрета извјесним дијеловима очистиће Брезну и Радоињу. Задатак јединица IV бригаде на новоодређеној просторији је: затварање правца од Кокина Брода, затварање правца Бистрица — Нова Варош, постављањем засједа на најзгодни-

ЈА НА КОЊУ, КОМАНДАНТ ПЕШИЦЕ

Прликом једног покрета од Горажда према Рогатици ишли смо пешице доста дуго. Ноге су ме болеле. Кретао сам се доста тешко. У једном моменту командант батаљона Радован Мрдак приметио је да тешко идем. Упитао ме је: „Шта ти је Пикуло". Тако су ме звали, јер сам био малог раста. „Не могу више да ходам" — рекао сам и подигао ногу како би командант видео да су ми опанци пропали. Видела се гола нога. Командант је приметио да ми крв цури из стопала. Сјахао је са коња и мене поставио. Било ми је непријатно. Ја на коњу, а командант пешице.

Маринковић Јован
(4. бат., пратећи вод)

ја мјеста те комуникације, извиђање у правцу Вилови, Амзићи, Бистрица, Рутоше. На просторију Соколово — Брдо — Вранеша IV бригада треба да избије што прије, а најдаље данас до 20 часова.

— Јединице III бригаде, одмах по доласку јединица IV бригаде на одређену просторију, поставиће се на просторију Дражевићи — (Жљеб) — Свијетњак — Дрмановићи, са задатком чишћења у правцу Радијевића и затварања правца Бистрица — Нова Варош, Пријепоље — Бијуково Брдо — Нова Варош, правца Златар — Нова Варош, као и извиђања у наведеним правцима. Поред тога од батаљона који ће се налазити на Свијетњаку упутиће једну чету у Нову Варош као посаду.

— Штабови обеју бригада организоваће што бољу обавјештајну службу, наредиће и контролисаће будност код својих јединица, предузеће најенергичније рушење цесте Бистрица — Нова Варош — Кокин Брод. За извршење овог задњег задатка штабови обеју бригада одредиће по једнога члана Штаба.

— Иако се дају борбени знаци, који су неопходно нужни, ипак их наше јединице не употребљавају правилно — за шта су одговорни штабови бригада. Треба преко штабова батаљона борцима објаснити тачно употребу борбених знакова. Тако се десило да је данас 1 батаљон III бригаде ранио теже једнога борца IV бригаде једино и само због некоришћења борбених знакова.

— Штабови бригада ће одмах извијестити овај Штаб о резултату данашњих акција.[3]

— Штаб дивизије ће се у току послије подне налазити на правцу Гобате — Разбојиште — Козомор — Тиква — Нова Варош, гдје ће се задржати до даљег.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За штаб
командант — п.пуковник,
Жарко С. Видовић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 18/3, к. 1253.
[2] Види док. бр. 210.
[3] Види док. бр. 213 и 216.

Група бораца 1. чете 2. батаљона 4. бригаде

ВРАТИО МЕ КОМЕСАР

Немци су се на другој обали Дрине добро утврдили. Дошло је наређење да се по сваку цену морамо пребацити. Тражили су се добровољци — бомбаши. Нико се није јавио. Изашао сам пред строј. Командир рече осталим борцима. „Зар вам није жао да овај дечко иде на бункере, још нема ни седамнаест година". Тада су се почели јављати и остали борци. Пре поласка у акцију, позвао ме је комесар Милан Чуљковић, и рекао: „Ти остајеш". „Зашто друже комесаре, мени је жеља да идем?" „Још си мали" — рече комесар. Желео је да ме сачува због моје одлучности.

Јовановић Никола
(4. бат. друге чете)

Друг се не осшавља

У касним вечерњим сатима 21. фебруара 1945. године, Прва чета 5. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде, са осталим четама батаљона извршила је напад на немачке снаге које су запоселе положаје испред Горажда. Борба је била тешка. Нападало се по јаком мразу, дубоком снегу, мрклој ноћи и на непознатом терену. Били смо у много неповољнијем положају од непријатеља. Међутим, све недостатке смо пребродили захваљујући великој упорности бораца, другарству и јединству међу њима. У овој јединици било нас је из разних крајева и многих националности — Срба, Црногораца, Муслимана, Бугара, Хрвата и других.

У току борбе мој комшија из села, Живојин Јовановић, тешко је рањен. Гелер од гранате прошао му је кроз леђа, изашао на груди, од другог му је била поломљена рука. Покушао сам да му помогнем. Био је наслоњен на једно стабло. Није могао да говори. Док сам стигао до њега, пао је у снег. Нисам могао да му пружим никакву помоћ. Борба је била жестока, падали су рањени и мртви. Када сам стојао поред Живојина приметио нас је наш друг Хамдија Троколић, родом из околине Новог Пазара. Око ранца је имао привезано војничко ћебе. Скинуо га је и положили смо друга Жику на њега да би га изнели даље од ватрене линије. Нешто касније предали смо га болничком особљу.

Вратили смо се на положај и продужили борбу. Пре свануће дошли смо до првих кућа у граду. Одатле се није могло напред, а ни назад. Нисмо дозволили Немцима да поврате положаје које смо ми тада заузели и за које смо дали толико живота. На том полоажју смо остали све до 3. марта. Са другом Хамдијом лежао сам у снегу и по 24 часа. Нисмо могли ни да се помакнемо. Осећали смо јаку хладноћу. Ћебе би нам у овој прилици добро дошло. Лежећи тако подсетио сам Хамдију на то. Одговорио ми је: „Ћебе ћемо набавити, само нека нам оздрави друг Жика. А и без ћебета ћемо нас двојица издржати све док одавде Немце не протерамо!"

Зато ми је у лепом сећању остао и друг Хамдија.

Видосае Јовановић

Из незнања
V *коштац са усташом*

5. априла 1945. године наш батаљон добио је задатак да напада непријатеља у граду Сарајево. Задатак смо добили на једноме брду испод врха Требевића. Борцима је указано да од грађана не узимају храну, воду, цигарете и друго. Објашњено нам је да се правилно опходимо према њима и да будемо будни, да непријатељ не искористи непажњу.

Увече кад је пао мрак, спустили смо се низ брдо и привукли се на периферију града са источне стране. Ту су издати конкретни задаци: која чета ће нападати којим правцем. Наређено је да 1. чета напада на десном крилу, 2. чета у средини, 3. чета на левом крилу батаљона. По добивеном правцу напада наш командир је издао заповест командирима водова којим правцем и којом улицом да нападају и да ће их он повремено обилазити. На крају је наредио да кретање буде строго уз зграде, ограде и друге заклоне. При контакту са непријатељем, требало је прихватити борбу и користити заклон: врата, капије, усеке, све што се може користити.

После пријема задатка за напад кренули смо свако у свом правцу. Наш командир је пошао са куририма чете (било нас је пет). Са нама је био и оперативни официр бригаде, презивао се Лечић. Кренули смо једном улицом, прошли испод једног надвожњака пруге уског колосека (Вишеград — Сарајево). Кретали смо се у правцу где се сада налази дом ЈНА у Сарајеву.

Командир је наредио да један курир иде напред као извидница. Пошто сам имао ципеле са гуменим ђоном, јавио сам се. Могао сам се кретати нечујно.

Ишао сам низ улицу. Посматрао сам около и испред себе, на ћошку једне зграде вирила је цев од пушке, са облогом све до задњег нишана. Помислио сам да је војник из друге чете, пошто је ту била једна попречна улица. Пажљиво сам кренуо, на предњем делу стопала, нечујно. Овај ме није чуо, све док нисам зграбио за цев и викнуо: „Предај се!". Видео сам да није наш војник, већ усташа. Како сам ухватио пушку, цев је ишла изнад моје главе. Стално је притискао наниже. Ухватио сам га десном руком. У левој сам држао аутомат. Успео сам да га ударим ногом у стомак, али нисам успео да му отмем пушку.

При том нашем рвању и отимању око пушке, пристигли су остали курири и командири. Ухватили смо усташу, разоружали и свезали.

Командир Иван Томић га је питао ко је, и какву дужност обавља у усташама. Рекао је да је брица и да су га то вече усташе поставиле на стражу, да чува зграду. Ту је била канцеларија неке ниже

команде. Рекао је да у згради никог нема јер су сви отишли. Командир је поставио два курира на стражу. Два курира, командир и оперативни официр бригаде пошли смо са усташом у канцеларију. Командир је репетирао пиштољ, држао усташи цев у леђа и говорио: „Ако се неко у згради појави, одмах те убијам", Претресли смо кангеларију. Понели смо писаћу машину коју смо убацили у картонску кутију и везали канапом.

Затим су настављене уличне борбе. Непријатељ је пружао отпор и под заштитом ватре се повлачио. Једину потешкоћу су нам задавала два тенка. Крстарили су улицама по центру града. Били смо неуки за борбу са тенковима. Борац Радомир Ђокић, (родом из околине Бајине Баште), нишанџија на противтенковској пушки, поставио је пушку на сред улице, без икаквог заклона и чекао да наиђе тенк. Ту целу ноћ остали смо по улицама града, водећи ситније чарке са непријатељем. Чуо сам да је један тенк погођен и остао у једној улици, а други се повукао. После пола ноћи нисмо чули буку мотора од тенкова. У свануће 6. априла 1945. године ушле су у Сарајево многе партизанске јединице.

Радомир Маичић

По сваку цену

Велимир С. МарковиН и Божидар Марковић — пироћанци (с лева на десно)

Били смо на Романији. По сваку цену требало је срушити немачко утврђење — три бункера на положају немачких јединица. Из тих утврђења Немци су тукли нашу III бригаду 37. дивизије коју смо ми пратили. Бункери су били вешто прикривени и маскирани. Тешко их је било открити. Млада жена, из оближњег села, дошла је код нас. Тачно нам је открила место где се налазе бункери.

Наш командир батерије, Црногорац Илија Николић, наредио је покрет за пет минута. Жена нас је водила у жељеном правцу. Ишли смо око 4 км. Зауставили смо се и заузели положај. Она нам је показала тачно место немачких бункера. Налазили Су се на 700—800 метара даљине од наших положаја. Словенац Албин, искусни нишанџија, дотерао је нишанеке справе. На команду је испаљена прва топовска граната. Погодила је. Друга команда, са 10 граната — брза паљба. И бункери су били у ваздуху. Трећа бригада је одмах после тога извршила јуриш и заузела те положаје. Од радости смо певали, играли козарачко коло. Са борцима у колу били су командир Илија Николић, комесар Здравко Пајевић и ађутант дивизиона Ратко Велимировић.

Сутрадан, пролазећи покрај тих срушених немачких бункера, видели смо много побијених Немаца, међу њима и официра поред разбијених писаћих машина. Свим снагама кренули смо у борбу за ослобођење Сарајева. Кад смо ослободили Сарајево, сви смо обукли заробљене немачке униформе, са нашим петокракама. Командир се смејао говорећи „Па мајку му, сви смо ми швабе, нека нас сада они виде каква војска ми изгледамо".

Денчић Живадин Будимир

(Прво одељење. Прве батерије — Првог дивизиона артиљеријске бригаде 37. дивизије).

Кроз борбу до слободе

Мобилисани младићи из војног округа Пирот, средином децембра 1944. кренули су у ослобођење земље. Претходно смо били на обуци у Темској. Била је оштра зима. Са мном су били моји земљаци Чеда Величковић, Бошко Стојковић, Миле Ђорђевић, Миодраг Голубовић, Бора Голубовић... Возом, од Пирота, сточним вагонима, пребачени смо у Ниш. Ту смо преноћили. Сутрадан смо продужили за Кале. Тамо су нас сместили у неке бараке, где смо провели четири — пет дана. Нашом групом командовао је питомац Тихомир Крстић Тика.

Из Ниша смо пребачени у Сталаћ. Био је срушен мост на Ибру. Ту смо сишли са воза, прешли мост и наставили пут за Краљево. Цело Краљево је у то време било минирано. Наши су обележили куда се могло кретати. И поред тога од нагазних мина погинула су нам два друга. Из Краљева смо пешице, ибарском долином, стигли до Рашке. Ту су нас прихватили другови из Четврте санџачке бригаде: Маријан Ковачевић, Душан Ћосовић и Влајко Илинчић. Са њима смо преко Сјенице стигли у Нову Варош.

Уочи Нове 1945. године први пут смо ступили у борбу са Немцима у долини реке Лима. Недељу дана после тога, преко Пљеваља, стигли смо на Дрину. Ту смо око Горажда водили тешке борбе са Немцима, посебно на брду Мишјак. Скоро сваке ноћи нападали смо Немце који су се упорно бранили. У тим борбама за ослобођење Горажда погинуо је мој друг Живојин Ристић, а тешко је рањен Миодраг Голубовић. Мишјак је тих дана изгледао као запаљен. Посебно застрашујуће изгледао, је ноћу када је непрекидно био осветљаван ракетама и светлећим мецима.

Једне ноћи, када смо, не знам по који пут, јуришали на брдо Мишјак изгубио сам везу са својом четом. Била је велика помрчина, па сам и залутао. Наједном, пред собом сам угледао неку људску прилику. Уплашио сам се мислећи да је то Немац. Таман сам се спремао да у правцу њега опалим метак кад изненада неко повиче „Стој!" одмах ми је лакнуло. Претпоставио сам да је то неки од мојих другова, партизана. И нисам се преварио, био је то мој друг на стражи. Пришао сам му и са њим се изљубио. Радовали смо се нашем изненадном сусрету.

Ратовали смо по Санџаку, по Босни, а највеће борбе водили смо на Дрини и планини Јахорини. И после капитулације Немачке за нас није настао мирнодопски живот. Посебно смо водили тешке данонoћне борбе са четницима на Сутјесци и поред Дрине. Када смо тај задатак успешно обавили, из Фоче, преко Сјенице и планине Јелице

стигли смо у Ивањицу. Ту је требало да наставимо мирнодопски живот. Ипак, задржали смо се само три — четири дана па смо наставили пут за Ужичку Пожегу, где смо, такође, провели неколико дана. Онда смо око Гуче наставили са чишћењем терена од остатака четничких групација, којима је у то време командовао Шенкаш. Њега су након неколико дана ухватили моји другови Бошко Стојковић и Миомировић.

Крај рата дочекао сам у Бајиној Башти. Сећам се тог тренутка. Јединица у којој сам се налазио била је у покрету и налазила се близу Бајине Баште. На прилазима том месту срели смо попа који се возио у чезама. Он нам је рекао: „Ослобођење! Немачка је капитулирала!" Нисмо му поверовали. Међутим, мало касније, у Бајиној Башти, то су нам потврдили. Наши борци су од радости пуцали на све стране. И ми смо им се придружили, тако да нас је командант једва смирио.

Живојин Голубовић Жика

Од слободног Пироша до слободе земље

Добровољно сам 4. септембра 1944. године, ступио у партизански одред у селу Петровац крај Пирота. Тамо смо се задржали извесно време. После смо кренули у село Камбеловац, а затим у село Стрелац код Бабушнице. Ту је био бугарски окупаторски гарнизон. У Бабушници смо се задржали пар дана, након чега смо враћени у Петровац. После тога пребацили смо се у Велико Село и ту се мало задржали, а онда отишли у село Гнилан. Док смо се тако пребацивали из места у место Пирот је ослобођен. У Пироту смо се задржали око месец дана. Онда смо кренули у Ниш. Путовали смо возом. У Нишу смо смештени у неки магазин монопола дувана, а један део војника био је размештен у градском пољу, у неке бараке иза Тврђаве.

Из Ниша смо возом, преко Сталаћа, стигли у Крушевац. Ту смо се задржали пар дана. Затим смо, возом, пошли за Краљево. Неколико дана смо се у Краљеву одмарали, а онда су нас ту прихватили другови из 37. санџачке дивизије. Са њима смо преко Ушћа, Рашке, Новог Пазара и Сјенице стигли у Нову Варош, односно у село Радојину. Ту сам распоређен у Четврту санџачку НОУ бригаду и то у 2. чету Другог батаљона.

После тога смо кренули за Пријепоље. Тамо смо распоређени по кућама, где смо се нахранили и одморили. Одатле смо имали покрет преко Лима за Јабуку. Прелаз преко Лима је био доста тежак, јер је мост раније порушен. Са Јабуке смо наставили пут за Пљевља. Ту сам се разболео. Лежао сам неколико дана у једној кући у којој је било смештено санитетско одељење наше јединице, док се јединица разместила по околним селима. Док сам лежао болестан, мој брат Новица Томановић, који је пошао од куће заједно са мном, прекомандован је у артиљерију. Од тада га више нисам видео све док нисмо ослободили Сарајево. У околини Пљеваља изводили смо обуку. Упознавали смо се са оружјем које смо добили. Имали смо неке дугачке италијанске пушке. Старешине су нам тада, говориле да за време борбе треба стално да мењамо место одакле гађамо, јер из цеви тих пушака избија пламен, па се тачно види где се борац налази.

Након извршене обуке, преко Чајнича приближили смо се Горажду. Река Дрина тада је била јако надошла. Због тога смо имали потешкоћа око преласка. Пребацивали смо се чамцима и сплавовима. Када смо прешли Дрину почеле су припреме за напад на Горажде. Наша чета налазила се у подножју брда званог Мишјак, изнад самог Горажда. Ово брдо Немци су јако утврдили. На бункере Мишјака нападали смо неколико пута, увек ноћу. Једне ноћи без борбе смо упали у први ред бункера. Веровали смо да су Немци одступили. Међу-

тим, када смо наставили даље наишли смо на нове јако утврђене бункере, који су били заштићени бодљикавом жицом. Из тих бункера Немци су осули убитачну ватру по нама. Том приликом имали смо доста рањених и погинулих другова. Ту је погинуо и мој помоћник на „Бренгалу", са којим сам био нишанџија.

Тада се догодило да је један наш борац, родом из села Суводола, погинуо на самим жицама испред бункера. Тог друга те ноћи нисмо могли да извучемо. Сутрадан му је дошла жена из Пирота. И она је

ШТАБ
XXXVII УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ
априла 1945 г.

ШТАБУ III, IV и V БРИГАДЕ, ИНТЕНДАНТУРИ И САНИТЕТУ XXXVII ДИВИЗИЈЕ

СИТУАЦИЈА:

Пошто је непријатељ разбијен у околини Сарајева, и заузет сам град Сарајево, то је претрпевши губитке у паничном повлачењу због акције на осталим фронтовима непријатељ највероватније неће давати отпора до Загреба и даље. Наша дивизија добила је задатак да поседне територију — Вишеград — Сребреница — Власеница. У вези тога,

НАРЕЂУЈЕМО:

1. — V бригада кренуће 10 о.м. тачно у 6 часова са Пали правцем Соколац — Рогатица — Вишеград и сместити се на просторију Вишеград — Бајина Башта — село Дринско.

2. — IV бригада истога дана избациће се у Пали, одакле ће 11 о.м. кренути правцем Соколац — Власенице — Сребреница, где ће се сместити са бригадом.

3. — III бригада 11 о.м. кренуће из Сарајева у 6 сати изјутра до Пали, а са Пали кренуће 12 о.м. у 6 сати правцем Соколац — Власеница, и сместити се у Власеници.

4. — Артиљеријска бригада кренуће са Пали 10 о.м. и пребацити се преко Горажда за Рудо и Штрбца.

5. — Санитет дивизије и хируршка екипа биће спремни за покрет 12 о.м. са Пали и чекаће даље наређење.

Задатак бригада је да око својих центара разгоне банде и чисте темељито терен уништавајући их и недајући им да мирују.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,
п.пуковник
Данило Кнежевић

Командант,
мајор,
Чедомир Друловић

Радивоје Кретановић и Тимотије Милошевић 2. чете 3. батаљона 4. бригаде (с лева на десно)

видела место где јој је муж погинуо. Следећег дана скинули смо га са жице и пребацили у позадину. Тада смо и заузели тај бункер и у исто време Немце протерали из Горажда. Погинулог друга смо сахранили. Погребу је присуствовала и његова супруга.

После ослобођења Горажда кренули смо према Рогатици. Када смо ослободили Рогатицу сви смо се изненадили. Читава варошица била је порушена и спаљена. Нисмо се имали где сместити. Зато су јединице продужиле изван града и разместиле се по селима у околини. Од Рогатице смо кренули према Сарајеву. Пред нама су одступали Немци, усташе, домобрани и остале слуге окупатора. Непрекидно смо их нападали и нисмо им дозвољавали да се среде. Тешке борбе са Немцима водили смо почев од Устиколине, па преко Стамболчића и Пала све до уласка у Сарајево. Наша, Четврта санџачка НОУ бригада прва је ушла у Сарајево. Тај улазак у велики град био је јако дирљив. Народ је изашао на улице, срдачно нас поздрављао и клицао нашој војсци.

У Сарајеву смо се задржали пар дана, а онда смо се пребацили у Братунац, преко Романије и Сребренице. Приликом повратка из Сарајева, на планини Романији, нове цокуле, које су ми биле јако тесне, толико су ме нажуљале да ми је стопало било сво искрвављено. Нисам могао да корачам. Изашао сам из колоне и изуо се. Тада је на коњу наишао командант батаљона, капетан Маријан Ковачевић. Сишао је са коња и стао да види шта је са мном. Када је видео како су ми ноге окрвављене подигао ме, ставио на коња, а сам је пошао

пешице поред мене. После извесног времена набављени су ми неки опанци са којима сам несметано наставио марш.

Из Братунца смо добили покрет за Љубовију. Ту смо се добро одморили, а затим наставили марш према Бајиној Башти и Ужицу. Испред Ужица скренули смо десно, па преко Златибора, Нове Вароши, Пријепоља и Пљеваља дошли у Фочу. Из Фоче смо, после одмора, пошли у акцију чишћења терена од четника, који су из Босне покушавали да се пребаце у Србију.

После завршетка ове акције добили смо покрет за Србију. Враћали смо се истим путем којим смо ишли за Фочу, али уместо према Ужицу, скренули смо за Сјеницу. Ту смо почели са војном обуком. После неког времена проведеног на обуци кренули смо за Ивањицу. Бригада је тада остала у Ивањици, а батаљон у коме сам се налазио ношао је за Прилике. Одатле смо често одлазили у акције чишћења терена од четника. То су махом били они четници који због великих злочина, које су починили, нису смели да се предају.

Из Прилика сам отишао у Ваљево. Распоређен сам у столарску радионицу. Ту сам остао шест месеци, а онда сам пребачен у Ниш. И у Нишу сам радио у столарској радионици све до 1. априла 1947. године, када сам демобилисан.

Ето, такав је био мој пут од куће до слободе. Тако сам после борби одслужио свој војнички рок.

Стојан Томановић

7.

ТЕЧЕ ТАРА

Тече Тара, тече Тара
кроз љут црногорски кам
и разноси светлост жара —
партизанске борбе плам.

Тече, тече
кроз кањонске дубине
тече, тече
кроз недоглед сам
тече, тече
као живот наш
и разноси кроз даљине наше борбе плам.

Сад над Таром топ пролама,
сад се бије љути бој,
крв се лије долинама —
гинемо за народ свој.

Тече, тече
кроз кањонске дубине,
тече, тече
кроз недоглед сам,
тече, тече
као живот наш
и разноси кроз даљине наше борбе плам.

Јупуз Међедовић

ЧЕТНЕ НОВИНЕ

ЗОРА

ЧЕТА 2. БАТАЉОНА IV. САНЏАЧКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

1945

Број 1 ЈАНУАРА Година I

Издаје технички отсек културно-просветне секције 1 чете

БАДЊИ-ДАН

Божић и бадњи дан прошли смо у чети у друштву Муслимана у великој слози и задовољству. Задовољство и разоноду пружило нам је и сијело које су приредили наши другови. На бадњи-дан смо ишли по бадњак, који смо исекли уз песму и пуцњевима заједно са муслиманима. При ношењу бадњака смо певали и играли. Успут су нас дочекивали и другови који су исто тако били весели. Целога дана омладина се прикупљала у заједничко коло и са нама провела празник.

Радомир Војиновић

МЛАДИ БОРЦИ

Када Пироћанци, који су у нашој чети опазе да има хлеба, врло су весели. Један од мојих другова у таквим случајевима весело запева песму: „Пиротски смо млади партизани, ми волимо дома да седимо". А кад нема хлеба он каже: „Ће ми даш, ће ти певам. Ја онда велим: „Кад нема борбе, нема ни торбе".

Чутурић Ибрахим
десетар 3. вода

МОЈА ПОГРЕШКА

Три месеца сам већ у партизанима. Увек је било добро. Било је лепих а и мало тежих дана.

Једнога дана примио сам два пута на казан, због чега сам био кажњен. Од тога дана ми не пада на ум да икада примим два пута, јер се први пут нисам добро провео.

Бранко Лилић

ПОЧЕТАК ВОЈНИЧКОГ ЖИВОТА

Од поласка из моје куће протекло је већ два месеца. О свему томе нећу писати, јер прави војнички живот за мене почео је од пре три дана.

Зора је. шест сати. Чује се пискави глас водника. „Устај!" Неко се само промеш кољи, а онај којему је та реч добро позната, устаје и спрема се. Остали и даље хрчу. Понова се чује глас „Устај, брже, брже". Онда се тек чују речи: „Ух! Ала ме боле леђа", „Јао моје ноге". Други из ћошка виче: „А где су моје чарапе," – „Па зашто си се изувао"? виче десетар. „Знаш да несмеш да се изујеш!" – „Али друже десетаре, поцепани су ми опанци и чарапе су биле мокре". „Е друже, погледај, ни моје нису боље", одговара десетар.

...акат не треба од веће муке,
...мо л' кад зебу ноге и руке.
...ј' била борба не би чудо би...
...и соби врућој ово се десиле
...ате л' другови да има борца
...носи ране од пушке и шарца
...весело иде као на свадбу,
...ковић плаче што ноге слабу.

Химзо Кухиња
десетар 2. вода

ШТА СУ МУКЕ?....

Ко још не зна шта су муке тешке
...ка пређе цео Санџак пешке.
...а већ имам двадесет година
...о нисам толиких планина
Куд погледаш планине се виде
...тешком муком по њима се иде.
Час на брду, час у долу ти си,
А душа ти сам' о концу виси.

Драгоје Анђелковић
Борац 3. вода.

БОРБА ЗА СЛОБОДУ

...ох радо у партизане сад
...с' осећам млад.
...угове і тамо наћи ћу и ја,
...ће живот лепо да ми прија
...р за слободу борити се мора
...једном сване слободна зора.
...има нама циљ је свети,
...отерамо фашизам прокасти.
...ко се плаши борбе и рана,
...ка не прља име партизана.
...се пак бори за народ и праба
...га ће пратит' вечита слава.
...то другови пођимо у бој,
...а нашу земљу и народ свој.

Без слободе живот не вреди
Зато мора да се победи

Угљанин Хусније

- IN MEMORIAM -

СЈЕЋАЊЕ НА ПАЛОГА ДРУГА
Душана Драшковића

Од прве партизанске пушке у редове наше војске ступали су на добровољној основи најбољи синови наше земље, али се зависило од тога када ће се коме добром другу указати могућност да ступи у наше редове. Тако се је августа месеца 43 године указала прилика једном другу, који је био један од најбољих синова Санџака, да и он ступи у редове наше војске.

Покојни друг Душан, од првог дана када је узео партизанску пушку у своје руке, заложио је сву своју енергију и напор, да је што боље и што [redacted] чвршће стегне и што више са њоме допринесе овој борби. У својему боравку у нашој војсци, који није био дуг, увијек је у сваком погледу одавао слику најбољег и најнапреднијег друга, омладинца из средине Санџака.

ЈНИМ ПРЕДЕЛИМА. 10. ТРАЖИ ДЕО ЧОВЕЧИЈЕГ ТЕЛА. 11. ТРИ САМОГЛАСНИКА. - ДЕО ВОДЕ.

А.М.

ИСПУЊАЛКА

	1	2	3	4	5
1					
2					
3					
4					
5					

ВОДОРАВНО И УСПРАВНО:

1. ВАРОШ У СРБИЈИ.
2. МУШКО ИМЕ.
3. ОНАЈ КОЈИ ХЕАТА РИБУ.
4. ОГНЕВИ.
5. ЈЕДНЕ РЕКЕ У САЦАКУ.

А.М.

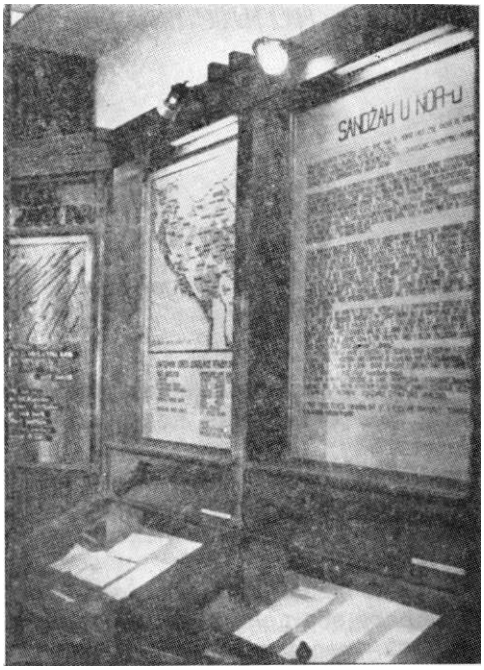

Детаљ из спомен собе 4. санџачке НОУ бригаде

И у најшежим моменшима се иевало

Добро се сећам једног догађаја из борбе за ослобођење Горажда. Било ми је најтеже када је мом помоћнику (био сам нишанџија на митраљезу), немачка бомба одсекла обе ноге. Друга чета га је прихватила, али брзо је издахнуо. Били смо врло присни другови и саборци. Он је и у најтежим ситуацијама био ведрог расположења. Певале су се и песме. Мој друг Александар С. Ђорђевић из с. Извора то је записао овако:

„Нас два брата оба ратујемо, не жал' мајко ако погинемо. Нас два брата оба делегата, на бункеру отварамо врата. Мога брата ранила граната, жао ми је што и мене није. Кад је била на Горажду борба ту ме мајко погодила бомба. Погодила у јуначка леђа, па ме мајко кошуљица врећа. Отац плаче а и мајка кука, а мој сине где ти је рука. Моја десна рука — плавој Дрини води, где се народ за слободу бори".

Чедомир Панајотовић Момира

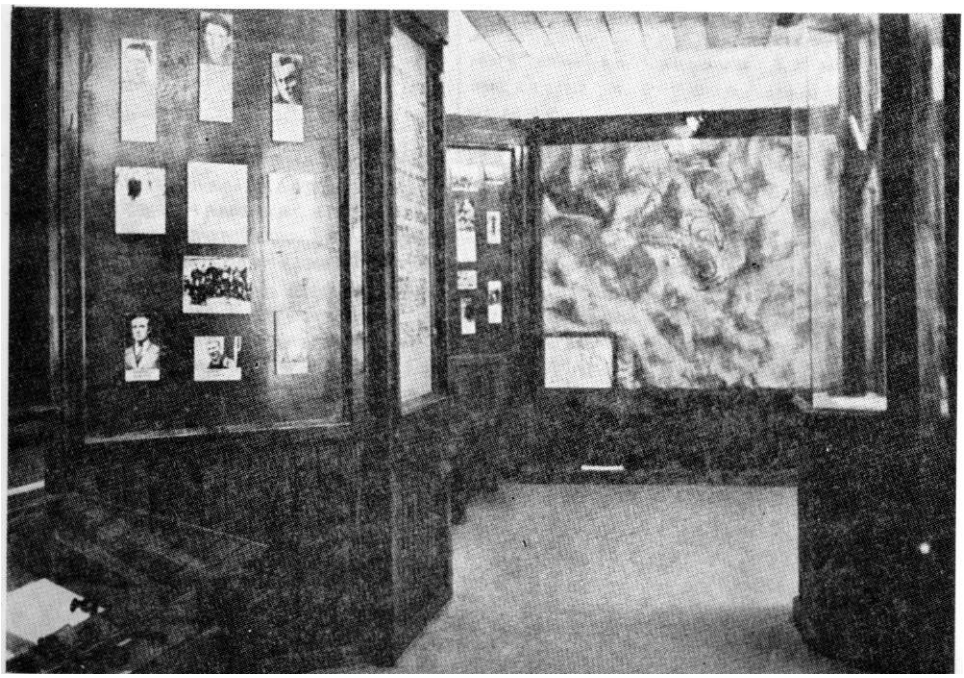

Детаљ из спомен собе ***4. санџачке НОУ бригаде***

Због гишаре замало Немцима у руке

Дана 23/24. септембра 1944. године, негде после пола ноћи 4. бригада је извршила напад на Ужичку Пожегу, коју је бранило око 1.500 четника. У овој акцији учествовао је и извиђачки вод, чији сам ја био командир. Колико се сећам, та огромна руља мобилисаних и уплашених сељака припадала је одреду капетана Рачића. На време су открили наше намере и не пружају јачи отпор повукли су се у правцу Овчарско-кабларске клисуре. Заробили смо неколико четника. После краћих саслушања пустили смо их да иду својим кућама.

У извиђачком воду бригаде налазио се један борац, двометраш, диван и добар друг из Нове Вароши — Џахид Хаџибеговић. Из милошће звао сам га „Оријентир". Поред осталих дивних особина, веома је лепо певао и за време одмора увесељавао извиђаче. Причао је да је пре рата свирао гитару и певао на Радио-Београду. Често је говорио да има жељу да набави гитару, додајући да би у борби, „рађе, ипак, заробио гитару него Дражу Михаиловића".

После изведене акције на Пожегу, уместо да наставим извиђачку делатност, пошао сам са Џахидом да пронађемо гитару. Лутајући улицама Пожеге наишли смо на једну кафаницу. Колико се сећам, била је у сутерену или ниском приземљу. На наше велико изненађење била је отворена и празна. Пића је било доста. Претпоставили смо да је њен власник одступио са четницима. На зиду, поред шанка, висила је гитара. Заборавили смо на рат и тешкоће. Уз чашицу ужичке шљивовице Џахид је запевао неку староградску песму. У једном моменту појавио се неки дечак. Узбуђен рекао нам је да су Немци у граду. У први мах нисмо му поверовали. Наставили смо да певамо. Дечко је, зачуђен, пришао и поновио: „јесу маме ми". Изашли смо напоље. Наших нигде. Немци су на моторима крстарили улицама Пожеге. Повукли смо се унутра. Брзо сам одлучио да се повлачимо у правцу села Горобиља, кроз баштице, преко Моравице. Држао сам се оне војничке изреке: „Два војника представљају групу, а три одељење". Џахид је са пушком у руци и гитаром испод пазуха пошао кроз баштице и убрзо нестао. Ја сам пошао десно у правцу моста на реци Моравици. Имали смо срећу. Бринуо сам да Немци нису заузели мост на Моравици. Опрезно сам му се примицао. На моје велико изненађење, крај моста се налазио курирски коњ кога смо звали „Шарац", јер био је шарен. Поред њега се налазила и писаћа машина. Допузио сам до коња. Машину нисам могао да понесем. Узјахао сам коња и у галопу прешао преко моста. Немци су ме приметили и отворили ватру. Срећом, нису погодили ни мене ни коња.

Са коњем сам, на падинама села Горобиља, наишао на команданта бригаде Чеду Друловића. Нисам унапред размишљао како ћу објаснити како сам с коњем стигао из Пожеге. Рекох да сам заостао иза јединице, приметио да је курир оставио коња, па сам се вратио и повео га.

Командант ме је упозорио да сам могао погинути, не само од Немаца него и од наших. Упитао ме је где је моја јединица. Рекао сам ту, одмах лево од нас. Први пут слагао сам команданта бригаде.

Крећући до јединице срео сам Џахида, мокрог до голе коже, са сачуваном гитаром испод пазуха. Бежећи кроз шљивик из Пожеге, Џахид је ниже од моста прегазио Моравицу.

Светозар Драшковић

Велибор Љујић, комесар 37. дивизије на отварању спомен собе ***4. бригаде у јединици која гаји њене борбене традиције***

ТРИДЕСЕТ СЕДМА ДИВИЗИЈА

Тридесет седма дивизија
Санџаку је најмилија
нема боја да се бије
ђе не дођу Санџаклије.
Велика се борба води
да се Санџак ослободи
Пријепоље — Прибој паде,
а шта чекаш Вишеграде,
или чекаш да се бориш,
ил' у ватри да изгориш.

Пјесма је поникла спонтано код бораца. Пјевала се током 1944. год. и 1945. год.

Записао сам је по сјећању.

М. Вујичић

Анегдоше 3. башаљона

Највише анегдота у 3-ем батаљону било је о Јокану Смоловићу, интенданту. Било је и других шала на рачун бораца и старешина, али о њему су у батаљону кружиле песме, њему се највише певало. Својом појавом и ставом терао нас је да му певамо и да се на његов рачун смејемо. Чак је неке шале, на свој рачун и сам, измишљао. Ево неколико таквих:

ЈОКАН СМОЛО — СЕЛО ГОЛО

„Ој Јокане интенданте, твоја војска гине за те". Он би одговарао: „Јест, јест, гине за ме ако нема за шта друго да се заклони". Или „О Јокане, мрка брка —• подај војсци нека крка", затим „Куд пролази Јокан Смоло — ту остаје село голо".

СЕНО УМЕСТО СИРА

Позвао Јокан одборника и наредио да дотера за батаљон хлеб и сир. Одборник одговара да толико не може дотерати, село је сиромашно, сваког дана даје храну за партизане, а четници су га опљачкали, па Италијани и Немци и ко све није узимао. Јокан се наљутио. Било му је хладно и поче викати на одборника: „Знам ја тебе, ти си четнички елеменат, дотјерај ми хљеб и сир или ћу те стријељати". Одборник се уплашио. Није добро разумео ријеч „сир" и сутрадан је са хлебом дотерао сено. Када смо то добили шали није било краја.

„ДВА МУЧЕНИКА"

Позвао ме је Владо Лечић, командант батаљона. Наредио је: „Курир, узми „шишу" (чутурицу), пођи у ону кућу и донеси мало 'мученице' (ракије), требаће нам за испирање рана".

Схватио сам да се у том крају тако зове ракија. Питам домаћина куће: „Имаш ли мученице?" Домаћин разумео да га питам за мученике: „Имам друже и то два; жену су ми мучили четници јуче, а мене прекјуче, да нијесам побјегао убили би ме".

„НЕ ПОЗНАЈЕМ ТЕ ДРУЖЕ КОМЕСАРЕ"

Држао Страјо Живковић, комесар прве чете, четну конференцију. Неки борци су изнели да кувар Павле када дели храну прво погледа у борца, па му сипа јело. Да у томе не би било неке неправилности комесар је закључио: да су кувару у чети сви људи исти, да кувар не сме никога да познаје и мора свакоме једнако сипати јело.

По завршетку састанка дели Павле ручак. На крају прилази комесар са својом порцијом. Принео порцију казану и чека да му кувар сипа јело. Кувар ћути. „Павле, успи ми јело". „Не познајем те друже комесаре!" „А успи ми бар за командира у ову другу порцију". „Бога ми не познајем ни њега".

М. В.

ИНВАЛИДИМА СА ГОРАЖДА

Драга браћо и дружино моја
сећате ли се за Гораждe боја
кад је борба на Гораждe била
тада мене бомба погодила,
поломи ми десну руку и нејака леђа
па ме танка кошуљица врећа.
Кад дођосмо бункеру код Дрине
ранише ме из гевер машине.
Јој, другови, ране су ми тешке
ја не могу с вама ићи пешке,
донесоше болничка носила
однеше ме где болница има.
Болница је усред Пљевља града
где се лечи друга Тита гарда
кад дођемо болници на врата
сретоше ме трију девојака
једна мије, друга причешћује,
а трећа ми ране подвезује
подвезаше моју грдну рану
унеше ме у болничку салу
покрише ме чаршавом до главе
да ми мајка не познаде ране.
Пролазише дани, а и дуге ноћи,
дугачки минути и дугачки сати,
у посету стигоше ми и отац и мати;
отац плаче, а мајка ми кука
драги сине а где ти је рука.
Остала је мајко тамо поред Дрине
где се борбе воде, где се мајко гине,
там осташе и другови моји
код њих мајко моја рука стоји.
Жали мајко ти моју дружину
што почива у гробну тишину
мојој руци више нема лека
остаће са њима док је света и века.

Видосав Јовановић

1. чета, 5. батаљон, 4. бригада, 37. дивизија.

ЧЕТНИЧКА ИЗДАЈА

Ој четници, ој изроди
зар се тако борба води
ој четници, ој гадови
сам су наши сви градови
и богатство тетке ваше
сад у руке паде наше.

Нема више мармеладе
да четници мажу браде,
нема браде, нема брка,
нема више да се крка.

Ој четници црне мачке
нема више туђе пљачке.
Ој четници црни врани
црни су вам дошли дани.

Црни су вам дошли дани,
одоше вам Талијани,
одоше вам Талијани
завладаше партизани.

Ове су се песме певале у свим санџачким и црногорским јединицама. Неки од ових стихова певали су се одмах по избијању четничке издаје. По стиховима би се рекло да их је већина настала после капитулације Италије.

М. *Вујичић*

ИЗДАЈНИК ЂУРИШИЋ

Ђуришићу црно псето
ујаде ти дошло љето,
ујаде ти дошла зима
што побјеже преко Лима.

Ђуришићу црно звјере
гито не чека пролетере.

Гледао сам с брда кључа
ђе војвода с кучком руча,
па је гриска и уједа
локати јој с миром не да.

Ђуришић је био један од највећих четничких злочинаца у северној Црној Гори и Санџаку. Он је оформио злогласни четнички затвор у Колашину и тамо поубијао на стотине најбољих синова и кћери из Црне Горе и Санџака.

По стиховима би се рекло да је песма настала у петој непријатељској офанзиви, када је Павле Ђуришић на челу својих четника бежао испред партизана главом без обзира.

М. В.

ИЗДАЈНИК ЛАШИЋ

Ој Лашићу, ој мајоре,
издајниче Црне Горе
За конзерву и за пројy
ти издаде браћу своју

за конзерву талијанску
проли крвцу партизанску.

Издајнике је народ жигосао на разне начине, па и кроз песме. Издајници су се везали за окупатора, то им народ није могао опростити. „Под чије си дош'о крило, издајице, срам те било".

Милош Вујичић

ГЛАВА ПРВА

ГАЈЕЊЕ РЕВОЛУЦИОНАРНИХ ТРАДИЦИЈА

Леише свићу, о Јсжићу[1]

Иако под теретом санџачке заосталости, сиромаштва, верских деоба и завада, они су се нашли на истом путу, под истом звездом.

Рат их је затекао, у ондашњем Санџаку, на разним дужностима — за катедром, у цркви или џамији, тајним партијским састанцима. Њихов углед је многе привукао. Иако под теретом санџачке заосталости, сиромаштва, верских деоба и завада, они су се нашли на истом путу, под истом звездом.

Мурат Шећерагић, Душан Ивовић, Велимир Јакић, Сретен Вукосављевић, Јевстатије Караматијевић.

Могли бисмо да кажемо овако: Муслиман, Црногорац, Црногорац, Србин, Србин, али и овако: хоџа, учитељ, инжењер, професор универзитета, поп. Могли бисмо и овако: високи верски старешина, мајор, народни херој, социолог, прота — пуковник . . . Сведочанство и о нашим бригадама. Истим редоследом слева на десно: рођен на Лиму, крај Скадарског језера, подно Дурмитора, поред Милешевке, под Златаром. И разна времена, различити животни позиви и образовање, а циљ исти. Потомци и синови слободара — сељака, бунџија, комита, увек гоњених и прогоњених. Фотографија прављена за успомену, а време учинило да буде за читанке, сведочанство на које треба подсећати оне који долазе и оне који заборављају. Настала је у Пљевљима 20. новембра 1943. године, после ЗАВНОС-а, а уочи Другог заседања АВНОЈ-а.

Сем Јокића сви су били чланови извршног одбора ЗАВНОС-а, Сретен председник, Мурат и Душан потпредседници, Јевстатије члан. Сем Шећерагића, сви већници АВНОЈ-а, двојица по други пут. Вукосављевић, Ивковић и Караматијевић учесници у оба светска рата.

Сви су у рату остали без својих блиских: Мурат без сина јединца, Душан без ћерке и сина, Велимир без две сестре и брата, Сретен без сина, Јевстатије без три ћерке, супруге и два брата .. .

Још реч-две о њима.

Мурат Шећерагић двоструки је носилац Ордена братства и јединства, затим Ордена заслуга за народ са златним венцем. У доба окупације, два пута су Мурат и Сретен били на челу списка одабраних грађана Пријепоља које треба стрељати: једанпут од стране усташа, други пут од банде Сулејмана Пачариза. Нису смели од народа да их убију. Заједно, Мурат и Сретен одбијају, прво поруку Пирција Биролија да „ни под којим условима неће сарађивати са разбојничком

[1] Објављено у „Политици" 1986. год.

бандом", а други пут одбијају „оснивање друштва пријатеља Срба и Италијана" . .. „То је бесмислица, јер се налазимо у ратном стању". Знали су, Сретен и Мурат, да „руку под руку" прошетају чаршијом, да се зна да Муслимани и Срби нису у завади. Лично је Титу изнео утиске о Албанији по повратку из војне мисије, после рата.

Чедо Друловић, командант 37. дивизије на отварању спомен собе 4. бригаде у јединици која гаје њене борбене традиције

Душан Ивановић, шта о њему рећи? Да се у оно доба бирао најдражи учитељ, он би био у општинама Прибој, Пљевља, Подгорица, Бар. Да је у револуцију отишло њих седморо, сведочи непријатељски запис: „Целу своју породицу извео у шуму, давши луди пример многима". Судбина невероватна: Душан описује сећање из првог светског рата, из родне Зете, како аустроугарски војници одузимају оружје и злостављају народ и наводи пример угледног сељака Јова Шановића који им каже: „Имам револвер, даћу га одмах. Жалим што нијеси официр, али свеједно, заступаш сада и самог Фрању". И извади 'гасеровац', окрену се, 'вакмајстору' и сасу му три метка у груди. Из другог светског рата, међу сећањима са Сутјеске, најчешће се описује онај када је Душан наишао поред тешко рањене ћерке Душанке којој није могао помоћи, а она га молила: „Тата, дај револвер да се убијем! Убиј ме, тата, па иди, тражи брата Мома! Не дај да паднем Нијемцима у руке, пуцај, па иди, погинућеш" ... Ивановић је допуњавао чувене „Примјере" Марка Миљанова.

Велимир Јакић је био најстарије дете Миљана Јакића из Шавника. Оног што је командовао и био рањаван на Скадру и Брегалници, робијао у Мађарској, оног Миљана што је, због определења за југословенство, кажњен две године губитком чина. Његов син Велимир, организовао је устанак у пљеваљском крају и командовао Трећом пролетерском бригадом. У писму својима из Москве, после рата, са лечења, поздравља Мурата, Душана, Сретена, Јевстатија, а сестри поручје: „Треба водити рачуна, о основним принципима и интересима Партије и њима подређивати личне и локалне интересе". На вест о његовој смрти настаје стих: „Зоре су од твојих снова училе да лепше свићу, о Јакићу".

Сретен Вукосављевић, комита или партизан, новинар или научник, министар или професор, за свој крај је остао „учитељ Срета". У ратна времена оснивач добровољних чета, у миру — оснивач социологије села. „Такву моћ синтезе откривамо само још код Јована Цви-

јића" (Радомир Лукић). Почетком овог века, Сретен је пером тражио „ослобођење сељака феудалних окова", да би се у задњем рату пушком борио за њихов социјализам. Памти се његов протест у окупираном Пријепољу: док су сви на ногама када се свира окупаторска химна, он седи.

Јевстатије Караматијевић је био парох и протојереј, али и пуковник. Комита па партизан, борац па свештеник, под крстом, али и петокраком, на солунском фронту али и Сутјесци. Увек добровољац. На Сутјесци је остао без ћерке Каје и брата Влајка, а протин син Пиво, сликар који је у рату портретирао Тита, остао без најдражих ратних цртежа. Овог, 30. новембра, прота би напунио сто година, а у турско време је био осуђен на сто једну годину робије.

Нису сви били професори, учитељи јесу. Њихови универзитети и данас зраче. А њихова имена данас су улице, школе, фабрике. На простору некадашњег санџачког беспућа и мрака, њихова имена су од крупних неонских слова. Виде се издалека.

Еошко Пушоњић

Б Р А Т С К И М
П И Р О Ћ А Н Ц И М А

Дуге године осташе за нама
0<3 оних дана што повијест значе!
Борбем-о *братство, генерацијама,*
Руке ће да спаја у коло најјаче.
О *вдје на овим таласима брда*
Није било мјеста без душманског рова,
Асвуда пуно бетонских утврда:
Моћно снабдјевена •— сила Хитлерова!
Ј\ушманин је бјежећ' са јужнога сплета
Овуд на сјеверу уцрт'о марш-руте;
Шга *је нама било: — већ задаћа света*
Лично моћној сили — затворити путе!
Итај тешки корак смогли сте до краја . ..
Б*осоноге гњати шпартале су снијегом;*
Рубом сваког бријега, урвине и гаја,
Анајвише тамо — под Мишјаком — бријегом.
Ћеб*ад се бијела назиру у низу,*
Опанци, путравци, расквашени клате:
Пироћански борци примичу се близу —
Изненадно ручне бомбе ће да пламте!
Разорни блијесак и рафали рески
Опет ће крвљу котлину бојити:
Ћебад *се бијеле кроз јуриш скојевски,*
Анапријед стреме — борци убојити!
Народ *им срцем сваки корак прати:*
Цијеле ноћи врију крвави кркљанци,
Исрца се стежу: „Гину Пироћанци . .."

Вашега човјека примамо к'о брата.
Апобратимство — радост је обома.
Широм су вама отворена врата —
Ибрагстса *љубав сваког нашег дома.*
Тодине у прошлост нека славу носе,
Остају нам од свег — само пути прави:
Радост *поколења: чим да се поносе.*
А *вјечна стаза — братства и љубави!*
}Кивоти наши и побједе славне
Дјело *су — вјечног титовског генија,*
А.нама наше задаће су главне:
Народ уједињен, младост борбенија,
Иу *свему земља — јача и спремнија!*

РАДЕ ЈОВАНОВИЋ

У Горажду,
6. март 1986. год.

ИЗРАЖАВАЈУЋИ ЖЕЉУ РАДНИХ ЉУДИ И ГРАЂАНА ОПШТИНЕ ПИРОТ, СКУПШТИНА ОПШТИНЕ ПИРОТ НА СВОЈОЈ СЈЕДНИЦИ ОД 10. ФЕБРУАРА 1986. ГОДИНЕ, ДОНЕЛА ЈЕ ОДЛУКУ О БРАТИМЉЕЊУ И ТРАЈНОЈ САРАДЊИ ОПШТИНА ГОРАЖДА И ПИРОТА

<Л & & е љ а

У ИМЕ ИДЕАЛА РЕВОЛУЦИЈЕ, У СП0МЕИ НА ЗАЈЕДНИЧКУ Б0РБУ Б0РАЦА 37-ме ДИВИЗИЈЕ, СИН0ВА ПИР0ТСК0Г КРАЈА И НАРОДА Г0РАЖДА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ И КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ ГОРАЖДА, ЗА ВЕЧНОСТ БРАТСТВА И ЖИВОТА У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ЗАЈЕДНИЦИ, ЗА ТРАЈНИ ДОПРИНОС ПРОГРЕСУ И ПРОСПЕРИТЕТУ САМОУПРАВНЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, ОВА ПОВЕЉА ЈЕ САМО ИЗРАЗ НАШИХ ОБАВЕЗА И ЗАЛОГА СРЕЋНИЈЕ БУДУЋНОСТИ НАШЕ.

Потписивање повеље о братимљењу општина Пирот и Горажда

Борци 4. санџачке народноослободилачке ударне бригаде НОВ Југославије — носиоци „Партизанске споменице 1941. године"

1. *АБРАМОВИЋ МИЛАН*
2. *БАЈЧЕТА ВЕЛИМИР**
3. *БАЈЧЕТА МИЛОШ*
4. *БРАШАНАЦ ВОЈИН*
5. *БРАШАНАЦ ВУЛЕ*
6. *БУЛАТОВИЋ ВЕСЕЛИН*
7. *БУБАЊА БАТРИЋ*
8. *ЦВИЈОВИЋ РАДОМИР*
9. *ЋОСОВИЋ ДУШАН*
10. *ЋОСОВИЋ ВЛАДО*
11. *ЋОСОВИЋ СТАНКО*
12. *ДЕДЕЛИЋ РАЈКО*
13. *ДЕЛЕВИЋ ПАВЛЕ*
14. *ДРУЛОВИЋ ЧЕДОМИР,* ***народни херој***
15. *ДРАГАШ МАРИНКО*
16. *ЂЕРКОВИЋ МИЛЕТА*
17. *ЂУКОВИЋ ПАВЛЕ*
18. *ФИЛИПОВИЋ ДУШАН*
19. *ГЛЕДОВИЋ БОГДАН*
20. *ИВАНОВИЋ РАДОВАН*
21. *ЈУШКОВИЋ ЗАРИЈЕ**
22. *ЈУШКОВИЋ МИЛЕ**
23. *КНЕЖЕВИЋ НОВАК*
24. *КРВАВАЦ МИЛОВАН*
25. *ЛАСИЦА ДУШАН*

/о. *ЛУЧИЋ СЛОБОДАН*

27. *МАРИНКОВИЋ ВЕЉКО*
28. *МЕДОЈЕВИЋ РАДОМИР**
29. *МИЛИКИЋ МИЛОШ*
30. *МИШОВИЋ МРГУД**
31. *НИШАВИЋ КРСТО*
32. *ОБРАДОВИЋ ДРАГОЉУБ**
33. *ПЕТРОВИЋ ДОБРИЛО*
34. *ПЕРУНОВИЋ БЛАГОЈЕ*
35. *ПЕРУНИЧИЋ МОМЧИЛО**
36. *РАДОВИЋ МИЛОВАН*
37. *РАЛИЋ МИЛОСАВ*
38. *ШЉИВАНЧАНИН АЛЕКСА**
39. *ТОШИЋ РАДОЈЕ**
40. *ТОМОВИЋ ДУШАН**
41. *ВЛАХОВИЋ МИЛОШ*
42. *ВЛАХОВИЋ СВЕТОЗАР*
43. *ВРАНЕШ МИРКО*
44. *ЗЕЧЕВИЋ ИЛИЈА**
45. *ЗЕЧЕВИЋ МИЛОЈИЦА*
46. *ЗЕЧЕВИЋ БОРИСЛАВ*
47. *ЗЕЧЕВИЋ ПЕТАР*
48. *ЗИНДОВИЋ ЂОКО**
49. *ЖИЖИЋ ЖИВКО**

* Погинули и умрли борци.

ГЛАВА ДРУГА

ПРИЛОЗИ

Избрисан из сииска живих

Августа 1944. године три батаљона IV бригаде водила су тешке борбе са немачким и четничким јединицама у рејону села Негбина и Бурађа и планине Муртенице. Нека упоришта су енергичним нападима освојена. Немци су чврсто држали Бурађански вис, укопани у ровове и бункере и осигуравали комуникацију Ужице — Љубиш — Кокин Брод — Нова Варош. И када бисмо успели да их одатле потиснемо, вршили су противнападе. Ми смо се морали повлачити. У овим борбама бригада је имала погинулих, међу којима једног команданта батаљона и два командира чете.

У сумрак 27. августа 3. батаљон је провлачећи се неопажено, извршио напад на Бурађански вис. Бачене су бомбе на бункере и ровове. Отворена је јака митраљеска и пушчана ватра. Непријатељ, изненађен и поколебан, почео се повлачити. Убрзо се средио и извршио противнапад и приморао нас на повлачење. У повлачењу је тешко рањен борац 1. чете Александар-Лексо Брашанац. И поред покушаја да га извучемо, нисмо успели.

Био је храбар борац, добар, извиђач, сви у батаљону смо га жалили.

У јесен 1945. године стигла је у Бабине дописница из Суботице. Лексо је јавио да је жив. У селу му је већ даван помен и нико није поверовао овој вести. Сви су мислили да је то нека гоуба шала. Међутим, уследила су нова писма, а после неколико година и његова посета. Шта се, у ствари, догодило? Ево шта он каже:

„У току борбе тешко сам рањен кроз кукове. Ударац је био јак и одмах сам пао на земљу. Пушка ми је испала из руку. Како је била стрмина, док сам био при свести, котрљао сам се. У том превртању негде ми је спала капа са петокраком. Зауставио сам се више једне клеке и ту, услед крвављења изгубио свест.

Сутрадан изјутра дошао сам свести. Видео сам да се налазим на носилима у камиону. Поред мене било је и других рањеника. По говору сам сазнао да су то рањени Немци. Никако нисам могао да схватим одакле ја међу њима.

Камионом смо стигли у Сјеницу. Ту сам превијен. Извршена је и прва хируршка интервенција. Одатле сам пребачен у Нови Пазар, где је била друга интервенција. Наступила су гнојења. Упућен сам у Београд и поново оперисан. И тада ми није било боље. Не знам како, из Београда сам упућен у Беч. Извршена је и четврта операција. Ту ме затекла капитулација Немачке. Моје лечење су преузели савезници. Када сам се опоравио вратио сам се преко Мађарске у Југославију. Остао сам, ипак, тежак инвалид.

Читаво време после рата ме мучи мисао коју никако да одгонетнем: зашто ме Немци нису на месту убили, као што су то скоро увек радили. Претпостављам да су мислили да сам мештанин, који се ту случајно нашао и био рањен. Никада ме нису саслушавали. У сваком случају, у првом тренутку, био је неки дубоко хуман човек, који ме је нашао и записао прве податке о мени. То ме је пратило на читавом путу. Нисам знао ни једне немачке речи, па нисам ни разговарао и нешто сазнао".

Александар-Лексо Брашанац је до пензионисања радио као угоститељски радник у Бору и Зајечару. Умро је јануара 1975. године и сахрањен у селу Минићеву, код Књажевца, не успевши да реши дилему која га је мучила читавог живота.

У књигама „IV санџачка ударна бригада" аутора Чедомира Друловића и „Санџаклије на тромеђи" Гојка Марчете, међу погинулим борцима налази се и име Брашанац А. Александар Лекса, из Бабина. Исправку би, макар и сада требало извршити.

Вулв Брашанац

Ожиљак који иодсећа...

Мобилисан сам од стране пиротског војног округа 15. новембра 1944. године. Са мном су, такође, мобилисани моји другови: Добривоје Јеремић, Ђорђе Петровић, Славко Веселиновић . . . Многи од њих су преживели рат. Након мобилизације сви смо пошли у Пирот. Ту је формирана јединица, а затим смо пешице наставили пут до јединице распореда. Ратовали смо против Немаца, четника, усташа и домобрана: на Лиму, код Прибоја, на брду Мишјак код Горажда, где сам био рањен.

Сећам се, било је хладно зимско јутро. Зора тек почела да руди. Увелико смо водили борбу за ослобођење Горажда. Приликом вођења уличних борби било је тешких окршаја са Немцима. Посебно тешку борбу водили смо 22. фебруара 1945. године. Тога дана, у затишју, угледао сам како нам у сусрет иде група Немаца. Тек што сам изговорио. „Ено Немаца!", један Немац осуо је рафалом по мени. Више се ничега не сећам. Другови су ми вероватно притекли у помоћ и пренели до болнице. Освестио сам се у партизанској болници у Костајници. Затим су ме пренели у болницу у Пљевљима. На лечењу сам провео два месеца. У јединицу се више нисам враћао. Из болнице сам отпуштен као тешки инвалид. За време кратког ратовања био сам митраљезац.

Приликом рањавања поред мене су погинула још два моја друга. Био сам рањен на неколико места — у руку и ногу која ми је скоро била однешена. Једну рану добио сам и на глави, која је, такође, била врло тешка. И данас ме подсећа на ратне дане, на дане ужаса и патње. Десно око ми је било закачено метком, као и десна рука. Нико од мојих другова није веровао да ћу преживети толике ране. Ипак, имао сам срећу ...

Миодраг Голубовић

Сиисак иогинулих бораца и руководилаца 4. санџачке НОУ бригаде

1. АГИЋ М. ЧАЗИМ, борац, рођен 1926. године у с. Звијезда код Пријепоља. Погинуо 9. 12. 1944. године у Равној Гори код Пријепоља.
2. АНЂЕЈ1КОВИЋ ВЕЈ1ИМИР, борац, рођен 1926. године у нишавском срезу. Погинуо 22. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
3. АСОТИЋ И. НАЗИФ, водник, рођен 1923. године у с. Вапа, Сјеница. Погинуо 26. 03. 1945. године код Горажда.
4. АЏАЈЛИЋ. ЏЕМО, борац, рођен 1919. године у Новом Пазару. Погинуо 22. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
5. АЏИЋ Д. БОШКО, заменик референта санитета батаљона. Рођен 1920. године у Пљевљима. Умро од тифуса јуна 1944. год. у селу Њивицама.
6. БАЈИЋ Ј1. НИКОЈ1А, борац, рођен 1926. године у с. Зеница — Пљевља. Погинуо 3. 07. 1944. године код Рудог.
7. БАЈ1ТИЋ РАДУЈ1Е, командир вода, рођен 1915. године у с. Пренћани, Бијело Поље. Погинуо 4. 4. 1944. године у с. Трновица код Пљевља.
8. БАРАЦ Б. БЈ1АЖИМИР, борац, рођен 1921. године у с. Лепенац — Мојковац. Погинуо 4. 4. 1944. године у с. Трновица код Пљеваља.
9. БУБАЊА М. МИЛОСАВА, борац, рођена 1926. године у Журену — Бијело Поље. Погинула августа 1944. године у Негбини код Нове Вароши.
10. БЕЋИРОВИЋ Е. БАЈРАМ, борац, рођен 1924. године у Бијелом Пољу. Погинуо 27. 12. 1944. године у Горњем Селу код Пљеваља.
11. БИШЕВАЦ О. ЗИЗО, борац, рођен 1922. године у Новом Пазару. Погинуо 22. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
12. БОЖОВИЋ В. МИЛИСАВ, борац, рођен 1923. године у с. Бобово, Пљевља. Погинуо 1. 12. 1944. године код Рудог.
13. БРАЈКОВИЋ Б. ДРАГО, борац, рођен 1922. године у с. Пренћани, Пљевља. Погинуо 5. 2. 1944. године на Метаљци код Чајнича.
14. БРАНКОВИЋ Ђ. ВЛАСТИМИР, борац, рођен 1923. године у с. Градиште, Бела Паланка. Заробљен у борби против Немаца 10. 12. 1945. год. код Горажда и умро у немачком затвору у Слав. Броду априла 1945. године.
15. БРАТИЋ ЈОВО, рођен 1914. године у с. Дрињани, Невесиње. Погинуо 6. 11. 1944. године на Биоковом Брду код Пријепоља.
16. БОГУЋАНИН С. ЗУЛФО, борац, рођен 1920. године у с. Житићи, Сјеница. Погинуо 3. 1. 1945. год. у с. Драгулићи код Пријепоља.
17. БУКАЉИЋ СРБОСЛАВ, борац, рођен 1922. године у с. Шаховићи, Бијело Поље. Погинуо 6. 2. 1945. године код Горажда.
18. БАТИЛОВИЋ Л. АЛИЈА, борац, рођен 1922. године у Црнишу, Бијело Поље. Погинуо јануара 1945. године код Чајнича.
19. БУКВИЋ З. АВДО, борац, рођен 1922. године у Бијелом Пољу. Погинуо 10. 6. 1944. године код Рудог.
20. ВАСИЉЕВИЋ А. ЧЕДОМИР, борац, рођен 1923. године у с. Рогодеш, срез нишавски. Погинуо 1. 4. 1945. године у Палама код Сарајева.
21. ВАСИЉЕВИЋ МИЛЕ, водник, рођен 1924. године у с. Богојевићи, Ариље. Погинуо 22. 12. 1944. године на Китоњи код Нове Вароши.
22. ВЕЉОВИЋ САЛКО, комесар чете, рођен 1918. године у Пријепољу. Погинуо 24. 8. 1944. на Црном Врху код Прибоја.
23. ВЕСЕЛИНОВИЋ М. ЂЕНАДИЈЕ, десетар, рођен 1915. год. у с. Пакленица срез нишаврски. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
24. ВЕСЕЛИНОВИЋ ВИТОМИР, борац, рођен 1925. године у Црвеном Бријегу, Бела Паланка. Погинуо 26. 2. 1945. године у Бајци код Горажда.

25. ВЕСНИЋ И. МЕХМЕД, борац, рођен 1920. год. у с. Оџаци — Пљевља. Погинуо 22. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
26. ВИНЧИЋ М. ЧАСЛАВ, борац, рођен 1925. године у с. Берисовац, срез нишавски. Погинуо 4. 4. 1945. године на Требевићу код Сарајева.
27. ВИШЊИЋ Б. ХАМДИЈА, борац, рођен 1917. године у с. Кладница, Сјеница. Погинуо 20. 07. 1945. године.
28. ВЛАХОВИЋ Ј. МИЛИЦА, заменик реф. санитета, рођена 1924. године у Равној Ријеци, Бијело Поље. Погинула 19. 5. 1944. године у Љуђу код Пљевља.
29. ВЛАХОВИЋ М. ЗОРКА, борац, рођена 1926. године у Равној Ријеци, Бијело Поље. Погинула 17. 12. 1944. године на Равној Гори код Пријепоља.
30. ВАСОЈЕВИЋ М. ПЕТКО, борац, рођен 1918. године у с. Лопиже, Сјеница. Погинуо 6. 4. 1945. године у Сарајеву.
31. ВОЈИНОВИЋ М. ЈАНКО, поручник, заменик команданта батаљона, рођен 1910. год. у Гранчареву, Бијело Поље. Погинуо 20. 11. 1944. године у с. Друглићи код Пријепоља.
32. ВРАНИЋ М. КРУНИСЛАВ, борац, рођен 1926. године у с. Вренеша, Нова Варош. Погинуо 6. 11. 1944. године на Биоковом Брду код Пријепоља.
33. ВРАНИЋ П. МОМИР, борац, рођен 1922. године у с. Чедово, Сјеница. Погинуо 20. 2. 1945. године код Милошева.
34. ВУКОВИЋ В. МИЛОШ, борац, рођен 1923. године у Глибаћима код Пљевља. Погинуо 28. 03. 1945. године на Палама код Сарајева.
35. ВУЧКОВИЋ В. ДИМИТРИЈЕ, борац, рођен 1922. године у с. Тамњаница, Бела Паланка. Погинуо 28. 3. 1945. године код железничке станице у Стамболчићу.
36. ВУЈИЧИЋ М. ЉУБОМИР, командир чете, рођен 1914. године у с. Жари, Мојковац. Погинуо 13. 2. 1944. године у с. Влаховићи код Пљевља.
37. ВУЛОВИЋ С. ЗДРАВКО, десетар, рођен 1923. године у с. Сопотница, Пријепоље. Погинуо 20. 11. 1944. године код Прибојске Бање.
38. ГАШАНИН С. МУРАТ, борац, рођен 1923. године у с. Ципаље, Сјеница. Погинуо 27. 02. 1945. године код Горажда.
39. ГОЈАЧАНИН М. НЕШКО, борац, рођен 1925. године у с. Миочу код Кања, Бијело Поље. Погинуо 4. 4. 1945. године на Требевићу код Сарајева.
40. ГОГИЋ В. БОГДАН, командир вода, рођен 1924. год. у с. Бутурица, Бијело Поље. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
41. ГОЛУБОВИЋ НАЈДАН, борац, рођен 1920. год. у с. Темска, срез нишавски. Погинуо 18. 3. 1945. године у Витезу код Пала.
42. ГОЛУБОВИЋ ЧЕДО, борац, рођен 1924. године у с. Добриловићи, Прибој. Погинуо 23. 11. 1944. године у с. Кратово код Прибоја.
43. ГРУЈИЧИЋ Д. СПАСО, борац, рођен 1908. године у с. Вијенац, Пљевља. Погинуо 27. 02. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
44. ГРУЈОВИЋ М. МОМИР, борац, рођен 1921. године у с. Драгачица код Гуче. Погинуо 25. 11. 1944. године на Челицама код Нове Вароши.
45. ДЕЛИЋ СТОЈАН, борац, рођен 1913. године у с. Борча, Рогатица. Погинуо 16. 5. 1945. године у с. Штовић.
46. ДЕНЧИЋ И. МЛАДЕН, борац, рођен 1923. године у с. Крујина, срез лужнички. Погинуо 29. 4. 1945. године код Чајнича.
47. ДЕСТАНОВИЋ И. РАМО, борац, рођен 1921. год. у Припчићима, Бијело Поље. Погинуо марта 1945. године на Палама код Сарајева.
48. ДИВАЦ М. ВЕЛИСАВА, референт санитета 3. бат. рођена 1924. године у с. Дренова, Пријепоље. Погинула од снажне лавине 28. 1. 1945. године у Стабном.
49. ДИМИТРИЈЕВИЋ ЧЕДОМИР, борац, рођен 1914. год. у с. Мирковац, срез нишавски. Умро од тифуса 1. априла 1945. год.
50. ДРАГАШ Т. ДОБРИЛО, командир чете, рођен 1922. год. у с. Драгаш, Пљевља. Погинуо 13. 10. 1944. године у с. Краварица код Гуче.
51. ДРАГАШЕВИЋ М. ЉУБОМИР, борац, рођен 1927. године у с. Рутоши код Нове Вароши. Погинуо 18. 2. 1945. године код Горажда.
52. ДРАГУТИНОВИЋ М. ДРАГО, борац, рођен 1923. год. у с. Ивање, Пријепоље. Погинуо 15. 5. 1944. године у с. Рабитље код Пљевља.
53. ДРАШКОВИЋ Ш. ДУШАН, командир чете, рођен 1922. године у с. Церово, Бијело Поље. Погинуо 9. 12. 1944. године на Равној Гори код Пријепоља.
54. ДРОБЊАК БОЖИДАР, борац, рођен у с. Требићи, Нови Пазар. Погинуо 18. 2. 1945. године код Горажда.
55. ДРУШТИНАЦ Р. МАХМУТ, борац, рођен 1920. године у с. Пожега, Нови Пазар. Погинуо 12. 3. 1945. године код Горажда.

56. ДУРОВИЋ Р. НАИЈ1, борац, рођен 1915. године у с. Годуша, Бијело Поље. Погинуо 19. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
57. ЂАРИЋ ВОЈИН, командир вода, рођен 1916. год. у с. Зеница, Пљевља. Погинуо 20. 12. 1944. год. у Прибојској Бањи.
58. ЂАЧИЋ САВО, борац, рођен 1906. године у с. Томашево, Бијело Поље. Утопио се у Лиму код Рудог 3. 7. 1944. год.
59. ЂЕКИЋ С. АХМЕТ, борац, рођен 1923. године у с. Шароња, Тутин. Погинуо I. 4. 1945. године на Палама код Сарајева.
60. ЂЕРКОВИЋ Ј. МИЛИВОЈЕ, политички делегат вода, рођен 1925. године у с. Буковица, Пљевља. Погинуо 3. 7. 1944. год. код Рудог.
61. ЂАЛОВИЋ Р. МИЛОМИР, комесар чете, рођен 1922. год. у с. Корита, Бијело Поље. Погинуо 26. 11. 1944. год. у с. Дуглићи код Пријепоља.
62. ЂОРЂЕВИЋ Б. ВОЈИСЛАВ, борац, рођен 1921. год. у с. Горњи Риђ, Бела Паланка. Погинуо 28. 3. 1945. год. у Подграбу код Стамболчића.
63. ЂОРЂЕВИЋ Д. БУДИМИР, десетар, рођен 1924. год. у с. Градиште, Бела Паланка. Погинуо 19. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
64. ЂОРЂЕВИЋ Ж. ТАДИЈА, борац, рођен 1924. год. у с. Градиште, Бела Паланка. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
65. ЂОРЂЕВИЋ Ј. СВЕТОЛИК, борац, рођен 1922. г. у с. Шпај, Бела Паланка. Разболео се и умро крајем маја 1945. г. у болници 37. дивизије у Фочи.
66. ЂУРОВИЋ С. ЂУРО, борац, рођен 1926. год. у с. Бојиштима, Бијело Поље. Погинуо 3. 6. 1944. год. у с. Крће код Пљевља.
67. ЖИВКОВИЋ А. ДМИТРИЈЕ, борац, рођен 1923. год. у с. Тамњаница, Бела Паланка. Тешко рањен 21. 2. 1945. год. код Горажда, умро на путу за Чајниче.
68. ЖИВКОВИЋ Р. РАЈКО, борац, рођен 1914. год. у с. Лековина, Бијело Поље. Погинуо 15. 10. 1944. год. код Ариља.
69. ЖИВКОВИЋ СТРАЈО, политички комесар чете, рођен 1918. год. у с. Бистрица, Нова Варош. Погинуо 18. 4. 1944. године у с. Прашћење — Мојковац.
70. ЖИВКОВИЋ А. ТОДОР, борац, рођен 1926. год. у с. Вргодинац, Бела Паланка. Разболео се у јединици почетком 1945. г. Пуштен кући и после дужег боловања умро 1946. г.
71. ЖУЈОВИЋ М. ЛАЗАР, борац, рођен 1927. год. у с. Селаковићи, Бијело Поље. Погинуо 28. 8. 1944. год. у Вранешима код Нове Вароши.
72. ЖУНИЋ ЈОВАН, борац, рођен 1924. године у с. Типли До, срез нишавски. Погинуо 18. 2. 1945. године код Горажда.
73. ЗДРАВКОВИЋ МОМЧИЛО, борац, рођен 1924. године у с. Кална, срез нишавски. Умро од рана у болници 1. 3. 1945. године.
74. ЗЕЧЕВИЋ В. РАДИСАВ, интендант 1. бат. рођен 1923. године у с. Попов До, Пљевља. Погинуо 13. 10. 1944. године у Ужицу, приликом бомбардовања савезничких авиона.
75. ЗЕЧЕВИЋ Р. МИЛАН, пушкомитраљезац, рођен 1925. године у с Оџићи, Пљевља. Погинуо 19. 10. 1944. године.
76. ЗЕЈАК С. РАДОВАН, командир вода, рођен 1917. године у с. Прошћену, Бијело Поље. Погинуо 17. 12. 1944. године у Равној Гори код Пријепоља.
77. ЗЕКОВИЋ У. РИФАТ, борац, рођен 1928. године у с. Гоње, Сјеница. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
78. ЗЕКОВИЋ А. САЛКО, борац, рођен 1923. године у Бијелом Пољу. Погинуо II. 4. 1944. године у с. Прошћење код Мојковца.
79. ЗОРНИЋ М. ВОЈИСЛАВ, борац, рођен 1922. године у с. Урсуле, Сјеница. Погинуо 29. 4. 1945. године код Чајнича.
80. ЗОРИЋ М. ЈАКОВ, борац, рођен 1916. године у с. Добриловина, Бијело Поље. Погинуо 20. 11. 1944. године у Друглићима код Пријепоља.
81. ИВАНОВИЋ Б. НИКОЛА, борац, рођен 1926. год. у с. Шпај, Бела Паланка. Разболео се у току рата и због тога пуштен кући. Умро 2. 7. 1945. године у свом селу.
82. ИГИЋ Г. ВУКАДИН, борац, рођен 1925. године у с. Чиндловићи, срез нишавски. Погинуо 27. 3. 1945. године код Касиндола.
83. ИДРИЗОВИЋ А. ДЕЉО, командир вода, рођен 1918. године у с. Жарбен, Сјеница. Погинуо 11. 2. 1945. године код Горажда.
84. ИГЊАТОВИЋ В. ДОБРИВОЈЕ, борац, рођен 1927. год. у с. Крњина, срез лужнички. Погинуо 28. 3. 1945. год. код Хоџе — Пале.
85. ИГЊАТОВИЋ С. ДУШАН, борац, рођен 1920. године у с. Камбелевци, срез лужнички. Умро од рана 10. 2. 1945. год. у Горажду.
86. ЈАДРАНОВИЋ С. РАДОМИР, борац, рођен 1923. год. у с. Биоска код Т. Ужица. Погинуо 5. 12. 1944. год. у с. Бистрици код Нове Вароши.

87. ЈАНКОВИЋ Ђ. ЈОВАН, борац, рођен 1923. год. у с. Топаоница, Бела Паланка. Погинуо 20. 2. 1945. год. код Горажда.
88. ЈАНКОВИЋ М. МИЛАДИН, водник, рођен 1924. год. у с. Миоче, Бијело Поље. Погинуо 6. 11. 1944. год. на Биоковом Брду код Нове Вароши.
89. ЈАНКОВИЋ В. МИЛОШ, борац, рођен 1925. год. у с. Љуђа, Пљевља. Погинуо 18. 8. 1944. год. на Михајловици код Пљевља.
90. ЈАНКОВИЋ М. РАДИСАВ, борац, рођен 1925. год. у с. Заград, Иванград. Погинуо 23. 3. 1944. год. у Крћама код Пљевља.
91. ЈАУКОВАЦ РАТКО, десетар, рођен 1914. године у с. Гранчарево, Бијело Поље. Погинуо 4. 4. 1944. године у Трновцима код Пљеваља.
92. ЈЕЛОВАЦ Г. МИЛАН, пушкомитраљезац, рођен 1924. године у с. Вишњици код Пљеваља. Погинуо 13. 10. 1944. године у Сирогојну ком Ужица.
93. ЈЕКНИЋ Ф. РАЈКО, борац, рођен 1922. године у Жарима код Мојковца. Рањен крајем 1944. године код Сјенице и од задобијених рана умро 17. 4. 1945. године у болници у Ужицу.
94. ЈОВАНОВИЋ Р. РАДИСАВ, рођен 1926. године у с. Љубатовац, Бела Паланка. Погинуо 20. 2. 1945. год. на Мишјаку код Горажда.
95. ЈОВАНОВИЋ С. ЈАГОШ, заменик командира чете, рођен 1910. године у с. Стевановац, Мојковац. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
96. ЈОВАНОВИЋ Л. МИЛУТИН, борац, рођен 1920. године у Бабушници, срез лужнички. Умро 12. 3. 1945. године од задобијених рана, у болници код Горажда.
97. ЈОВАНОВИЋ М. НИКОЛА, борац, рођен 1918. године у с. Прошћење, Мојковац. Погинуо 28. 3. 1945. год. на Хоџи код Пала.
98. ЈОВАНОВИЋ В. ТОДОР, борац, рођен 1923. године у с. Вргудинац, Бела Паланка. Тешко рањен 28. 3. 1945. године у Стамболчићу, умро маја 1945. године у болници у Аранђеловцу.
99. ЈОВАНОВИЋ РАДОМИР, борац, рођен 1914. године у с. Сиња Глава, срез лужнички. Погинуо 2. 3. 1945. године у с. Винарићи код Горажда.
100. ЈОВАНОВИЋ В. НЕДЕЉКО, борац, рођен 1926. године у с. Доња Глама, Бела Паланка. Разболео се и пуштен кући. Умро у војној болници у Пироту марта 1945. године.
101. ЈОВАНОВИЋ М. РАДУЛЕ, борац, рођен 1909. године у с. Прошћење, Мојковац. Погинуо 29. 8. 1944. године код Кокин Брода, Нова Варош.
102. ЈОКСИМОВИЋ МИЛОШ, борац, рођен 1925. године у с. Павино Поље, Бијело Поље. Погинуо 10. 4. 1944. године у Влаховићима код Пљеваља.
103. ЈОКСИМОВИЋ М. МИЛОВАН, борац, рођен 1925. године у Горицама, Бијело Поље. Погинуо априла 1944. год. у Влаховићима код Пљеваља.
104. ЈОКСИМОВИЋ РАДОМИР, борац, рођен 1922. године у с. Коврен, Бијело Поље. Погинуо 12. 4. 1944. године у Влаховићима код Пљеваља.
105. ЈУСУФОФИЋ И. МАХИД, борац, рођен 1922. године у Дугој Пољани, Сјеница. Погинуо 19. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
106. ЈУШКОВИЋ Ј. ЗАРИЈА, командант 4. батаљона, рођен 1911. године у с. Лепенац, Мојковац. Погинуо 12. 8. 1944. године у с. Негбини код Нове Вароши.
107. КЉАЈЕВИЋ ЈАГОШ, борац, рођен 1923. године у с. Коврен, Бијело Поље. Погинуо 27. 7. 1944. године у с. Бабинама код Пријепоља.
108. КНЕЖЕВИЋ М. ЗДРАВКО, десетар, рођен 1922. год. у с. Ораховица, Бијело Поље. Погинуо 23. 11. 1944. год. у Прибојској Бањи.
109. КАЈАБЕГОВИЋ Ј. ИСМЕТ, борац, рођен 1912. године у Бијелом Пољу. Погинуо 27. 12. 1944. године у Горњем Селу код Пљеваља.
110. КОНАТОР Р. МАРИЦА, четна болничарка, рођена 1926. године у с. Миоче, Бијело Поље. Иогинула 5. 8. 1944. године у с. Радојиња, Нова Варош.
111. КОСТИЋ МИЛОШ, борац, рођен 1925. године у с. Пренћани, Пљевља. Погинуо 22. 11. 1944. године на Раковића Коси код Прибоја.
112. КОСТИЋ Н. БОРИВОЈЕ, борац, рођен 1923. године у с. Стањанци, срез нишавски. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
113. КОСТИЋ Т. ДАНИЛО, борац, рођен 1927. године у Бијелој Паланци. Умро 28. 1. 1945. године на путу за Гацко.
114. КОСТИЋ П. ДАНИЛО, борац, рођен у с. Осмаково, срез нишавски. Погинуо 8. 3. 1945. године у с. Месићи код Горажда.
115. КОСТИЋ ЈОВАН, заменик командира чете, рођен 1923. године у Пироту. Погинуо 6. 4. 1945. године у Сарајеву.
116. КОСТИЋ В. ГРАДИМИР, борац, рођен у с. Г. Извори, срез нишавски. Погинуо 3. 4. 1945. године на Палама код Сарајева.

117. КОСТИЋ М. АЛЕКСАНДАР, борац, рођен 1919. год. у с. Љубатовац, Бела Паланка. Погинуо 7. 1. 1945. год. у с. Кратову код Нове Вароши.
118. КОВАЧЕВИЋ Л. МИХАИЛО, командир чете, рођен 1907. године у Ораховици, Бијело Поље. Погинуо 26. 07. 1944. године у Црквеним Тоцима код Прибоја.
119. КОСОВИЋ К. САВО, борац, рођен 1925. године у Миочу, Бијело Поље. Погинуо марта 1945. године код Горажда.
120. КРИЈЕШТОРАЦ Ђ. АЏИКА, командир вода, рођен 1921. године у с. Косаница, Пљевља. Погинуо 7. 3. 1945. године у с. Месићи код Горажда.
121. КРСТИЋ Д. ДОБРИВОЈЕ, борац, рођен 1921. године у с. Ливно, срез лужнички. Погинуо 22. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
122. КРСТИЋ ЉУБИСАВ, борац, рођен 1921. године у с. Ливно, срез лужнички. Погинуо 20. 2. 1945. године код Горажда.
123. КУВЕЛИЋ В. РАДЕ, борац, рођен 1919. године у с. Лековина, Бијело Поље. Погинуо 22. 3. 1944. године у Крћама код Пљеваља.
124. КУЗМАНОВИЋ Ч. ЛАЗАР, борац, рођен 1925. године у с. Топли До, срез нишавски. Погинуо 24. 3. 1945. године у с. Паваловац код Сарајева.
125. КУКИЋ СЕЛИМ, борац, рођен 1927. године у с. Црноговићи, Прибој. Погинуо 18. 8. 1944. године у Бабинама код Пријепоља.
126. КУРГАШ А. САЛИХ, борац, рођен 1925. године у Кукуљама, Бијело Поље. Погинуо фебруара 1945. године код Горажда.
127. КУХИЊА З. ХИВЗО, борац, рођен 1925. године у с. Потпеће, Пљевља. Погинуо 18. 2. 1945. године у с. Жапци код Горажда.
128. ЛАМЕЖЕВИЋ Х. ЏАХИД, борац, рођен 1927. године у Бијелом Пољу. Погинуо 27. 12. 1944. године у Горњем Селу код Пљеваља.
129. ЛАЦМАНОВИЋ Т. РАДОМАН, борац, рођен 1920. године у с. Црнопори, Пљевља. Погинуо 24. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
130. ЛЕКОВИЋ П. РАДИВОЈЕ, водник, рођен 1912. године у Бијелом Пољу. Погинуо у с. Обарде 15. 8. 1944. године код Пљеваља.
131. ЛУЧИЋ МАШАН, борац, рођен 1924. године у с. Мељак, Пљевља. Погинуо 24. 7. 1944. године на Барама код Пријепоља.
132. ЛУЧИЋ П. ВУЈОШ, борац, рођен 1926. године у с. Мељак, Пљевља. Погинуо 18. 3. 1945. године у с. Жапци код Горажда.
133. ЛУЧИЋ С. МИЛЕНКО, борац, рођен 1926. године у с. Равни, Ужице. Погинуо 20. 9. 1944. године у Аљиновићима код Сјенице.
134. ЛУКОВИЋ П. МОМЧИЛО, борац, рођен 1925. године у Ариљу. Погинуо 30. 9. 1944. године у с. Годовик код Пожеге.
135. ЉАЈИЋ ХИЛМО, борац, рођен 1926. године у с. Беле Воде, Сјеница. Погинуо 22. 2. 1945. године код Горажда.
136. МАНЧИЋ АЛЕКСАНДАР, борац, рођен 1927. године у с. Басаре, срез нишавски. Погинуо 6. 4. 1945. године у Сарајеву.
137. МАНЧИЋ Љ. БРАНИСЛАВ, борац, рођен 1923. године у с. Темска, срез нишавски. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
138. МАНИЋ Т. ЉУБОМИР, десетар, рођен 1925. године у с. Љубатовац, Бела Паланка. Погинуо 22. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
139. МАНИЋ В. БОГОЉУБ, борац, рођен 1926. године у с. Велико Суводол, срез нишавски. Погинуо 19. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
140. МАНИЋ Ђ. БОЖИДАР, борац, рођен 1924. године у Пироту. Погинуо 19. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
141. МАНИЋ Ж. ЈОВАН, борац, рођен 1925. године у с. Мокриште, Бела Паланка. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
142. МАНИЋ С. ЉУБОМИР, рођен 1917. године у с. Мокриште, Бела Паланка. Тешко рањен 19. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда и умро на путу за болницу код Чајнича.
143. МАНОВИЋ ШЕМСО, десетар, рођен 1923. године у Пљевљима. Погинуо 28. 3. 1945. године на Малом Корану код Пала.
144. МАНОЈЛОВИЋ Р. РАЈКО, борац, рођен 1925. године у с. Црни Врх, срез нишавски. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
145. МОРАЧАНИН ЈЕВРЕМ, борац, рођен 1924. године у с. Ободу, Бијело Поље. Погинуо 13. 10. 1944. године у Гучи.
146. МАРИНКОВИЋ ДУШАН, борац, рођен 1927. године у Пироту. Погинуо 23. 2. 1945. године код Горажда.
147. МАРТИНОВИЋ Е. ИСО, водник, рођен 1919. године у с. Расово, Бијело Поље. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
148. МАТИЋ Ј. БОГОЉУБ, борац, рођен 1923. године у с. Полице код Раче. Погинуо 25. 11. 1944. године у с. Челиче код Нове Вароши.

149. МАТИЋ С. ВЕЛИМИР, борац, рођен 1924. године у с. Вртовец, срез нишавски. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
150. МАТИЈЕВИЋ Ј. МИЛОМИР, борац, рођен 1918. године у с. Гостиници, Ужице. Погинуо 6. 11. 1944. године на Биоковом Брду код Пријепоља.
151. МАТИЈЕВИЋ МИЛОСАВ, рођен 1924. године у с. Амзићи код Нове Вароши. Погинуо 21. 8. 1944. године на Брашанском Брду код Пријепоља.
152. МАТИЈЕВИЋ М. СЛОБОДАН, борац, рођен 1927. године у с. Вилови, Нова Варош. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
153. МАТОВИЋ В. ТИХОМИР, борац, рођен 1917. године у с. Тврдишево, срез дежевски. Погинуо 21. 2. 1945. године код Горажда.
154. МАШОВИЋ Н. БЕГО, борац, рођен 1910. године у с. Гоња, Сјеница. Погинуо 22. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
155. МЕДОЈЕВИЋ МИЛОВАН, борац, рођен 1925. године у с. Лозна, Бијело Поље. Погинуо 15. 3. 1945. године код Реновице.
156. МЕДОЈЕВИЋ Б. ВЛАСТИМИР, борац, рођен 1924. год. у с. Прошћење, Мојковац. Умро од рана 7. 5. 1944. године.
157. МЕЂЕДОВИЋ МУРАТ, борац, рођен 1922. године у Бијелом Пољу. Умро од рана 7. 5. 1944. године у с. Трновице код Пљеваља.
158. МИЈИЋ М. КОСТАДИН, борац, рођен 1920. године у с. Жасковац, срез нишавски. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
159. МИЛЕНКОВИЋ Т. МИЛОШ, борац, рођен 1915. године у с. Живанићи, срез дежевски. Погинуо 28. 3. 1945. године код Витеза, Пале.
160. МИЛИЋ М. СРЕТЕН, борац, рођен 1923. године у с. Крупац, срез нишавски. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
161. МИЛИЋ Н. СТАНИСЛАВ, борац, рођен 1925. године у с. Долац, Бела Паланка. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
162. МИНИЋ Ж. ЈОВАН, борац, рођен 1926. године у с. Мокриште, Бела Паланка. Погинуо 19. 2. 1945. године у борби против Немаца код Горажда.
163. МИРКОВИЋ Ј. МИЛОШ, борац, рођен 1924. године у с. Глисница, Пљевља. Погинуо 2. 2. 1944. године у с. Метаљка код Пљеваља.
164. МИТИЋ П. СЛОБОДАН, борац, рођен 1920. године у с. Гостуша, срез нишавски. Погинуо 5. 1. 1945. године на Раковића Коси код Прибоја.
165. МИТРОВИЋ В. ВЕЛИМИР, борац, рођен 1926. године у с. Вргудинац, Бела Паланка. Разболео се крајем фебруара 1945. године и умро у болници у Пљевљима.
166. МИШОВИЋ М. МРГУД, водник, рођен 1923. године у с. Драгаши, Пљевља. Погинуо 22. 7. 1944. године на Брашанском Брду код Пријепоља.
167. МЛАДЕНОВИЋ П. САВО, борац, рођен 1927. године у с. Типли До, срез нишавски. Умро од рана 21. 2. 1945. године.
168. МЛАДЕНОВИЋ А. СТАНОЈЛО, борац, рођен 1924. године у с. Мала Бањица, срез лужнички. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
169. МЛАЂЕНОВИЋ М. ДРАГО, борац, рођен 1922. године у с. Бистрица, Нова Варош. Погинуо 22. 12. 1944. године на Китоњи код Нове Вароши.
170. МОЈИЋЕВИЋ Н. МИЛУН, борац, рођен 1920. године у с. Добриловић, Прибој. Погинуо 24. 7. 1944. године у с. Бабине код Пријепоља.
171. МОРАЧАНИН Г. ЈЕВРЕМ, митраљезац, рођен 1924. године у с. Обод, Бијело Поље. Погиг1уо 13. 10. 1944. године у с. Гуча код Ивањице.
172. МРДАК М. НЕДЕЉКО, борац, рођен 1922. године у с. Трновица, Пљевља. Погинуо 28. 4. 1944. године у с. Влаховићи код Пљеваља.
173. МУЛИЋ А. РАМИЗ, борац, рођен 1927. године у с. Годуша, Бијело Поље. Погинуо 15. 3. 1945. године у с. Мрвићи код Романије.
174. МУСТАФОВИЋ Р. МУЈО, борац, рођен 1926. године у с. Постењак, срез дежевски. Погинуо 23. 2. 1945. године код Горажда.
175. НЕСТОРОВИЋ Р. РАЈКО, борац, рођен 1923. године у с. Дренова, Пријепоље. Погинуо 3. 6. 1944. године у с. Краће код Пљеваља.
176. НЕШИЋ А. СРЕТЕН, десетар, рођен 1921. године у с. Вргудинац, Бела Паланка. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
177. НИКОДИЈЕВИЋ Р. ПЕЈО, борац, рођен 1922. године у с. Тврдишево, срез дежевски. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
178. НИКОЛИЋ С. ДОБРОСАВ, борац, рођен 1924. године у с. Долац, Бела Паланка. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
179. НИКОЛИЋ В. СТОЈАН, борац, рођен 1922. године у с. Темска, срез нишавски. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
180. НИКОЛИЋ ЖИВОЈИН, борац, рођен 1927. године у с. Стањани, срез нишавски. Умро од рана 10. 2. 1945. године у с. Крће код Пљеваља.

181. НАКИЋ РЕЏО, борац, рођен 1919. године у с. Папе, срез дежевски. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
182. ОБРАДОВИЋ Т. ДОБРОСАВ, борац, рођен 1926. године у Бијелом Пољу. Погинуо 21. 8. 1944. године у с. Бабине код Пријепоља.
183. ОБРАДОВИЋ Р. МИЛИКА, командир чете, рођен 1918. године у с. Ивање, Бијело Поље. Погинуо 26. 7. 1944. године у с. Бабине код Пријепоља.
184. ОБРАДОВИЋ РАДОШ, борац, рођен 1923. године у с. Буковица, Пљевља. Погинуо 10. 1. 1944. године у с. Глисница код Пљеваља.
185. ОСМАНОВИЋ М. ХУСО, борац, рођен 1926. године у Новом Пазару. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
186. ОСТОЈИЋ Н. НЕДЕЉКО, борац, рођен 1922. године у с. Маоче, Пљевља. Погинуо 26. 9. 1944. године у Милићевом Селу код Пожеге.
187. ОСТОЈИЋ В. ПАВЛЕ, борац, рођен 1918. године у с. Пренћани, Пљевља. Погинуо 15. 11. 1944. године на Раковића коси код Прибоја.
188. ОСТОЈИЋ А. ВЛАДИМИР, борац, рођен 1925. године у с. Пушоњски До, Пљевља. Погинуо 3. 2. 1944. године у с. Хоћевина код Пљеваља.
189. ПАНАЈОТОВИЋ П. ЈОВАН, борац, рођен 1927. године у с. Крупац, срез нишавски. Погинуо 23. 2. 1945. године код Горажда.
190. ПАНАЈОТОВИЋ А. МИЛОРАД, борац, рођен 1927. године у с. Пријане, срез нишавски. Погинуо 19. 2. 1945. године у с. Бучје код Прибоја.
191. ПАНАЈОТОВИЋ А. СТОЈАН, борац, рођен 1924. године у с. Бозовик, срез нишавски. Погинуо 18. 4. 1945. године у с. Семићи код Вишеграда.
192. ПАНИЋ Г. ДУШАН, борац, рођен 1924. године у с. Темска, срез нишавски. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
193. ПЕЈЧИЋ БОЖИДАР, борац, рођен 1927. године у с. В. Бален, Ниш. Погинуо 29. 4. 1945. године код Пљеваља.
194. ПЕЈИЋ Ј. ВЕЛИЧКО, борац, рођен 1914. године у с. Вет, Бела Паланка. Погинуо 21. 2. 1945, године на Мишјаку код Горажда.
195. ПЕСКО САБАН, борац, рођен 1926. године у Пљевљима. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
196. ПЕЈОВИЋ Д. МИЛОЈЕ, борац, рођен 1916. године у с. Граб, Бијело Поље. Погинуо 15. 4. 1944. године у с. Влаховићи код Пљеваља.
197. ПЕЈОВИЋ Д. МИЛИЈА, борац, рођен 1913. године у с. Грабову, Бијело Поље. Погинуо 15. 4. 1944. године у Влаховићима код Пљеваља.
198. ПЕТРОВИЋ АЛЕКСАНДАР, борац, рођен 1925. године у Пироту. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
199. ПЕТРОВИЋ М. СВЕТОМИР, борац, рођен 1923. године у с. Јаловик Извор, срез нишавски. Погинуо 27. 1. 1945. године у с. Бучје код Прибоја.
200. ПЕТРОВИЋ И. НЕДЕЉКО, десетар, рођен 1926. год. у с. Козје, Бела Паланка. Разболео се од тифуса и умро у болници у Пљевљима марта 1945. год.
201. ПЕШИЋ Г. СРЕТЕН, борац, рођен 1922. г. у с. Вргудинац, Бела Паланка. Разболео се у току рата и пуштен кући на лечење. Умро 12. 10. 1945. год. у свом селу.
202. ПЕШИЋ Д. ВОЈИСЛАВ, борац, рођен 1920. године у с. Гњилане, срез нишавски. Погинуо 23. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
203. ПЕШКОВИЋ Р. ИБРАХИМ, борац, рођен 1923. године у с. Фијуље, Сјеница. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
204. ПОПОВИЋ Д. КОСАРА, борац, рођена 1918. године у Бијелом Пољу. Погинула 30. 8. 1944. године у с. Поблиће код Прибоја.
205. ПОПОВИЋ РАДОЈИЦА, борац, рођен 1920. године у Мојковцу. Погинуо 19. 5. 1944. године код Прибоја.
206. ПОТИЋ Ј. СТАНИМИР, борац, рођен 1922. године у с. Љубатовића, Бела Паланка. Погинуо 23. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
207. ПРАШЕВИЋ Ј. СУЛЕЈМАН, десетар, рођен 1913. године у с. Дражевићи, Сјеница. Погинуо 19. 5. 1945. године код Радача.
208. ПУРИЋ Д. ВЛАДИСЛАВ, водник, рођен 1906. године у с. Дрмановићи, Нова Варош. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
209. ПУЗОВИЋ МИЛЕНА, борац, рођена 1923. године у с. Дренова, Пријепоље. Погинула 6. 11. 1944. године на Биоковом Брду код Пријепоља.
210. РАБРЕНОВИЋ Р. ВАСКО, командир чете, рођен 1912. године у с. Бистрица. Мојковац. Погинуо 27. 8. 1944. године у с. Негбини код Нове Вароши.
211. РАБРЕНОВИЋ Ј. ВОЈИН, командир вода, рођен 1922. године у с. Бистрица, Мојковац. Погинуо 4. 2. 1945. године у с. Крће код Пљеваља.
212. РАДОЈЕВИЋ М. МИЛИЋ, водник, рођен 1924. године у с. Чокрлија, Бијело Поље. Погинуо 20. 3. 1945. године у с. Трновице код Пљеваља.

213. РАДОШЕВИЋ. М. МИЛИЋ, борац, рођен 1924. године у с. Чокрлија, Бијело Поље. Погинуо 5. 4. 1944. године у с. Шљиванско код Пљеваља.
214. РАДОВИЋ БОШКО, борац из Београда. Погинуо 6. 7. 1944. године у с. Рутоше код Нове Вароши.
215. РАДЕНКОВИЋ Д. ВЛАЈКО, борац, рођен 1927. године у с. Велико Село, Пирот. Погинуо 20. 2. 1945. године код Горажда.
216. РАНЧИЋ М. ЧАСЛАВ, борац, рођен 1921. године у с. Блата, срез нишавски. Погинуо 4. 4. 1945. године на Требевићу код Сарајева.
217. РАИЛИЋ С. КОМНЕН, борац, рођен 1927. године у с. Зекавице, Пљевља Погинуо 11. 8. 1944. године у с. Штрпци код Прибоја.
218. РАЈКОВИЋ Ј. ВЛАЈКО, борац, рођен 1927. године у с. Јаловик, Извор, срез нишавски. Погинуо 26. 3. 1945. године у с. Тврдинићи, Пале.
219. РАКИЋ СВЕТОМИР, борац, рођен 1926. године у с. Крњани, срез лужнички. Погинуо 5. 5. 1945. године.
220. РАКОЧЕВИЋ Ђ. НОВИЦА, борац, рођен 1919. године у с. Равна Ријека, Бијело Поље. Погинуо 8. 11. 1944. године на Кукању код Пријепоља.
221. РАНЂЕЛОВИЋ А. ТАДИЈА, борац, рођен 1920. године у с. Инова, срез нишавски. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
222. РАШАНИН Ј. ХАЈРО, борац, рођен 1916. године у с. Бијеле Воде, срез дежевски. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Дучићи код Горажда.
223. РАСИЋ ЧАСЛАВ, борац, рођен 1925. године у с. Темска, срез нишавски. Умро од тифуса 16. 3. 1945. године у Пљевљима.
224. РИСТИЋ З. РАДОМИР, борац, рођен 1924. године у с. Долац, Бела Паланка. Погинуо 28. 3. 1945. године код Стамболчића.
225. РИСТИЋ С. ВИДОСЛАВ, борац, рођен 1923. године у с. Вргудинац, Бела Паланка. Заробљен у борби против Немаца 19. 2. 1945. године код Горажда. Умро у Сарајеву у немачком логору марта 1945. године.
226. РОСИЋ М. ДРАГУТИН, борац, рођен 1926. године у с. Жари, Мојковац. Погинуо 10. 8. 1944. године на Челицама код Нове Вароши.
227. РОВЧАНИН М. ДРАГИША, борац, рођен 1923. године у Мојковцу. Погинуо 26. 4. 1945. године код Пљеваља.
228. РОВЧАНИН М. ЈАНКО, водник, рођен 1924. године у с. Слатина, Пријепоље. Погинуо 13. 8. 1944. године у с. Соколову код Пријепоља.
229. СЕЈИДОВИЋ В. ФЕЈЗО, борац, рођен 1917. године у с. Коњоче, Тутин. Погинуо 20. 2. 1945. године у с. Бањке код Горажда.
230. СЕФЕРОВИЋ С. РАСИМ, рођен 1924. године у Новом Пазару. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
231. СЕКУЛОВИЋ Д. ВОЈИН, комесар чете, рођен 1912. године у Коврену, Бијело Поље. Погинуо 3. 2. 1944. године у Хоћевини код Пљеваља.
232. СЕЛИМОВИЋ СЕНКА, болничарка, рођена 1924. године у Фочи. Погинула 15. 4. 1944. године у с. Прошћење код Мојковца.
233. СИЈАРИЋ С. АБДУЛАХ, борац, рођен 1920. године у Бијелом Пољу. Погинуо 21. 5. 1945. године у Устиколини.
234. СЛОВИЋ БУДИМИР, борац, рођен 1921. године у с. Страњани, Пријепоље. Погинуо 27. 12. 1944. године у Горњем Селу код Пљеваља.
235. СМОЛОВИЋ И. РАДОЈИЦА, десетар, рођен 1918. године у с. Прошћење, Мојковац. Погинуо 4. 1. 1945. године на Раковића коси код Прибоја.
236. СМОЛОВИЋ М. РАДОЊА, борац, рођен 1921. године у с. Прошћење, Мојковац. Погинуо 1. 6. 1944. године на Рудом.
237. СМОЛОВИЋ Р. РАДОМИР, водник, рођен 1920. године у с. Прошћење, Мојковац. Погинуо 8. 11. 1944. године код Прибојске Бање.
238. СМОЛОВИЋ Б. ИВАН, борац, рођен 1927. године у с. Прошћење, Мојковац. Погинуо крајем новембра 1943. године код Модрог Дола на путу формирања 4. санџачке бригаде.
239. СПАСИЋ С. ЖИВОЈИН, борац, рођен 1924. године у с. Јаловик Извор, срез нишавски. Погинуо 22. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
240. СТАМЕНОВИЋ Г. БОЖИДАР, десетар, рођен 1921. године у с. Велики Суводол, срез нишавски. Погинуо 22. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
241. СТАНИЋ ЉУБО, борац, рођен 1922. године у с. Пређани, Пљевља. Погинуо 26. 7. 1944. године у с. Бабине код Пријепоља.
242. СТАНИШИЋ Ђ. ДУШАН, борац, рођен 1927. године у с. Радосек, срез нишавски. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.
243. СТАНКОВИЋ К. БОРИСАВ, борац, рођен 1923. године у с. Драгинци, срез лужнички. Погинуо 24. 5. 1945. године код Устиколине.

244. СТАНКОВИЋ З. РАНКО, борац, рођен 1920. године у с. Нишор, срез нишавски. Погинуо 8. 1. 1945. године на Раковића коси код Прибоја.
245. СТАРОВЈІАХ Н. САВО, заменик командира чете, рођен 1919. године у с. Врбица, Пљевља. Погинуо 22. 7. 1944. године на Брашанском Брду код Пријепоља.
246. СТЕФАНОВИЋ. БЛАГОЈЕ, борац, рођен 1926. године у с. Дубоко, Зворник. Погинуо 11. 12. 1944. године на Кукању код Пријепоља.
247. СТЕФАНОВИЋ С. СТЕФАН, борац, рођен 1927. године у Зворнику. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
248. СТОЖИНИЋ Р. МИЛЕ, борац, рођен 1924. године у с. Папе, Бијело Поље. Погинуо 17. 8. 1944. године у Негбини код Нове Вароши.
249. СТАНОЈЕВИЋ В. ПЕТАР, борац, рођен 1918. године у с. Мокриште, Бела Паланка. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
250. СТОЈАНОВИЋ А. МИХАЈЛО, водник, рођен 1914. године у с. Забрђе, Горажде. Погинуо 30. 9. 1944. године у с. Годовик код Пожеге.
251. СТОЈАНОВИЋ С. ЖИВОЈИН, борац, рођен 1927. године у с. Камбелевци, срез лужнички. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
252. СТРИКОВИЋ А. САБРО, борац, рођен 1922. године у с. Добраково, Бијело Поље. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
253. СТРУЊАС М. МИЛОСАВ, борац, рођен 1925. године у с. Павино Поље, Бијело Поље. Погинуо 18. 4. 1944. године у Гомилама код Неговође.
254. СУЉЕВИЋ М. ЕМБРО, борац, рођен 1912. године у с. Кање, Бијело Поље. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
255. ТАБАШ М. ВУКАЈЛО, десетар, рођен 1925. године у с. Зекавице, Пљевља. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
256. ТАБАС Б. ВУКОМАН, водник, рођен 1918. године у Пљевљима. Погинуо 24. 8. 1944. године на Црном Врху код Прибоја.
257. ТАНАСКОВИЋ Т. ДРАГУТИН, борац, рођен 1924. године у Бијелом Пољу. Погинуо 15. 5. 1944. године у с. Сумани код Пљеваља.
258. ТЕРЗИЋ ЖИВКО, борац, рођен 1924. године у с. Бујаци, Пљевља. Погинуо 30. 8. 1944. године код Кокин Брода, Нова Варош.
259. ТОМАШЕВИЋ МАРКО, борац, рођен 1914. године у с. Бабине, Пријепоље. Погинуо 27. 8. 1944. године у с. Негбине код Нове Вароши.
260. ТОМАШЕВИЋ З. МИЛОЈИЦА, борац, рођен 1924. године у с. Граб, Бијело Поље. Погинуо 28. 3. 1945. године код Стамболчића.
261. ТОМОВИЋ М. НОВАК, борац, рођен 1904. године у с. Стевановић, Мојковац. Погинуо 20. 4. 1944. године у Ђавоље Лази код Мојковца.
262. ТОШИЋ В. ТИХОМИР, борац, рођен 1927. године у с. Топли До, срез нишавски. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
263. ТОШИЋ С. РАДОЈЕ, обавештајни официр бригаде, студент права; борац од 1941. године. Рођен 1916. године у с. Бушње, Пљевља. Погинуо 11. 4. 1944. године у с. Влаховића код Пљеваља.
264. ТРИПКОВИЋ Љ. ЦВЕТКО, борац, рођен 1924. године у с. Пепуљу, Бајина Башта. Рањен и умро 12. 5. 1945. године у болници у Ужицу.
265. ЋИРИЋ Ј. ЂОРЂЕ, борац, рођен 1917. године у с. Рудине, срез нишавски. Погинуо 22. 2. 1945. године код Горажда.
266. ЋИРИЋ Ј. ЈОВАН, борац, рођен 1924. године у Пироту. Погинуо 23. 2. 1945. године код Горажда.
267. ЋИРИЋ НОВИЦА, борац, рођен 1920. године у с. Градиште, Ниш. Погинуо 27. 4. 1945. године код Пљеваља.
268. ЋИРИЋ Ф. РАЗИМИР, борац, рођен 1923. године у с. Бална Бириловачка, срез нишавски. Погинуо 8. 3. 1945. године у с. Месићи.
269. ЋИРИЋ СЛАВКО, борац, рођен 1921. године у с. Г. Крњине, срез лужнички. Погинуо 26. 2. 1945. године код Горажда.
270. ЋИРИЋ Ј. ВЛАДИМИР, борац, рођен 1924. године у с. Церово, срез нишавски. Погинуо 21. 2. 1945. године код Горажда.
271. ЋОСОВИЋ Ј. МИЛОШ, борац, рођен 1923. године у с. Пређани, Пљевља. Погинуо 22. 11. 1944. године на Раковића коси код Прибоја.
272. ФИЛИПОВИЋ С. МИЛОВАН, водник, рођен 1912. године у с. Добриловина. Бијело Поље. Погинуо 26. 4. 1944. године у с. Шљиванско код Пљеваља.
273. ФИЛИПОВИЋ М. МИЛУТИН, борац, рођен 1924. године у с. Церова, Гуча. Погинуо 28. 10. 1944. године у с. Годовик код Ариља.
274. ФРАНЦА Х. ЦАМИЛ, борац, рођен 1910. године у с. Расову, Бијело Поље. Погинуо почетком априла 1945. године на Палама код Сарајева.
275. ХАЏЕВИЋ Е. ПАШО, борац, рођен 1928. године у с. Тријебиње, Сјеница. Нестао 1. 4. 1945. године на Палама код Сарајева.

276. ХАСАНОВИЋ А. АЛИЈА, борац, рођен 1921. године у Сјеници. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
277. ХАСАНОВИЋ П. СМАЈО, борац, рођен 1928. године у Дубракову, Бијело Поље. Погинуо марта 1945. године код Горажда.
278. ХАЛИЛОВИЋ С. ХАЗБИЈА, борац, рођен 1921. године у с. Црквене Тоци код Прибоја. Погинуо 19. 2. 1945. године код Горажда.
279. ХОТ Х. ХАРУН, борац, рођен 1925. године у Бијелом Пољу. Погинуо 27. 12. 1944. године у Горњем Селу код Пљеваља.
2Г;0. ЦАКОВИЋ Н. БРАНКО, борац, рођен 1926. године у Коврену, Бијело Поље. Погинуо априла 1944. године у Глибацима код Пљеваља.
281. ЦЕРОВИЋ Н. БРАНКО, борац, рођен 1920. године у с. Павино Поље, Б. Поље. Погинуо 10. 4. 1944. године у Влаховићи код Пљеваља.
282. ЦЕРОВИЋ М. ГОЈКО, борац, рођен 1924. године у с. Павино Поље, Бијело Поље. Погинуо 27. 7. 1944. године у с. Бабине код Пријепоља.
283. ЦЕРОВИЋ О. РАДЕНКО, водник, рођен 1925. године у с. Потпеће, Пљевља. Погинуо 19. 10. 1944. године код Ариља.
284. ЦИМБАЉЕВИЋ Р. НОВО, водни делегат, рођен 1923. године у Дапсићи, Беране. Погинуо 3. 7. 1944. године код Рудог.
285. ЦВЕТКОВИЋ Ж. ВИТОМИР, борац, рођен 1923. године у с. Балта Бариловачка, Ниш. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
286. ЦВЕТКОВИЋ Д. ВУКАШИН, борац, рођен 1920. године у с. Црни Врх, Ниш. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
287. ЦУПАРА ДОБРИЦА, борац, рођен 1925. године у с. Голеша, Прибој. Рањен у с. Бобово и умро од рана 12. 1. 1944. године у Стожеру код Пљеваља.
288. ЧАВИЋ Н. ДУШАН, борац, рођен 1923. године у с. Шула, Пљевља. Погинуо 4. 4. 1944. године у с. Плијешевини код Пљеваља.
289. ЧВОРОВИЋ БОГДАН, борац, рођен 1926. године у с. Шула, Пљевља. Погинуо 4. 4. 1944. године код Прибоја.
290. ЧУТУРИЋ И. ИБРАХИМ, борац, рођен 1919. године у с. Потпеће, Пљевља. Погинуо 28. 3. 1945. године код Малог Корана, Пале.
291. ЦАРИЋ М. ВОЈИН, водник, рођен 1916. године у с. Зеница, Пљевља. Погинуо 20. 11. 1944. године код Прибојске Бање.
292. ЏУНИЋ ЈОВАН, борац, рођен 1924. године у с. Топли До, срез нишавски. Погинуо 22. 2. 1945. године код Горажда.
293. ЦУВЕР Д. ПЕРКО, командир чете, рођен 1916. године у с. Ограђеница, Пљевља. Погинуо 19. 10. 1944. године код Ариља.
294. ШАБОВИЋ Р. ШАХО, борац, рођен 1927. године у с. Азане, Бијело Поље. Погинуо 28. 3. 1945. године код Малог Корана, Пале.
295. ШАПОЊИЋ ДУШАНКА, борац, рођена 1925. године у с. Брдо, Нова Варош. Погинула 25. 10. 1944. године на Руднику код Ивањице.
296. ШАРЧЕВИЋ Ј. СРЕТКО, борац, рођен 1925. године у с. Граб, Бијело Поље. Погинуо 26. 7. 1944. године у с. Бабине код Пријепоља.
297. ШЋЕПАНОВИЋ М. АНАНИЈЕ, десетар, рођен 1914. год. у с. Селишта, Колашин. Погинуо 26. 5. 1944. године у с. Какмужи, Пљевља.
298. ШЋЕПАНОВИЋ М. МИЛОРАД, борац, рођен 1927. године у Ђурђевића Тари, Пљевља. Погинуо фебруара 1945. године код Горажда.
299. ШЕМСОВИЋ Х. РАМИЗ, борац, рођен 1920. године у с. Морани, Тутин. Погинуо 3. 1. 1945. године у с. Друглићи код Пријепоља.
300. ШЕРИФОВИЋ Х. ШЕРИФ, борац, рођен 1915. године у с. Дражевићи, Сјеница. Погинуо 19. 5. 1945. године код Радача.
301. ШКРБОВИЋ РАДОЈИЦА, борац, рођен 1922. године у с. Звијезда, Пријепоље. Погинуо 3. 1. 1944. године у с. Хоћевина код Пљеваља.
302. ШЉИВАНЧАНИН М. АЛЕКСА, командир чете, рођен 1916. године у с. Љућа, Пљевља. Погинуо 24. 7. 1944. године у с. Барицама код Пријепоља.
303. ШУКЉАН ЛУТВИЈА, борац, рођен 1914. године у с. Селиште, Бијело Поље. Погинуо 21. 2. 1945. године на Мишјаку код Горажда.

Списак рањених бораца и руководилаца 4. санџачке НОУ бригаде

1. АЈДАРОВИЋ (Азима) НУРО, борац 4. батаљона, рањен 15. фебруара 1945. године на положају код села Жупчићи у борби са Немцима.
2. АЈ1ЕКСАНДРИЋ. (Десимира) ВИДОЈЕ, борац 1. батаљона, рањен 2. децембра 1943. године на положају, нехотично, од свог друга.
3. АЛЕКСИЋ (Тијана) ДОЈЧИЛО, борац, 4. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
4. АЛЕКСИЋ (Петра) СРБИСЛАВ, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
5. АЛИТОВИЋ (Нура) ЛАТИФ, борац 5. батаљона, рањен 7. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
6. АНЂЕЛКОВИЋ БОРИВОЈЕ, борац 2. батаљона, ранио се сам 12. јануара 1945. године.
7. АНЂЕЛКОВИЋ (Влајка) РАТКО, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
8. АСАТИЋ (Мурата) ШУЋРО, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
9. АШАНИН ГОРЧИН, борац 3. батаљона, рањен 10. априла 1944. године на положају код села Лађани у борби са четницима.
10. БАЈЕВИЋ (Милосава) МИЛОШ, комесар чете у 5. батаљону, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
11. БАЈРАМОВИЋ (Назифа) МЕХО, борац 5. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
12. БАОШИЋ (Петра) ВЕЉКО, десетар у 3. батаљону, рањен 25. августа 1944. године на положају код села Бистрица у борби са Немцима.
13. БАХТИЈАРЕВИЋ (Хамида) ЈУНУЗ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
14. БАШЕВИЋ (Миралема) ИБРАХИМ, десетар у 3. батаљону, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
15. БАШОВИЋ БЕСИМ, борац 1. батаљона, рањен 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
16. БЕКТЕНИЈЕВИЋ (Рецепа) ДАУТ, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
17. БЕЋИР ГОЛАШ, десетар у 1. батаљону, рањен 28. децембра 1944. године на положају код села Кратово у борби са Немцима.
18. БЕЋИРОВИЋ (Амира) ОРХАН, борац 4. батаљона, рашен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
19. БЕЋОВИЋ ЏЕМАИЛ, борац 3. батаљона, рањен 23. новембра 1944. године на положају код Раковића Брда у борби са Немцима.
20. БЈЕЛИЋ (Драга) ВИТОМИР, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
21. БОГАВАЦ РАДЕ, борац 3. батаљона, рањен 10. априла 1944. године на положају код села Вишњица у борби са четницима.
22. БОГДАНОВИЋ (Милутина) БУДИМИР, борац 3. батаљона, рањен 28. новембра 1944. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
23. БОГДАНОВИЋ (Јована) МОМЧИЛО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
24. БОГДАНОВИЋ (Милије) СТАНИСЛАВ, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.

?5. БОЖИЋ (Вида) МИЛАДИН, десетар у 4. батаљону, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
26. БОЈОВИЋ РАДОМИР, борац 2. батаљона, рањен 13. октобра 1944. године на положају код села Краваменци у борби са четницима.
27. БОНЧИЋ (Љубомира) РАТКО, водник у 5. батаљону, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
28. БОРАНИЈАШ (Сава) РАДЕНКО, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
29. БОТИЋ (Мехмеда) ЗУКО, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
30. БОШКОВИЋ (Милутина) БЕЋИР- п.поручник у 4. батаљону, рањен 8. новембра 1944. године на положају код Гуче у борби са четницима.
31. БОШКОВИЋ (Милутина) ВОЈИН, борац 3. батаљона, рањен 20. априла 1944. године на положају код Ђавољих Лази у борби са четницима.
32. БОШКОВИЋ (Гаврила) РАДОМАН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
33. БРАНИСАВЉЕВИЋ (Уроша) ВИТОМИР, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
34. БРАНИСАВЉЕВИЋ (Рајка) ЈЕЗДИМИР, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
35. БРАНИЧАНИН (Амида) МУСТАФА, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
36. БРАНКОВИЋ (Чедомира) РАНКО, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
37. БРАШАНАЦ (Риста) ВУЛЕ, помоћник комесара чете у 3. батаљону, рањен 23. новембра 1944. године на положају код Раковића Брда у борби са Немцима.
38. БРУНЧЕВИЋ (Ибра) РАГИБ, борац 5. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
39. БРУЧЕВИЋ (Ћамира) АМИР, десетар у 5. батаљону, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
40. БУЛАТОВИЋ (Милутина) ВОЈИН, старији водник у 3. батаљону, рањен 18. августа 1944. године на положају код села Михајловица у борби са Немцима.
41. БУЛАТОВИЋ МИХАЈЛО, водник у 1. батаљону, рањен 19. децембра 1944. године на положају код села Аљиновићи у борби са Немцима.
42. ВАРАГА (Тома) БОЖИДАР, борац 1. батаљона, рањен 6. септембра 1944. године на положају код села Бијаково Брдо у борби са Немцима.
43. ВАРАГА гмилана) ЈАНКО, борац 2. батаљона, рањен 15. октобра 1944. године на положају код села Горобиље у борби са четницима.
44. ВАРАГИЋ (Радојице) ИВАН, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Глибаћи у борби са Немцима.
45. ВАРАГИЋ (Радојице) ИВАН, заменик комесара чете у 5. батаљону, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
46. ВАСИЉЕВИЋ (Добросава) БЛАГОЈЕ, борац 4. батаљона, рањен 14. фебруара 1945. године на положају код села Кољевка у борби са Немцима.
47. ВАСИЉЕВИЋ (Обрада) МИЛЕ, водник у 1. батаљону, рањен 6. септембра 1944. године на положају код села Бијаково Брдо у борби са Немцима.
48. ВЕЛИЧКОВИЋ (Веља) ЧЕДОМИР, водник у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
49. ВЕЉКОВИЋ (Петра) РАТКО, борац 3. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Бучје у борби са Немцима.
50. ВЕЉОВИЋ (Мустафе) РАИФ, комесар чете у 2. батаљону, рањен 9. децембра 1944. године на положају на Равној Гори у борби са Немцима.
51. ВЕЉОВИЋ (Мустафе) РАИФ, комесар чете у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
52. ВЕСЕЛИНОВИЋ (Мирка) БОЖИДАР, десетар у 5. батаљону, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
53. ВЕСЕЛИНОВИЋ (Николе) СВЕТОЗАР, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
54. ВЕСЕЛИНОВИЋ (Владимира) СЛАВКО, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
55. ВИЧИЋ (Бешина) АНДИЈА, борац 1. батаљона, рањен 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
56. ВИШЊИЋ (Селма) ШЕФКИЈА, борац 2. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.

57. ВЛАТКОВИЋ ЉУБОМИР, борац 1. батаљона, нехотично се сам ранио 4. фебруара 1945. године.
58. ВЛАХОВИЋ (Новице) БРАНКО, десетар у 1. батаљону, рањен 21. новембра 1944. године на положају код села Раковића Коса у борби са Немцима.
59. ВЛАХОВИЋ (Новице) БРАНКО, десетар у 1. батаљону, рањен 17. децембра 1944. године на положају код села Равна Гора у борби са Немцима.
60. ВОЈНОВИЋ (Јована) РАДОМИР, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код Малог Корана у борби са Немцима.
61. ВРАЊЕШ (Михајла) СЛАВКО, борац 1. батаљона, рањен 22. јуна 1944. године на положају код села Брашанско Брдо у борби са Немцима.
62. ВРЕВИЋ (Муја) ЏЕВАД, борац 4. батаљона, рањен 6. новембра 1944. године на положају код Биоковог Брда у борби са Немцима.
63. ВРУЈЧАНИН (Илијаза) ЈУСУФ, борац 5. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
64. ВУЈИЧИЋ (Радивоја) МИЛОШ, борац 3. батаљона, рањен 15. фебруара 1944. године на положају код села Влаховићи у борби са Немцима.
65. ВУКАДИНОВИЋ (Милоша) ВОЈИН, водник у 3. батаљону, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
66. ВУКАЈЛОВИЋ (Будимира) МИЛОЈКО, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
67. ВУКАНИЋ (Милуна) СРБИСЛАВ, борац 4. батаљона, рањен 6. фебруара 1945. године на положају код села Зупчићи у борби са Немцима.
68. ВУКОВИЋ (Драгића) ВУКОЛА, борац 3. батаљона, рањен 12. новембра 1944. године на положају код брда Битовик у борби са Немцима.
69. ВУКОВИЋ ЛУКО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
70. ВУКОВИЋ (Веља) НИКОЛА, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
71. ВУКОВИЋ (Влајка) РИСТО, комесар чете у 1. батаљону, рањен 1. децембра 1944. године. Рањен нехотично од једног борца.
72. ВУЛЕТИЋ БОРКА, борац 2. батаљона, рањена 15. септембра 1944. године на положају код села Штрпци у борби са Немцима.
73. ВУЛОВИЋ (Васа) МИЛИСАВ, водник у 3. батаљону, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
74. ГАЈЕВИЋ МИЛИЈА, борац 2. батаљона, рањен 27. августа 1944. године на положају на Златибору у борби са Немцима.
75. ГАЧЕВИЋ (Новице) ГАЛЕ, борац 4. батаљона, рањен 15. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
76. ГЕМАЉЕВИЋ (Сретена) МИЛОВАН, борац 4. батаљона, рањен 5. фебруара 1945. године на положају код села Зупчићи у борби са Немцима.
77. ГЛАВИНИЋ (Станише) АЛЕКСАНДАР, борац. 2. батаљона, рањен 24. марта 1945. године на положају код села Караула у борби са Немцима.
78. ГЛАВОЊИЋ (Василија) ВИДОЈЕ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
79. ГЛЕДОВИЋ БОШКО, борац 2. батаљона, рањен 26. новембра 1944. године на положају код Соколице у борби са Немцима.
80. ГЛИГОРИЈЕВИЋ (Сретена) ЧАСЛАВ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
81. ГЛУШЧЕВИЋ (Јована) МИЛИЋ, борац 2. батаљона, рањен 9. септембра 1944. године на положају код Бијелих Брда у борби са Немцима.
82. ГЛУШЧЕВИЋ (Јована) МИЛИЋ, борац 2. батаљона, рањен 13. октобра 1944. године на положају код села Горобиље у борби са четницима.
83. ГОГИЋ БОГДАН, борац 2. батаљона, рањен 13. октобра 1944. године на положају код села Горобиље у борби са четницима.
84. ГОЛУБОВИЋ (Јевта) БРАНИСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
85. ГОЛУБОВИЋ (Милована) БУДИМИР, борац 2 батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
86. ГОЛУБОВИЋ (Живојина) МИОДРАГ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
87. ГОЛУБОВИЋ (Ђорђа) СРЕТЕН, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
88. ГОСПИЋ (Алије) ИСО, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Крће у борби са Немцима.
89. ГРБОВИЋ (Миливоја) ВИТОМИР, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.

90. ГРУЈИЋ АВРАМ, борац 2. батаљона, рањен 13. октобра 1944. године на положају код села Горобиље у борби са четницима.
91. ГРУЈИЋ МИЛИКА, борац 2. батаљона, рањен 25. августа 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
92. ГРУЈИЋ (Мила) МИОДРАГ, борац 5. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
93. ГУЦЕВИЋ (Фака) ЦЕМАИЛ, борац 1. батаљона, рањен 7. јануара 1945. године на положају код села Караула у борби са Немцима.
94. ГУЦЕЛИЋ (Алије) ОСМАН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
95. ГУРЕШИЋ (Петра) МИЛОРАД, борац 2. батаљона, рањен 3. априла 1945. године на положају код места Пале у борби са Немцима.
96. ДАВИДОВИЋ ТОМА, десетар у 1. батаљону, рањен 7. јуна 1944. године на положају код села Брашанско Брдо у борби са Немцима.
97. ДАНИЛОВИЋ РАДЕ, десетар у 1. батаљону, рањен 20. октобра 1944. године на положају код села Богојевићи у борби са четницима.
98. ДАНТОВИЋ (Абила) ХАЈРО, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код села Врањача у борби са Немцима.
99. ДАМЊАНОВИЋ ЈОВАН, борац 2. батаљона, рањен 20. новембра 1944. године на положају код села Прибојска Бања у борби са Немцима.
100. ДАМЊАНОВИЋ (Панта) РАДОМИР, борац 4. батаљона, рањен 25. октобра 1944. године на положају код Ивањице у борби са четницима.
101. ДАЦИЋ КОСА, борац 2. батаљона, рањена 9. децембра 1944. године на положају на Равној Гори у борби са Немцима.
102. ДЕДАЈИЋ (Илијаза) АСИМ, борац 3. батаљона, рањен 26. фебруара 1945. године на положају код села Бучје у борби са Немцима.
103. ДЕКИЋ (Михајла) АЏО, борац 3. батаљона, рањен 28. новембра 1944. године на положају код Раковића Брда у борби са Немцима.
104. ДЕЛЕВИЋ ПАВЛЕ, помоћник комесара 3. батаљона, рањен 20. маја 1944. године на положају код села Забрђе у борби са четницима.
105. ДЕЛИЋ (Милоја) МИХАЈЛО, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Готовуша у борби са четницима.
106. ДЕЛИМЕЂАЦ (Шема) ЗАИМ, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају од села Хоџе у борби са Немцима.
107. ДЕСПИЋ (Шћепа) МИЛОШ, борац 1. батаљона, рањен 1. децембра 1944. године. Сам се нехотично ранио.
108. ДИВАЦ (Милоша) ВЕЛИСАВА, референт санитета 3. батаљона, рањена 15. септембра 1944. године на положају од Ариља у борби са четницима.
109. ДИВАЦ (Теодосија) ДРАГО, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Готовуша у борби са четницима.
110. ДИВАЦ ДРАГОЉУБ, борац 2. батаљона, рањен 7. јула 1944. године на положају код села Мажићи у борби са Немцима,
111. ДИМИТРИЈЕВИЋ (Лазара) ДАНИЛО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
112. ДРАГАНОВИЋ (Мануила) ВИДЕН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
113. ДРАШКОВИЋ (Мијата) РАДУН, водник у 3. батаљону, рањен 3. јануара 1945. гбдине на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
114. ДРНДИЋ (Садрије) АСИМ, борац 4. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Врањача у борби са Немцима.
115. ДРНДИЋ (Кадрије) МЕХО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
116. ДУБЉЕВИЋ (Милана) РАДОВАН, борац 2. батаљона, рањен 12. октобра 1944. године на положају код села Љуће у борби са четницима.
.117. ДУЛОВИЋ МИЛОРАД, борац 2. батаљона, рањен 23. априла 1944. године на положају код села Мажићи у борби са Немцима.
118. ДУРОВИЋ (Раша) НАЈО, борац 4. батаљона, рањен 15. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
119. ЂОКОВИЋ — ЧЕПЕРАЦ ОБРАД, командант 2. батаљона, рањен 26. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
120. ЂОКИЋ (Радосава) РАДОМИР, борац 4. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
121. ЂОКОВИЋ (Сава) ТОНКА, болничарка у 3. батаљону, рањена 12. новембра 1944. године на положају код брда Битовик у борби са Немцима.
122. ЂОРЂЕВИЋ (Митра) БОЖИДАР, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.

123. ЂОРЂЕВИЋ (Димитрија) БОГОСАВ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
124. ЂОРЂЕВИЋ (Божидара) БРАНКО, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
125. ЂОРЂЕВИЋ (Богосава) ВОЈИСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
126. ЂОРЂЕВИЋ (Живојина) ВУКАШИН, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоће у борби са Немцима.
127. ЂОРЂЕВИЋ (Добривоја) ЈОВАН, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
128. ЂОРЂЕВИЋ (Радивоја) СВЕТОМИР, курир у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
129. ЂОРЂЕВИЋ (Сава) ХРАНИСЛАВ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
130. ЂОРЂЕВИЋ (Милоша) ЦВЕТКО, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
131. ЂОРИЋ ВУКОТА, борац 2. батаљона, рањен 13. октобра 1944. године на положају код села Краваменци у борби са четницима.
132. ЂУКОВИЋ ДУШАН, десетар у 1. батаљону, рањен 9. јуна 1944. године на положају код села Горње Бабине у борби са Немцима.
133. ЂУЛИЋ (Влајка) НИКОЛА, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
134. ЂУРИЋ (Јелачка) СРЕТЕН, борац 5. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
135. ЕРОВИЋ (Хајра) МЕХМЕД, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
136. ЖИВКОВИЋ (Велимира) БОЖИДАР, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
137. ЖИВКОВИЋ (Димитрија) ВУКАШИН, борац 5. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
138. ЖИВКОВИЋ (Александра) ДИМИТРИЈЕ, борац 5. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
139. ЖИВКОВИЋ (Ђорђа) ЖИВАДИН, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
140. ЖУГИЋ (Вукадина) ВЕЉКО, десетар у 3. батаљону, рањен 26. августа 1944. године на положају код села Бурађа у борби са Немцима.
141. ЖУГИЋ (Вукадина) ВЕЉКО, командир чете у 3. батаљону, рањен 8. марта 1945. године на положају код села Месићи, несрећним случајем од бомбе.
142. ЖУРИЋ (Бошка) БЛАЖО, обавештајни официр 3. батаљона, рањен 18. августа 1944. године на положају код села Михајловица у борби са Немцима.
143. ЗАНОВИЋ (Наведа) ЏЕМКО, борац 1. батаљона, рањен 19. новембра 1944. године на положају код села Биоково Брдо у борби са Немцима.
144. ЗЕКОВИЋ (Гоше) НИКОЛА, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Крће у борби са четницима.
145. ЗЕКОВИЋ (Бајра) ФЕЈО, борац 5. батаљона, рањен 7. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
146. ЗЕКОВИЋ (Асана) ШЕВКО, борац 4. батаљона, рањен 15. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
147. ЗИНДОВИЋ (Сава) ЂОКО, помоћник комесара чете у 3. батаљону, рањен 24. октобра 1944. године на положају код Ивањице у борби са четницима.
148. ЗЛАТКОВИЋ (Стевана) ЛАЗАР, борац 5. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
149. ЗМАЈЕВИЋ СРЕТЕН, борац 2. батаљона, рањен 16. новембра 1944. године на положају код Соколице у борби са Немцима.
150. ЗОРЧИЋ РАДИСАВ, борац 1. батаљона, рањен 22. децембра 1944. године на положају код села Китоња у борби са Немцима.
151. ИБРИЋ (Џемаила) ШАБАН, старији водник, заменик командира чете у 5 батаљону, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
152. ИГЊАТОВИЋ (Светозара) ЉУБОМИР, борац 4. батаљона, рањен 13. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
153. ИЛИНЧИЋ (Радоша) ВЛАЈКО, помоћник комесара у 1. батаљону, рањен 22. децембра 1944. године на положају код села Китоња у борби са Немцима.

л ил

154. ИЛИЋ (Ђорђа) НАЈДАН, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
155. ИМШИРОВИЋ (Даута) ИБРО, борац 1. батаљона, рањен 6. септембра 1944. године на положају код села Бијаково Брдо у борби са Немцима.
156. ЈАНАЧКОВИЋ (Зарије) ВОЈИСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
157. ЈАНИЋ (Љуба) БРАНИМИР, борац 2. батаљона, рањен 3. априла 1945. године на положају код места Пале у борби са Немцима.
158. ЈАНКЕТИЋ (Милована) МИЛОРАД, борац 3. батаљона, рањен 24. јула 1944. године на положају код села Какмуже у борби са четницима.
159. ЈАНКОВИЋ СВЕТОЗАР, борац 2 батаљона, рањен 27. августа 1944. године на положају на Златибору у борби са Немцима.
160. ЈАРАКОВИЋ (Светозара) РАДОМИР, борац 3. батаљона, рањен 28. новембра 1944. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
161. ЈЕЛЕНКОВИЋ (Матеје) ДУШАН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
162. ЈЕФТОВИЋ (Петра) ЗДРАВКО, борац 3. батаљона, рањен 26. септембра 1944. године на положају код Милићева Села од друга.
163. ЈЕФТАНОВИЋ МИЛОРАД, десетар у 3. батаљону, рањен 26. маја 1944. године на положају код села Какмуже у борби са четницима.
164. ЈОВАЈЧИЋ ФРАЊО, старији водник у 1. батаљону, рањен 5. јула 1944. године на положају код села Мажићи у борби са четницима.
165. ЈОВАНОВИЋ (Риста) БУДИМИР, борац 3. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Чајнича у борби са Немцима.
166. ЈОВАНОВИЋ (Димитрија) ВЕЛИМИР, водник у 5. батаљону, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоће у борби са Немцима.
167. ЈОВАНОВИЋ (Јеленка) ВИДОСАВ, борац 5. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
168. ЈОВАНОВИЋ (Сима) ВОЈИСЛАВ, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
169. ЈОВАНОВИЋ (Глигорија) ДРАГОЉУБ, борац 3. батаљона, рањен 1. јануара 1945. године на положају код села Подблаће у борби са четницима.
170. ЈОВАНОВИЋ (Риста) ЖИВОЈИН, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
171. ЈОВАНОВИЋ (Спасоја) ЈАГОШ, борац 3. батаљона, рањен 8. новембра 1944. године на положају код села Кукањ у борби са Немцима.
172. ЈОВАНОВИЋ (Светислава) МИОДРАГ, борац 5. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
173. ЈОВАНОВИЋ (Раденка) РАДИВОЈЕ, борац 1. батаљона, рањен 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
174. ЈОВАНОВИЋ (Вукадина) ТОДОР, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоће у борби са Немцима.
175. ЈОВИЋ ВУЈОШ, борац 2. батаљона, рањен 5. септембра 1944. године код Ивањице. Сам се ранио нехотично.
176. ЈОВИЋ (Јаначка) ПЕТАР, борац 2. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
177. ЈОКИЋ (Петра) БОШКО, борац 2. батаљона, рањен 11. септембра 1944. године на положају на Бијелим Брдима у борби са Немцима.
178. ЈОКИЋ (Петра) БОШКО, командир чете у 2. батаљону, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
179. ЈОКСИМОВИЋ РАДОМИР, борац 2. батаљона, рањен 27. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
180. ЈОЦИЋ (Александра) БОЖИДАР, борац 4. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Врањача у борби са Немцима.
181. ЈОЦИЋ (Видена) БРАНИСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
182. ЈОЦИЋ (Драгутина) МИЛОРАД, десетар у 5. батаљону, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
183. ЈУСУФОВИЋ (Илијаза) НИХАД, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код села Плоча у борби са Немцима.
184. КАЈЕВИЋ (Јефта) СТЕВАН, борац 2. батаљона, рањен 15. септембра 1944. године на положају код села Горобиље у борби са четницима.
185. КАПЛАНОВИЋ (Милана) ПЕТАР, борац 1. батаљона, рањен 6. септембра 1944. године на положају код села Бијаково Брдо у борби са Немцима.
186. КНЕЖЕВИЋ (Живојина) ЈОВАН, борац 1. батаљона, рањен 6. септембра 1944. године на положају код села Бијаково Брдо у борби са Немцима.

187. КНЕЖЕВИЋ МИЈЕНТИЈЕ, водник у 1. батаљону, рањен 17. јула 1944. године на положају код села Кокин Брод у борби са Немцима.
188. КНЕЖЕВИЋ ПЕТАР, борац 2. батаљона. Сам се ранио 29. јула 1944. године.
189. КОВАЧЕВИЋ (Добрице) ЗДРАВКО, водник у 1. батаљону, рањен 17. јула 1944. године на положају код села Кокин Брод у борби са Немцима.
190. КОВАЧЕВИЋ (Добрице) ЗДРАВКО, водник у 1. батаљону, рањен 7. новембра 1944. године на положају код села Биоково Брдо у борби са Немцима.
191. КОВАЧЕВИЋ (Саватија) ЈАГОШ, водник у 1. батаљону, рањен 8. децембра 1944. године на положају код села Равна Гора у борби са Немцима.
192. КОВАЧЕВИЋ МАРИЈАН, командант 2. батаљона, рањен 27. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
193. КОВАЧЕВИЋ (Стева) МИЛИВОЈЕ, борац 1. батаљона, рањен 3. априла 1944. године на положају код села Пљешивица у борби са четницима.
194. КОВАЧЕВИЋ (Андрије) РАЈКО, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
195. КОЗИЦА (Мухарема) ХУСНИЈА, командир чете у 5. батаљону, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоће у борби са Немцима.
196. КОЈОВИЋ (Симеона) ВУКСАН, борац 4. батаљона, рањен 31. августа 1944. године на положају код Бурађанског Виса у борби са Немцима.
197. КОМАТИНА (Арифа) НАЗИФ, борац 1. батаљона, рањен 7. јануара 1945. године на положају код села Караула у борби са Немцима.
198. КОНИЧАНИН (Џема) АХМЕТ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
199. КОНИЋАНИН АЈРО, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
200. КОЊЕВИЋ (Ђура) МИЛИНКО, борац 4. батаљона, рањен 28. августа 1944. године на положају код села Негбина у борби са Немцима.
201. КОСТИЋ (Илије) ЈОВАН, борац 3. батаљона, рањен 23. новембра 1944. године на положају код села Раковића Брдо у борби са Немцима.
202. КОСТИЋ (Младена) СТАНИМИР, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
203. КОЋАРА (Захира) ХАЛИТ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
204. КОЦИЋ (Милисава) ДУШАН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
205. КОЧЕВИЋ КОСТА, борац 2. батаљона, рањен 7. августа 1944. године на положају код села Брезовица у борби са четницима.
206. КРВАВАЦ МИЛОВАН, водник у 1. батаљону, рањен 7. августа 1944. године на положају Црни Врх, код Прибојске Бање, у борби са четницима.
207. КРГОВИЋ (Јована) ЉУБО, борац 3. батаљона, рањен 4. априла 1944. године на положају код села Трновице у борби са четницима.
208. КРЕМИЋ (Љубомира) ЈОВАН, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
209. КРСМАНОВИЋ ПЕРО, борац 2. батаљона, рањен 9. септембра 1944. године на положају на Бијелим Брдима у борби са Немцима.
210. КРСМАНОВИЋ (Трифуна) РАДОЈЕ, борац 3. батаљона, рањен 23. новембра 1944. године на положају код села Раковића Брдо у борби са Немцима.
211. КРСТИЋ (Василија) ВЕЛИМИР, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
212. КРСТИЋ (Владимира) ВИТОМИР, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоће у борби са Немцима.
213. КРСТИЋ (Љубомира) МИЛИСАВ, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
214. КУХИЊА ХИВЗО, десетар у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
215. КУЧЕВИЋ (Јуса) НАСУФ, борац 4. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
216. ЛАКОТА (Рама) РАГИБ, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
217. ЛАЛОВИЋ (Бошка) ИВАН, борац 3. батаљона, рањен 9. септембра 1944. године на положају код села Мацуте у борби са Немцима.
218. ЛАПЧЕВИЋ (Милоја) ЗДРАВКО, водник у 4. батаљону, рањен 4. априла 1945. године на положају код Сарајева у борби са Немцима и усташама.
219. ЛАТИНАЦ (Алита) МАХИД, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.

лпс

220. Ј1АТИФОВИЋ (Латифа) АДЕМ, заменик командира чете у 5. батаљону, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
221. ЛАТОВИЋ (Мика) МИХАЈЛО, борац 5. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
222. ЛЕКОВИЋ (Јосифа) МИЛОСАВ, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањача у борби са Немцима.
223. ЛЕКОВИЋ (Реџепа) ФАДИЛ, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
224. ЛЕКТЕК (Нура) АДЕМ, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код села Врањача у борби са Немцима.
225. ЛИЛИЋ (Антонија) ПЕТРОНИЈЕ, борац 5. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
226. ЛОПУШИНА (Луке) БАЈО, руководилац СКОЈ-а у 4. батаљону, рањен на положају код Црног Врха у борби са Немцима.
227. ЛУКИЋ (Велизара) СРЕТЕН, борац 1. батаљона, рањен 22. децембра 1944. године на положају код села Китоња у борби са Немцима.
228. ЛУЧИЋ (Милије) МИРКО, десетар у 1. батаљону, рањен 2. јула 1944. године на положају код Рудог у борби са Немцима.
229. ЉАЈИЋ (Деспа) АЗИЗ, борац 3. батаљона, рањен 8. марта 1945. године несретним случајем, од бомбе.
230. ЉУЈИЋ (Јаћима) ВУК, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
231. ЉУЈИЋ ВУК, борац 2. батаљона, рањен 20. новембра 1944. године на положају код села Прибојска Бања у борби са Немцима.
232. ЉУЦА (Махмута) ЋАМИЛ, борац 4. батаљона, рањен 26. новембра 1944. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
233. МАЏГАЉ (Крсмана) РАДОВАН, десетар у 4. батаљону, рањен 6. новембра 1944. године на положају код села Биоково Брдо у борби са Немцима.
234. МАКСИМОВИЋ (Стева) МАКСИМ, борац 3. батаљона, рањен 28. новембра 1944. године на положају код Раковића Брда у борби са Немцима.
235. МАЛИЦАН (Љубана) МИРКО, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
236. МАНИЋ (Ђорђа) ВАСИЛИЈЕ, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код села Врањача у борби са Немцима.
237. МАНИЋ (Светозара) ЈБУБОМИР, борац 5. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
238. МАНИЋ (Теофила) МИХАЈЛО, борац 2. батаљона, рањен 3. априла 1945. године на положају код места Пале у борби са Немцима.
239. МАНИЋ (Љубомира) МОМЧИЛО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код села Плоча у борби са Немцима.
240. МАНИЋ (Светозара) СТАНИМИР, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
241. МАНИЋ (Зарије) ЧАСЛАВ, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
242. МАНОЈЛОВИЋ (Максима) ЉУБОМИР, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
243. МАНОЈЛОВИЋ (Мика) ЉУБОМИР, борац 3. батаљона, рањен 2. јануара 1945. године на положају код села Челице у борби са Немцима.
244. МАНОЈЛОВИЋ (Александра) ПРЕДРАГ, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
245. МАНЧИЋ (Ђорђа) ГРАДИМИР, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
246. МАНЦУКА (Рамана) ЈУСУФ, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
247. МАРЕТИ (Ђузепеа) ВАСКО, борац 3. батаљона, рањен 24. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
248. МАРКОВИЋ (Драгутина) МИЛОСАВ, борац 3. батаљона, рањен 12. новембра 1944. године на положају код брда Битовик у борби са Немцима.
249. МАРТИНОВИЋ (Елмаза) ИСО, борац 3. батаљона, рањен 18. августа 1944. године на положају код села Михајловица у борби са Немцима.
250. МАТИЈАШЕВИЋ (Сима) РАНКО, борац 4. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
251. МАТИЋ (Јосифа) БОЖИДАР, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.

252. МЕДОЈЕВИЋ (Милана) ИВАН, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
253. МЕДОЈЕВИЋ (Радосава) МИЛОШ, десетар у 1. батаљону, рањен 8. децембра 1944. године на положају код села Равна Гора у борби са Немцима.
254. МЕЂЕДОВИЋ (Хамдије) МУРАТ, борац 3. батаљона, рањен 17. јуна 1944. године на положају код села Рогуши у борби са Немцима.
255. МЕМИЋ РАШИД, борац 4. батаљона, рањен 26. новембра 1944. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
256. МИЈАЈ1КОВИЋ (Александра) БОЖИДАР, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
257. МИКИЋ ЈАНКО, помоћник комесара у 1. батаљону, рањен 7. јула 1944. године на положају код села Радојина у борби са Немцима.
258. МИЈ1ИКИЋ МОМЧИЛО, борац 2. батаљона, рањен 27. августа 1944. године на положају на Златибору у борби са Немцима.
259. МИЈ1ИЋ ЈАГОШ, десетар у 1. батаљону, рањен 2. августа 1944. године на положају код села Рудник у борби са четницима.
260. МИЈ1ИЋ (Видака) ЈАГОШ, водник у 1. батаљону, рањен 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
261. МИЛОВАНОВИЋ (Петра) ПАВЈ1Е, борац 2. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
262. МИЛОШЕВИЋ (Уроша) РАДОМИР, борац 5. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
263. МИНИЋ (Јеремије) МИЛЕНКО, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
264. МИНЧИЋ (Спаса) СТОЈАН, борац 2. батаљона, рањен 3. априла 1945. године на положају код места Пале у борби са Немцима.
265. МИРОСАВЉЕВИЋ (Арса) МИЛАН, борац 3. батаљона, рањен 28. новембра 1944. године на положају код Раковића Брда у борби са Немцима.
266. МИТИЋ (Станка) ВЕЛИМИР, десетар у 5. батаљону, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
267. МИТИЋ (Цветка) ТИХОМИР, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
268. МИТИЋ (Миливоја) ТИХОМИР, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
269. МИТРОВИЋ (Манојла) АЛЕКСАНДАР, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
270. МИТРОВИЋ (Милутина) РАДИСАВ, борац 5. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
271. МИТРОВИЋ (Анђелка) РАДОЈЕ, борац 2. батаљона, рањен 9. децембра 1944. године на положају на Равној Гори у борби са Немцима.
272. МИШИЋ (Драгутина) ЖИВОЈИН, борац 5. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
273. МЛАДЕНОВИЋ (Јована) МИРКО, борац 1. батаљона, рањен 28. децембра 1944. године на положају код села Кратово у борби са Немцима.
274. МЛАДЕНОВИЋ (Борисава) ПЕТАР, борац 5. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
275. МЛАДЕНОВИЋ (Милоша) РАДОМИР, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
276. МОРАЧАНИН ЈЕВРЕМ, борац 2. батаљона, рањен 5. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
277. МОРАЧАНИН (Мика) РИСТО, борац 3. батаљона, рањен 12. октобра 1944. године на положају код села Бистрица у борби са Немцима.
278. МРДАК (Данила) РАДУЛЕ, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Готовуша у борби са четницима.
279. МРДОВИЋ ВУКОСАВ, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Горње Село у борби са Немцима.
280. МУРАДИЋ (Јакупа) РУСТЕМ, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
281. МУРАТОВИЋ (Меха) АЛИЈА, борац 1. батаљона, рањен 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
282. МУХАРЕМОВИЋ (Шућра) СЕЛМО, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
283. МУШИЋ (Шерифа) ЋАЗИМ, борац 3. батаљона, ранио се сам у селу Ђуровићи.
284. НАКИЋ (Хајра) АГО, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.

285. НЕДОВИЋ ДАНИЦА, четна болничарка у 1. батаљону, рањена 17. јула 1944. године на положају код Кокин Брода у борби са Немцима.
286. НЕНАДИЋ (Драга) НОВИЦА, борац 4. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
287. НЕШИЋ (Михајла) МИОДРАГ, борац 4. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Плоча крај Горажда у борби са Немцима.
288. НИКАЧЕВИЋ (Драгомира) ИЛИЈА, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
289. НИКОЛИЋ БОЖИДАР, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
290. НИКОЛИЋ (Владимира) БРАНИСЛАВ, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
291. НИКОЛИЋ (Адама) РАДИСАВ, борац 2. батаљона, рањен 2. априла 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
292. НИКОЛИЋ (Драгомира) СТАНОЈЕ, борац 3. батаљона, рањен 6. јануара 1945. године на положају код села Рутоше. Ранио се сам.
293. НОВАКОВИЋ (Тихомира) МИЛИВОЈЕ, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
294. НОВАКОВИЋ (Миленка) СВЕТОМИР, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
295. НУМОВИЋ (Муја) БЕЈТО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
296. НУРАДИНОВИЋ (Рецa) РИЗВАН, борац 4. батаљона, рањен 15. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
297. ОБРАДОВИЋ (Николе) МИЛИЦА, референт санитета 1. батаљона, рањена 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
298. ОБРАДОВИЋ (Николе) МИЛО, борац 3. батаљона, рањен 23. новембра 1944. године на положају код села Раковића Брдо у борби са Немцима.
299. ОДОВИЋ (Нова) ОБРЕН, курир у 3. батаљону, рањен 8. марта 1945. године од нагазне мине.
300. ОПАНЧИНА (Милована) МИЛОРАД, помоћник комесара чете у 3. батаљону, рањен 8. марта 1945. године на положају несрећним случајем од бомбе.
301. ОПАНЧИНА (Вукадина) РАДОМИР, борац 3. батаљона, рањен 15. октобра 1944. године на положају код Ариља у борби са четницима.
302. ОСТОЈИЋ (Недељка) МИЛОРАД, борац 3. батаљона, рањен 18. августа 1944. године на положају код села Михајловица у борби са Немцима.
303. ОСТОЈИЋ (Вуксана) ПАВЛЕ, борац 1. батаљона, рањен 19. новембра 1944. године на положају код села Бањско Брдо у борби са Немцима.
304. ОСТОЈИЋ ПАВЛЕ, борац 1. батаљона, рањен 20. октобра 1944. године на положају код села Богојевићи у борби са четницима.
305. ОСТОЈИЋ (Мирка) РАДОЈИЦА, водник у 3. батаљону, рањен 28. новембра 1944. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
306. ПАВЛОВИЋ (Мирка) ДРАГОЉУБ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
307. ПАВЛОВИЋ (Алексе) НИКОЛА, борац 4. батаљона, рањен 15. фебруара 1945. године, на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
308. ПАНЧИЋ (Димитрија) БОЖИДАР, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
309. ПАПИЋ (Хида) ВЕХБО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
310. ПАПИЋ (Мика) МИЛАН, борац 4. батаљона, рањен 31. августа 1944. године на положају код села Негбина у борби са Немцима.
311. ПАПИЋ (Романа) СУЉО, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањача у борби са Немцима.
312. ПАУНОВИЋ (Влада) РАДОМИР, борац 3. батаљона, рањен 2. јануара 1945. године на положају код села Челићи у борби са Немцима.
313. ПЕЈИЋ (Матеје) ЈЕВТО, борац 5. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
314. ПЕЈЧИЋ (Тодора) МИЛОВАН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
315. ПЕЈЧИЋ (Милована) РАДИВОЈЕ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
316. ПЕЈЧИЋ (Војина) СТАНИМИР, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.

317. ПЕКОВИЋ МИЈ1ИКА, борац 2. батаљона, рањен 20. новембра 1944. године на положају код села Прибојска Бања у борби са Немцима.
318. ПЕКОВИЋ (Радисава) РАДОСАВ, борац 4. батаљона, рањен код села Готовуша у борби са четницима.
319. ПЕЈ1ИДИЈА (Хусеина) ЗИХНИЈА, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
320. ПЕРУНИЧИЋ (Јована) МИХАЈЛО, борац 2. батаљона, рањен 12. септембра 1944. године на положају код села Љуће у борби са четницима.
321. ПЕТКОВИЋ (Николе) МОМИР, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
322. ПЕТРОВИЋ (Алексија) ЂУРО, старији водник у 4. батаљону, рањен 18. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
323. ПЕТРОВИЋ (Владимира) МИОДРАГ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
324. ПЕТРОВИЋ (Милоша) МИРКО, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
325. ПЕТРОВИЋ (Јова) РАДОЈКА, борац 1. батаљона, рањена 22. новембра 1944. године на положају код села Раковића Коса у борби са Немцима.
326. ПЕШИЋ (Илије) МИЛОСАВ, водни делегат у 2. батаљону, рањен 7. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
327. ПЕШИЋ (Илије) МИЛОСАВ, водни делегат у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
328. ПЕШИЋ (Драгутина) ШТЕРИЈА, борац 1. батаљона, рањен 7. јануара 1945. године на положају код села Караула у борби са Немцима.
329. ПЈ1АНИЋ (Тома) БОРИСАВ, борац 3. батаљона, рањен 24. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
330. ПЈ1ИСКА (Дерва) ШАБАН, борац 3. батаљона, рањен 23. новембра 1944. године на положају код Раковића Брда у борби са Немцима.
331. ПОЈ1ЕКСИЋ (Андрије) РАДОМИР, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Крће у борби са четницима.
332. ПОПОВИЋ (Александра) МИЈ1АДИН, десетар у 3. батаљону, рањен 20. маја 1944. године на положају код села Забрђе у борби са четницима.
333. ПОПОВИЋ (Ига) МОМИР, водник у 5. батаљону, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
334. ПОПОВИЋ ШЋЕПАН, борац 2. батаљона, рањен 23. новембра 1944. године на положају код села Прибојска Бања у борби са Немцима.
335. ПОРОВИЋ (Меха) ХИМЗО, капетан, комесар 5. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
336. ПОТПАРА МИЛОШ, борац 2. батаљона, рањен 23. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
357. РАКОЧЕВИЋ (Ћира) НОВИЦА, водник у 3. батаљону, рањен 12. новембра године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
338. ПРОТИЋ (Средоја) ЈОВАН, комесар чете у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
339. ПУРИЋ (Ивана) ОГЊЕН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
340. РАБРЕНОВИЋ МИЈ1ЕНА, четна болничарка у 3. батаљону, рањена 20. априла 1944. године на положају код села Ђавољи Лази у борби са четницима.
341. РАБРЕНОВИЋ (Михаила) МИЛИЦА, четна болничарка у 1. батаљону, рањена 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
342. РАДЕНКОВИЋ (Душана) СВЕТОМИР, борац 4. батаљона, рањен 4. априла 1945. године на положају Требевић код Сарајева у борби са Немцима и усташама.
343. РАДЕНКОВИЋ (Душана) СВЕТОМИР, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
344. РАДИШИЋ (Миливоја) ВЕЛИША, борац 1. батаљона, рањен 8. јануара 1945. године на положају код села Раковић Коса у борби са Немцима.
345. РАДОВАНОВИЋ (Тимча) ДРАГОМИР, борац 5. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
346. РАДОВАНОВИЋ МИЛЕНКО, борац 4. батаљона, рањен 4. априла 1945. године на положају Требевић код Сарајева у борби са Немцима и усташама.
347. РАДОВАНОВИЋ (Божидара) РАЈКО, борац 4. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.

348 РАДОВИЋ (Драгића) ВЕЛИМИР, борац 2. батаљона, рањен 18. марта 1945. годиие на положају код села Витез у борби са Немцима.
349. РАДОВИЋ (Михаила) ЈАГОШ, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
350 РАДОВИЋ МИЛАН, водник у 1. батаљону, рањен 17. јула 1944. године на положају код села Кокин Брод у борби са Немцима.
351 РАДОВИЋ (Миливоја) РАДЕ, десетар у 3. батаљону, рањен 28. новембра 1944. године на положају код села Раковића Брдо у борби са Немцима.
352 РАДУЛОВИЋ (Тода) ЈІЕКА, борац 4. батаљона, рањен на положају код Црног Врха у борби са Немцима.
353 РАДУЛОВИЋ В. МИЛИЦА, борац 2. батаљона, рањена 26. новембра 1944. године на положају код Соколице у борби са Немцима.
354 РАИЧЕВИЋ (Дана) АХМЕТ, борац 5. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
355 РАИЧЕВИЋ (Лазара) БОРИСАВ, политички комесар чете у 3. батаљону, рањен 20. априла 1944. године на положају код села Ђавољи Лази у борби са четницима.
356 РАЈЧЕВИЋ (Неда) БЛАГОЈЕ, водник у 4. батаљону, рањен 6. новембра 1944. године на положају код села Биоково Брдо у борби са Немцима.
357. РАКОЧЕВИЋ (Ђира) НОВИЦА, водник у 3. батаљону, рањен 12. новембра 1944. године на положају код брда Битовик у борби са Немцима.
358. РАНЂЕЛОВИЋ (Душана) ВЕЛИМИР, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоце у борби са Немцима.
359. РАНЂЕЛОВИЋ (Арсенија) СВЕТОМИР, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
360. РАНЂЕЛОВИЋ (Косте) СРЕТЕН, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
361. РАНЧИЋ (Станимира) ЖИВОЈИН, борац 4. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Плоче у борби са Немцима.
362. РАОНИЋ МИЛАДИН, борац 2. батаљона, рањен 29. августа 1944. године на положају на Златибору у борби са Немцима.
363, РАТЧАНИН (Шаћира) ХАКИЈА, борац 5. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
364. РАШЉУИЋ (Шерифа) ХАНИМ, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
365. РИБИЋ (Салка) АЛИЈА, борац 1. батаљона, рањен 10. новембра 1944. године на положају код села Биоково Брдо у борби са Немцима.
366. РИЗОВИЋ (Меда) СМАЈО, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
367. РОВЧАНИН (Новице) МИЛОРАД, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
368. РОСИЋ (Уроша) СТЕВАН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
369. РОСИЋ (Уроша) СТЕВАН, борац 4. батаљона, рањен 25. октобра 1944. године на положају код Ивањице у борби са четницима.
370. РУГОВАЦ (Алије) МУХАРЕМ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године н^ положају код села Друглићи у борби са Немцима.
371. РУЖИЋ (Милоша) ЉУБАН, водни делегат у 3. батаљону, рањен 24. јула 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
372. РУЉЕВИЋ (Андрије) ПЕТАР, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
373. САВИЋ (Џуна) ВИДОЈЕ, борац 5. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
374. САВИЋ (Влајка) ВИДОСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 26. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
375, СЕЈДИЋ (Муша) КАДРИЈА, борац 3. батаљона, рањен 28. новембра 1944. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
376. СИМЕЈОНОВИЋ (Канишује) ИВАН, борац 1. батаљона, рањен 6. новембра 1944. године на положају код села Бијаково Брдо у борби са Немцима.
377. СИНЂИЋ СВЕТОЗАР, борац 2. батаљона, рањен 7. августа 1944. године на положају код села Брезовица у борби са четницима.
378. СКАДРАК (Арифа) АЈРО, борац 1. батаљона, рањен 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
379. СМАЈЕВИЋ (Адила) СМАЈО, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.

380. СМОЛОВИЋ (Божа) БРАНКО, борац 3. батаљона, рањен 28. новембра 1944. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
381. СМОЛОВИЋ РАДОМИР, борац 2. батаљона, рањен 11. септембра 1944. године на положају на Бијелим Брдима у борби са Немцима.
382. СМОЛОВИЋ (Божа) СЛОБОДАН, борац 3. батаљона, рањен 9. септембра 1944. године на положају код села Мацуте у борби са Немцима.
383. СОКОВИЋ (Марка) ГАВРО, командант 1. батаљона, рањен 7. новембра 1944. године на положају код села Бијаково Брдо у борби са Немцима.
384. СОКОВИЋ (Марка) ГАВРО, командант 1. батаљона. Рањен нехотично од једног борца 1. децембра 1944. године.
385. СОКОЛОВИЋ (Светислава) ТИХОМИР, десетар у 5. батаљону, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
386. СОФТИЋ (Хусеина) ХИВЗО, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
387. СПАСИЋ (Сретена) ЖИВОЈИН, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
388. СПАСИЋ (Теофила) МИЛОРАД, борац 2. батаљона, рањен 18. марта 1945. године на положају код села Витез у борби са Немцима.
389. СПАХОВИЋ (Хајра) МИТХАТ, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
390. СТАМЕНКОВИЋ (Стојана) ДАНЕ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
391. СТАНКОВИЋ (Драгутина) БРАНКО, борац 4. батаљона, рањен 6. фебруара 1945. године на положају код села Плоче крај Горажда у борби са Немцима.
392. СТЕФАНОВИЋ (Станимира) МИОДРАГ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
393. СТОЈИЉКОВИЋ (Милосава) БОЖИДАР, борац 3. батаљона, рањен 15. марта 1945. године на положају код села Мрвићи у борби са Немцима.
394. СТОЈАНОВИЋ (Никодија) БОЖИДАР, борац 5. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
395. СТОЈАНОВИЋ (Милинка) ЂОРЂЕ, борац 2. батаљона, рањен 13. новембра 1944. године на положају код села Габати у борби са Немцима.
396. СТОЈАНОВИЋ (Милинка) ЂОРЂЕ, борац 2. батаљона, рањен 24. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
397. СТОЈКОВИЋ (Зарија) МИЛОРАД, борац 2. батаљона, рањен 17. марта 1945. године на положају код села Витез у борби са Немцима.
398. СТОЈКОВИЋ (Владимира) ПРЕДРАГ, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
399. СТОЖИНИЋ (Радована) МИЈАЈЛО, заменик командира чете у 3. батаљону, рањен 8. новембра 1944. године на положају код села Кукањ у борби са Немцима.
400. СУБОТИЋ (Градимира) ЈУЛКА, борац 1. батаљона, рањена 8. децембра 1944. године на положају код села Равна Гора у борби са Немцима.
401. СУМАЗОВ АЛИЈА, борац 1. батаљона, рањен 17. децембра 1944. године на положају код села Костаница у борби са Немцима.
402, ТАБАКОВИЋ (Рамида) РАМИЗ, борац 5. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
403. ТЕШИЋ МИЛОРАД, борац 2. батаљона, рањен 26. новембра 1944. године на положају код села Соколица у борби са Немцима.
404. ТЕШОВИЋ МОМИР, борац 1. батаљона, рањен 7. децембра 1943. године на положају код села Плијешевина у борби са четницима.
405. ТМУШИЋ (Ферита) АВДО, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањача у борби са Немцима.
406 ТОДОРОВИЋ (Тодора) ДОБРИВОЈЕ, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Тврдићи у борби са Немцима.
407. ТОДОРОВИЋ (Анастасија) КРСТИВОЈЕ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
408. ТОДОРОВИЋ МИЛУША, четна болничарка у 1. батаљону, рањена 6. јула 1944. године на положају код села Ковач у борби са Немцима.
409. ТОМАШЕВИЋ (Ника) ВАСИЛИЈЕ, борац 2. батаљона, рањен 12. јуна 1944. године на положају код села Мажићи у борби са Немцима.
410 ТОМАШЕВИЋ (Ника) ВАСИЛИЈЕ, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.

411. ТОМАШЕВИЋ (Обрада) РАДОЈИЦА, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код еела Врањача у борби са Немцима.
412. ТОМИЋ (Аранђела) ВОРИВОЈЕ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
413. ТОМИЋ (Боривоја) МОМЧИЛО, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
414. ТОШИЋ (Ивана) БОЖИДАР, борац 4. батаљона, рањен 24. марта 1945. године на положају код села Тврдићи у борби са Немцима.
415. ТОШИЋ (Чедомира) ВОЈИСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
416. ТОШИЋ (Камена) ДОБРОСАВ, борац 4. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Плоче крај Горажда у борби са Немцима.
417. ТРИПКОВИЋ (Љубисава) ЦВЕТКО, борац 2. батаљона, рањен 18. марта 1945. године на положају код села Витез у борби са Немцима.
418. ТРИЧКОВИЋ (Бранислава) БОЖИДАР, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Дучићи у борби са Немцима.
419. ТРМЧИЋ (Тома) БЛАГОЈЕ, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код села Плоче крај Горажда у борби са Немцима.
420. ТРТОВАЦ (Аниза) МЕХМЕД, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
421. ТУРКОВИЋ (Џанка) УЗЕИР, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
422. ТУТИЋ (Сефа) АСИМ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
423. ЋЕХОВИЋ (Меха) РАМО, борац 3. батаљона, рањен 18. августа 1944. године на положају код села Михајловица у борби са Немцима.
424. ЋИРИЋ (Сретена) БОГОСАВ, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
425. ЋИРИЋ (Влајка) БРАНИСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
426. ЋИРИЋ (Борислава) ВЛАДИСЛАВ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
427. ЋИРИЋ (Живојина) ЂОРЂЕ, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
428. ЋИРИЋ (Душана) МИРКО, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
429. ЋИРИЋ (Милутина) СВЕТИСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 20. фебруара 1945. године на положају код села Бајци у борби са Немцима.
430. ЋИРИЋ (Владимира) СРБИСЛАВ, борац 5. батаљона, рањен 28. фебруара 1945. године на положају код села Витез у борби са Немцима.
431. ЋИРОВИЋ (Мирка) МАРИНКО, борац 3. батаљона, рањен 8. октобра 1944. године на положају код села Крваница у борби са четницима.
432. ЋИРОВИЋ (Вуколе) МИЛОРАД, борац 4. батаљона, рањен 6. новембра 1944. године на положају код села Биоково Брдо у борби са Немцима.
433. ЋИРОВИЋ (Риста) НОВИЦА, водник у 4. батаљону, рањен 6. новембра 1944. године на положају код села Биоково Брдо у борби са Немцима.
434. ЋОСОВИЋ (Шаћира) ЈУСО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
435. УГЉЕНИК (Руша) ЗАЈМ, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
436. УДОВИЧИЋ (Зарије) ПЕТРОНИЈЕ, борац 3. батаљона, рањен 4. фебруара 1944. године на положају код села Трновице у борби са четницима.
437. ФЕКОВИЋ (Фезиха) САЛКО, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
438. ФЕЛИКОВИЋ (Назифа) СЕЛИМ, десетар у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
439. ФЕРАТОВИЋ (Бећира) СУЛЕЈМАН, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
440. ФИЛИПОВИЋ (Радисава) ЗАРИЈА, поручник, помоћник комесара 5. батаљона, рањен 27. фебруара 1945. године на положају код села Винарићи у борби са Немцима.
441. "ФИЛИПОВИЋ (ГледаУ ПЕТАР, борац 3. батаљона, рањен 18. августа 1944. године на положају код села Михајловица у борби са Немцима.
442. ФИЛИПОВИЋ (Крста) СРЕТЕН, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.

443. ФИЛИПОВИЋ ЦВЕТКО, борац 2. батаљона, рањен 26. новембра 1944. године на положају код села Соколица у борби са Немцима.
444. ХАЏИЋ (Шућра) ХАСИМ, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
445. ХАЈКИЋ РУСТЕМ, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
446. ХАЈРОВИЋ (Џемаила) РАМИЗ, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
447. ХАЛИДОВИЋ (Халила) РЕЏО, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
448. ХАМИДОВИЋ (Бегана) ХАЈРО, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
449. ХАСИЋ (Халита) ХАЈРО, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
450. ХОЧАНИН (Јашара) ОМЕР, десетар у 3. батаљону, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
451. ЦАКОВИЋ ВИДОЈЕ, десетар у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
452. ЦАКОВИЋ (Мила) ДРАГИША, борац 3. батаљона, рањен 8. новембра 1944. године на положају код села Кукањ у борби са Немцима.
453. ЦВЕТКОВИЋ (Јована) ДОБРОСАВ, борац 2. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код брда Мали Коран у борби са Немцима.
454. ЦЕРОВИЋ (Милоша) МИЛЕ, борац 3. батаљона, рањен 20. новембра 1944. године на положају код села Прибојска Бања у борби са Немцима.
455. ЦМИЉАНИЋ МИТАР, борац 2. батаљона, рањен 23. августа 1944. године на положају код села Камена Гора у борби са Немцима.
456. ЦМИЉАНИЋ СПАСОЈЕ, борац 2. батаљона, рањен 21. августа 1944. године на положају код села Бабине у борби са Немцима.
457. ЦУРИЋ (Алије) АМИР, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
458. ЦУРИЋ (Адема) САЛИХ, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
459. ЧАБАРКАПА (Стоја) АРСЕНИЈЕ, десетар у 4. батаљону, рањен на положају код села Негбина у борби са Немцима.
460. ЧАБАРКАПА МИЛИВОЈЕ, борац 3. батаљона, рањен 4. априла 1944. године на положају код села Трновице у борби са четницима.
461. ЧАВИЋ ВУКСАН, водник у 2. батаљону, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
462. ЧАВИЋ (Шемса) НИХАД, борац 2. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
463. ЧЕЛИКОВИЋ (Пантелије) ЈОВО, борац 3. батаљона, рањен 28. новембра 1944. године на положају код села Раковића Брдо у борби са Немцима.
464. ЧУЈОВИЋ (Лема) СВЕТОЗАР, борац 3. батаљона, рањен 25. августа 1944. године на положају код села Бистрица у борби са Немцима.
465. ЏАНКОВИЋ (Решида) ХУСНИЈА, борац 3. батаљона, рањен 4. априла 1945. године на положају код места Пале у борби са Немцима.
466. ЦЕПАЛ (Рустема) БИГАЛ, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.
467. ЏУНИЋ (Јована) СРЕТЕН, борац 2. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Мишјака у борби са Немцима.
468. ШАБАКИЋ (Захира) ШЕФКО, борац 4. батаљона, рањен 22. фебруара 1945. године на положају код села Врањачи у борби са Немцима.
469. ШАБАНОВИЋ (Назира) ШАБАН, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
470. ШАБАНОВИЋ ШЕЋО, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
471. ШЕМСОВИЋ РАМИЗ, борац 1. батаљона, рањен 8. јануара 1945. године на положају код села Раковића Коса у борби са Немцима.
472. ШЕСТОВИЋ (Владислава) РАТКО, борац 2. батаљона, рањен 4. августа 1944. године на положају код села Радојиња у борби са Немцима.
473. ШИЉКОВИЋ (Обрада) НИКОЛА, борац 4. батаљона, рањен 21. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
474. ШИПЧАНИН (Мухарема) АЛИЈА, борац 5. батаљона, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
475. ШЉУКИЋ (Милана) МИЛИНКО, борац 5. батаљона, рањен 23. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.

•176. ШПАЈАК ЖИВКО, борац 4. батаљона, рањен на положају код Биокова Брда у борби са Немцима.
477. ШПАЈАК (Арса) РЕЉА, борац 4. батаљона, рањен 31. августа 1944. године на положају код Бурђанског Виса у борби са Немцима.
478. ШПАЈАК (Арса) РЕЉА, десетар у 4. батаљону, рањен 15. фебруара 1945. године на положају код села Делчићи у борби са Немцима.
479. ШЋЕКИЋ (Милинка) МАЈ1ИША, помоћник комесара 3. батаљона, рањен 15. септембра 1944. године на положају код села Мокра Гора у борби са Немцима.
480. ШЋЕКИЋ (Дила) СОФИЈА, болничарка у 3. батаљону, рањена 20. септембра 1944. године на положају код Ужичке Пожеге.
481. ШЋЕПАНОВИЋ МИЛОВАН, борац 3. батаљона, рањен 20. априла 1944. године на положају код села Ђавољи Лази у борби са четницима.
482. ШЋЕПАНОВИЋ (Јакше) МИЛОВАН, четни референт у 1. батаљону, рањен 7. новембра 1944. године на положају код села Биоково Брдо у борби са Немцима.
483. ШЋЕПАНОВИЋ (Јола) МИЛОРАД, водник у 3. батаљону, рањен'25. августа 1944. године на положају код села Бистрица у борби са Немцима.
484. ШЋЕПАНОВИЋ (Јола) МИЛОРАД, командир чете у 5. батаљону, рањен 28. марта 1945. године на положају код села Хоџе у борби са Немцима.
485. ШЋЕПАНОВИЋ (Марка) МИЛУН, борац 1. батаљона. Сам се ранио нехотично 1. децембра 1944. године.
486. ШУКИЋ (Хасана) ИБРАХИМ, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Крће у борби са четницима.
487. ШУКИЋ ИБРАХИМ, борац 4. батаљона, рањен 19. фебруара 1945. године на положају код Горажда у борби са Немцима.
488. ШУНДЕЛ (Тоша) РАДОЊА, борац 4. батаљона, рањен на положају код села Крупице у борби са четницима.
489. ШУТОВИЋ (Јакова) СТАНИША, борац 3. батаљона, рањен 12. новембра 1944. године на положају код брда Битовик у борби са Немцима.
490. ШУТОВИЋ (Јована) СТАНИША, борац 3. батаљона, рањен 3. јануара 1945. године на положају код села Друглићи у борби са Немцима.

Заједништво и солидарносиг

Скупштина секције бораца бригаде, одржана 10. марта 1985. године, одлучила је, да организује наруџбу, утврди тираж и обезбеди средства за финансирање штампања ове књиге.

Излажење ове књиге, омогућили су највећим делом борци бригаде, руководства ДПО, СИЗ основног и усмереног образовања, извршни органи ДПЗ, ОУР-а из свих општина са чијег подручја су учествовали борци у бригади и јединици ЈНА која наставља неговање борбене традиције ове прослављење бригаде. То је истовремено и осећање великог дуга према палим борцима и руководиоцима ове бригаде за време НОР-а и револуције и гајења револуционарних и слободарских традиција наших народа и народности. Књигу су наручили:

1. Општина Бабушница 80 примерака: СО 15; ОК СКС 5; ОК ССРН 5; ОВСС 5; СИЗ културе 5; СИЗ основног образовања 10; РО „Текстил-колор" 5; ООУР „Балкан" 5; УРО Црни врх" 5; Конфекција „Лисца" 5; ООУР „Таламбас" 3; ООУР Електродистрибуција 3 и борци 9 примерака књиге.

2. Општина Бела Паланка 172 примерка: СО 10; ОО СУБНОР-а 30; Општинска заједница културе 10; СИЗ основног образовања 20; Образовно-васпитна организација „11. Октобар" 20; РО ПИК „Б. Паланка" 10; Фабрика обуће „Весна" 10; ЕИ електроника ООУР „Фемид" 3; Фабрика намештаја „Украс" 2; ЕИ ТВ Лектроника „Фемид" 3; ПИК ООУР „Стандард" 2; Општинска зајед. физичке културе 1; Центар за социјални рад 1; РО „Будућност" ООУР метал. галантерија 1; РО „Будућност" РЗ 1; Ловачко друштво „Јастреб" 1; СУБНОР с. Теловац 1; СУБНОР с. Глама 1; СУБНОР с. Клисура 1; СУБНОР с. Козја 1; СУБНОР Б. Паланка, М. Тита бб 1; Друштво рачун. и финансијских радника 5; РО „Комнис" 2; Општинска конф. покрета „Горана" 1; Општинска орг. спортских риболоваца „Врело" 1; СУБНОР с. Тамјанице 1; и борци 31 примерак књиге.

3. Општина Бијело Поље 88 примерака: СО 5; ОК СКЦГ 1; ОК ССРН 5; ОК ССО 1; ОВСС 3; СУП 2; Општински штаб ТО 2; СНО 1; Марксистички центар 5; Пошта ТТ 3; СДК 2; СИЗ здравства 2; ГРО „Радник" 2; Фабрика „3 јануар" 10; ООУР „Електропренос" 1; Центар за културу 2; ПИК „Бјеласица", Комерц 1; ПИК „Бјеласица" ЗС 1; ОШ „Д. Кораћ" 1; Робна кућа Б. Поље 1; Основна Бјелопољска банка 2; Вунарски комбинат 2; Вунарски комбинат ООУР Тканина 5; ОШ „М. Миљанов" 3; ОШ „В. Рибникар" 2; ОШ „Р. Ратковић" 1; ОО СУБНОР 5; Основни центар „М. Добрашиновић" II школа Г, ОШ „К. Радојевић" 1 и борци 15 примерака књиге.

4. Општина Чајниче 96 примерака: ОК СК 16; Народни универзитет „2. пролетерска бригада" 10; Општински штаб ТО 10; ООУР Финална прерада дрвета „Стакорина" 30; ООУР примарна прерада ОО СС 20; ОШ „II пролетерска" 5; Средњошколски центар „С. Пенезић" 2; Шипад „Маглић" ООУР Шумарство 2; и Радослав Ковачевић 1 примерак књиге.

5. Општина Фоча 52 примерка: ОК ССРН 2; Општински штаб ТО 10; Шипад „Маглић" РО (Служба за НО) 20; ООУР Творница чарапа 2; УНИС ООУР прерада жице 5; „Кључ-Шик" 7; ООУР „22. децембар" 2 и „Фоча транс" 4 примерка књиге.

6. Општина Горажде 464 примерка: СИЗ основног образовања 50; ОО СУБНОР-а 160; ОК ССРН 3; СО-секрет. за привреду 3; ОК ССО 2; Раднички

—- *М*

универзитет 2; СИЗ образовања и васпитања 1; Општински штаб ТО 10; Окружни штаб ТО 4; Градски музеј 1; ООУР „Сервисремонт" 10; РО „Градња" 10; РО „6. март" 10; ООУР „Електро — Горажде" 10; РЗ СИЗ привредне делатности 5; УНИС РО Победа конф. СС 30; РО Творница производње и прераде жице 20; РО ФАЈ „Азот" 30; ГИРО „Дрина" 10; РО Творница процесне опреме 10; УНИС РО Творница синт. производа 10; ОСНО 10; РО „Џемал Биједић" РЗ ЗС 20; УПИ РО „Горажде" 10; РО „Џемал Биједић" 3; УНИС „РО производња и прерада жице" 20 и РО ФАЈ Витковићи 10 примерака књиге.

7. Општина Књажевац 199 примерака: СО 10; ОК СКС 10; ОК ССРН 30-ОВСС 10; Општински штаб ТО 30; ОО СУБНОР 10; ООСС ЈМТ 20; ОК ССО 10; Пословна заједница „Грађевинар" 10; ОШ „Мирко Мали" 10; Орг. кооперанатa „Миџор" 4; МЗ Кална 5 и борци 40 примерака књиге.

8. Општина Кула 854 примерка: ОК СКВ 50; СО 50; ОВСС 50; ОК ССРН 20; ОК ССО 10; ОО СУБНОР 20; Општински штаб ТО 10; СНО 5; СИЗ основног образовања 50; Средња машинска школа 40; Пољопривредни комбинат „Сивац" 60; Фабрика вунених тканина „Слобода" 30; ЗОИЛ „Кула" 20; Средња школа економске струке 30; ОШ „Иса Бајић" 10; РО „Слога" ООУР Велепродаја 20; СДК — експозитура 10; СИЗ за социјалну заштиту 5; Фабрика арматуре „Искра" 30; Трг. предузеће „Венац" 10; ИПК „Црвенка" ООУР Фабрика шећера 10; АИК „Средња Бачка" РЗ 50; „Војводина-промет" 20; Предузеће „Радник" 10; ИПК „Црвенка" ООУР „7. јули" 10; Фабрика сточне хране Црвенка 10; ИПК „Црвенка" ООУР Фабрика алкохола 5; РО „Слога" (синдикат) 10; ОШ „Вук Караџић" 10; Народна библиотека 4; Робна кућа 15; СИЗ здравства (ООСС) 10; Млин „УНИОН" Сивац 30; „Кулатранс" 30; СИЗ за стан и комуналије 2; СУБНОР Сивац 2 и борци 106 примерака књиге.

9. Општина Мојковац 392 примерка: ОК СКЦГ 20; СО 10; ОК ССРН 20; ОВСС 15; ОО СУБНОР 4; СИЗ културе и науке 30; РО „Бојна њива" 30; Ауто мото друштво 2; Угоститељско предузеће „Сињајевина" 10; Комунална РО „Градац" 10; Одељење СУП-а 5; ССО 5; СИЗ становања 5; Бјелопољска основна банка — експозитура 5; Железничка станица 5; МЗ Прошћење 5; ООУР ЦерЗ;„Крушик" — Наменска ООУР IX „4. новембар" 30; Општински штаб ТО 2; ООУР „Електродистрибуција" 2; Центар за културу „Н. Ракочевић" 1; ОС „А. Ђилас-Бећо" 1; Клуб добровољних давалаца крви 10; Савез пензионера и инвалида 3; Рудник „Брсково" 20; Комбинат „В. Крушчић" 10; Земљорадничка задруга „Подбишће" 15 и борци 111 примерака књиге.

10. Општина Нова Варош 378 примерака: ОК СКС 20; СО 5; ОВСС 60; МЗ Н. Варош 20; ОК ССРН 3; ОО СУБНОР 1; Основна банка Прибој 50; ИНЕХ „Напредак" ООУР Крагујевац 10; ИНЕХ ООУР „Напредак" Пожега 10; ИНЕХ „Напредак" ООУР Београд 30; ИНЕХ „Напредак" ООУР Н. Варош 50; Комунална РО „3. септембар" 1; ИНЕХ „Напредак" РЗ Н. Варош 10; Дечји вртић 4; Трикотажа „Слобода" 10; РО „Слога" 10; СУП 1; СИЗ здравствене заштите 3; РО „Увац" РЗ ЗС 20; СИЗ запошљавања 5; Синдикална подружница експозитуре СДК 3; Угоститељска туристичка РО „Златар" 5; Електродистрибуција 10; ОШ „Д. Рајић" 1; Лимске хидроелектране 30; ОШ „Ж. Љујић" 2 и Медицински центар 2 примерка књиге.

11. Општина Нови Пазар 510 примерака: ОК СКС 10; СО 4; ОК ССРН 10; ОВСС 30; ОК ССО 10; ОСНО 20; ОО СУБНОР 82; Фабрика обуће „Рас" 50; Предузеће за путеве 20; Земљорадничка задруга „В. Поповић" 3; ООСС РО „Украс" 10; ОУР „Слога" 10; Фабрика намештаја 10; Електрорас — електродистрибуција 10; ООУР ПТТ саобраћаја 5; РЗ ЗС Медицинског центра 5; РО „Минел" Растављачи 1; Конфекција текст. комбината „Рашка" 20; Савремена конфекција Рашка 5; РО „УНИРОМ" Јошаница 10; ООСС „Технос" 3; РО „Искра" 5; ООУР „Алат и прибор" 5; СИЗ дјечије заштите 10; СИЗ здравствене заштите 10; Регионални СИЗ за путеве 10; СИЗ становања 10; СИЗ за уређење град. земљишта 15; СИЗ културе 4; СИЗ физичке културе 5; СИЗ запошљавања 25; Општинска орган. Црвеног крста 2; Образовни центар „Вл. Перић-Валтер" 10; СУБНОР с. Штитаре 1; РК „Београд" (ООУР 34) 5; ЗОИЛ 5; РО „Санџакпројект" 5; „Полет" синдикална подружница Пекаре 5; Радио информативна установа 5; Центар за социјални рад 2; Саобраћајна РО „Санџактранс" 10; Шумско газдинство „Рогозна" 3; СУП 4; Образовни центар „Братство-јединство" 2; Трикотажа „Рашка" (синд. подружница) 5; „Црвена застава" (синд. подружница) 5, и борци 4 примерка књиге.

12. Општина Пљевља 589 примерака: ОК СКЦГ 50; СО 20; ОК ССРН 20; ОВСС 30; ОК ССО 10; ОК СРВС 5; РО ПТТ саобраћаја 30; Трикотажа и конф.

,.Тара" 20; СДК 10; Термоелектрана „Пљевља" 30; Савез пензионера и инвалида 30; СИЗ за стамбено-комуналне послове 20; Комунална РО „Брезница" 10; СИЗ физичке и техничке културе 20; РО „Превоз Пљевља" 30; СИЗ социјалне и дечје заштите 20; Пљеваљске новине 2; РО Рудник угља ООУР „Потрлица" 50; РО Рудник угља ООУР Транспорт 20; РО Рудник угља РЗ ЗС 20; РО Рудник угља РЗ Друштвеног стандарда 20; РО Рудник угља ООУР одржаваше 20; РО Рудник угља „Промет" 20; СИЗ основног образовања 50; Завичајни музеј 1; Међурепубличка заједница за културу и просвету 2; ОО СУБНОР 10, и борци 19 примерака књиге.

13. Општина Пријепоље 604 примерка: ОК СКС 50; СО 8; ОК ССРН 10; ОВСС 30; СИЗ основног образовања 50; „Лимка" Фабрика обуће 50; ИНЕХ „Соколица" 50; Текстилни комбинат „Љ. Мијодраговић" 40; РО Средња школа „С. Вукосављевић" 30; РО Електродистрибуција 30; РО „Дуга" ООУР „Елан" 30; Средња школа „Б. Радичевић" 30; СИЗ културе 20; Основна банка Прибој-експозитура 30; РО „Полимљетранс" 20; Матична библиотека „В. Караџић" 10; Општински штаб ТО 10; СНОО 10; Завод за урбанизам и пројектовање 10; ОО СУБНОРА, Дом револуције 5 и борци 5 примерака књиге.

14. Општина Прибој 541 примерак: ОК СКС 30; ОК ССРН 20; СО 50; ОВСС 20; ОК ССО 10; ОО СУБНОР 10; СИЗ основног образовања 50; Основна банка Прибој 50; „ИНКОП" Прибој 15; ГРО „Градња" 2.0; ЗУРО „Напредак" 20; РО „Полиестер" (Конф. ООСС) 100; ППРО „Братство и јединство" ООУР „Аутограна" 50; ООУР ПТТ саобраћаја 10; РО „Електродистрибуција" 10; ООУР „Шумска секција" 10; ФАП РЗ ЕПИОП 50; Културно уметничко друштво ФАП 10; ФАП РЗ за план. и припреме 2 и борци 4 примерка књиге.

15. Општина Пирот 421 примерак: ОК СКС 50; ОК ССРН 5; ОВСС 10; РО „Агропродукт" 1; СОУР „Тигар" 2; Васпитно образов. центар млекарске струке 2; ОК ССО 2; Омладинска радна акција Пирот 2; Општински суд 2, Општински орган. Црвеног крста 3; СУП 5; СОУР „8. септембар" 5; СДК ОО СС 2; ДК „Полет" ООУР финална прерада 20; Шумско газдинство „Стара Планина" 5; Индустрија вуне и коже 10; СИЗ културе и СИЗ основног образовања 82; ХЕ „Завој" 10; РО „Нишавска долина" 5; Центар за усмерено образовање „М. Поповић" 5; ТРО „Агропромет" РЗ 10; Агропромет ООУР „Ангрокомпекс" 2; ОШ „8. септембар" 3; ОС „29. новембар" 2; „Вук Караџић" 2; Образ. васп. орг. усмереног образовања „П. Костић" 2; Педагошка академија „Е. Кардељ" 1; ОШ „Павле Крстић" 1; РО „НАВИП — ВИНОВОЋЕ" 2; РО „Пионир" 15; ИВК ООУР „Предионица" 2; РО „Радник" 3; Месна конф. ССРН Темска 2; Угоститељска РО 5; РК „Београд" ((ООУР 38) 2; Електродистрибуција 5; РО усмереног образовања „Б. Кидрич" 1; РО за производњу обуће 2; Библиотека инд. одеће „Први мај" 5; РО „Водовод и канализација" 1; РО „Комуналац" 1; ЗОИЛ „Дунав" 1; „Галантекс" 2; ГРО „Прогрес" РЗ Зај. послови 10; РО „Будућност" 10; РО „Графика" 2; Дечји вртић „Чика Јова-Змај" 10; ПИК „8. септембар" ООУР „Сточар" 10; РО „Суко" фабрика боја и лакова 3; Медицински центар 20; МЗ „Славонија" Пирот 1; РЗ основне банке Пирот (ООВС) 10 и борци 50 примерака књиге.

16. Општина Рудо 34 примерка: Општински штаб ТО 12; ОК СК 1; СО 1; Општинска управа друштвених прихода 1: МЗ Рудо 1; Шумска управа 1; УПИ ООУР угоститељ. „Јлим" 3; Општинска геодетска управа 1; ООУР Дом здравља 1; РЗ Струч. сл. основ. образ. и васп. 1; ОШ „Прва пролетерска" 1; Средњошколски центар „Ф. Кљајић" 1; Ловачко друштво „Варда" 1; УПИ РО „Пролетер" 1; Комунална РО „Услуга" 1; СИЗ РЗ струч. сл. 1; ОО СУБНОР 1; Народни универзитет 1 и борци 3 примерка књиге.

17. Општина Сјеница 112 примерака: ОК СКС 15; ОК ССРН 13; ОК ССО 5; ОО СУБНОР 35; ОВСС 3; СИЗ основног образовања 8; СНОО 21; СИЗ запошљавања 3; ОШ „Р. Бурџовић-Тршо" 7. и грађани 2 примерка књиге.

18. Општина Титово Ужице 75 примерака: ОК СКС 5; ОО СУБНОР 4; ООУР „ЕЛДИЗ" 2; Историјски архив 1; РО Народни музеј — библиотека 1; Пекарска РО „С. Гудурић" 1; РО „Вести" 1; Народна библиотека „Е. Кардељ" 2; Стовариште градње „Копаоник-Дрина" 1; СУБНОР МЗ „Теразије" 5; МЗ „Трг партизана" 1; МЗ „Теразије" 1, и борци 29 примерака књиге.

19. Општина Вишеград 73 примерка: ОК СК 1; ОК ССРН 3; ОК ССО 2; Општински штаб ТО 50; Општински СУП 2; Општинска управа друштвених прихода 10; Раднички универзитет 2; ОО СУБНОР 2, и УПИ РО „Вишеград" 1 примерак књиге.

20. Борци бригаде који живе на подручју више општина, наручили су 211 примерака, од тога: борци санџачких бригада у Београду 145; борци општине Иванград 2; борци општине Крагујевац 8; борци општине Лесовац 2; борци општине Нови Сад 4; борци општине Ниш 5; општина Панчево 1; Општина Сисак 1; борци секције санџачких бригада општина ГС Сарајево 50; борци општине Титоград 18, и општине Ваљево 1 примерак књиге.

Општински штаб ТО Титов Врбас 20; СИЗ становања 1 и СИЗ запошљавања општине Тутин 4 примерка књиге.

21. Јединице и установе ЈНА 506 примерака: ВП 3972 Рашка 200; ВП 4842 Пљевља 50; ВП 9234 Београд 5; Гарнизонска војна библиотека Београд, Касарна „Маршал Тито" — Топчидер 211; Гарнизонска војна библиотека Пожаревац 5; Гарнизонска војна библиотека Ваљево 5; Гарнизонска војна библиотека Титоград 15; Гарнизонска во.јна библиотека Никшић 5; Гарнизонска војна библиотека Пљевља 5 и Гарнизонска војна библиотека Бар 5 примерака књиге.

Укупно наручено 8.003 примерка књиге. Од 6.503 наручилаца; 300 за потребе секције бораца бригаде; 700 за потребе Војноиздавачког и новинског центра ЈНА и 500 примерака за продају војницима јединице ЈНА која наставља борбене традиције ове бригаде.

Одбор секције и Редакцијски одбор срдачно захваљују на високом степену разумевања потребе оваквог начина финансирања штампања ове значајне књиге.

Одбор секције 4. сат/мчке НОУ бригаде Београд

И С П Р А В К А

У Монографији 37. НОУ дивизија и Монографији 4. санџачка НОУ бригада од аутора Чеда Друловића, кориштењем неких извештаја, поткрала се једна грешка.

У Монографији 37. дивизија, на страни 167. уместо погинуо је Мирко Терзић (рођен 1916. год. у с. Ограђеници, Пљевља) треба да стоји: погинуо је Живко Терзић.

У Монографији 4. санџачка бригада на страни 141. уместо рањен је један борац (рођен у с. Бујаци, општина Пренћане, Пљевља ...) треба да стоји, погинуо је Живко Терзић.

Садржај

Страна

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА — 7

I ДЕО

Проглас ЦК КПЈ поводом напада фашистичке Немачке на Совјетски Савез 13

Проглас ЦК КПЈ народима Југославије од 12. јула 1941. год. — 18

Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије — 21

Заклетва — 23

Позив Обласног комитета КПЈ за Санџак од јануара 1942. год. народу Санџака за ступање у партизанске одреде — 24

II ДЕО

Богдан Гледовић: Народноослободилачки покрет и НОВ у Санџаку — 29

Штаб II ударног корпуса Главном штабу НОВ и ПО за Санџак 3. новембра 1943. године — 34

Проглас Главног штаба НОВ и ПО Санџака од 9. новембра 1943. године 42

Наређење штаба II ударног корпуса Главном штабу НОВ и ПО Санџака од ***15. децембра 1943. године*** — 52

Извештај Главног штаба за Санџак штабу Другог ударног корпуса од 23. децембра 1943. године — 62

Извештај Главног штаба за Санџак штабу Другог ударног корпуса од 17. фебруара 1944. године — 70

Штаб 37. дивизије од 8. марта 1944. год. штабу 3. 4. и 8. бригаде — 74

Штаб 37. дивизије од 25. марта 1944. год. штабу 3. 4. и 8. бригаде — ***78***

Штаб 37. дивизије ***од*** 9. ***актобра 1944. год. штабу 1. 2. и 3. Санџачког одреда*** — ***86***

Штаб 37. НОУ дивизије од 18. маја 1944. год. штабу 3. 4. и 8. бригаде 94

Пред формирање бригаде — 101

Сви борци хоће у бригаду — 107

III ДЕО

Слободан Лучић: Борбени пут 4. санџачке НОУ бригаде — Ш

Штаб 4. санџачке НОУ бригаде штабу 37. дивизије од 10. марта 1944. године — **116**

Штаб 37. НОУ дивизије штабу 4. санџачке НОУ бригаде од 13. априла 1944. године — 120

Страна

Штаб 37. НОУ дивизије штабу 4. санџачке НОУ бригаде од 22. маја 1944. године — — — — — — — — — — — — — — — 122

Штаб 37. дивизије штабу 3. и 4. санџачке НОУ бригаде од 18. јуна 1944. године — — — — — — — — — — — — — — — 136

Штаб 4. санџачке НОУ бригаде штабу 37. дивизије од *7. августа 1944. године* — — — — — — — — — — — — — — — — 143

Штаб 37. НОУ дивизије штабовима 3, 4. и 5. санџачке бригаде 6. септембра 1944. године — — — — — — — — — — — — — 148

Штаб 4. санџачке НОУ бригаде — заповест од 18. 3. 1945. — — — 152

Чедомир Друловић: Способна јединица за велике борбене задатке — — — 158

Штаб 37. дивизије штабу 3, 4. и 8. бригаде од 17. марта 1944. године — 160

Борбена сналажљивост у тешким условима — — — — — — — — 164

Обострано изненађење — — — — — —• — — — — — — — — 166

Штаб 37. НОУ дивизије штабовима 3. 4. и 8. бригаде од 6. априла 1944. године — — — — — — — — — — — — — — — — — **168**

Марш са извиђањем — — — — — — — — — — — — — — 171

Јуриш у току дана — — — — — — —- — — — — — — — — 173

Дијалог са непријатељем пред окрша.ј — — — — — — — — — — 177

Штаб 4. санџачке НОУ бригаде — релација о борбеним дејствима од 1. маја 1944. године — — — — — — — — — — — — — — 178

Клопка за немачку моторизовану колону — — — -— — — — — — 183

У Пожеги и око Пожеге — — — — — — — — — — — — — — 186

Борбена дејства бригаде у Западној Србији — — — — — — — — 189

Борба из непосредне близине — — — — — — — — — — — — — 192

Немци су били изненађени — — — — — — — — — — — — — 195

Ни Дрина нас није могла зауставити — — — — — — — — — — 197

Сви на фронт, све за фронт — — — — — — — — — — — — — 199

Снажи нас борбени дух и другарство — — — — — — — — — — — 201

Штаб 37. НОУ дивизије штабовима 3. и 4. бригаде од 30. јула 1944. године — — — — — — — — — — — — — — — — — **202**

У Митраљеској чети — — — — — — — — — — — — — — — 208

Борбе на Сирогојну код Ужица — — — — — — — — — — — — 210

Штаб 37. НОУ дивизије штабовима 3. и 4. бригаде од 13. августа 1944. године — — — — — — — — — — — — — — — — — **212**

На коти Битовик — — — — — — — — — — — — — — — 215

До Сарајева — на главном правцу — — — — — — — — — — — 218

Борба на Муртеници — — — — — — — — — — — — — — — 222

Брдо Каран је плануло — — — — — — — — —• — — — — — — 224

Немце смо принудили на повлачење — — — — — — — — — — 226

Похватани у бункеру — — — — — — — — — — — — — — — 228

Борба на Стамболчићу — — — — — — — — — — — — — — — 230

Обука бомбаша — циљ самар — — — — — — — — — — — — — 232

Штаб 37. НОУ дивизије — релација о борбеним дејствима од 10. фебруара 1945. године — — — — — — — — — — — — — — 233

Шарцем по бункеру — — — — — — — — — — — — — — — 241

Сукоб извиђачке чете са Немцима — — — — — — — — — — — 243

Страна

Припреме и напад на Требевић — — — — — — — — — — — 244
На врху Требевића — — — — — — — — — — — — — — — 245
Уз борбу и напоре -— — — — — — — — — — — — — — 246
Ослобођење градова и већих насељених места — — — — — — — — 252

IV ДЕО

Сунце се рађа (песма санџачких партизана) — — — — — — — — 259
Веселин Булатовић: Политички рад у IV санџачкој НОУ бригади — — — 261
СКОЈ —• борац и васпитач — — — — — — — — — — — — — 268
Популарни комесар — Иџо Зец — — — — — — — — — — — 273
Полка Булатовић — Полексија — — — — — — — — — — — 277
Прегалац у раду и јунак у борби — — — — — — — — — — — 280
Драг комуниста — — — — — — — — — — — — — — — — 282
Углед личног примера — — — — — — — — — — — — — — 283
Доследан револуционар — — — — — — — — — — — — — 286
Борац из слободарске породице — — — — — — — — — — — 288
У борби први у одступању последњи — — — — — — — — — — 290
Тежак губитак за Трећу чету — — — — —• — — — — — — — 292
Ушао је у песму за живота — — — — — — — — — — — — — 294
Где нема СКОЈ-а нема ни правог рата — —• — — — - — — — — 296
Од ватреног крштења до СКОЈ-а — — — — — — — — — — — 299
Борбеност другарство и правичност — — — — — — — — — — 301
Перкова чета — — — — — — — — — — — — — — — — 303
Ко то пева горе — — — — — — — — — — — — — — — — 304
Да смо имали више соли у глави — — — — — — — — — — — 306
Штаб 4. санџачке НОУ бригаде — релација о борбеним дејствима од 10. јула 1944. године — — — — — — — — — — — — — 307
Прво ватрено крштење — — — — — — — — — — — — — — 309
Младост за младост — младост за идеале — — — -— — — — — — 311
Доживљаји које памтим — — — — — — — — — — — — — — 314
Штаб 4,- санџачке НОУ бригаде — релација о борбеним дејствима од 23. новембра 1944. године — — — — — — — — — — — — — 316
Друже ваш војник је погинуо — — — — — — — — — — — — — 319
Обука бораца за борбу — — — — — — — — — — — — — — 321
Школовање кадра — — — — — — — — — — — — — — — — 326

V ДЕО

Снабдевање бригаде — — — — — — — — — — — — — — — 331
Штаб 37. НОУ дивизије штабовима 3. 4. 5. и 8. бригаде од 22. 8. 1944. године — — — — — — — — — — — — — — — — — 332
Известићу кад мина падне у казан — — — — — — — — — — — 335
Јечмени хлеб — — — — — — — — — — — — — — — — — 336
Штаб 37. дивизије, штабу 3. и 4. бригаде од 29. јуна 1944. године — — 337
На Мишјаку и код Ивањице — — — — — — — — — — — — — 340

Н

Страна

На Маршу дугом преко 200 километара — — — — — — — — — 342
Најтежи су глад, марш и вашке — — — — — — — — — — — 348
Тифусари — — — — — — — — — — — — — — — — — 349
Осмодневни марш — — — — — — — — — — — — — — — 351
Хлеб, љубав и смрт — — — — — — — — — — — — — — 353
Најслађа врућа ракија — — — — — — — — — — — — — — 354
Марш кроз беспућа — — — — — — — — — — — — — — 355
Рањен сам за митраљезом — — — — — — — — — — — — — 357
Не могу да заборавим — — — — — — — — — — — — — — 359
У покрету непрекидно — — — — — — — — — — — — — — 360
Мој други живот — — — — — — — — — — — — — — 362
Курирска тројка — — — — — — — — — — — — — — — 366
Штаб 37. дивизије штабу 3. и 4. бригаде од 20. јула 1944. године — — 368
Извиђачи на Миљацкој — — — — — — — — — — — — — — 371
Курирске невоље — — — — — — — — — — — — — — — 373
Везе Дара — Зец — — — — — — — — — — — — — — 375
Без предаха и одмора — — — — — — — — — — — — — — 376
Страх и срећа — — — — — — — — — — — — — — — — 379
Доживљај курира — — — — — — — — — — — — — — — 380
Између наших и непријатеља — — — — — — — — — — — — — 382
Штаб 4. бригаде 37. дивизије од 3. 4. 1945. године — — — — — — 383
Прво бомбаш па курир — — — — — — — — — — — — — — 385
Телеграфисти где сте? — — — — — — — — — — — — — — 387
Извод из књиге примљених и послатих депеша штаба 37. дивизије — — 390
Извод из књиге примљених депеша штаба 37. дивизије — — — — — 400

VI ДЕО

Из репортерске бележнице — — — — — — — — — — — — — — 413
Штаб 4. санџачке НОУ бригаде — релација од 27. јула 1944. — — — 416
Пример јунаштва — — — — — — — — — — — — — — — — 420
Нека остану живе главе — — — — — — — — — — — — — — 421
Предаха није било — — — — — — — — — — — — — — — 422
Око 200 борача за ослобођење Горажда — — — — — — — — — 423
Жевот за длаку — — — — — — — — — — — — — — — 424
Издајник је добио заслужену казну — — — — — — — — — — 425
Штаб 4. санџачке НОУ дивизије штабовима Треће и Четврте бригаде од 4. јула 1944. године — — — — — — — — — — — — 426
Друг се не оставља — — — — — — — — — — — — — — — 429
Из незнања у коштац са усташом — — — — — — — — — — — 430
По сваку цену — — — — — — — — — — — — — — — — 432
Кроз борбу до слободе — — — — — — — — — — — — — — 433
Од слободног Пирота до слободе земље — — — — — — — — — 435
Штаб 37. НОУ дивизије штабовима 3. 4. и 5. бригаде од априла 1945. године — — — — — — — — — — — — — — — — — 436

^M

Страна

VII ДЕО

Тече Тара (песма) — — — — — — — — — — — — — — — 441
Заглавље листа „Јединство" и „Зора" — — — — — — — — — — 442
И у најтежим моментима се певало — — — — — — — — — — 446
Због гитаре замало Немцима у руке — — — — — — — — — — 447
Тридесет седма дивизија (песма) — — — — — — — — — — — 448
Анегдоте 3. батаљона — — — — — — — — — — — — — — 449
Инвалидима са Горажда (песма) — — — — — — — — — — — 450
Песме о издајницима: четницима, Ђуришићу и Лашићу — — — — — 451

Глава I: ГАЈЕЊЕ РЕВОЛУЦИОНАРНИХ ТРАДИЦИЈА

Лепше свићу, о Јакићу — — — — — — — — — — — — — — 452
Братимљење: братски поздрав пироћанцима, повеља — — — — — — 455
Борци 4. санџачке НОУ бригаде НОВ Југославије — носиоци „Партизанске споменице 1941. године" — — — — — — — — — — — — — 457

Глава II: ПРИЛОЗИ

Избрисани из списка живих — — — — — — — — — — — — 458
Ожиљак који подсећа — — — — — — — — — — — — — — 459
Списак погинулих бораца и руководилаца Четврте санџачке НОУ бригаде — 460
Списак рањених бораца и руководилаца Четврте санџачке НОУ бригаде — 470
Заједништво и солидарност — — — — — — — — — — — — 486
Исправка — — — — — — — — — — — — — — — — — 490

»